

JANKO PLETERSKI

PRVA ODLOČITEV
SLOVENCEV
ZA JUGOSLAVIJO

Pam

PRVA ODLOČITEV
SLOVENCEV ZA JUGOSLAVIJO

JANKO PLETERSKI

PRVA ODLOČITEV
SLOVENCEV
ZA JUGOSLAVIJO

POLITIKA NA DOMAČIH TLEH
MED VOJNO 1914-1918

IZDALA IN ZALOŽILA
SLOVENSKA MATICA
1971

OB TRIDESETLETNICI VSTAJE SLOVENSKEGA NARODA POSVE-
ČENO STOTISOČERIM NEZNANIM SLOVENSKIM LJUDEM, KI SO
PRVI ODLOČITVI ZA JUGOSLAVIJO DALI MOČ IN LJUDSKI ZNAČAJ.

UVOD

Knjiga ni celotna zgodovina Slovencev v prvi svetovni vojni. Usmerjena je le k enemu vprašanju iz tistega časa: Kako se je oblikovala politična volja, ki se je izrazila v narodni samoodločbi ob koncu vojne? Oblikovanje politične volje v socialno, gospodarsko, ideološko tako različni, znotraj pa razredno nasprotujoči si družbeni enoti, kakršna je tedanji slovenski narod, je sila zapleten razvoj in ga pač nikoli ne bo mogoče vsega dogledati. Kar knjiga poskuša, je pogled na snovanja, zamisli, pobude, dejanja tistih delčkov družbene nadrasti, ki so si lastili in prilastili vlogo nosilcev politične volje. V ospredju zanimanja stoji volja, verificirana po njenem družbenem učinku, ne po namerah in izhodiščih njenih pobudnikov. Obnašanje nosilcev in pobudnikov raziskuje knjiga dovolj nadrobno, a ne zaradi njih samih, ampak zaradi učinka njihovega obnašanja. Zato sta vrstni red pregledovanja nosilcev in odmera pozornosti njihovim zamislim določena predvsem po njihovem deležu v družbeno uresničeni politični volji ob koncu vojne. Razume pa se, da je ta pogled pogojen po družbeni izkušnji zadnjega polstoletja, ko se je slovenski delavski razred s svojim revolucionarnim gibanjem potrdil kot odločilni dejavnik druge slovenske državne samoodločbe in ko se samoodločanje naroda tudi na novi stopnji zgodovinskega procesa kaže kot neločljiv del boja za osvobodjevanje človeka in dela.

Casovno se knjiga omejuje na dogajanja med vojno. Zaradi pregleda razmerja Slovencev do vojne poseže tudi v predvojni mesec, v čas mednarodne krize po sarajevskem atentatu. Končuje z razglasitvijo neodvisnosti Slovencev, skupaj s Hrvati in Srbi v novi Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov dne 29. oktobra in z omembo sestave prve slovenske narodne vlade 31. oktobra 1918. Snovno se knjiga omejuje s tem, da pregleduje le dogajanje na domačih tleh in da delovanja politične emigracije, prostovoljskih enot in gibanj med slovenskimi izseljenci ne raziskuje, upošteva pa le toliko, kolikor je vse to neposredno povezano z razvojem doma. Razloga za takšno snovno omejitev sta dva. Delovanje v tujini je razmeroma že bolj raziskano in znano in bi kaj bistveno novega lahko dognala le posebna, samostojna raziskava. Drugi razlog pa je prepričanje, da je za usmeritev in odločitev glavnine Slovencev bilo odločilno dogajanje doma, politična izkušnja na domačih tleh. Prav dogajanje na domačih tleh pa je z izjemo nekaterih najvidnejših momentov še malo obdelano. Posebno velja to za prva leta vojne do 30. maja 1917. A tudi za poznejši čas je bilo odkritega toliko novega, da je dosedanja podoba tega dogajanja postala bistveno pomanjkljiva, poskus nove obdelave pa nujen.

Tak poskus je ta knjiga. Na čem je zgrajen, pove sama. Omenim naj le, da opombe ob koncu knjige niso le običajna opozorila na vire za

posamezne navedbe, ampak sem vanje vključil nekaj najpomembnejših novih ali le malo znanih dokumentov tudi v celoti. Med njimi naj opozorim vsaj na dokumente iz carskih arhivov o stiku Slovencev in Hrvatov z imperialistično diplomacijo spomladi 1915 in pa na vrsto zapiskov o pogovorih predsednika Jugoslovanskega kluba Antona Korošca s cesarjem Karlom in z ministrskima predsednikoma Seidlerjem in Hussarekom v letih 1917—1918. S tem nisem le razbremenil besedila in se izognil preobširnemu navajanju, ampak sem želel omogočiti bralcu, da se neposredno sooči z zgodovinskim dokumentom in iz njega sam bere.

Rad bi se tudi zahvalil Slovenski matici, da je delo sprejela v svoj knjižni program in ga založila.

V Ljubljani, septembra 1971.

J. P.

I

SLOVENCİ IN VOJNA

Bolj kot po njenem izbruhu, se je pravo razmerje Slovencev do vojne kazalo v dneh ostre krize, ki jo je podnetil sarajevski atentat. Tedaj se je nevarnost vojne neposredno približala, avstrijske oblasti pa še niso sprožile pripravljenega mehanizma vojnega absolutizma.

Kot merilo ne kaže jemati razmerja do samega atentata. Razume se, da atentata kot umora nihče ni mogel odobravati, ne glede na osebnost, ki je bila njegova žrtev. A tudi kot dejanje politične narave je bil sprejet z odobravanjem najbrž le pri ozkem krogu ljudi, morda pri narodno revolucionarni mladini, čeprav z njim ni bila v zvezi.¹

Morebitna odobravanja se v javnosti niso mogla oglasiti. Pa vendar ni bila samo stvar cenzure niti nekakšnega oportunističnega strahu pred ukrepanjem oblasti okoliščina, da atentat tudi kot politično dejanje v slovenski javnosti v splošnem ni bil deležen kakega odobravanja, ampak prej narobe. Celo v očeh ljudi, ki so bili privrženci rešitve slovenskega vprašanja z jugoslovanskim zedinjenjem, atentat namreč ni imel videza dejanja za jugoslovansko zedinjenje, ampak kvečjemu značaj dejanja obupa, skrajnega upora proti neznosnim razmeram v Bosni in Hercegovini. Kritika teh razmer in kritika vladne politike kot globjega razloga za atentat, to je merilo, po katerem je moči v tistem času spoznati, kje stoji kdo v vprašanju narodnoosvobodilnih prizadevanj jugoslovanskih narodov. Demokratično mislečim ljudem je bilo jasno, da je poglavitni vzrok atentata zatiralska politika habsburške monarhije v Bosni in Hercegovini.

A nedvomno je bil močan tudi vtis, da gre za dejanje, ki je bilo storjeno pod vplivom zunanje politike Srbije. Kot takšno je še manj lahko veljalo kot dejanje za razrešitev jugoslovanskega in slovenskega vprašanja, saj kraljevina Srbija do tedaj kake jugoslovanske zunanje politične smeri ni niti izdelala niti objavila. Nedeljene simpatije, ki jih je Srbija bila deležna v času prve balkanske vojne, je vojskovanje z Bolgarijo zaradi Makedonije precej ohladilo in nedvomno so ti nasledki druge balkanske vojne imeli pri čustvenih reakcijah Slovencev na sarajevski atentat svojo vlogo.

In končno, treba je upoštevati, da so utvare o prestolonasledniku kot človeku, ki bo ob prevzemu cesarske oblasti razrešil notranja protislovja okostenele monarhije in ki se je pripravljen ozirati tudi na jugoslovansko vprašanje, v tem času bile precej splošne in da niso bile omejene samo na klerikalni tabor. Ideja o monarhu kot ustavnem faktorju, ki naj avtoritativno razreši protislovja države, katere parlament je onesposobljen

ravno zaradi nacionalnih nasprotij, je opazna tudi pri socialdemokracijah. H. Tuma jo izreče še v času deklaracijskega gibanja.

Značilno je, kako se spominja prvih reakcij na atentat vneti liberalni narodnjak Ivan Hribar. Doživel jih je v »slovanski« Pragi: »Drugo jutro je bilo vse mesto v črnih zastavah in vsi listi črno obrobljeni. V uvodnih člankih so priobčevali izraze ogorčenja zaradi atentata, nekateri že tudi kratka namigavanja o posledicah njegovih, sicer so bili pa polni uradnih in zasebnih poročil o atentatu. Dasi prestolonaslednik in njegova soproga zaradi splošno znane njune nemške orientacije... v Pragi nista bila priljubljena, je vendar njun tragični konec vzbujal skoro povsod iskreno obžalovanje in sožalje; preostala deca pa je bila deležna nedeljenega sočustva...«² Podobno se spominja za Ljubljano Ivan Lah, človek jugoslovanske usmeritve, ki se pri njem skorajda enači z navdušenjem za politiko kraljevine Srbije. Tudi on piše, da se je v tistih dneh »v naših ljudeh oglašalo čustvo človekoljubja in sočutja do otrok, ki so izgubili roditelje...«, kjub temu, da »je vendar vsak dobro razumel, da gre tu za drugo, višjo stvar.« Kako nejugoslovansko, velikosrbsko jo je razumel dr. Lah sam, pričajo njegove besede: »O Bosni in Hercegovini smo tekom zadnjih let slišali marsikaj, tedaj pa se nam je pokazala v pravi luči: ona je srbska in hoče biti srbska (podčrtal J. P.), za vsako ceno, tudi za ceno največjih žrtev. Krivi so torej oni, ki hujskajo in ščujejo in izzivajo narod ob času velikih zgodovinskih tradicij, slavnostnih dni in krvavo izbojevanih zmag. Tako je mislila pri nas večina treznih ljudi...«³

Po naključju so delegati Jugoslovanske socialdemokratske stranke bili zbrani v Ljubljani na svojem IX. zboru ravno 28. in 29. junija 1914. Po Tumovih spominih je znano, da je predsednik Anton Kristan zbranim delegatom sporočil novico o atentatu v Sarajevu in predlagal, naj sprejmejo resolucijo, ki bodo v njej kot ljudje globoko obžalovali izvršeni zločin, v zvezi s tem, da kot socialisti nimajo ničesar opraviti s patriotizmom. Tuma je proti temu ostro protestiral v imenu delavskega značaja stranke, ki nima ničesar skupnega s habsburškimi nadvojvodi in ki nima nobenega interesa na tem, »kar se vrši v šovinističnih krogih avstrijskih nacionalističnih strank«. Tumov ugovor so delegati podprli s ploskanjem, a šele po nekem obotavljanju. »Zarja« v svojem poročilu o zboru tega »incidenta« ni omenila.⁴

Tako je slovenska delavska stranka bila edina, ki je po svojem najvišjem predstavniškem zboru opredelila svoje stališče ob sarajevskem atentatu. To stališče je bilo nezanemanje, ne samo zaradi osebnosti, ki je postala žrtev atentata, ampak tudi zato, ker je v atentatu videla dejanje meščanske nacionalistične politike. Zdi se, da v atentatu ni videla dejanja s širokimi mednarodnimi zapletmi, ki lahko ogroze mir in prinesejo vojno, saj IX. zbor na atentat ni reagiral niti v smislu nasprotovanja vojni. Pač pa je slovenska delavska stranka takšno svoje nasprotovanje popolnoma jasno izrazila v naslednjih dveh kritičnih mesecih in se ga držala tudi med vojno samo.⁵

Res pa je, da je prvega julija povedalo svoje mnenje o atentatu strankino glasilo. Odklonilo je atentat kot metodo političnega boja in obenem opozorilo, da je atentat v Sarajevu plod razmer v anektirani Bosni in Hercegovini.

Dosti dobro znano je stališče obeh slovenskih meščanskih strank na Kranjskem ob atentatu. Že 1. julija je deželni glavar dr. Ivan Sušteršič sklical izredno sejo deželnega odbora, ki je soglasno izrazila žalost »zvestega naroda v Kranjski Vojvodini«, ogorčenje nad hudodelsko velesrbsko propagando in proti njenim »v krvi namočenim zločinskim rokam«. V deželnem odboru je poleg Sušteršičevih ljudi in predstavnika Nemcev bil še predstavnik liberalne stranke, dr. Karel Triller. V obsodbi atentata se obe stranki nista razhajali, čeprav so naprednjaki, kot pravi S. Kranjec, pri žalovanju za prestolonaslednikom ostali rezervirani.⁶ Precej očitna razlika med obema strankama pa se je pokazala v trenutku, ko je načelnik SLS Sušteršič in obenem z njim vsa javna strankina beseda, žalovanje za prestolonaslednikom spremenil v vojnohujskaški nastop proti Srbiji in obenem v ovaduški nastop proti svojim političnim nasprotnikom liberalcem, a tudi proti delavski stranki.

Najbolj znani izraz tega prizadevanja je žalni shod SLS v Ljubljani v unionski dvorani dne 5. julija 1914, kjer je dr. Sušteršič imel svoj zloglasni govor. Ni se zadovoljil s tem, da je docela nestvarno prikazoval pokojnega prestolonaslednika kot človeka, ki je »sklenil, kadar bo dobil moč v roke, zadovoljiti Jugoslovane avstrijske monarhije«. Povsem razložno je napadel v zvezi z atentatom Srbijo, njen sistem in vse tiste, ki so v Sloveniji gojili simpatije zanjo. Ni pozival le k avstrijskemu patriotizmu, ampak tudi k boju proti Srbiji.⁷

Nedvomno je šlo tukaj za dejanje in prizadevanje, ki je bilo izraz podrejanja Slovencev tujim interesom in tuji imperialistični politiki, vojni politiki habsburških državnih vrhov, in ki je bilo usmerjeno ne samo proti pravicam drugih narodov, ampak tudi proti svojemu lastnemu. Takšno dejanje in takšno prizadevanje je že v istem času vzbudilo odpor pri drugih strankah, nedvomno pa tudi v širši javnosti. Najodločneje ga je zavrnila socialdemokratska »Zarja«, ki je Sušteršičevo početje jedko označila kot »furor patrioticus« in čisto razložno pokazala na njegovo bistvo: hujskanje proti Srbiji in Srbom pod plaščem patriotizma, hujskanje na vojno. »Slovenski Narod«, glasilo liberalne stranke, ki se je čutila tudi neposredno prizadeta spričo Sušteršičevih denunciantskih pozivov, pa je tedaj pisal, da »slovenski klerikalec ni ne Slovenec, ne Slovan in je stokrat slabši od vsakega narodnega sovražnika. Nemec, Madžar, Italijan so odkriti sovražniki, slovenski klerikalec je podel izdajalec, za katerega ni več mesta v slovanski družini in se ga mora z zaničevanjem izbrcati, če bi se hotel še kdaj izdati za Slovenca in Slovana.«

Vprašanje je, koliko je Sušteršič izražal mnenje celotne SLS ali pa morda le enega njenega dela, medtem ko bi drugi, ki pa se v javnosti vsaj na Kranjskem ni oglasil, imel drugačno mnenje. Sušteršič sam je pozneje trdil, da so mu svoje soglasje izrazili z razglednico »razni somišljeniki, med katerimi se je nahajal tudi pokojni dr. Krek, ki je svojemu podpisu lastnoročno pristavil besedo: Vsi smo tvoji!«⁸

O Krekovem stališču v tistem času več pozneje, prav tako o Koroščevem in Jegličevem.^{9a} Ne glede na te osebe pa je nekaj znakov, ki govore za sodbo, da SLS nikakor ni bila enotna ob Sušteršičevem nastopu in da ni mogoče trditi, da ga je v celoti podpirala.

Klerikalna glasila zunaj Kranjske niso šla po Sušteršičevih vojnohujskaških stopinjah. Mariborska »Straža« je o shodu SLS v Ljubljani

objavila le drobno poročilce, ki kratko ugotavlja: »Velikanski vtis je naredil na zborovalce govor deželnega glavarja dr. Šušteršiča.« Najbrž ni naključno, da je to poročilo poudarjalo Šušteršičevo oblastno funkcijo, ne pa njegove funkcije načelnika VLS. Uvodnik »Straže« »Jugoslovanska ideja in Velika Srbija« v naslednji številki priznava, da je večina prebivalstva Bosne in Hercegovine odklanjala aneksijo, med faktorji politične krize pa navaja nemodro ravnanje skupne vlade. Poudarja sicer, da so Slovenci in Hrvatje navezani na habsburško monarhijo in da niso dovzetni za velesrbske ideje, zahteva pa rešitev avstrijskega in jugoslovanskega vprašanja »v mejah prava in v pravih kulturnih mejah«. Poglavitna moč, ki naj v Avstriji reši nacionalno vprašanje, je katoličanstvo.⁹ Ne na Štajerskem ne po drugih slovenskih deželah zunaj Kranjske niso priredili podobnih shodov, kot je bil Šušteršičev. 12. julija 1914 je bil sicer ljudski tabor v Št. Jakobu v Rožu na Koroškem, vendar to ni bila kaka provincialna ponovitev shoda v ljubljanskem Unionu, ampak nadaljevanje akcije ljudskih shodov — taborov, ki si jo je v svoj delovni načrt postavila koroška slovenska stranka že nekaj mesecev prej in jo začela uresničevati 17. maja 1914 s prvim ljudskim taborom pri sv. Katarini nad Šmihelom pri Pliberku. Šentjakobski tabor je kajpada obsodil sarajevski atentat, vendar na njem ni bilo tiste protisrbske in vojnohujuskaške osti kot v Šušteršičevem govoru, iz njega je vela tudi Šušteršiču tuja kritičnost proti vladni politiki.¹⁰ Zaradi te kritičnosti je del govora poslanca Grafenauerja cenzura celo zaplenila.¹¹ Tudi glede goriških klerikalnih Slovencev pravi F. Erjavec, da novostrujarski tj. krščansko-socijalni »Novi čas« ni sledil dr. Šušteršičevemu protisrbskemu hujskanju.¹² Na Kranjskem samem je Šušteršič s svojo znano okrožnico zaupnikom SLS, ki jo je izdal baje brez vednosti strankinega vodstva in ki je pozivala k naznanjanju vseh pojavov velesrbstva oziroma protiaustrijsstva, imel nepričakovano majhen uspeh. Njegov list »Resnica« je v zadnjem letu vojne poudarjal, da se je po okrožnici izkazalo, da je velesrbstvo na Kranjskem imelo prav malo korenin; z drugimi besedami, priznal je, da je žetev denunciacij bila pičla.¹³

Šušteršičev nastop na zborovanju SLS 5. julija 1914 v Ljubljani je nedvomno pomenil podporo vojni politiki habsburške monarhije, nastop proti vsakršnemu opozicionalnemu gibanju v stranki sami, hkrati pa naj bi bil za dvor, vlado in nemško politično javnost v Avstriji dokaz o avstrijski patriotičnosti Šušteršiča samega. Manj opaženo je dejstvo, da je Šušteršič v tem svojem govoru kljub napadom nemškonacionalnega tiska vztrajal pri formuli hrvaško-slovenske državne enotnosti. In če je, po besedah F. Erjavca, tudi »znaten del strankinega izobraženstva s Krekom vred tako obliko Šušteršičevega nastopanja odločno obsojal«,¹⁴ potem to gotovo ni bilo zaradi vztrajanja pri geslu o hrvaško-slovenski enotnosti.

Razloge Krekove nezadovoljnosti s Šušteršičevim nastopom, ki o njej govori Erjavec, in potrditev, da je Krek ta nastop res obsojal, najdemo v beležki v Jegličevem dnevniku z dne 29. oktobra 1916: »Krek je prišel: približevanje k Šušteršiču naravnost odbil rekoč... Ko je po umorstvu Franca Ferdinanda govoril, je govoril za vojsko popolnoma v smislu Stürgkha, ki je vojsko hotel, akoravno mu je Krek rekel: *Naj ožigosa zločin, pa naj pove, da je vlada sama kriva srbofilstva s svojo politiko in*

zoper to razširjanje srbofilizma pa naj se odločno nastopi...» (podčrtal J. P.)

Krek je potemtakem bil proti netenju vonje, proti antisrbski ostrini Sušteršičevega nastopa in proti podpiranju protisrbske politike vlade. Podlaga kritičnemu stališču Kreka in znatnega dela izobraženstva v klerikalni stranki je bilo njihovo globoko zakoreninjeno jugoslovansko in vseslovansko čustvovanje. Beležke v Jegličevem dnevniku tja do konca leta 1914 in v prvih mesecih leta 1915, torej še pred vstopom Italije v vojno, zanimivo osvetljuje to nezadovoljstvo. 11. novembra 1914 je Sušteršič tožil Jegliču prelata Janeza Kalana, kako zahteva, da »Slovenec« ne sme pisati zoper Rusijo. 25. marca 1915 pa je Jeglič zabeležil, da je od semeniškega prefekta Grivca izvedel, »da so naši katoliški izobraženci silno togotni na našo katoliško ljudsko stranko in da politično mislijo tako kakor liberalci: vneti so za slovansko Rusijo, nevoljni so na dr. Grivca, ki piše zoper pravoslavje, češ, naj piše zoper protestantizem, ki nam je nevaren.«

V javnosti se nezadovoljstvo te vrste s Sušteršičevim nastopanjem ni izrazilo. Sušteršič je s svojim nastopom na shodu 5. julija Kreka vsekakor postavil pred izvršeno dejstvo. Krek na shodu najbrž niti ni bil navzoč, saj je že naslednje jutro na Dunaju. Tu je začel delati socialno zavarovalni odsek državnega zbora in Krek je bil izvoljen za poročevalca.¹⁵ Tako je za vsebino Sušteršičevega govora izvedel najbrž šele pozneje. V naslednjih dneh pa sta se Krekovo ime in njegov pogled na jugoslovansko vprašanje vendarle pojavila v javnosti in sicer v polemiki »Slovenca« z liberalnim »Slovenskim narodom«.^{15a}

Prav nič pa ni v tem trenutku omahoval škof Jeglič. 6. julija 1914 si je zapisal o Sušteršičevem govoru: »...silno ostro, toda prav.« Kot nekdanji dolgoletni »Bosanec« pa je obenem vendarle pogodrnjal proti »pretiranim demonstracijam proti Srbom v Bosni in Hercegovini, kjer jim vse demolirajo.«

Neposredno po sarajevskem atentatu je Korošec kot načelnik hrvaško-slovenskega kluba v državnem zboru poslal cesarski kabinetni pisarni sožalno brzojavko, »Slovenec« jo objavlja že 1. julija. Vsebinske se omejuje na sožalje ob atentatu in pa na zagotovilo zvestobe dinastiji in njeni državi. Na noben način ni v njej izražena kaka protisrbska ost. Brzojavka je osebno delo Korošca, saj v tako kratkem času načelstva kluba ni mogel sklicati. Kolikor je znano, Koroščeva brzojavka na hrvaški strani ni povzročila nobenega pritrdila ali ugovora. Nasprotno pa je protisrbski nastop Sušteršiča dne 5. julija spodbudil solidarnostno akcijo frankovskih pravašev in tedaj z njimi solidarnega vodje hrvaške kmečke stranke Stjepana Radića. »Slovenec« je v teh dneh dosti obširno poročal o skrajno surovih frankovskih izpadih proti Srbom v hrvaškem saboru in le ob robu omenil, da se pravaši smeri Mileta Starčevića ne udeležujejo te protisrbske gonje.¹⁶

Na skupni seji frankovskega in Radićevega saborskega kluba je bila celo sprejeta brzojavka na naslov Sušteršiča. »Slovenec« jo je objavil 8. julija 1914: »Na skupnoj sjednici saborskih klubova stranke prava i seljačke stranke razpravljamo današnji politički položaj, pa jednodušno odobravamo i pozdravljamo odlučnu, mudru, dalekovidnu i patriotičnu politiku predstavnika slovenskoga naroda, koja je u vašem nedeljnomu

govoru potpuno izrazila i sve naše težnje, misli i osjećaje. Za stranku prava pretsjednik dr. Vladimir Prebeg, za seljačku stranku pretsjednik Stjepan Radić.«

V tem trenutku je postala dejavna politična sorodnost frankovcev in Šušteršičeve smeri, nedejavna pa je zazdaj ostala sicer še veljavna organizacijska povezava SLS s pravaško stranko Mileta Starčevića. Ta povezava bo oživila v nadaljnjem razvoju in bo služila predvsem akciji Kreka.^{16a}

Ni naključje, da je Šušteršičeva okrožnica, ki je spraševala tudi po naročnikih »slabih listov«, poleg liberalnih imenovala tudi socialdemokratsko glasilo »Zarja«. Slovenska delavska stranka je v tistih tednih vodila ostro protivojno agitacijo. S takšnim namenom je bila kritična tudi do zunanje politike avstroogrške vlade. Edina med slovenskimi listi je socialdemokratska »Zarja« ostro napadla ultimatum te vlade srbski vladi v Beogradu in ga imenovala »pravokacijo prav po želji vojnih hujskačev...¹⁷ To je bila njena zadnja številka. Odslej naprej ni smela več izhajati. Obenem z »Zarjo« je 27. julija 1914 kranjsko deželno predsedstvo ustavilo izhajanje sindikalnega lista »Rudar« in ustavilo dejavnost nekaterih socialdemokratskih društev »glede na morebitne protimilitaristične izpade« in sicer političnega društva »Bodočnost« in treh krajevnih organizacij Prvega splošnega pravovarstvenega in strokovnega društva za Avstrijo (železničarjev), dveh v Ljubljani in ene v Sp. Šiški.¹⁸ V mesecu juliju je Jugoslovanska socialdemokratska stranka prirejala tudi protivojne shode. Ivan Regent se spominja, da je nekaj dni pred vojno napovedjo Srbiji govoril na protivojnem shodu na Jesenicah, da je shod bil dobro obiskan in da so na njem tudi jeseniški delavci govorili ostro proti vojni.^{18a}

Ni dvoma, da slovenski liberalci niso imeli nobenih želja po vojni s Srbijo. Nasprotno. Značilno je, kako postavlja Ivan Hribar v svojih spominih na misli ob sarajevskem atentatu v prvo vrsto zaskrbljenost za bodočo usodo Srbije, če bi jo Avstro-Ogrska napadla. Vendar se ta nerazpoloženost slovenskih liberalcev do vojne ni pokazala v neposredni kritiki avstrijske zunanje politike, ampak le posredno, v kritiki nastopanja Šušteršiča in klerikalnega tiska tam, kjer je to brez škode bilo mogoče: napadala je njegovo prizadevanje, izrabiti napeti položaj za obračun z liberalno stranko. V srbofilstvu najizrazitejši »Dan« se je sicer tudi prikrival z izrazi lojalnosti in patriotizma — »Zarja« mu je zato očitala, da je »žurnalistična cunjica« — a je vendar tudi v teh besedilih poudarjal, da »ga ne žaja po krvi« in da je »vedno oznanjal bratstvo in edinstvo med Jugoslovani«. Šušteršiču pa jo je hotel zagosti z objavo njegove strogo zaupne okrožnice poverjenikom SLS, a je cenzura to preprečila.¹⁹

Po avstroogrski vojni napovedi Srbiji je Šušteršičeva SLS vojno pozdravila z velikim navdušenjem in »Slovenec« je na vso moč prispeval k netenju sovraštva do Srbije. Po razglašeni mobilizaciji, a še pred vojno napovedjo, je »Slovenec« 27. julija 1914 objavil protisrbsko hujskaško pesem »Bojni grom«, katere tretjo kitico so pozneje velikokrat navajali kot dokaz sramotne politike Slovenske ljudske stranke v tistem času (»S kanoni vas pozdravimo vi Srbi; dom hladen vam postavimo ob vrbi...«) Škof Jeglič je vojno sprejel kot neogibno, a bil je z vsem srcem za zmago Avstrije.²⁰

V času mobilizacije in vojne napovedi Srbiji je v Avstriji že veljal sistem izjemnih zakonov, vojaški absolutizem. Upreti se odkrito vojni, bi pomenilo začeti revolucijo. Tudi slovenska delavska stranka, podobno kot stranke delavcev drugih narodov v habsburški monarhiji, na tako pot ni stopila s kakimi stavkami, demonstracijami in zborovanji. Do takih nastopov tudi ni prišlo samo po sebi med delavskimi množicami. Ivan Regent se spominja, da so posamezni delavci v Trstu prihajali v prostore izvršnega odbora jugoslovanske in italijanske socialistične stranke in zahtevali, naj se uresničijo sklepi II. internacionale proti vojni. Slovenska delavska stranka, podobno kot italijanska, je ostala pri pacifističnem protivojnem stališču. Upravičeno opozarja F. Klopčič, da je bil tak pacifizem v navzkrižju s »patriotizmom« socialdemokratskih voditeljev na Dunaju, a da je bil tudi daleč od revolucionarne protivojne politike in akcije.²¹

Vodstvo slovenske liberalne stranke na Kranjskem se je pridružilo patriotičnemu vojnemu navduševanju. Znano je, da je župan Ivan Tavčar z balkona mestne hiše zatrjeval vojakom, da gredo »v boj tudi za slovenski narod«, saj »vsak kamen na tej hiši glasno govori, da bi slovenskega naroda že davno ne bilo, da ga ni pod svoje varstvo vzela naša preslavna habsburška dinastija«.²² — Ivan Hribar in Ivan Lah se v svojih spominih o tistih dneh v Ljubljani ujemata. »H gnusu,« piše I. Hribar, »je morala vzbujati ona bizantinska, vso nizkotnost robskih duš razodevajoča servilnost, ki je v gotovem delu mestnega prebivalstva izbila na površje in ki je bila takšna, da bi bil tujec, ki bi bil tiste dni prišel v Ljubljano in bi ne bil vedel, za kaj gre, misliti moral, da je to mesto zadela nepopisna sreča . . . Nobena nevesta se, ko hrepeneče pričakuje svojega ženina, ne našopiri tako, kakor se je Ljubljana oni dan . . .«²³

Podobno se črnožoltih patriotičnih manifestacij v Ljubljani spominja tudi Ivan Lah.²⁴ Pa vendar je treba vedeti, da je sam Ivan Sušteršič ohranil vtis o veliki razliki med zunanjo podobo Ljubljane in pa podobo širnega podeželja. Ljubljana je bila res v zastavah, večinoma cesarskih, pravi I. Sušteršič, »medtem ko po vaseh in podeželskih mestih nisem bil opazil nič izvanrednega . . .«²⁵

V spominih in v zgodovinskih delih se to na Ljubljano omejeno vojno manifestiranje največkrat pojasnjuje s strahom, z bojznijo pred represalijami oblasti. Resnično je do protislovenskih nastopov oblasti prišlo že pred začetkom vojne, zlasti proti preporodovcem in sploh proti mladini. In to ne samo v Ljubljani. Tudi v Kranju, Mariboru in drugih mestih. O tem govori npr. pismo Korošča Brejcu 2. julija 1941. Ali: še pred začetkom vojne se je moral v Mariboru Korošček list »Straža« že otepati nemških nacionalistov na Štajerskem, ki so v bližajoči se vojni videli vojno proti Slovanom in skušali to na štajerskih tleh tudi uresničiti.²⁶ No, temu strahovanju po državi in nemški nacionalistični politiki se je na Kranjskem pridružil še drug, prav otipljiv strah: deželni glavar in načelnik SLS Sušteršič in njegov krog. Domači Judež, ki mu je le malokaj ostajalo skrito, je že tedaj bil nevarnejši od tujega Pilata, ki je grabil bolj na slepo. Kolikšen je bil strah, ki ga je vlival ob začetku vojne, se je pokazalo v nezadržljivem ljudskem sovraštvu, ki ga je bil deležen v njenem zadnjem letu.

Sušteršič se ni zadovoljeval samo z javnimi dokazi svoje in strankine več-kot-lojalnosti in vojnega priganjstva. Ni mu zadostovala niti že ome-

njena ovaduška okrožnica zaupnikom stranke. Po vojni napovedi Srbiji je šel Šušteršič še naprej in je v intervencijah pri najvišjih vladnih organih ščuval k ostrejšemu nastopanju proti »nelojalnim elementom«, predvsem proti slovenskim liberalcem. Tako je v pismu predsedniku vlade Stürghku 3. avgusta 1914 priporočal, naj bi vlada imela pooblastilo delovanje društev ne le ustavljati, ampak jih tudi razpuščati. »Priložnost je treba izkoristiti,« piše Šušteršič, »da razčistimo zrak. Po vojni se bo in se mora pri nas začeti novo življenje. Stara dobrodušnost, s katero smo puščali plevelu, da se je bohotil v imenu ‚objektivnosti‘, mora dokončno prenehati, če nočemo, da bi vse orjaške žrtve ostale zaman.« Šušteršič se ni nič obotavljal in ministrskemu predsedniku ni nalagal ugibanja o tem, kje naj išče tisti plevel. Razložil mu je kar naravnost: »Ganljivo je, kako Kranjska stoji ob strani črnožolte zastave. Toda brez domišljavosti lahko rečem: to je delo naše stranke. Če te ne bi bilo, potem bi Kranjska kazala čisto drugačno podobo. To je očitno dejstvo.« Po tem lastnem hvalisanju, nemudoma še denunciacija: »Saj to se vidi že na ljudeh, ki so bili aretirani zaradi veleizdajalskih izjav. Ni jih veliko, toda njihova barva je čisto nedvomna.«²⁷

Še isti mesec se je Šušteršič v pogovoru pri deželnem predsedniku Schwarzu tudi pritožil, da izhajanje »Slovenskega naroda« ni bilo ustavljeno in da sokolska društva vzlic nelojalnim odnosom do prepovedanih srednješolskih organizacij, niso bila razpuščena. Sam Schwarz je v svojem poročilu notranjemu ministrstvu menil, da so Šušteršičeve zahteve pretirane in da na temelju Šušteršičeve pravne argumentacije razpust sokolskih društev ni mogoč.²⁸

Celo visoki predstavniki avstrijske uprave Šušteršičeve »superpatriotične« akcije niso sprejemali brez skepse, saj se jim je zdelo, da ne more imeti širše podlage. Poročilo višjega državnega pravdnštva v Gradcu o političnem razvoju v slovenskih deželah leta 1914 pripominja, da je obnašanje vodstva SLS bilo v nasprotju z jugoslovanskim mišljenjem v prejšnjih letih, zlasti v času balkanske vojne.²⁹ Res je tem nemškim uradnikom bilo ljubše vztrajati pri podobi splošne politične nezanesljivosti Slovencev, a imeli so prav, ko so domnevali, da Slovenci v splošnem vojne nočejo.

Nasprotovanje vojni je resda bilo manj hrupno in manj očitno, a vendar o njegovem obstoju ne moremo dvomiti. O njem pričajo drobci, ki so se ohranili. Za ohranitev enega ima zaslugo celo sam Šušteršič: v spominu mu je obtičalo kaj neprijetno dejstvo, da so med ljubljanskimi manifestacijami nekateri dijaki razširili po mestu listke z besedilom, ki se je približno glasilo: »Doli z vojno! Doli s klerikalci! Smrt Šušteršiču!³⁰ — 31. julija 1914 je »Slovenec« čelo javno pisal, da so se »mnogi mladi ljudje vmešavali med rezerviste in jih hujskali«; poročal je tudi o aretaciji realca Alojza Klemenčiča, »ki je nagovarjal rezerviste, naj ne streljajo na Srbe«; poročal je še, da so v ormoški zapor pripeljali posestniškega sina Petra Krabonja zaradi enakega dejanja; tudi v Ljubljani so, po tem poročilu aretirali nekaj oseb zaradi klicev »Živela Srbija!«

Kljub agitaciji Šušteršičeve SLS in vzlic oportunističnemu patriotizmu vodstva liberalne stranke na Kranjskem, slovenski ljude te vojne niso sprejemali z navdušenjem. Odklanjali so njene cilje in po svojih močeh so skušali proti njej tudi delovati. Marsikako uradno poročilo priča o tem,

Že v začetku julija 1914 so se v Pragi sestali jugoslovanski študentje pod predsedstvom medicenca, Slovenca Frana Mariniča in sestavili protest, ki je obsojal protisrbske demonstracije in poudarjal jugoslovansko enotnost. Resolucija je bila objavljena v češki »Samostatnosti« 5. julija.³¹

Deželno predsedstvo za Kranjsko je notranjemu ministrstvu do konca januarja 1915 poročalo o 80 primerih izjavljanja simpatij za Srbijo.³² — Konec oktobra 1914 so bili v Kranju razširjeni plakati z naslednjimi napisi:

- a) »Že bliža veliki slovanski se dan,
Rus ga prinaša in Srbijan,
gospodje bomo tukaj mi,
a vam gorje, nemški psi!
Živela Srbija!« —
- b) »Slovenci! Srbi in Rusi prihajajo,
čas osvoboditve je prišel,
živela Srbija in Rusija!« —
- c) Hej Slovani, naša reč
slovanska živo klije,
za svobodo našo se Rus in Srb bije.«³³

Vojaški obveščevalno-nadzorovalni urad (Kriegsüberwachungsamt) je ob tem in še ob drugih dejstvih ugotavljal, da so politične razmere na Kranjskem, Primorskem in v Dalmaciji takšne, da jih je mogoče popraviti samo s takojšnjo postavitvijo neodvisnih vojaških guvernerjev, ki bodo pretrgali s taktiko nedejavnosti, ki se je držijo deželne vlade.³⁴ — Kako brez učinka je ostala avstrijska vojna agitacija med slovenskim prebivalstvom na Kranjskem, najbolje pove kratka in jedrnata ugotovitev državne varnostne službe (Staatspolizeiliches Bureau) v poročilu za sejo v vojnem ministrstvu dne 8. februarja 1915, ki naj bi odločila o razglasitvi naglega sodišča v zaledju. To poročilo ugotavlja za Kranjsko: »Razpoloženje v deželi: apatično« (Stimmung im Lande: apatisch).³⁵ — Še 14. maja 1915 se je feldmaršal Mattanovich, načelnik armadnega poveljstva v Gradcu, pritoževal vojnemu ministrstvu nad razmerami na Kranjskem in Primorskem, da je »velesrbska« propaganda tukaj postala še močnejša.³⁶

Za spodnjo Štajersko je cesarski deželni namestnik Clary poročal 21. avgusta 1914 predsedniku vlade Stürgkhu, da je mobilizacija toč gladko potekla, »če ne računamo nekaterih naščuvanih elementov brez vsakršne dostojnosti...«³⁷. 22. septembra 1914 pa je namestnik Clary poročal o trditvah vojaškega poveljstva v Gradcu, da so spovedniki v Celju nago-varjali rezerviste, naj ne streljajo na svoje srbske brate. Preiskava, ki so jo poskusili prek mariborskega ordinariata, je bila brezuspešna, ker so tisti vojaki medtem že odšli na fronto. Poročilo tudi govori o posameznih rezervistih, ki so bili obsojeni zaradi protimilitarističnih izjav.³⁸

22. aprila 1915 je sporočalo vojno ministrstvo predsedniku vlade Stürgkhu o pritožbah zaradi ščuvanja mladih vojakov v zaledju in sicer pri slovenskih rekrutih 97. pešpolka v Ljubljani (nadomestna enota tega polka se je 23. maja 1918 uprla v Radgoni).³⁹

V tem času je prišlo tudi že do prvega javnega odpora med civilnim prebivalstvom proti razmeram, ki jih je vojna ustvarila: 8. maja 1915 so demonstrirale v Ljubljani delavske žene pred palačo deželne vlade zaradi uvedbe krušnih kart. Bilo je več aretiranih, štiri pa so bile obsojene.⁴⁰

Vse to so podatki iz časa pred vstopom Italije v vojno. Po italijanski vojni napovedi se je položaj znatno spremenil, saj je obramba slovenskega ozemlja pred italijanskim osvajanjem za slovensko prebivalstvo bila nekaj smiselnega. Poročilo ljubljanskega državnega pravdnštva za leto 1915 je to spremembo zabeležilo z ugotovitvijo, da je vstop Italije v vojno zboljšal razpoloženje na Kranjskem in da je vojna postala popularna. Spremenil se je tudi odnos deželnih dejavnikov do vprašanja ustanavljanja enot prostovoljnih strelcev. Dotlej je ta namera doživljala močan odpor, celo duhovniški list »Vzajemnost« (št. 3, marec 1915) je moral biti zaplenjen, ker je nastopal proti takšni enoti s trditvijo, da bo sovražnik njene pripadnike imel za francitireurje, ki po mednarodnem pravu niso zaščiteni. Po italijanskem napadu se je Slovenska ljudska stranka za ustanovitev zavzela in organizacijsko delo je prevzel poslanec dr. Josip Pogčnik.⁴¹ Spričo teh sprememb v razpoloženju slovenskega prebivalstva zaradi obrambe pred Italijó je vrhovno armadno poveljstvo izvedlo neko anketo in potem 19. decembra 1915 optimistično sodilo o avstrijskem patriotizmu Slovencev in predlagalo nekaj Slovencev prijaznih ukrepov, ki naj bi jih utrdili v odporu proti italijanskemu iredentizmu. Vojaška oblast seveda sploh ni mislila na kako državno-pravno ureditev položaja Slovencev, ampak v bistvu le na lepše ravnanje z njimi v okviru danega sistema. Šlo je za nebitvene koncesije: olajšanje pritiska cenzure na slovenski tisk, dopustitev slovenske zastave, obzir do narodnega čustvovanja in podobno. Nagibi vrhovnega poveljstva so bili čisto utilitaristični, njegovo zanimanje je veljalo le za čas vojne. Slovenskemu političnemu gibanju, celo še v jugoslovanskem smislu, je slej ko prej bilo popolnoma sovražno in ni prenehalo podpirati preganjanja ljudi, osumljenih, da so s takšnim gibanjem v zvezi. Kako malo smisla za problem Slovencev kot naroda je to vojaško poveljstvo imelo, kaže njegov načrt, izdelan 1. septembra 1916 na pobudo nadvojvode Evgena, o nekakšni vojaški meji, tj. širokem pasu ozemlja ob primorski meji nasproti Italiji. To ozemlje bi imelo ločen, vojaški režim, tukaj bi načrtno naseljevali stare bojovnike po zmagoviti vojni. Takšna vojaška meja bi kajpada pomenila novo delitev in ponemčevanje slovenskega ozemlja.⁴² Ocene in zamisli vrhovnega armadnega poveljstva so takoj vzbudile vnete ugovore visokih upravnih uradnikov, ki so se trudili dokazati nezanesljivost Slovencev in posameznih slovenskih politikov.

Po začetku vojne je bilo torej Šušteršičevim nasprotnikom, bodisi tistim v njegovi lastni stranki bodisi liberalnim, težko vztrajati pri kakšni razliki med njimi in njim glede na patriotično podporo avstrijski vojski. Bolj ali manj iskreno so tudi oni to vojsko podpirali, še največ v pričakovanju, da se bo hitro končala brez kakih večjih nasledkov. O kakem odporu proti vojni pri slovenskih meščanskih politikih ni mogoče govoriti. Vdali so se pač v dejanski položaj. Dogajalo pa se je celo, da so iz nuje hoteli napraviti krepost in da so vojno samo po sebi prikazovali kot etično vrednoto.

Tako je »Slovenski Narod« 3. oktobra 1914 objavil podlistek z naslovom »Vojna nam odpira oči«. Podlistek je opozarjal na svetovno-zgodovinski pomen vojne, ker je zblížala vse avstrijske narode in je v tem smislu ljudska vojna, saj je med nacionalno različnimi ljudmi ustvarila čut skupnosti. Podlistek nadaljuje: »Vojna bo vse naše moralne sile očistila in osvežila in bo tudi vse naše narodno življenje postavila na novo podlago, tako da ne bo več prostora za ekscesivni šovinizem, ne za tisto narodno mlačnost, ki je le prevečkrat mejila na izdajstvo. Kolektivna hrepenenja slovenskega naroda se bodo osredotočila na dosegljive cilje in v narodni politiki bo zavladala tista stabilnost, od katere je odvisen vsak napredek. Sedanja vojna, naj zahteva še takšne žrtve, bo v naši monarhiji brez dvoma ustvarila razmere, ki bodo vsakemu narodu dovoljevale svoboden in neoviran razvoj in mu zagotovile vse, kar je za življenje in napredovanje potrebno.«

»Slovenski narod« je v podkrepitev svojega izvajanja teden pozneje (10. oktober 1914) ponatisnil spis Dostojevskega o vojni, napisan leta 1876 ob srbsko-turški vojni. Ta spis je pravcata apologija: »Vojna povzdigne ljudskega duha in zavest lastnega dostojanstva, vojna napravi gospoda in hlapca enake, vojna je najvišji pojav ljudske dostojnosti, ker tedaj žrtvuje vsak ali svoje življenje ali svoje zdravje ali del svojega imetja za občo korist. Enakost v junaštvu in požrtvovalnosti izravna vse neenakosti med ljudmi, kajti skupna misel zblíža vse v bratski slogi. Vojna daje ravno preprostemu ljudstvu priliko, da pokaže svoj pomen in svojo moč in zato ljubi vojno . . . Govorite, kar hočete, vojna je neizogibna, to je zdravilo vseh zdravil, brez vojne pa bi se svet usmrادل in v gnilobi grdih ljudskih strasti propadel . . .«

V luči te (l. 1914 v meščanski Evropi še precej razširjene) vojno povzdigujoče »filozofije«, ki jo je dejansko divjanje na bojiščih že ovrglo, tako da so kaj takega brez zle misli lahko pisali le še ljudje, ki fronte niso okusili, je še vedno naravnost rosno naivno tisto vojnospodbudno pisanje, ki ga v tem času najdemo npr. v »Miru«, katoliškem glasilu za koroške Slovence: » . . . ne pade vsak, ki gre v vojsko. Od 100 jih obleži na bojišču, kakor je dokazano, komaj 5. Tudi ne pride vsak v ogenj, ki gre na vojsko! Če bo pa padel ta ali oni na bojnem polju, naj se zgodi božja volja! Umril je lepe smrti. Za domovino, za cesarja! Sveta vera sama zahteva od nas, da dajmo Bogu, kar je božjega in cesarju, kar je cesarjevega! Namesto tarnanja, naj se v vse naše hiše naseli navdušenje, ker naša armada se bojuje za pravično sveto stvar!«⁴³

Kakor vse drugo, je vojna neustavljivo drobila in zmlela takšne in podobne marnje, ki je z njimi skušalo slovensko meščanstvo tolažiti sebe in druge v času, ko bi v njem morala zoreti zavest o nujnosti samostojnega posega Slovencev v zgodovino in lastno usodo.

II

NOTRANJA FRONTA AVSTRIJE: PREGANJANJE SLOVENCEV

Že na dan sarajevskega atentata se je avstrijski predsednik vlade grof Karl Stürgkh zaupno izrazil za vojno proti Srbiji. V vojni ni videl le sredstva zunanje politike habsburške države, ampak tudi možnost za spremembo v notranji politiki: z njo naj se »pretrgajo vezi med slovanskimi strankami v Avstriji in velikosrbskim in jugoslovanskim gibanjem«. ⁴⁴ Dogodki ob začetku vojne so pokazali, da v tem hotenju ministrski predsednik ni bil osamljen. Zato je uvedba izjemnih zakonskih predpisov, že dolgo prej pripravljenih za primer vojne, ki so omejili politično življenje, državljsanske pravice in povečali vlogo vojske v javnem življenju in ustvarili sistem, ki se ga je pozneje prijelo ime vojaški absolutizem, dobila na Slovenskem (podobno kot na Češkem) še novo razsežnost in ostrino. ⁴⁵ Notranje politični ukrepi avstrijskih oblasti na Slovenskem se niso omejili samo na preganjanje nasprotnikov države in sistema, nasprotnikov vojne, ampak so imeli poudarjeno smer zatiranja Slovencev kot političnega naroda, prav posebno pa še razbijanja njihove povezave z drugimi jugoslovanskimi narodi. O teh ukrepih še nimamo dognane zgodovinske podobe. Omenjajo jih vsa dela, ki govorijo o razmerah med prvo svetovno vojno na Slovenskem, a največkrat ponavljajo splošno znana dejstva, včasih pa tudi nepreverjene trditve.

Znane so vidnejše žrtve v vrstah ljudi, katerih protiavstrijska usmerjenost je bila bolj ali manj očitna. Najtežji udarec je bil namenjen narodnorevolucionarni mladini, prepородovcem, ki so bili zaprti sicer še pred začetkom vojne, zaradi velike srednješolske stavke ob prepovedi obhajanja obletnice zadnjega ustoličenja na Koroškem, proces proti 32 obtožencem pa je bil 21. do 24. decembra 1914. Stal je že v znamenju obračuna režima z narodnim in jugoslovanskim gibanjem pri Slovencih. Ker rabsodba v Ljubljani državnega pravdnika ni zadovoljila, so proces proti Ivanu Endlicherju in Janžetu Novaku ponovili na drugi stopnji v Gradcu. Novak je bil obsojen na pet let ječe, glavni obtoženec Endlicher pa je tik pred sodbo v ječi umrl. Obe sojenji prepородovcem sta bili izrazito sredstvo političnega pritiska na slovensko javnost.

Proti nekdanjemu ljubljanskemu županu Ivanu Hribarju in proti profesorju dr. Franu Ilešiču so tudi skušali uprizoriti veleizdajalske procese, vendar je zaradi pomanjkanja dokaznega gradiva postopek moral biti ustavljen, oba osumljenca pa sta bila internirana. Zaprtih in interniranih je bilo še dosti drugih oseb, znanih po slovenski narodni zavesti in jugoslovanski usmeritvi. Med njimi je bil tudi Ivan Cankar. ⁴⁶ To ni bilo le dejanje proti največji osebnosti slovenskega kulturnega življenja, ampak tudi proti jugoslovanski usmeritvi slovenske delavske stranke, v katere

okrilju je Cankar še prejšnje leto širil zamisel o zvezni republiki jugoslovanskih narodov. Glasili te stranke »Zarja« in »Rudar« sta bili zatrti še pred začetkom vojne in je pri tem tudi ostalo. To je bilo najzgodnejše zatiralsko dejanje v vladni vojni politiki nasproti delavskim strankam narodov Avstrije. Skoraj vsa nemška pa tudi tržaško italijanska socialdemokratska glasila so lahko izhajala še naprej.

Prepovedana so seveda bila tudi liberalna glasila izrazite jugoslovanske oz. srbofilske usmeritve kot »Dan«, »Glas juga«, »Naš glas« in »Slovenski dom«.

Najbolj znani aretiranci na Kranjskem in Primorskem so bili predvsem mlajši naprednjaki, večidel nekdanji pripadniki narodno radikalnega mladinskega gibanja: dr. Ivan Lah, Viktor Zalar, Josip Petelinc, Vladimir Levstik, Rasto Pustoslemšek, Henrik Horvat, Jožef Lavrenčič, Ferdo Vesel, Leopoldina Kos, dr. Gregor Zerjav, Andrej Munih, Andrej Gaberšček, dr. Alojz Gradnik, dr. Dinko Puc, dr. Alojz Franko, Andrej Jakil, Križman, Lužnik, dr. Drago Marušič, Jože Sfiligoj, Alojz Urbančič, Izidor Kožlin in drugi. Za te vrste aretirancev, pozneje večidel interniranih ali konfiniranih, sodi S. Kranjec, ki je med obema vojnama najbolj dokumentirano pisal o položaju Slovencev med prvo svetovno vojno, takole: »Vse to je bilo z avstrijskega stališča umljivo...«⁴⁷

Za Slovence, za pripadnike socialdemokratske in liberalne stranke je vse to bilo zelo boleče, toda široki slovenski javnosti, zlasti pa tisti klerikalno usmerjeni, potemtakem to še ni pomenilo nekega izjemno vznemirljivega dejstva. Vznemirljivo je postalo tisto, o čemer S. Kranjec nadaljuje v istem stavku: »...toda godile so se tudi stvari, ki so avstrijsko misleče Slovence težko razočarale in pospešile preobrat v njihovem mišljenju. Avstrijski Nemci so od vsega začetka vzeli vojno kot 'boj med slovanstvom in germanstvom' in skušali s pomočjo civilne in zlasti vojaške oblasti, ki je tedaj postala vsemogočna, zatreči vse pojave narodnega življenja. Najhujše je bilo na Koroškem in Štajerskem, kjer so preganjali zlasti slovenske duhovnike, ki so bili kot narodni voditelji pa tudi kot duhovniki svobodomiselnim nemškim nacionalcem trn v peti. Podtikali so jim protidržavne izjave in dejanja in jih vlačili vklenjene v zapore, pri tem pa so jih nahujskane nemškutarske tolpe zasramovale in tudi dejansko napadale.«⁴⁸

S. Kranjec sicer nekoliko enostransko poudarja preganjanje slovenske duhovščine na Štajerskem in Koroškem, saj so tam med aretiranci posebno številno zastopani tudi učitelji, ki so bili liberalni, a so postali žrtve preganjanja zaradi svoje slovenske narodne zavesti, v splošnem pa dobro zaznava tisto prelomno mejo, ki so jo ukrepi avstrijskih oblasti prekoračili in ki je povzročila nezaupanje do avstrijske države kot takšne pri veliki množici slovenskega prebivalstva. To je bila meja med ukrepi proti znanim protiavstrijsko usmerjenim posameznikom in med ukrepi proti Slovincem kot narodu. Preganjanje slovenske duhovščine je pri tem imelo veliko vlogo.

Razmere po posameznih deželah, ki so delile slovensko ozemlje, so se med seboj močno razlikovale, a vendar je konec koncev občutek narodnostne ogroženosti postal pri Slovencih splošen, ne glede na krajevne okoliščine.

Še najboljše so tiste mesece preživljali Slovenci na Kranjskem. Tukaj je oblastni pritisk imel predvsem obliko preganjanja posameznikov in prepovedi izhajanja listov ter delovanja društev. Ukrepi so se izognili privržencem Slovenske ljudske stranke. Zgodovinar katoliškega gibanja na Slovenskem pripisuje »zaslugo« za ta razmeroma izjemni položaj izključno Šušteršičevi politiki: »Na Kranjskem so bili zaradi prav vsiljive Šušteršičeve lojalnosti kolikor toliko obvarovani direktnih preganjanj vsaj prištaši SLS, čeprav so bili tudi med temi mnogi s Kreckom na čelu med političnimi osumljenci...«⁴⁹

Kar zadeva vidnejše člane SLS, ta razlaga gotovo v marsičem drži. Ne pojasnjuje pa pravega vzroka, zakaj so se avstrijske oblasti tukaj vendarle vzdržale tistega vobče proti slovenstvu usmerjenega pritiska, znanega sicer v drugih deželah. Vladna komisija, ki je zaradi pritožb slovenskih državnoborskih poslancev po odprtju parlamenta imela nalogo preiskovati postopek civilnih oblasti v začetku vojne, je 25. aprila 1918 ugotovila, da na Kranjskem, v nasprotju z razmerami na Stajerskem in zlasti na Koroškem, ni bilo »obsežnih proti širokim krogom usmerjenih ukrepov.«⁵⁰ Kot dokaz o previdnem in zmernem postopanju oblasti navaja isto poročilo tudi podatek, da je v Ljubljani od 108 političnih osumljencev po seznamu policijske direkcije bilo interniranih samo šest. Ob dejstvu, da je deželni glavar Šušteršič že 3. avgusta 1914 pismeno svetoval predsedniku vlade Stürgkhu, naj izkoristi priložnost in na Kranjskem iztrebi ves »plevel«, da ga je nagovarjal k množičnemu nastopu proti liberalno usmerjenim Slovincem, se je treba vprašati, zakaj se avstrijske oblasti na Kranjskem za kaj takega niso odločile. Pravi razlog torej ni v Šušteršičevi politiki, verjetno tudi ne v prilagodljivi, patriotični taktiki starega kranjskega liberalnega vodstva. Zdi se, da je odločilno bilo dejstvo, da bi na Kranjskem kot domala čisto slovenski deželi, kjer so postojanke politične avtonomije bile skoraj v celoti v slovenskih rokah, široki represivni ukrepi nedvomno naleteli na močan politični odpor, ki bi lahko ogrozil delovanje deželne uprave in sploh vključitev dežele v vojni napor.

A tudi na Kranjskem so oblasti bile docela nepopustljive pri preprečevanju političnega življenja, cenzura je skrbela, da je vse, kar je kakor koli spominjalo na jugoslovansko povezavo Slovencev, celo v obliki najbolj patriotičnega trializma, izginilo iz časopisnih strani.⁵¹

V Ljubljani je tudi poslovalo vojaško sodišče na temelju razglasitve naglega sodstva za Kranjsko z dne 6. marca 1915 (sodišče etapnega poveljstva V. armade), ki je sodilo tudi civilnim osebam za dejanja, ki so ogrožala vojskujočo se Avstrijo. Izrekalo je smrtne obsodbe, izvrševali so jih na vojaškem strelišču pod Golovcem. Usmrčene so pokopavali na zglasnem Suhem bajerju. Natančno število usmrčenih obsojencev ni znano.⁵² Ivan Lah navaja število 23 žrtev.⁵³ Tržaška »Edinost« je navedla število 28 oseb, Ivan Robida, navzoč pri večjem delu ustrelitev kot zdravnik, omenja 14 primerov.⁵⁴ Vsekakor je D. Kermavner dokazal, da je trditev o 469 ustreljenih v slovenskih deželah zmotna. V del zgodovinske literature je prišla iz slovenskega čikaškega »Glasu svobode« (14. julij 1916), po nastanku pa je protiavstrijska propagandna izmišljotina.

Dejstvo pa je, da so vojaška sodišča, v katerih območju je bilo tudi slovensko ozemlje, delovala tudi drugod, ne le v Ljubljani, in da zato skupno število slovenskih justificirancev še ni ugotovljeno. Vprašanje je,

ali ga bo sploh kdaj mogoče dognati.⁵⁵ Popolnoma neevidentirane pa so smrtne obsodbe vojaških oseb. Nedvomno ima prav E. Kardelj — Sperans, ko meni, da je tudi na fronti »v tišini padel marsikateri upornik«. ⁵⁵

Iz aktov notranjega ministrstva pa tudi sicer, so znani primeri štirih usmrčenih obsojencev v Ljubljani zaradi političnih dejanj. 24. avgusta 1915 je bil ustreljen Janez Brence, gostilničar na Dovjem, ker je v začetku julija 1915 na cesti med Dovjem in Belco žalil cesarja, 23. julija pa na svojem dvorišču ščuval k zaničevanju in sovraštvu do cesarjeve osebe. — 15. oktobra 1915 je bil obsojen na smrt in ustreljen kovač Janez Komar iz Radohe, ker je javno izjavil: »Srbija ima prav!« — 19. maja 1916 je bil obsojen na smrt in ustreljen Jožef Igljč iz Rafolč pri Kamniku, delavec v ljubljanski tovarni kleja, ker je 29. marca v trnovskem konsumu govoril: »Ves svet se meša, ves svet je neumen, najbolj pa tisti, ki cesarja poslušajo.« V letu 1916 je bil ustreljen tudi Franc Petrič zaradi špijonaže v prid Italiji.⁵⁷

V aktih notranjega ministrstva je najti tudi podatke o številnih aretacijah, ki so jih izvedle civilne oblasti na Kranjskem zaradi posameznih protidržavnih dejanj, npr. širjenje italijanskega tiska z antantnimi vojnimi poročili, neizobčanje zastave ob zmagah avstrijske vojske, rusofilske in srbofilske izjave (do konca januarja 1915 je deželno predsedstvo poročalo o blizu 80 izjavah simpatij za Srbijo), zaradi protivojnih izjav, izjav proti zavezniški Nemčiji in njenemu cesarju, zaradi ugovorov proti vojaškim posojilom in podobno. Včasih je razlog za aretacijo bil že na robu smešnosti. Tako je bil računski svetnik Jožef Košir, starejši mož, ki mu je črni kruh, ki so ga prodajali na karte, povzročal prebavne težave, obsojen zato, ker je 14. decembra 1915 v pisarni vprašal: »Jaz bi rad vedel, ali naš cesar tudi črn kruh je?« In ker je na opozorilo, da je to žalitev veličanstva, odvrnil: »To je men vseen, entveder vsi glih al pa noben.«

Najbolj množično in splošnemu obračunu s slovenstvom najbolj podobno je preganjanje bilo v obeh deželah, kjer je avtonomna oblast bila v rokah nemškonacionalne večine, na Stajerskem in na Koroškem. Obe deželi je zajel val aretacij, denunciacij, napadov nemškega tiska in splošnega strahovanja, ki je dobilo razmerja pravcate pogromaške psihoze.

Nemško nacionalno časopisje je napadlo slovensko politično strukturo v celoti in ravno v teh dneh s posebnim poudarkom celo njen najbolj konservativni del, še samega Sušteršiča osebno! Ob ponatisu članka iz zaplenjene številke »Zore« je Grazer Tagblatt 2. julija 1914 razglašal, »da je dr. Sušteršič voditelj in bodoči bojevnik za uresničevanje velikosrbske misli in razbitje monarhije.« Razume se, da je takšen očitak Sušteršičevi osebi bil docela neupravičen. Toda dejstvo, da je do takšnega očitka prišlo, je dokazovalo dve resničnosti tedanjega položaja: nemška politika v Avstriji se je pripravljala za veliki obračun s slovenskim političnim gibanjem kot takšnim; nemška politika v Avstriji se je dobro zavedala, da je prvi pogoj za takšen obračun likvidacija teženj po združevanju jugoslovanskih narodov pri Slovencih v kakršnikoli obliki! Celó v tisti, ki je po svoji zunanjsčini bila najbolj dinastična, najbolj patriotična, po svoji zgodovinsko-pravni osnovi najbolj konservativna in nerevolucionarna, po političnem dometu pa usmerjena strogo k spoštovanju državnih meja monarhije, torej tudi formula hrvaško-slovenske državnopravne osamo-

svojitve v okviru monarhije v njeni najožji in najbolj izključni varianti. Nemška politika v Avstriji si je nasproti Slovincem postavljala nepremakljiv aksiom, da v nobeni obliki, v nobeni kombinaciji, nikoli ne smejo priti v kakršno koli državno politično zvezo z drugimi jugoslovanskimi narodi in da morajo brezpogojno ostati v nemškem političnem sklopu. Tudi na kako zedinjevanje Slovencev zgolj s Hrvati na osnovi hrvaškega državnega prava je nemška politika gledala izključno le kot na prvi in obenem odločilni korak k likvidaciji nemške politične oblasti na slovenskem ozemlju in kot na prvo in obenem odločilno etapo k političnemu zedinjevanju jugoslovanskih narodov v celoti. In v tem svojem ocenjevanju je nemška politika nedvomno imela prav, čeprav Sušteršič osebno takšnih napadov resnično ni zaslužil. Res pa je, da se tudi v tem položaju ni odrekel hrvaško slovenske državne misli, kar je samo po sebi bil neodpustljiv greh v nemških očeh. Zato je pač rotenje celo iz Sušteršičevih ust, da je ta misel namenjena izključevanju vpliva Srbije na Jugoslovane v habsburški monarhiji, pri nemških politikih bilo le bob ob steno. In zato je zagotavljanje »Slovenca« (4. 7. 1914, št. 149), ko je branil Sušteršiča pred očitki »Grazer Tagblatt«, da je »ravno SLS vedno propagirala združitev Slovencev in Hrvatov v eno celoto, da se tako napravi jez velikosrbski propagandi in ustavi to povodenj pred našimi mejami«, dosegalo samo nasprotni učinek.

Val se je preselil čez vidnejše slovenske ljudi ne oziraje se na njihovo politično usmeritev; še posebno je prizadel slovensko duhovščino, ki je res doživela, vzlic dotlej trdno priznanim izjemnostim stanju, takšno preganjanje, sramotenje in strahovanje, kakršnega v srednji Evropi ni bilo več od časov reformacije. Izgon slovenske duhovščine med drugo svetovno vojno iz slovenskih ozemelj, zasedenih po nacističnih trumah, je imel v dogodkih na Štajerskem in Koroškem ob začetku prve svetovne vojne svojo vredno predpodobo. Število aretirancev in preganjancev drugih poklicev je sicer večkrat preseгло število aretiranih duhovnikov, a vendar je ravno obračun s slovensko duhovščino imel najboljčutnejše politične posledice. Interpelacije Jugoslovanskega kluba v začetku poletja 1917, ki so opozarjale na zatiralsko dogajanje in zahtevale ugotovitev in kaznovanje krivcev, so največ svoje pozornosti obrnile prav na primere, ko so žrtve bili duhovniki. Te interpelacije kažejo zato nekoliko enostransko podobo, premalo povedo, kaj se je dogajalo s Slovenci v splošnem.

S postopki proti slovenski duhovščini se je javno strinjal tudi del nemške avstrijske duhovščine. Pokazal je, kako globoke korenine je pogonala protislovenska ihta pri nemškem meščanstvu. Pravecata politična afera v cerkvenih krogih je nastala ob članku z naslovom »Nacionalizem. Veleizdajstvo!« ki ga je že 1. septembra 1914 objavil v praški »Bonifaziuskorrespondenz« Johannes Ude, ugledni teolog, sicer pa ponemčenec iz okolice Pliberka na Koroškem. Ude je vsej slovenski duhovščini očital veleizdajalstvo, nacionalni fanatizem, zmedenost pojmov v narodnem vprašanju in simpatiziranje z morilec prestolonaslednika Franca Ferdinanda. Slovenska duhovščina lavantinske škofije je tožila Udetu in izdajatelja Bonifacijeve korespondence patra Avgusta Galena. Zadeva je postala neprijetna tudi oblastem, saj je proti izbruhom Bonifacijeve korespondence in drugim podobnim nastopil 5. oktobra 1914 v svoji pridigi v cerkvi sv. Štefana na Dunaju sam kardinal dr. Piffl. Opozoril je, da

se zaradi posameznih primerov ne sme osumiti eele slovenske katoliške duhovščine nepatriotičnosti, podobno kot v primeru vohuna Riedla niso zaradi njega samega osumili vsega avstrijskega ofieirskega zbora. Kardinalov nastop je odmeval v vsem tisku, slovenski duhovniki z ljubljanskim škofom Jegličem, pa tudi Korošee v imenu slovenske ljudske stranke, so poslali kardinalu Pifflu posebno zahvalno adresso. Zadeva je nepričakovano osvetlila avstrijske notranje politične razmere v luči, ki nikakor ni bila ugodna za avstrijsko vojno propagando. Ni čudno, da se je vmešal štajerski deželni namestnik Clary. Vplival je na mariborskega škofa Napotnika, naj se tožba končna s poravnavo, ponovno je govoril z Udetom. Ta je po večkratnem upiranju končno vendarle pristal na to, da prekliče svoja izvajanja. Sodna poravnava je bila dosežena 3. avgusta 1915, Udetova prekliena izjava pa je bila objavljena v Bonifaeijevi korespondenci 15. avgusta. Zadeva je bila na ta način sicer spravljena s sveta, zamera pa je ostala. Povrhu tega se je vmešala tudi vojaška oblast s svojo metodo strahovanja: ministrstvo za državno obrambo je terjalo od pravosodnega ministrstva, naj uvede kazenski postopek proti mariborskemu odvetniku dr. Henriku Haasu, ki si je drznil prevzeti pravno zastopstvo slovenskih duhovnikov v njihovi tožbi proti Bonifaeijevi korespondenci! Pravosodno ministrstvo je to odklonilo. Obrambno ministrstvo je še naprej, tudi po poravnavi, vztrajalo, naj bi proti Haasu uvedli vsaj diseiplinski postopek. Stvar so nazadnje odstopili diseiplinskemu senatu štajerske advokatske komore.⁵⁸

Celotne podobe o represivnih ukrepih proti Slovenceem na Štajerskem in Koroškem še nimamo. Bil je storjen le poskus za Koroško; njegovih dognanj zdaj ne ponavljamo.⁵⁹ Tudi tukaj se bo treba omejiti na ugotovitev obsega in nekaterih značilnosti teh ukrepov, predvsem z namenom, zaznati politične posledice za državno usmeritev Slovencev.

Število aretirancev ni dognano. Podatki so različni. Vsekakor pa so aretacije bile množične, tako da se je širil glas o njih na vse strani. Že 22. septembra 1914 je štajerski deželni namestnik Clary moral notranjemu ministrstvu pojasnjevati položaj na Štajerskem. Zagotavljal je, da je trditev, da bi aretaeij bilo nad 800, napačna. Navajal je, da je bilo do 20. septembra 1914 pri štajerskih političnih oblasteh evidentirano 386 primerov aretaeij zaradi protimilitarističnih, antipatriotskih in srbofilskih tendenc. Od teh na Spodnjem Štajerskem 277 (med njimi 15 duhovnikov in 26 učiteljev), v ostali Štajerski pa 109. Poročilu je priložil tabelo o aretaeijah v posameznih političnih okrajih. Iz nje je videti, da je največ aretaeij bilo v okraju Maribor z mestom (102), Celje z mestom (70) in Ptuj z mestom (40); tem so sledili Ljutomer (24), Brežice (14), Konjice (11), Slovenj Gradec (11) in Braslovče (5).⁶⁰ Po istočasnih podatkih, ki jih je ministrstvo za notranje zadeve dobilo iz poročil posameznih političnih okrajev⁶¹ pa je do 1. septembra 1914 aretaeij bilo 455. Sezname aretirancev so imenski in z navedbo vzroka aretaeije. Iz teh seznamov je videti, da so aretiranej tudi v nemškem delu dežele bili skoraj izključno Slovenci, deloma tudi srbski državljani in Hrvatje. Vojaška komisija, ki je v letu 1918 raziskovala pritožbe zaradi aretaeij na Štajerskem in Koroškem, je ugotovila, da je na območju deželno obrambnega divizijskega sodišča (Landwehrdivisiongerieht) v Gradeu v času od 27. julija do 1. decembra 1914

bilo aretiranih 910 civilnih oseb, od teh 117 duhovnikov. Do tožbe pred sodiščem je prišlo v 246 primerih, do obsodbe pa v 165 primerih.⁶² Po teh številkah bi se preganjanje Slovencev na Štajerskem in Koroškem absolutno skoraj izenačilo s Češko (brez Moravske in Šlezije tedaj aretiranih 950 oseb), relativno pa ga daleč preseglo. (Na Češkem je tedaj bilo približno 3,5 milijona češkega prebivalstva!) Interpelacija Jugoslovanskega kluba z dne 3. julija 1917 pravi malo nedoločno, da je »blizu 2000 prebivaleev slovenske Štajerske bilo žrtev gnusnih denunciacij in hudodelskih dejanj nemškonaacionalnega uradništva«, ne da bi opredelila število aretacij. Gotovo pa drži, da so bile množične. Prvič v zgodovini so Slovenci bili v tako velikem številu preganjani zgolj zaradi svoje narodne pripadnosti, saj je po ugotovitvah vojaške in vladne komisije, pa tudi predstavnikov koroških in štajerskih oblasti, gonilna moč preganjanj bila ne le vladna politika, ampak še bolj zagnanost nemškega nacionalizma v teh dveh deželah. Vojno je hotel izkoristiti za obračun s tako osovraženim in obenem strah vzbujajočim slovenskim narodnim gibanjem.

Obseg in silovitost preganjanj Slovencev na Štajerskem in Koroškem sta bila tolikšna, da sta spravila v zadrego celo same osrednje avstrijske oblasti, ki so se pač bale, da se stvari ne bi preveč razvedele v javnosti in škodovala avstrijskemu političnemu položaju. Že od jeseni 1914 se je začel tihi boj civilnih in vojaških oblasti, ki so v njem vse do leta 1918 skušale druge drugim naprtiti odgovornost za vse to nezakonito početje. Medtem ko je iz ugotovitev vladne komisije, vojaške komisije in drugih uradnih dokumentov očitno, da pripada poglavitna politična odgovornost za to dogajanje na Koroškem civilnim političnim oblastem, ki so željam vojaških poveljstev ustrezale z največjo pripravljenostjo in postopale tudi na lastno pobudo, se zdi, da je na Štajerskem največji delež odgovornosti ležal na orožništvu, podrejenem vojaškim oblastem.

Deželni orožniški poveljnik polkovnik Kostenzer je že 24. avgusta 1914 izdal brez vednosti deželnega namestništva strogo zaupno povelje orožniškim postajam, naj brez odlašanja in najostreje preganjajo »srbofilske in panslavistične elemente«, naj te elemente na vsak način ugotovijo, kajti sicer jih dolete zaradi nesposobnosti premestitev, diseiplinski postopek in podobne kazni. To je bil pritisk na krajevne orožniške postaje in njegov učinek ni izostal. Deželnemu namestniku Claryju se je že 27. oktobra 1914 posrečilo po ovinkih dobiti prepis tega tajnega povelja in seznaniti z njim ministrskega predsednika Stürgkha. Kljub tej samovoljnosti žandarmerijskega poveljnika je notranje ministrstvo postopek proti njemu ustavilo. Ta obzirnost je zbudila nejevoljo samega Stürgkha, da je 19. maja 1916 na akt zapisal pripombo, da bi bilo treba štajerskega deželnega namestnika, katerega pristojnost je bila tako občutno kršena, vsaj uradno obvestiti o graji postopka žandarmerijskega poveljnika. Namestnik Clary je priložnostno večkrat izrazil zadovoljstvo, da se mu je posrečilo odgovornost prevreči na žandarmerijsko poveljstvo.

Značilno pri vseh teh uradnih dokumentih je, da se nihče izmed odgovornih ni vprašal, kako se počutijo neposredno prizadeti, aretirani Slovenci, ampak da jih je zanimalo le vprašanje kompetenc, vprašanje kolizije pristojnosti! V resnici seveda tudi civilnim oblastem vse to pilatovsko umivanje rok ni moglo odvzeti njihovega deleža odgovornosti. Že

Sehenkova vojaška komisija je opozarjala na telegrafsko navodilo notranjega ministrstva št. 8455/MI z dne 22. julija 1914, ki je pozivalo k brezobzirnemu izrabljanju vseh oblastnih sredstev eksekutive proti srbofilskim in protimilitarističnim pojavom. Štajersko namestništvo je to navodilo še istega dne preneslo podrejenim uradam.⁶³

Dejstvo je, da je deželni predsednik Clary v svojem že omenjenem poročilu z dne 22. septembra 1914 notranjemu ministrstvu upravičenost represivnih postopkov v bistvu zagovarjal in jih utemeljeval ne le s strogimi odloki, ki so jih deželne oblasti dobile z Dunaja, ampak tudi z dejanskimi potrebami, preprečiti vsako državi sovražno delovanje in vplivanje na rezerviste v času mobilizacije. Takšni poskusi vplivanja so se dejansko dogajali, je opozoril Clary. Pa tudi stališče slovenske duhovščine, ki se je izražalo v pridigah, je treba po njegovem označiti, če že ne kot kaznivo pa vsaj kot zelo obžalovanja vredno. — Oktobra 1914 je v svojem uradnem mnenju tudi višje državno pravdnništvo v Gradcu opozorilo, da je bilo ravnanje oblasti, zlasti »prevelika vnetost orožništva«, v skladu s protislovenskim razpoloženjem nemških nacionalistov: »Tako se je razpoloženje z ogorčenjem in jezo obrnilo proti tistim (slovenskim) stanovom, ki so veljali kot nosilci skupni domovini odtujenega (slovenskega) nacionalizma, predvsem zoper duhovnike, pa tudi zoper advokate in učitelje. To razpoloženje je potegnilo za seboj tudi organe javne varnosti...«

Celo poročilo vladne komisije (Alexy), ki je bilo vsekakor naklonjeno civilnim oblastem, je moralo ugotoviti na Štajerskem, da so tudi te oblasti odgovorne, ker niso preprečile množičnega sramotenja slovenskih aretirancev, čeprav bi to lahko storile.

Stvari so šle tako daleč, da je bil sam notranji minister Heinold prisiljen 10. septembra 1914 napisati štajerskemu namestniku Claryju strogo zaupno svarilno pismo, ki v njem ugotavlja, da so štajerske oblasti vladna navodila pretirale in šle predaleč, »saj že v vsakem pripadniku slovenskega naroda menda vidijo politično sumljivega individua.« (»in dem sie schon in jedem Angehörigen der slowenisehen Nation ein politiseh bedenkliches Individuum zu erblicken scheinen.«) Heinold je Claryja opozoril na politične posledice takega postopanja: to škodi ravno tistim strankam, ki so protisrbske in ki hočejo razvoj Jugoslovanov na avstrijskem temelju. Zlasti je svaril pred tem, da ne bi odbili od sebe Slovenske ljudske stranke, čeprav je res, da so morda posamezni slovenski duhovniki »srbofilsko infieirani in pripadajo tistim krogom, ki gojijo domovini sovražna prizadevanja«. Oblasti ne smejo prezreti, da ima stranka katoliških narodnih Slovencev vendarle v splošnem v programu avstrijsko državno misel. Zato naj bodo oblasti »umevajoče previdne« in strogo nepristranske. Heinoldovo končno svarilo pa se je izkazalo kot preroško: »Kajti sicer utegnemo doseči ravno nasproten učinek, zgodi se lahko, da takšno narodno stranko z nepravničnim in nerodnim postopanjem naravnost poženemo v nasprotnikov tabor.«⁶⁴

Posebne so bile razmere na Primorskem. Tukaj so avstrijske oblasti delovale brez tistega pritiska nemško nacionalne strukture, ki jih je gnal v skrajnosti v nemško slovenskih deželah. Tukaj so se oblasti morale odločati, ne le kako bodo postopale s Slovenci, ampak tudi, kako z Italijani. Vzlie nevarnosti iredentizma so do slednjih bile polne obzirnosti. Svojo

vlogo je pri tem imel razlog zunanje politike — ne odbiti, ampak pridobiti še nevtralnno Italijo — a tudi solidarnost »zgodovinskih« narodov, Nemcev z Italijani, proti slovenskemu nebodigatreba.

Primorsko italijansko nacionalistično meščanstvo je v prvih mesecih vojne novi položaj izkoristilo in pod videzom avstrijskega patriotizma in skupnosti z Nemci v boju proti slovanski nevarnosti navajalo oblasti k obračunu s Slovenci. Prav izrazito je v tem pogledu pismo, ki ga je tedaj pisal rimskemu dnevniku »Popolo Romano« (27. oktober 1914, št. 297) italijanski poslanec iz červinjansko-tržiškega okraja Giuseppe Bugatto. V avstrijskem duhu je najprej ugovarjal iredentistični mučeniški propagandi krog pobeglega Battistija in nato zagovarjal, da so avstrijski narodi (pač: avstrijski Nemci in Italijani) strnjeni, ker hočejo »prispevati k ponižanju tistega ultraslovenskega fanatizma, ki je Italijane (habsburške) monarhije tako zelo mučil. Danes pa nam vojna prinaša pravično ravnanje z nami . . .⁶⁵« Po logiki Bugatta se habsburška monarhija in njeni Italijani niso vojskovali proti zunanjim sovražnikom, ampak proti primorskim Slovincem in Hrvatom! Avstrijski Italijani v Trentinu, na južnem Tirolskem, takšne protislovenske skrbi sicer niso imeli, zato pa so se tudi oni trudili dokazati svoj avstrijski patriotizem. Pozneje dobro znani italijanski demokristjanski politik, dolgoletni predsednik vlade Alcide De Gasperi, je tedaj bil poslanec v dunajskem državnem zboru. Med bivanjem v Italiji je 6. oktobra 1914 napisal za avstroogrsko poslaništvo v Rimu poročilo o italijanskem nevtralizmu. V njem je zatrjeval, da je 90 % Italijanov na južnem Tirolskem nagnjenih na stran Avstrije; kot sredstvo proti ozemeljskim poželenjem Italije je predlagal avstrijski vladi, naj izvede plebiscit v tistih krajih.⁶⁶

Najbolj so jo ob »prijaznosti« domačega italijanskega meščanstva izkupili Slovenci na Goriškem.⁶⁷ Tukaj se je po začetku vojne, kot pove interpelacija Jugoslovanskega kluba 6. februarja 1918, začela strahovlada proti Slovincem. Vojaške in policijske oblasti na Goriškem so zaprle približno 250 oseb iz okrajnih glavarstev Gorica, Tolmin in Tržič.⁶⁸ Tudi v Trstu so vojaške oblasti izvajale pritisk v tej smeri, vendar se je, po pričevanju slovenskih tržaških politikov, temu upiral namestnik princ Hohenlohe zaradi svojega prepričanja, da z nasiljem ni mogoče ničesar doseči. M. Paulova meni, da je do jugoslovanske politične dejavnosti v zvezi s hrvaško emigracijo prišlo ravno v Trstu zato, ker je tukaj proti vsakemu pričakovanju večina slovenskih politikov ostala na prostosti; Slovenci da zato dolgujejo hvaležnost princu Hohenloheju.⁶⁹ Zares je značilno, da v vrsti interpelacij Jugoslovanskega kluba po odprtju državnega zbora o preganjanjih v posameznih deželah, ni nobene, ki bi govorila o preganjanju v Trstu.

Poznejši namestnik v Trstu Fries Skene je v aktih svojega predhodnika Hohenloheja ugotovil 230 aretacij Jugoslovanov ob začetku vojne.⁷⁰ V namestništvu je bilo izdelanih več seznamov aretiranih Slovencev in Hrvatov. V vseh so tudi imena iz Trsta in Istre, poleg imen z Goriškega. Ze 7. avgusta je namestnik Hohenlohe sporočil na Dunaj seznam 82 oseb, avstrijskih državljanov, ki so bili aretirani in izročeni vojaškemu poveljstvu v Trstu zaradi suma srbofilskega mišljenja in špijonaže (med njimi so bili Andrej Gaberšček, Emil Brezigar in oče Jožef Brezigar z Dober-

doba). Poleg teh je bilo aretiranih tudi 10 srbskih državljanov. Drug seznam z dne 9. junija 1915 obsega 244 imen. A tudi ta ni bil popoln, saj v njem ne najdemo imena dr. Gregorja Žerjava. Tudi ministrski referent na Dunaju pripominja na aktu, da seznam ne vsebuje imen nekaterih pomembnih aretirancev. 9. julija 1916 je tržaško namestništvo poslalo nov revidiran seznam ob začetku vojne aretiranih Slovencev, Hrvatov in ogrskih Hrvatov, ki obsega 237 imen, od teh 125 Slovencev. Tudi ta seznam ne omenja dr. Gregorja Žerjava in nekaterih drugih znanih imen aretirancev.

7. maja 1916 je v imenu cesarskega namestnika poročal namestniški uradnik Henriquez o »izjemnih ukrepih«⁷⁰ proti Jugoslovanom: »Res je, da je zlasti v prvih vojnih mesecih prišlo na Primorskem do številnih aretacij pripadnikov slovenske in hrvaške narodnosti. Izvršile so jih politične oblasti oziroma žandarmerija, deloma po zahtevi vojaških poveljstev in oblasti.«⁷¹ Glede seznamov aretirancev, ki so bili sestavljeni na temelju poročil policijskih in političnih oblasti, pa pravi: »Čeprav je seznam bil izdelan z najskrbnejšo natančnostjo, ima vendarle lahko samo značaj poskusa dati podobo o približnem obsegu aretacij v teku vojne. — Seznam nikakor ne more veljati kot popoln, ker politične oblasti v velikem številu primerov sploh niso bile obveščene o aretacijah, ki jih je vojaška stran sama neposredno izvedla... Tako je 14. avgusta 1914 obveščevalni oficir brigadnega poveljstva v Trstu namestništvu na kratko sporočil, da mora politične osumljence, ki so doslej bili zaprti na gradu v Gorici in pa v Rihenbergu, premestiti v Ljubljano, ker se tržaško vojaško sodišče seli v Ljubljano.«

Omenjeni revidirani seznam iz julija 1916, vsebuje tudi podatke o poklicu aretirancev za 121 Slovencev (od 125 evidentiranih). Tako izvedemo, da je med njimi bilo 8 delavcev, 24 kmetov, 29 uradnikov, 13 učiteljev, 15 obrtnikov, 19 pripadnikov prostih poklicev in 13 študentov. Po poklicni pripadnosti bi torej sektorju industrije in obrti pripadalo 20 %, kmetijstvu in gozdarstvu 20 %, terciarnim dejavnostim pa 60 % aretirancev.⁷¹

Tudi na Primorskem je torej prišlo do preganjanja slovenskega in hrvaškega življa, čeprav so italijanske meščanske stranke vedno zatrjevale, da oblast podpira slovensko in hrvaško prebivalstvo proti Italijanom. Res je, da so avstrijske oblasti ukrepale tudi proti italijanskemu elementu, vendar šele po prestopu Italije na stran antante.

Na Dunaju je najti obsežno poročilo tržaške policije z dne 15. februarja 1916 o ukrepih proti iredentizmu v Primorju.⁷² Iz njega izvedemo, da je seznam aktivnih iredentistov, ki so ga izdelale avstrijske oblasti, sprva obsegal 1823 imen, da je ta seznam bil skrčen na 833 imen, od teh pa je še pred začetkom vojne z Italijo pobegnilo čez mejo 206 oseb. Od preostalih 627 iredentistov je bilo 237 vpoklicanih v vojsko, do dne poročanja pa aretiranih in konfiniranih vsega skupaj 200 (od tega iz Trsta 112). Štetilo italijanskih aretirancev in konfinirancev je tudi po tem, ko so za Avstrijo odpadli vsi oziri do Italije, ko se je ta proti Avstriji že vojskovala na strani antante, bilo znatno manjše kot število aretiranih Slovencev in Hrvatov. Za avstrijske oblasti je pglavitno nevarnost pomenilo slovensko in jugoslovansko gibanje, ne pa italijanski iredentizem. Glede iredentizma meni isto poročilo, da je s pobegi svojih najvidnejših oseb-

nosti napravil pravcati samomor. Ljudje so v teh pobegih videli strahopetno obnašanje ljudi, ki hočejo na varnem čakati, da se vrnejo kot zmagovalci. Poročilo zatrjuje, da so se mnogi odvrnili od italijanske liberalne stranke, a tudi velika masa, ki je bila prej od nje odvisna, se je zdaj spreobrnila k avstrijskemu patriotizmu.

Najvidnejši protitalijanski ukrep na Primorskem je bil ustavitev dela 53 italijanskih društev in ustavitev tržaškega iredentističnega lista »Piccolo«. Edini italijanski dnevnik v Trstu je zdaj ostal socialdemokratski »Lavoratore«. S tem je dobil veliko večji pomen za širše kroge kot pa zgolj za socialdemokratske bralce. — Med drugim je tudi to pripomglo, da se je ustvarjal vtis, da iredentizem v Trstu ponehuje, saj je »Lavoratore« pisal v neiredentističnem smislu. — Avstrijski ukrep, ki je zares močno posegel v podobo in politično življenje Trsta, je bila evakuacija italijanskih državljanov (t. i. regnicolov).

V Trst so se pred svetovno vojno naseljevali italijanski državljani v velikem številu, da bi si tam poiskali zaposlitve. Po podatkih omenjenega poročila jih je leta 1908 bilo 24 176 (18 442 odraslih in 5 734 otrok); 1911 že 39 257 (17 518 odraslih moških, 14 549 odraslih žensk, 3 637 otrok moškega spola in 3 557 otrok ženskega spola pod 14 letom); leta 1913 so njihovo število cenili že na 50 000. Poročilo omenja, da je razmeroma velik del teh priseljencev zasedal vplivna mesta v gospodarskih podjetjih, občini, pri bankah in kreditnih institutih, zelo velik del pa tudi pri železniških podjetjih. Znamenje, da so ti priseljenci pri tržaških dejavnostih bili sprejeti kot dobrodošel element. Od srede aprila do srede maja 1915 je iz Trsta bilo repatriirano čez Švico v Italijo 35 000 italijanskih državljanov.

Število prebivalstva Trsta se je ob začetku vojne z Italijo močno zmanjšalo. 5. junija 1915 so bile uvedene osebne izkaznice za osebe stare nad 14 let in tedaj je bilo izdanih 60 785 izkaznic. Ker pa pričakovanega italijanskega prodora ni bilo, so se začeli ljudje zopet vračati v mesto, tako da je avgusta 1915 število izdanih izkaznic naraslo na 83 422, do 1. decembra 1915 pa že na 101 791.⁷³

Tudi nemška meščanska politika v Trstu v italijanski vojni napovedi ni videla dejstva, ki bi ji nalagalo, da preveri svojo taktiko v Trstu, tj. svojo politiko podpiranja italijanskega elementa proti slovenskemu. 8. marca 1916 je nemškonacionalni državni poslanec Dobernig s Koroškega imel sestanek s tržaškimi Nemci. Poročal je o stikih nemških državnih poslancev z rajhovskimi in ogrskimi politikami, zlasti o sestanku v Münchnu, in priporočal najtesnejše gospodarsko zблиžanje z Nemčijo. Trdil je, da je razcvet Trsta poleg Hamburga življenjski interes nemške države. Na vprašanje enega izmed tržaških Nemcev, ali je moči računati z množičnim dotokom nemških delavcev v Trst in pa, kako naj se Nemci odločijo med Italijani in Slovenci, je Dobernig odvrnil, da ne verjame, da bi bilo mogoče doseči množični pritok nemških delavcev v Trst; glede drugega vprašanja pa, da je še prezgodaj, da bi o njem že zdaj odločali in da bo odločitev morala izhajati iz vsakokratnih razmer!⁷⁴

Ukrepi proti Slovincem v posameznih deželah so torej bili različni po obsegu in silovitosti, enotni pa po svojem osnovnem namenu: zatreti slovensko narodno politično gibanje, predvsem pa pretrgati vsakršno

zvezo Slovencev in njihova vprašanja z narodnim vprašanjem drugih jugoslovanskih narodov. Celo najbolj patriotični trializem je bil nedopustna, kar izdajalska zahteva, kajti tudi to je bila oblika pridruženja jugoslovanskemu gibanju. Avstrijske oblasti so vztrajale na dualističnem sistemu, ki je ločeval Slovence od drugih Jugoslovancev, poudarjale so, da morajo slovenske dežele ostati v nemškem državnem področju zaradi starih pravic, posebno pa še, ker čeznje vodi pot k južnemu nemškemu pristanišču, k Trstu.

Pri Slovencih kot celoti so vsi ti ukrepi vzbudili nezaupanje v možnost njihove prihodnosti v avstrijski državi, pospešili so hotenje po lastni državnosti v zedinjenju z drugimi jugoslovanskimi narodi, čeprav je to hotenje vedno bilo pomešano s strahom pred nevarnostjo italijanskih osvajanj. Vprašanje, koliko sta vlada in dvor bila pripravljena rešiti jugoslovansko in z njim obenem slovensko vprašanje, koliko sta pripravljena dopustiti protidualistično reformo monarhije, je postajalo vedno bolj odločilno za usmeritev slovenske politike.

Res je, da je do popolne ločitve od avstrijske države v zavesti Slovencev prišlo šele po daljšem procesu, ko je postalo jasno, ne le da se Avstriji bliža vojaški poraz, ampak tudi, da v njej ni nobenega vladajočega dejavnika, ki bi bil pripravljen priznati slovensko vprašanje kot del jugoslovanskega in sploh kakor koli zagotoviti Slovincem njihov narodnostni obstoj. Pa vendar je prav v preganjanjih ob začetku svetovne vojne treba videti tisti poglobitvi politični doživljaj in pretres, ki je široke množice Slovencev napotil k samostojnemu razreševanju svojih problemov. Tedaj so začutili, da so kot narod v avstrijski državi nezaželeni, da jih ta država ne šteje za svoje in jim ne zaupa. Zanimivo je, kako je moment nezaupanja v tej zvezi swareče poudarjal B. Vošnjak v času svojega medvojnega delovanja v Jugoslovanskem odboru. Svaril je srbske predstavnike, ki so ustvarjali vzdušje nezaupanja do Slovencev, kako pogubno bi to lahko bilo v bodoči jugoslovanski državi, ko ne bodo več imeli opravka s posamezniki, ampak s slovenskimi množicami. »Zaradi policijstva smo šli iz Avstrije!« je vzkliknil.⁷⁵

Nikakor ni bilo iz trte izvito zatrjevanje Korošca ob Krekovem pogrebu, da je prav preganjanje Slovencev v prvem času vojne povzročilo, da je v Kreku dozorela misel o nujnosti državne osamosvojitve Slovencev, Hrvatov in Srbov pa tudi sklep, da je treba zavreči vse strankarske vezi in da je zato začel iskati zvez, ki so obsegle »ves jugoslovanski narod«.

Jugoslovanski klub je 16. junija 1917 v uvodu svoje prve interpelacije zaradi preganjanj v slovenskih deželah zapisal besede, ki so vsakomur, kdor je hotel razumeti, povedale, kaj so za Slovence ta preganjanja pomenila: »Vojna je slovenskemu ljudstvu prinesla grenka razočaranja, katerih posledkov ni mogoče dovolj oceniti. Takoj od začetka sovražnosti so civilne in vojaške oblasti preganjale slovensko ljudstvo z vsemi sredstvi, izpostavile so ga najhujšim ponižanjem. In to vse brez stvarnega vzroka: ta preganjanja v resnici izvirajo bodisi iz najglobljega nezaupanja in zlobnega čustvovanja do našega naroda, bodisi iz popolnega nepoznanja našega položaja. Poglavitni nagib teh preganjanj je v sovraštvu, ki ga gojijo proti nam, v sovraštvu, ki vlada celo v vladnih krogih. To sovrašтво je dobilo najbolj odvratne oblike. Slovenski narod trpi in se bojuje vedno

za svojo domovino, toda vpraša se, zakaj država, ki jo brani za ceno svoje krvi in ki ji žrtvuje svoje imetje, ni sposobna kaj storiti spričo takšne sramote, prizadejane državi zvestemu ljudstvu. Če slovenski narod ne dobi popolnega zadoščenja, grozi popoln prelom med njim in faktorji, ki nosijo najvišjo odgovornost, kajti tudi najbolj krotki narod se ne bo pustil iztrebiti brez odpora.«

Odgovorni dejavniki v državi in v nemški meščanski politiki so mislili, da se jim za vse to ni treba zmeniti.⁷⁶ Le redki so na nemški strani bili taki, da so videli »orjaško goro ogorčenja in sovraštva, ki se je nagrmadila v treh letih brezpravnosti« in da so se spričo nje »morali pravzaprav čuditi, da so izjave slovanskih predstavnikov v prvih sejah parlamenta bile tako mirne, tako zmerne . . .«, kakor je to bil zgodovinar nemško avstrijske socialne demokracije Ludwig Brügel.⁷⁷

III

POBUDA SLOVENSКИH LIBERALNIH NARODNJAKOV IN NJEN ZLOM

Po zmedu ob začetku svetovne vojne, po političnem izvršenem dejstvu, ki ga je ustvaril patriotični nastop starega vodstva Narodno napredne stranke v Ljubljani, se je proti koncu leta 1914 v vrstah liberalnih narodnjakov začela oblikovati pobuda za slovensko narodno politično akcijo. Oblikovala se je predvsem v dveh središčih: okrog tržaške »Eдинosti« in v krogu slovenskih liberalnih intelektualcev v Gorici, zbranih krog revije »Veda«. Iz Ljubljane je pri tej pobudi sodeloval poleg drugih dr. Vladimir Ravnihar, edini liberalni državnozbornski poslanec, izvoljen na Kranjskem. Zakaj je pobudniška vloga pripadla dvema obrobniima središčema, ne pa Ljubljani, za to sta bila dva poglobitna vzroka. Prvi je bil notranjega značaja, namreč stališče starih slovenskih liberalnih voditeljev v Ljubljani, zlasti Ivana Tavčarja, drugi pa zunanjega značaja in kajpada neprimerno usodnejši. To je bila nevarnost, da primorski Slovenci pridejo zradi vojne pod oblast Italije. Ta nevarnost je bila možna najprej zaradi pripravljenosti Avstroogrške, da si z odstopanjem ozemlja pridobi svojega nezvestega zaveznika vsaj za nevtralnost, če že ne za vojskovanje ob svoji strani.^{77a} Še nevarnejša pa je bila možnost — kmalu je postala stvarnost — da Italijo pridobi na svojo stran antanta z veliko večjimi obljubami na račun avstroogrškega ozemlja, tudi slovenskega in hrvaškega.

Se pred koncem leta 1914 so se širile novice, da bo Avstroogrška odstopila Primorsko Italiji, hkrati pa tudi novice, da stopi Italija v vojno proti Avstriji. To je povzročilo posebno vznemirjenje zlasti med Italijani v primorskih mestih. Iredentistični meščani so začeli odhajati v Italijo, da jih vojna ne bi zajela v državi, proti kateri bi se Italija vojskovala. V Trstu in na Reki se je razvila pravcata trgovina s potnimi listi.⁷⁸ Nastala je tudi razumljiva vznemirjenost pri slovenskih narodnjakih, kolikor niso bili žrtev oblastnega preganjanja, rastlo je vedno bolj jasno spoznanje, da je treba nekaj ukreniti. V duhu rusofilskih izročil, posebno močnih ravno v Trstu in Gorici, so se upi usmerjali predvsem k carski Rusiji. Koliko je to bil tudi že učinek proklamacije ruskega vrhovnega poveljnika velikega kneza Nikolaja Nikolajeviča z dne 16. septembra 1914 narodom Avstroogrške, je težko reči, čeprav se je ta proglas širil med Slovenci še pred koncem leta 1914.⁷⁹

Nosilcev pobude je na Primorskem bilo več, med seboj so bili le rahlo povezani ali pa sploh ne. Najzgodnejši ali morda najbolj samostojen je bil poskus urednika nekdanjega tržaškega dnevnika »Jugoslavija« Andreja Muniha in pa sodelavca lista Leopolda Lénarda, župnika na Slapu pri Vipavi. 9. oktobra 1914 sta Muniha in Lenard izdelala spomenico o slovenskem vprašanju, naslovljeno srbskemu ministrstvu zunanjih zadev, verjetno sta

enako namenila tudi ruskemu carskemu zunanjemu ministrstvu. Spomenico je Munih odnesel v Benetke in izročil ruskemu konzulu.

V spomenici sta poudarila enotnost slovenskega narodnega ozemlja, opisala njegove meje, pri čemer sta na severu segla precej prek narodnostne, na zahodu pa v bistvu vztrajala pri dotedanji avstrijski državni meji s popravkom pri Červinjanu, ki bi lahko bil odstopljen z okolico v zamenjavo za beneške Slovence. Izrazila sta željo Slovencev za državno zedinjenje s Hrvati in Srbi v Jugoslavijo, »v kateri naj bi bilo razmerje Slovencev do Srbije približno tako, kot je Bavarske do Prusije...« Ako bi za sedaj mednarodni položaj te združitve ne pripuščal, bi Slovenija morala ostati neodvisna pod protektoratom velesil, dokler ne bi prišel primeren trenutek za združitve z Jugoslavijo. Spomenica je posebno vztrajala na tem, da mora Jugoslaviji oz. Sloveniji pripasti vse jadransko obrežje od Tržiča do Reke s pristaniščem v Trstu.⁸⁰ Sled spomenice je verjetno vidna v izjavah Petrajeva, referenta za jugoslovanska vprašanja v ruskem zunanjem ministrstvu, v začetku marca 1915 Franu Supilu, da bi morala v bodoči skupni državi dobiti avtonomijo ne samo Hrvatska, ampak tudi Slovenija, češ da tudi Slovenci v svojih predstavkah ruski vladi za zedinjenje s Hrvati in Srbi, terjajo avtonomijo.⁸¹

Trajneje je učinkovala pobuda sodelavcev »Vede«, predvsem Bogumila Vošnjaka. Decembra 1914 je Vošnjak dobil dopust in se vrnil s fronte v Ljubljano, kjer se je sestel s svojima sošolecema in sodelavcema »Vede«, dr. Gregorjem Žerjavom in dr. Albertom Kramerjem. Bili so si na jasnem o tem, da je treba doseči jugoslovansko državno zedinjenje. Zavedali pa so se, kakšna nevarnost grozi Slovincem v primeru razpada Avstrije oz. zadovoljitve italijanskih aspiracij in zato so sklenili, da je potrebno začeti propagandno akcijo za slovensko vprašanje v antantnih državah. Sklenili so, da pojde B. Vošnjak v emigracijo in tam v tem smislu deluje. Njemu bi poslali spomenico o slovenskem vprašanju, o političnih in ekonomskih razmerah Slovencev. Ekonomski del bi izdelal dr. Milko Brezigar v Gorici. Vošnjak je v Trstu dejansko dobil dovoljenje za potovanje v Italijo in 3. februarja 1915 je prestopil mejo. Šele sredi maja 1915 je dočakal še drugega slovenskega emigranta, dr. Gustava Gregorina, pri čemer pa je doživel precejšnje razočaranje: »Prepričal sem se, da so moji Slovenci precej počasni. Gregorin ni prinesel s seboj mojega in Brezigarjeva ekonomskega dela spomenice o Slovencih, ki je bil gotov že januarja. Povedal je, da nosi dr. Rybař v Trstu že mesec dni v žepu vprašalno polo o ekonomskih problemih v angleškem jeziku...«⁸²

B. Vošnjak je v emigraciji, kjer se je pridružil jugoslovanskemu odboru, opravil pomembno publicistično in propagandno delo z glavnim namenom preprečiti izvršitev londonskega pakta na račun Slovencev in Hrvatov. Njegova knjiga »U borbi za ujedinjenu narodnu državu«, prirejena po njegovem dnevniku, je izreden dokument o vztrajnosti, a hkrati brezuspešnosti teh prizadevanj.

Ko je Vošnjak decembra 1914 prišel v Ljubljano in potem v Trst, je od svojih političnih prijateljev že lahko dobil zanesljive informacije o obstoju in delovanju jugoslovanske politične emigracije Trumbića in Supila v Italiji. Tržaško politično društvo »Edinost«, njegov predsednik dr. Otokar Rybař, je že bilo v pismenih stikih z dr. Antejem Trumbićem. Zdi se, da je pobuda za te stike prišla od Trumbića samega.

Emigranti v Rimu, v glavnem Dalmatinci, so želeli, da bi se jim pridružili tudi predstavniki Slovencev in pa Hrvatov iz banovine, prav posebej pa še predstavniki Trsta. Brez teh njihova skupina ni bila dovolj prepričljivo predstavništvo političnih hotenj Jugoslovanov habsburške monarhije. Ko je po niški izjavi srbske vlade z dne 7. decembra 1914, da se Srbija bojuje tudi »za osvoboditev in zedinjenje vseh naših nesvobodnih bratov Srbov, Hrvatov in Slovencev«⁸³ delovanje za jugoslovansko državno zedinjenje postalo zatrdan cilj emigrantov v Rimu, je postalo Trumbiču sodelovanje Slovencev še posebno neogibno potrebno.

Po Trumbičevem prepričanju se vprašanje Hrvaške ni moglo ločiti od vprašanja Slovencev. V svojem pismu Supilu 31. decembra 1914 je zapisal, da »morajo biti vse slovenske in hrvatske dežele v eni državi pa naj bo to katera koli«. Šlo je seveda za Jugoslavijo, ki mora obseči tudi Slovence: Hrvatje se morajo te misli držati »kot temeljnega kamna, kajti če bo Slovenija od nas ločena, Hrvatje — in to večina — ne bodo hoteli priti pod srbskega kralja in bodo zahtevali za sebe posebno državo«⁸⁴. To je bila silno pomembna nova misel v političnem snovanju jugoslovansko usmerjenih ljudi na Hrvaškem.

Tako imenovana politika »novega kurza« na Hrvaškem iz leta 1905, ki je z neomajnim pravilom hrvaško-srbskega političnega sodelovanja dala tej usmeritvi trdno osnovo, na Slovence namreč ni računala! Ni verjela v možnost, da bi jih bilo mogoče odtrgati od nemške države. Takšni neveri se je vdajala tem raje, ker je menila, da je za protiavstrijski sporazum z Italijo neogibno potrebno žrtvovati Trst, Slovensko Primorje in večji del Istre. Ravno Supilo in Trumbić sta bila začetnika te »politike novega kurza«, sestavljalca znamenite reške in zadrške resolucije, onadva sta zasnovala novo politiko, ki je ob svojem spočetju vzbudila pri Slovencih moreč občutek, da njihov problem ni vzet v račun in da so dejansko osamljeni. S še posebnim odporom so tedaj izvedeli za račun o sporazumu z Italijani ob žrtvovanju Trsta in slovenskih ozemelj. Izraz tega odpora je brošura Henrika Tume, »Jugoslovanska ideja in Slovenci« (Gorica 1907), v kateri je Tuma poudaril voljo Slovencev do političnega obstanka in dejstvo, da imajo Slovenci v jugoslovanskem vprašanju »odločevati toliko kot Hrvatje, Srbi in Bolgari«. Posebno pa se morajo čutiti popolnoma samostojne v vprašanju sporazuma z Italijani.⁸⁵

Na zgodovinski prelomnici, ko je snovanje jugoslovanskega zedinjenja pri Hrvatih prešlo iz etape praktičnega taktiziranja v okviru habsburške monarhije, pa je spoznanje, da je za zedinjenje Hrvatov s Srbijo nujno potreben pogoj, da se obenem z njimi za takšno zedinjenje odločijo tudi Slovenci, stopilo v prvo vrsto politične dejavnosti Trumbiča in njegovega emigrantskega kroga. Enakopravnost vsaj treh nacionalnih osebkov v bodoči jugoslovanski državi je izključevala nadoblast srbske politike in tudi politično kočljivi dualizem, delitev oblasti med srbski in hrvaški dejavnik. V kakšne zagate lahko pripelje sistem delitve oblasti na dva dela, so ravno Hrvatje dovolj nazorno spoznali ob primeru dualistične Avstroogrške. Skupnost usode hrvaških in slovenskih dežel kot pogoja za nacionalno emancipacijo tako Hrvatov kot tudi Slovencev in zato tudi kot pogoja za jugoslovansko zedinjenje, je misel, ki jo ob začetku leta 1915 poudarjajo vsi nosilci jugoslovanske politike tako v monarhiji kot v krogu emigracije.

Trumbić se je dobro zavedal, da je največja ovira za sprostitev jugoslovanskega gibanja pri Slovencih mimo avstrijskega okvira ravno nevarnost italijanskih aspiracij. Zavedal se je tudi, da je treba popraviti tisto nezaupanje Slovencev, ki ga je povzročila politika »novega kurza« v prejšnjih letih. Zato je eden od aksiomov Trumbićeve politike v vseh nadaljnjih letih do konca vojne bil vztrajno zagovarjanje pravice Slovencev do prave narodnostne meje z Italijo in odklanjanje vsakršnega sporazuma z Italijo na račun slovenskih ozemelj. Trumbić je še pred koncem leta 1914, proti predlogu vplivnega angleškega zgodovinarja in publicista Setona Watsona, naj bi Jugoslovani dosegli sporazum z Italijo tako, da bi ji priznali Trst in zahodno Istro, opredelil stališče, da je to za Jugoslovane nesprejemljivo in da bi Italija lahko dobila le ozemlje do Soče, medtem ko bi Italijani v Trstu in Istri morali biti žrtvovani kot kompenzacija za Slovence »ki bi pripadli Italiji do Soče«. ⁸⁶

Prav zato je Trumbiću bilo še posebno veliko do tega, da bi v Jugoslovanski odbor dobil tudi predstavnike Slovencev iz Trsta. Razumljivo zato, zakaj je poskusil dobiti stike ravno s tržaškim slovenskim političnim društvom. Bili so seveda še drugi razlogi. Eden teh je bližina Trsta Benetkam in italijanski meji, ki tedaj še ni bila popolnoma zaprta. Pomembnejši gotovo tudi ta, da se je že pred vojno Trst uveljavil kot posebno živahno politično stičišče med Slovenci, Hrvati, zlasti iz Istre in Dalmacije, pa tudi s Srbi (posredno ob kontaktih Srbije s srbsko kolonijo v Trstu). Trst je tudi za Hrvate bil pred vojno pomembno gospodarsko in politično središče.

Prvi stik je bil dosežen po starih zvezah narodno revolucionarne mladine, prepородovcev. V smislu sklepa emigrantov v Rimu je Ljubo Leontić novembra 1914 odpotoval v Benetke in od tam sporočil svojim mladinskim znancem v Trstu, da obstaja krog jugoslovanskih emigrantov v Rimu in da je nujno potrebno, da kdo od slovenskih političnih prvakov pride v emigracijo, da bi se mogel ustanoviti Jugoslovanski odbor. Leontić je tudi dobil odgovor, da bodo slovenski delegati prišli čimprej mogoče, za njimi pa tudi delegat Istre. ⁸⁷

V tistih dneh je Trumbić stopil tudi v pismeni stik s predsednikom »Eдинosti« dr. Rybašem. Obvestil ga je, da bo Italija verjetno stopila v vojno leta 1915, da so evropski uradni krogi prepričani, da je vzhodna obala Jadrana nacionalno italijanska in smo zato »vsi Slovani na Jadranu v nevarnosti«. Vojna bo trajala dolgo, Nemčija in Avstroogrška pa bosta premagani. Antanta je resda proglasila načelo narodnosti, toda uporaba tega načela »bo mogla biti razne vrste po merilih in prikritih zahtevah posameznih držav in narodov«. Trumbić je takole obvestil Rybaša o svojem stališču glede jadranskega vprašanja: »Naš kriterij je, da vsa jadranska obala, ki je danes v posesti Avstroogrške, pripada brez kakršne koli izjeme jugoslovanskemu narodu, da so Italijani, ki živijo na tej obali, samo importirana kolonija, ki so jo favorizirali na našem slovenskem ozemlju.« Sporočil je Rybašu, da emigranti v tem smislu delujejo in da so že dosegli uspehe, da pa jih je premalo: nekaj iz Dalmacije, dva iz Bosne in Hercegovine, »toda nikogar iz Hrvatske, Istre, Trsta in slovenskih dežel«. Zato bi bilo potrebno, da čim več ljudi, ki bi lahko bili predstavniki naroda, pride v tujino. Trumbić je poudaril, da to je prav posebno velja za Trst, ki »ima poseben pomen in ki je v največji nevarnosti, da

bo izgubljen za slovanstvo«. Trumbić je prosil tudi za gradivo, s katerim bi podkrepili jugoslovanske zahteve.⁸⁸

Tržaški Slovenci so odslej bili s Trumbićem v pismeni zvezi in delovali so v smislu njegovih želja. Rybař in Gustav Gregorin sta stopila v stik s hrvatsko srbsko koalicijo. Gregorin je potoval v Budimpešto in tam govoril s prvakom koalicije Ivanom Lorkovićem in nekaterimi njegovimi tovariši. Rybař je tudi poslal Trmbiću nekaj knjig. Na sestanek z njim v Italijo pa ni prišel.⁸⁹

Vošnjakov legalni odhod je pokazal, da tudi politično izpostavljenim osebam ni bilo nemogoče dobiti potnega dovoljenja. Tudi dr. Dinko Trinajstić in dr. Gustav Gregorin, ki sta odšla v emigracijo v začetku maja, sta odpotovala legalno.

Tržaški Slovenci okrog društva »Edinost« so ob koncu leta 1914 in januarja 1915 prihodnost Trsta presojali precej pesimistično. Želeli so si, da bi Nemčija in Avstroogrška bili v vojni poraženi in da bi na ta način jugoslovanski narodi dobili priložnost za osamosvojitve. Želeli so si, da bi Italija čim prej stopila v vojno proti Avstriji in njen poraz pospešila. Hkrati pa so se bali, da bo to tudi odločilo pripadnost Trsta italijanski državi. Iz tega začaranega kroga, tako se je zdelo, ni nobenega izhoda, seveda razen odpovedi od narodne osamosvojitve in sprijaznjenja z italijansko zasedbo in priključitvijo. Zdi se, da se je precejšen del tedanjih vodilnih tržaških Slovencev nagibal k temu, da se vda v to, kar se je zdelo neogibno. Takšnega razpoloženja se spominja Ivan Regent za krog slovenskih socialističnih izobražencev (Dr. Ferfolja, dr. Jan, dr. Solar, ing. Dragotin Gustinčič). Piše, da so si konec leta 1914 želeli, da bi Italija čimprej napadla Avstroogrsko in bi se vojna hitro končala, pri čemer jih gotovost, da Trst pripade Italiji, ni odvrčala od tega, da so si želeli razpad Avstrije.⁹⁰ Dejstvo, da je eden izmed omenjenih, ing. Dragotin Gustinčič že tedaj nameraval v emigracijo in da je kmalu nato tudi odšel, da je potem v emigraciji zelo aktivno deloval proti italijanskim aspiracijam in še posebno proti aspiracijam na Trst (nastopil je kot govornik na velikem jugoslovanskem političnem zborovanju 6. maja v Nišu, ki je bilo prirejeno kot protest proti londonskemu paktu, in svoj govor kmalu zatem izdal kot posebno brošuro),^{90a} govori za domnevo, da ti slovenski socialisti Tržačani vendarle niso tako lahkotno pristajali na priključitev Trsta Italiji. Seveda pa so se tudi oni znašli v tako rekoč nerazklenljivem precepu med željo po razbitju Avstroogrške in italijanskimi aspiracijami.

L. Pivko se za isti čas takole spominja razpoloženja v vrstah tržaških slovenskih narodnjakov: »V rdeči sobi nad kavarno v Narodnem domu se shaja vsak popoldan družba jugoslovanskih mož. Dr. Gregorin je njihov duševni voditelj in prorok avstrijskega razpada. Pravijo, da se dr. Gregorin malokedaj moti. Na vseh koncih mesta imajo ‚zarotniki‘ tajne sestanke. Povsod modrujejo, kako ugoden trenutek je sedaj — januarja 1915 — za Italijo. Ako ga Italija izrabi, odloči usodo vojne. Kaj nameravajo Italijani? Čemu odlagajo? Kdaj nameravajo udariti? Ta vprašanja se zde slovenskim Tržačanom mnogo važnejša nego sama usoda slovenskega Trsta... Vedo, da Trst sam najbrž ne bo deležen jugoslovanske svobode... Pa vendar željno čakajo italijanskega vojnega posredovanja.«⁹¹ Morda je tudi Pivko leta 1924, ko je pisal te spomine, pretiraval pripravlje-

nost tržaških Slovencev, da razpad Avstroogrške in splošno jugoslovansko svobodo odkupijo s svojo žrtvijo Italiji, pretiraval pač zato, da se ne bi čutil preveč osamljenega, zaradi očitkov italofilstva in celo izdajstva slovenskih narodnih interesov, ki so prav tedaj leteli na njegov rovaš. Pa najbrž o jedru njegovega spominjanja, o tem, da so tržaški Slovenci bili razpoloženi zelo pesimistično, da je njihov pesimizem prehajal v resignacijo, ni mogoče dvomiti. Kolikor je znano, temu Pivkovemu spominu ni nihče ugovarjal.

Podobnega pa morda še manj preišljenega, željnega pričakovanja vstopa Italije v vojno proti Avstroogrski se spominja tudi Ivan Lah zase in za svoje radikalno jugoslovansko usmerjene liberalne prijatelje v Ljubljani. »V teh hudih dneh pa je prišla nova nada — Italija... Časopisi so prinesli vesti, kaj zahteva Italija za svojo nadaljnjo nevtralnost. Trst, Gorico, Trentino, Istro, del Dalmacije. Nam se je takrat zdelo vse to postranska stvar, ker smo mislili, da je to vse le navidez. Avstrija je bila pripravljena deloma ustreči tem zahtevam — tudi samo navidez. Zato smo skoraj želeli, da bi Italija zahtevala čimveč, da bi Avstrija ne mogla sprejeti njenih pogojev...« Komaj so čakali, da bi Italijani zavzeli Ljubljano. »Tisti, ki so imeli pomisleke glede slovenstva, niso prišli v poštev, šlo je za več nego samo za nas...«⁹²

V prvih dneh novega leta 1915 pa so tržaški Slovenci in potem z njimi Slovenci in Hrvatje sploh, bili postavljeni v položaj, ko so se morali odločiti. To je eden izmed najbolj dramatičnih trenutkov slovenske politične zgodovine tistega časa, trenutek, ko je brezobzirni stroj antantne vojne diplomacije za hipec zaškripal, ko se je med zobmi njegovega kolesja znašel droben kamenček, Slovenci in vprašanje njihove narodnostne usode. Ta trenutek je nastopil 6. januarja 1915 s prihodom v Trst zaupnega emisarja italijanske vlade Carla Gallija.

Italijanska vlada, ki je pripravljala vojni nastop proti Avstroogrski in ki si je njena diplomacija trudila dobiti od antantnih vlad kar največje obljube na račun avstroogrškega državnega ozemlja, je prek Gallija stopila v stik s predstavniki tržaških Slovencev in istrskih Hrvatov. Italijanska vlada je bila obveščena o tem, da so Slovenci in Hrvatje v Primorju narodnostno visoko razvit, politično, gospodarsko in kulturno trdno organiziran živelj z dokaj jasnim ciljem zedinjenja v jugoslovanski državi. Italijanska vlada je hotela prepričati, da bi ji ta živelj ob vojaški zasedbi tega področja ne povzročal težav. Saj takšne težave ne bi bile neprijetne le same po sebi, ampak tudi politično, pred antantno javnostjo, ki bi spoznala, da gre v tem primeru za hudo kršitev narodnostnega načela, načela, ki je bilo eden izmed temeljev antantne vojne propagande. Carlo Galli je bil pred vojno dalj časa vicekonzul na italijanskem generalnem konzulatu v Trstu in je zato veljal kot dober poznavalec tržaških razemr. 31. decembra 1914 ga je povabil Sonnino k sebi in mu naročil, naj odpotuje v Trst, stopi v stik s slovenskimi in hrvaškimi političnimi voditelji in poizve za njihovo mnenje za primer, da Italija napove vojno Avstriji. Gallija je pred odhodom sprejel tudi predsednik vlade Salandra, posebne naloge pa so mu naložili tudi minister vojske Zupelli, šef generalštaba Cadorna in admiral Revel, skratka šlo je za zaupno misijo, ki so ji najvišji državni vrhovi prisojali izreden pomen.

Carlu Galliju se je v Trstu že po nekaj dneh posrečilo dobiti stik s slovenskimi in hrvaškimi politikami. Z njimi se je sestal trikrat na zaupne nočne sestanke in sicer 10., 15. in 18. januarja 1915. O udeležencih in o vsebini teh sestankov smo obveščeni predvsem iz dnevnika Carla Gallija, objavljenega šele po drugi svetovni vojni, leta 1951, in očitno tudi pisanega pozneje, ne ob dogodkih samih, in pa iz zapiskov in pisem dr. Anteja Trumbića. Slednje so dokumenti, ki so nastali prav v tistem času in so zaradi tega bolj zanesljivi. Gallijevi in Trumbićevi podatki se sicer v nekaterih osnovnih dejstvih ujemajo, v drugih pa si popolnoma nasprotujejo. Kritične misli k Gallijevim podatkom je med Slovenci izrazil Lavo Cermelj,⁹³ kritični pretres celotnega vprašanja na podlagi vseh dosegljivih virov pa je opravil D. Šepić.⁹⁴

Ni sporno, da je Carlo Galli slovenske in hrvaške predstavnike — med njimi so imenovani dr. Rybač, dr. Gregorin, dr. Wilfan, dr. Mandić (ni pojasnjeno ali gre za Matka ali Josipa) — vprašal, kakšno stališče bi imeli do italijanske vojaške zasedbe in pa do aneksije Trsta in Primorja. Tukaj gre le za različne prikaze tega, kaj je Galli Slovincem in Hrvatom potem obljubljal. Glavno sporno vprašanje je, kako so slovenski in hrvaški politiki odgovorili. Po Gallijevih navedbah so odgovorili pritrdilno, po navedbah iz virov Jugoslovanskega odbora pa so se odgovorov izognili (odgovarjali so »evazivno«). D. Šepić je v svoji razčlembi resno omajal verjetnost Gallijevih trditev in nazorno pokazal, da si slovenski in hrvaški politiki v Trstu italijanske okupacije ne samo niso mogli želeli, ampak tudi niso mogli tako zlahka nanjo pristati. Vendar pa tudi on ne izključuje, da so z Gallijem v resnici obravnavali možnost, da padejo pod Italijo in da so z njim govorili o jamstvih, ki bi jih v tem primeru dala italijanska vlada za varovanje njihovega jezika in kulture.

Zgodilo se je prvič v zgodovini, da kaka tuja država Slovence sprašuje za njihovo stališče in voljo, prvič so se znašli neposredno na polju mednarodnih diplomatskih odnošajev, na polju ki jim je dotlej bilo popolnoma nepristopno in kjer so doslej v njihovem imenu, a ne da bi jih kdajkoli vprašali za mnenje, govorili državni vrhovi habsburške monarhije. Ze ta okoliščina bi zadoščala, da temu dogodku posvetimo posebno pozornost. Toda hkrati je tudi bilo prvič, ko so slovenski meščanski politiki v času prve svetovne vojne bili postavljeni pred neposredno nalogo, da opredelijo svoj narodnostno politični slovenski koncept in ga uveljavljajo v mednarodnem stiku. Iz virov, ki jih je razčlenil D. Šepić, je mogoče posneti, kaj in kako se je tedaj dogajalo.

Galli je slovenskim in hrvaškim predstavnikom v Trstu napovedal, da hoče Italija stopiti v vojno proti Avstriji v mesecu marcu 1915. Njen namen ni zadovoljevanje iredentizma, ampak zagotovitev lastne varnosti. Ta varnost pa zahteva meje na Julijskih Alpah, meje, ki bi potekale zahodno od Ljubljane in ki bi Italiji tudi zagotovile Reko. Italija pa bi bila pripravljena, če bi Slovenci pristali na takšno razmejitev, svoje ozemelske zahteve zmanjšati tako, da bi šla meja od Julijskih Alp mimo Postojne na jug do Lovrana ali Labina. Slovenci, ki bi tako prišli pod Italijo, naj se s tem sprijaznijo in temu prilagodijo. Če na to pristanejo, je Italija pripravljena zagotoviti jim največje narodnostne pravice, ki so združljive z državno suverenostjo, pripravljena je te pravice tudi mednarodno zajamčiti. Italiji gre samo za vojaško zavarovanje in vse, kar

je več od tega, lahko Slovencem dopusti. Pogoj za takšne koncesije pa je pristanek Slovencev vsaj v obliki pasivnosti ob italijanski zasedbi.

Ko so slovenski in hrvatski predstavniki v Trstu na takšen način neposredno izvedeli o nevarnostih, ki groze njihovemu ozemlju, so v tem nedvomno videli potrditev lastnih pesimističnih pričakovanj in bili so v veliki zadregi za odgovor. Da ta odgovor ni bil lahek, priča dejstvo, da se je Galli z njimi pogajal tri noči v presledkih tri do pet dni, kar je nedvomno udeležencem omogočilo, da se posvetujejo v širšem krogu. Galliju so najbrž izrazili svoje protiavstrijsko razpoloženje in svoje želje po jugoslovanskem zedinjenju. Na njegove predloge pa niso neposredno ničesar privolili, odgovarjali so izogibajoče se, češ da jih nihče ni pooblastil in da nimajo pravice pristati, da bi se narod odrekel svoje prihodnosti.

Galli je 24. januarja odpotoval iz Trsta in italijanski vladi poročal, po lastnem poznejšem zatrjevanju, o pozitivnem uspehu svojega poslanstva.

Dejstvo, da so tržaški Slovenci prav v tem času našli možnost poslati svojega človeka, dr. Josipa Mandića, neposredno k Trumbiću z nalogo, da Trumbića obvesti o Gallijevi zadevi in da Trumbića prosi v njegovem imenu za nasvet, že samo po sebi priča, da osrednje vprašanje, ki se je odprlo z Gallijevim obiskom v Trstu, ni bilo dognano do konca in so ga pustili odprto. K temu argumentu, ki ga navaja tudi D. Šepić je treba dodati še opozorilo, da se italijanska diplomacija v pogajanjih za razmejitve z Jugoslavijo ne po prvi ne po drugi svetovni vojni ni sklicevala na kak pristanek tržaških Slovencev.

Odvetnik dr. Josip Mandić je kot pravni zastopnik svojih klientov tržaškega veletrgovca Franja Princa in podružnice praške »Živnostenske banke« dobil dovoljenje za poslovno potovanje v Italijo. Od konca januarja do maja 1915 je na ta način trikrat odpotoval iz Trsta in ostajal v Italiji po več dni in postal tako zelo učinkovita povezava med slovenskimi politikami krog »Eдинosti« in Trumbićem oz. emigranti v Rimu. Njegovo potovanje še pred koncem januarja je bilo kot naročeno za to, da je na željo dr. Rybača in dr. Žerjava, ki je o stvari bil tudi obveščen, poročal Trumbiću o Gallijevem obisku v Trstu že 28. januarja.

Sporočilo je bilo pomembno tudi za Trumbića in Supila, ker ju je znova opozorilo na italijanske aspiracije. To je bil nov podatek, ki je z drugimi vred na koncu pripeljal k odkritju tajnega londonskega pakta. Trumbić in Supilo sta zaradi italijanskih aspiracij bila zelo vznemirjena in sodila sta, da je prva naloga emigracije, da prepreči razkosanje slovenskega in hrvaškega ozemlja. Bila sta v splošnem mnenja, da je bolje, če vzhodne jadranske dežele zaenkrat nerazdeljene ostanejo v okviru Avstro-ogrške, kot pa da bi v primeru razbitja te države prišlo do njihove priključitve Italiji. Za obrambo Jadrana je hrvatska emigracija v Italiji začela celo pripravljati posebne oborožene oddelke, »Jadransko legijo«. V okviru teh splošnih pogledov so bili tudi nasveti, ki jih je Trumbić po Mandiću sporočil tržaškim Slovencem.

Trumbić je Tržačane najprej opozoril, da niti oni, ki so narodni predstavniki v Trstu, niti emigracija niso diplomati, ki bi uradno zastopali državo, saj te države ni. So samo del naroda in njihova dolžnost je v tem usodnem času braniti narodne pravice, odločno nasprotovati vsakemu odstopanju narodnega ozemlja drugim narodom, zahtevati osvoboditev izpod današnjih gospodarjev in v imenu svobode odklanjati vsako misel,

da bi gospodarja le menjali. »Smo narodni agitatorji in branilec in smo, dokler se naše delo giblje v teh mejah, pooblaščen govornik v imenu naroda. Toda zarisovati nove meje, pristajati, da se kaj od naše dežele prepusti drugim, da se določijo na našo škodo nove meje, tega ne smemo storiti, za kaj takega nismo pooblaščen in do tega nimamo nobene pravice. Galli je privatna oseba pa čeprav govori, da ga pošilja njegov minister, tega prav nič ne obvezuje, kar (Galli) z vami govori, še manj pa obvezuje Italijo. Če pa bi Sonnino prek Gallija dobil od vas privolitve na črto Julijskih Alp, bi to še kako veljalo proti vam kot dokaz, da so Slovenci zadovoljni, da Italija dobi vse tiste pokrajine, ki so po ogromni večini naseljene z našim narodom. To bi tudi drugi mednarodni faktorji upoštevali in do kam bi potem šle pretenzije Italije, tega nihče med nami ne ve. Zato morate sploh odkloniti pogovor o takšnem predmetu, Galliju pa recite, da ste dolžni braniti celotno jugoslovansko nacionalno posest in da za kaj drugega nimate nobenega pooblastila in da tudi v sedanjem položaju vojne še ni prišel čas, da se sploh o tem kaj odloča in sklepa. Naša nacionalna posest pa da sega vsekakor do današnje italijanske meje, katero celo tudi prestopa. Če bi Italija dobila avstrijsko Furlanijo, do katere nimamo nobenih nacionalnih poželenj, potem bi bilo pravično, da dobimo povračilo na ta način, da bi nam Italija za našo pomoč v tem smislu vrnila ozemlje, ki na njem žive Slovenci okrog Čedad. Ne moremo mi in Italija delati novega političnega zemljevida. Obstaja program jugoslovanske ideologije, ki bi po njem vsi južni Slovani, vključno Srbija in Črna Gora, morali priti v sklop celotne države Jugoslavije. To mora Italija upoštevati in če se ta ideologija uresniči, mora biti glavna skrb italijanske politike, kako se bodo uredili prijateljski odnošaji med Italijo in Jugoslavijo, z novim italijanskim sosedom katerega obala bi se razširjala od Furlanije do Bara.« — Trumbić je tudi nasvetoval, naj bi se ljudstvo v tistih področjih, ki jih hoče Italija anektirati, odkrito postavilo v bran za svoje pravice in naj bi se celo z orožjem uprlo italijanski vojski. »Glede na to, da so Slovenci najbližji meji Italije, ki aspirira na njihova področja, so najbolj izpostavljeni nevarnosti, ki jim grozi iz Italije. Zato je potrebno, da tamkaj narod spregovori in da se jasno izreče pred Evropo, da svoje zemlje noče dati Italiji. To, o čemer je Galli govoril, da bi Italija dala Slovincem, ki bi prišli pod njeno oblast, nacionalne koncesije, to ne velja prav ničesar. Saj teh koncesij ni dala niti Slovincem okrog Čedad. Italija kot homogena nacija ne bi trpela drugih narodnosti, ampak bi jih dušila.« — Trumbić je nadalje sporočal v Trst, da Slovenci ne smejo pristati na Gallijeve ponudbe niti ne smejo ostati pasivni, ker se bo ta pasivnost tolmačila kot da pristajajo na italijansko oblast. »Slovenci morajo pravočasno aktivno nastopiti, brez strahu pred žrtvami, proti poskusom Italije, da bo tako Evropa dobila vtis, da slovenski narod noče Italije in da je pripravljen za to prelivati kri.« Trumbić je priporočal, naj v vseh slovenskih in hrvaških področjih, posebno pa tistih, ki jih hoče imeti Italija, sklicujejo shode, kjer bodo protestirali proti morebitnemu italijanskemu vdoru in kjer bodo pozivali ljudstvo k odporu. Ta akcija ne sme imeti avstrijske firme, ampak se mora voditi v imenu Slovincem in Hrvatov ogroženih področij. Trumbić je priporočal organiziranje prostovoljnih legij, vendar ne pod avstrijskim, ampak pod slovanskim imenom, ki bodo imele isti cilj kot tudi »Jadranska legija«, ki jo hočejo ustanoviti emi-

granti. Ob umestni pripombi Josipa Mandića, da obstaja nevarnost, da bo ta akcija imela avstrijski značaj, kajti vsega tega ne bi bilo mogoče izvesti brez privolitve avstrijskih oblasti, posebno ne ustanavljanja legij in da bo zato ljudstvo, ki je protiavstrijsko razpoloženo, to zamisel slabo sprejelo, ker bo mislilo, da je to nastalo po navodilih z Dunaja, je Trumbić odgovoril, da jih to ne sme ovirati, kajti gre za »biti ali ne biti« Slovencev in Hrvatov. »Če se Italiji posreči uresničiti njene pretenzije,« je svaril Trumbić, »bo Jadransko morje z Valono njeno, Jugoslavija bo postala fantom, slovanstvo v splošnem pa bo na Jadranskem morju tolerirani gost in nič drugega. Če bi Italija dobila Julijsko Benečijo, bi potem poleg Lošinja lahko dobila še kak strateški otok na našem morju. Zaradi tega je treba zavreči vse ozire in je treba delati z vsemi sredstvi in s pomočjo kogarkoli, samo da se odvrne ta največja nevarnost.« S shodi je mogoče začeti takoj, z organiziranjem legij pa potem, ko bi Italija razglasila mobilizacijo. Emigracija bo poskrbela, da bo ta odpor v svetu pravilno pojasnjevala in popularizirala.

V svojih nasvetih Tržačanom se je Trumbić pokazal kot politik in državnik pomembnega formata. Zasnoval je zamisel, kako bi Slovenci in Hrvatje samostojno nastopili v svetovnem imperialističnem konfliktu. Ta koncept se zdi fantastičen, a v resnici bi bilo fantastično le to, če bi ga bili Slovenci vsaj resno poskusili uresničiti. Ta zamisel niti ni bila tako edinstvena, saj se je že v tem času nekaj podobnega uresničevalo pri Poljaki, ki so evropsko vojno skušali izkoristiti za obnovo poljske države. Vrhovni poljski narodni odbor, izvoljen avgusta 1914 v Galiciji, se je usmeril, kot znano, k t. i. avstrijsko-poljski rešitvi poljskega vprašanja, to je k pripojitvi ruskega dela Poljske Galiciji. Ta narodni odbor je ustanovil prostovoljske enote (poljske legije, od konca septembra 1916 Poljski pomožni zbor), ki so se bojevale na strani centralnih držav. Drugi del Poljakov pa je deloval za obnovo poljske države v antantnih deželah (Komitet narodowy Polski v Parizu). Ob zmagi antante je seveda stopil v ospredje predvsem tisti del Poljakov, ki so sodelovali na antantni strani, a zato niso nič manj slavili kot svoje junake legionarje Pilsudskega, ki so se prej bojevali proti carski Rusiji.⁹⁵

Josip Mandić je Trumbićeve nasvete in priporočila prinesel v Trst in tukaj so napravili močan vtis. Politično vodstvo »Eдинosti« je Trumbićevo popolnoma odklonilno stališče do italijanskih prizadevanj z veseljem sprejelo. Prav kmalu po Mandićevi vrnitvi, 11. februarja 1915, so se sestali Rybač, Gregorin, Matko Mandić, Josip Wilfan in Josip Mandić in sklenili poslati Trumbiću pooblastilo za njegovo delovanje in obenem pripraviti sestanek političnih predstavnikov iz slovenskih in hrvaških dežel, ki bi opredelil narodno-politični akcijski program. Pooblastilo Trumbiću so podpisali s polnimi imeni in naslovi, sestavili so ga precej previdno zaradi nevarnosti, da ne bi prišlo v roke avstrijski policiji. Bilo pa je to sploh prvo pooblastilo, ki ga je Trumbić in njegov krog dobil za svoje delovanje iz domovine. Ta zanimivi dokument, ohranil se je v papirjih Jugoslovanskega odbora, slove: »Izvedeli smo, visoko spoštovani gospodje, da se vzlic temu, da bivate daleč od domovine in to zaradi izrednih političnih razmer v naših deželah, živahno zavzimate za prihodnost in usodo naše skupne domovine, zato se vam predvsem prisrčno zahvaljujemo za vaše dosedanje rodoljubno in zaslužno delo ter vas prosimo, da tudi v naprej

z živo močjo zastopate naše nacionalne interese, posebno še, da poskušate obvestiti bližnjo in širšo javnost o resničnih nacionalnih in političnih razmerah v našem Primorju in da pri vsaki priložnosti poudarjate neločljivost vseh slovenskih in hrvaških pokrajin in sicer: Primorja z našim Trstom, Kranjske, Koroške in Štajerske, katerih usoda je, da so nerazločljivo od ostalih naših bratov v Dalmaciji in prek Sotle.«

Zanimiv je v tem dokumentu poudarek neločljivosti in ozemeljske celovitosti slovenskih in hrvaških dežel, poudarek, ki stoji tedaj v ospredju jugoslovanskega programa Slovencev in Hrvatov monarhije.

Tržačani so bili veseli spodbudnih besed, ki so jih dobili od Trumbića, besed, ki so jim kazale jasen izhod iz silne stiske vesti, obenem pa vzbujale upanje, da se bo akciji emigrantov posrečilo zaščititi interese primorskih Slovencev in Hrvatov. Vendar se jim podpora emigracije ni zdela zadostno jamstvo, hoteli so si zagotoviti tudi podporo carske Rusije. To je bil dejavnik, ki je v krogu tržaških Slovencev največ veljal. Istočasno s pooblastilom Trumbiću so, po spominu Carsicusa napisali spomenico carskemu zunanjemu ministru Sazonovu in jo tudi odpravili čez mejo.⁹⁶

Svoje nespravljivo zavračanje italijanskih zahtev so tržaški Slovenci v tem času morali še večkrat izraziti, saj je zanj izvedel tudi obveščevalni agent ruskega zunanjega ministrstva za češka in jugoslovanska vprašanja, ruski časnikar Vsevolod Svatkovski, ki je Slovence poznal še iz časa svojega časnikarskega bivanja na Dunaju.⁹⁷

3. aprila 1915 je sporočil prek ruske ambasade v Rimu Sazonovu, da njegova neposredna poročila in pa dr. Mandić, ki je prišel v Rim, govori o zelo močnem gibanju, ki je nastalo med Južnimi Slovani ob polemiki o jadranskem vprašanju v italijanskem tisku. Sporočal je, da Južni Slovani izjavljajo, da lahko pristanejo samo na odstop posameznih točk ali obale beneškega zaliva, ne pa celih ozemelj s slovanskim prebivalstvom, da izjavljajo, da imajo načrti Kramača in Supila in sploh slovanske ideje za njih smisel samo s pogojem, da se slovanske in hrvaške dežele ne razkosajo, ker bo sicer večina prebivalstva raje ostala pod Avstrijo, da celo pod Ogrsko in da bo prostovoljno sodelovala v boju proti Italiji.⁹⁸ Ze 19. aprila pa je Svatkovski, zopet na temelju ustnega poročanja Josipa Mandića, poslal carskemu zunanjemu ministrstvu še novo in bolj vznemirljivo poročilo in sicer o sestanku jugoslovanskih politikov v Trstu 11. aprila 1915, ki je ostro odklonilno stališče do italijanskih zahtev opredelil z dosti širšo veljavnostjo. Svatkovski pravi, da se je sestanka udeležilo 16 predstavnikov večjih slovenskih in hrvaških strank, Trsta, Istre, Gorice, Kranjske, Hrvatske in Slavonije. M. Paulova omenja (z zmotnim datumom) med navzočimi dr. Dinka Trinajstića, prof. Vjekoslava Spinčića, dr. Otokarja Rybača, dr. Gustava Gregorina, dr. Ivana Lorkovića, dr. Anteja Pavelića, dr. Ivana Čoka, dr. Gregorja Žerjava in dr. Vladimirja Ravniharja. Med Slovenci so torej le predstavniki mlajših liberalcev in liberalnih narodnjakov iz Trsta, klerikalci na sestanek niso bili povabljeni. Povabljeni tudi niso bili stari liberalni voditelji iz Ljubljane.⁹⁹ Zanimiva je udeležba predstavnika hrvaško-srbske koalicije Lorkovića spričo sicer dosledno zadržanega stališča te politične formacije. To je menda edina priložnost, pri kateri se je kak predstavnik hrvaško-srbske koalicije udeležil skupne jugoslovanske akcije. Pomembna je bila tudi udeležba predstavnika Starčevićeve stranke prava iz banovine, o čemer je govor še na

drugem mestu. Ta predstavnik pa ni bil Pavelić, kot zmotno navaja M. Paulova, ampak Dragutin Hrvoj.¹⁰⁰ Svatkovski je izvedel, da so zbrani slovenski in hrvaški politiki na tem sestanku ugotovili, da je cilj Slovencev in Hrvatov doseči »neodvisnost v zedinjenju vseh treh južnoslovenskih narodov pod srbsko državo« in da so sklenili obenem poudariti, da ne bodo nikoli pristali, da bi njihovo sedanje suženjstvo, ki ga smatrajo kot začasno, zamenjali s smrtjo, ki bi jih čakala pod italijansko definitivno oblastjo. Zaupajo pa v pravičnost antantnih držav in v zaščito Rusije, vendar opozarjajo, da se bodo v primeru potrebe tudi z orožjem uprli proti temu, da bi bili podrejeni Italiji.

Sestanek je torej v celoti sprejel Trumbičeve nasvete! Oblikovana in izrečena je bila podlaga politične akcije za samoodločbo Slovencev in Hrvatov v svetovni vojni! Če bi bili prejeto zamisel resno poskusili uresničiti, bi se stvari verjetno drugače razvijale.

Sprva se je zdelo, da bodo slovenski liberalci in njihovi hrvaški politični prijatelji poskusili besede spremeniti v dejanja. Po podatkih M. Paulove so posamezni udeleženci tržaškega sestanka v naslednjem tednu o sklepih obvestili širši krog v svojih strankah in v svoji okolici, tako da so se 18. aprila znova zbrali v Trstu z nedvomno že preverjenim političnim zaledjem. Toda na tem drugem sestanku se je položaj docela izpremenil.

Ruska carska vlada nikakor ni bila zadovoljna z nespravljivim stališčem Slovencev in Hrvatov do italijanskih zahtev, saj je to oviralo delovanje njene diplomacije, ki je videla svojo prvo nalogo v tem, da Italijo pridobi za vojskovanje na strani antante. Svatkovski je dobil nalogo, naj govori z jugoslovanskimi emigranti v Rimu in jim dopove, da Rusija varuje njihove interese, a razumeti morajo, da bo morda Rusija primorana, zaradi hitrejšega končanja vojne, dopustiti koncesije Italiji in zaradi tega morajo južni Slovani sprejeti manj nespravljivo stališče do Italije!¹⁰¹ V skladu s temi navodili iz Petrograda je Svatkovski sporočil prek Mandića v Trst, da sicer ni pooblaščen dajati nasvetov (siel), da pa *meni, da se Jugoslavlani s svojim nespravljivim stališčem, ki je lokalistično in ki ne upošteva splošnega položaja in vojnih interesov držav antante, odrekajo stika s temi državami*, to pa jim nikakor ne more koristiti. Svatkovski jim je dopovedoval, da so glede na to *žrtve neogibno potrebne*. Jugoslavlani naj premislijo, kakšne koncesije lahko dajo Italiji, da bi olajšali Rusiji njeno nalogo, ko ščiti njihove najbistvenejše koristi.

Josip Mandić se je vrnil v Trst s temi poraznimi poročili od Svatkovskega, ne da bi prej imel možnost govoriti z dr. Trumbičem, ki je prav v teh dneh bil v Nišu, da bi preskusil stališča srbske vlade. Tako so se v Trstu zbrani politiki (bili so menda isti kot na prvem sestanku, razen predstavnika Starčevićanske stranke prava) znašli brez novega Trmbičevega nasveta ob sporočilu, ki je za njim bilo jasno čutiti žugajoči prst »matjuške« Rusije in »batjuške« carja. Sporočilo je povzročilo bistven preobrat v stališčih zbranih politikov. Neposredno narodno ogroženost Slovencev in Hrvatov kot odločilno dejstvo so v sebi potlačili, sprejeli so nasvet imperialistične carske Rusije. Svatkovski je vedel, za kako pomembno odločitev gre in gotovo je moral nestrpno čakati poročilo o izidu. Poskrbel je za naglo obveščanje, saj je že naslednjega dne, 19. aprila 1915, prek ruskega veleposlanstva v Rimu sporočil zunanjemu ministru Sazo-

novu svoj veliki uspeh: Slovenci in Hrvati se bodo vzdržali oboroženega odpora proti italijanskim četam, da ne bi pretrgali odnošajev z Rusijo! Sklenili so priporočiti prebivalstvu, naj se ob italijanski intervenciji obnaša mirno, ker upajo, da jih pravična Evropa pozneje ne bo prisilila, da bi poprijeli orožje za osvoboditev od tujega suženjstva. Sestanek je poudaril, da se Slovenci in Hrvatje ne morejo strinjati s kakršnim koli odstopom jugoslovanskega ozemlja. Opozoril je posebno, da bi odstop Trsta Italiji odvzel slovenskim deželam njihovo naravno in nenadomestljivo pristanišče. Na sestanku je bilo sklenjeno, naj bi zaradi obrambe takšnega stališča bila poslana v Rusijo in Anglijo delegacija hrvaškega in slovenskega naroda.¹⁰²

Tako se je torej na neposredno intervencijo carske ruske diplomacije razblinila zamisel o samostojnem nastopu Slovencev in Hrvatov proti italijanskemu oboroženemu vdoru. Besedno poudarjanje nedotakljivosti slovenskega in hrvaškega narodnostnega ozemlja je bilo le papir, ki ni nikogar vznemirjal. S kapitulacijo pred pritiskom carske diplomacije so se slovenski liberalni politiki, še pred nekaj dnevi polni navdušenja, dejansko odrekli prizadevanju za koncept, ki bi izviral iz slovenskega narodnega položaja. Politična pobuda tega kroga za nekaj časa usahne in vlogo pobudnika za oblikovanje slovenskega narodnega programa v vojni krizi prevzema Sušteršiču nasprotna smer v klerikalnem taboru. Liberalna pobuda oživi šele spomladi 1917, ko se pridruži že izdelanemu starčevičansko-krekovskemu konceptu in Jugoslovanskemu klubu in ko se trudi dajati delovanju tega kluba odločnejši značaj. Svojo vdajo v politično pasivnost na domačih tleh je ta krog slovenskih liberalnih politikov skušal odkupiti s tem, da je poslal v emigracijo dva svoja predstavnika, Slovenca Gustava Gregorina in istrskega Hrvata Dinka Trinajstića. Onadva naj bi odslej prevzela nalogo obrambe slovenskih in hrvaških interesov v jadranskem vprašanju v imenu primorskih Slovencev in Hrvatov. Ta delitev vlog je postala nekakšno opravičilo za sprejeto politiko čakanja.

Drobni in nedosledni poskus Slovencev nastopiti samostojno in v navskrižju z interesi carske diplomacije, je kljub temu, da so se ga slovenski in hrvaški predstavniki tako voljno odrekli, nedvomno le utrdil staro ukoreninjeno nezaupanje pravoslavne Rusije do Slovencev in je le še bolj prepričal carsko diplomacijo, da ima prav, ko Slovence prepušča usodi. Tržaški »incident« je najbrž narekoval carskemu zunanjemu ministru Sazonovu tisto posebno oholo neprijaznost, ki je bil z njo prepojen 6. maja 1915 njegov odgovor srbskima profesorjema Lj. Stojanoviću in A. Beliću na vprašanje o Slovencih: »Če bi se zaradi Kranjske Rusija morala le en sam dan dlje vojskovati, bi se odrekla njeni osvoboditvi.«¹⁰³

Težko je reči, ali so slovenski liberalni politiki ta svoj odstop od aktivne politike sklenili s težkim srcem ali ne. Dejstvo je, da so se z odstopom znebili težke naloge in velike odgovornosti, da bi morali že naslednji mesec resnično poskusiti z organiziranjem slovenskih in hrvaških protiitalijanskih legij. Zelo malo verjetno je bilo, da bi avstrijska vlada bila pripravljena dovoliti ustanavljanje posebnih prostovoljskih enot Slovencev in Hrvatov. Poljaki so v habsburški monarhiji pač bili izjemen primer. Avstrijski Nemci bi prav gotovo poskrbeli, da se slovenski element ne bi mogel tako samostojno politično uveljavljati, saj so nemške meščanske stranke ravno v tem času skušale vojno izrabiti za odpravo Slo-

vencev kot političnega naroda. Tako pa so slovenski politiki, zbrani v Trstu, svojo dejavnost omejili na sestavo progla, ki naj bi bil razširjen med prebivalstvo pred italijansko zasedbo. Sestavljanje deklaracije pa je bilo nekaj, česar se jim ni bilo treba še učiti.

V pričakovanju, da bodo Italijani v nekaj dneh po vojni napovedi Primorsko zasedli, da bodo Avstrijci predali Trst brez boja, je bila že natisnjena deklaracija v italijanskem jeziku. Besedilo progla ni znano. Poleti 1915, ko pričakovanega italijanskega vdora zaradi odpora na soški fronti ni bilo, je zalogo razglasov, ki je bila spravljen v pisarni dr. Žerjava v Trstu, deloma uničila Žerjavova žena, del pa jih je Božo Borštnik s pomočjo koncipienta dr. Boštjančiča odnesel na ameriški konzulat.¹⁰⁴ Proglas je, kolikor vemo, vseboval poziv slovenskemu prebivalstvu, naj ohrani red ob italijanski zasedbi, obenem z izjavo, da Slovenci in Hrvatje proti zasedbi protestirajo in zahtevajo, naj bo mejno vprašanje rešeno na mirovni konferenci.

Kako je reagiral Trumbić na sprevrženi položaj v Trstu? Iz Niša se je v Rim vrnil prepozno, da bi lahko kaj posredoval: 21. aprila ga še ni bilo, Vošnjak pa se je sestal z njim 23. aprila. O stvari nista govorila. Pač pa je Vošnjak zapisal, da se je Trumbić sestal z njim in z Josipom Mandićem 28. aprila zjutraj v restavraciji na železniški postaji v Milanu, med potovanjem v Pariz, kamor se je selil Jugoslovanski odbor. Zdi se, da je Mandić šele tukaj poročal Trumbiću o sklepih obeh sestankov v Trstu. Vošnjak se dejansko spominja le poročila o vsebini sklepov drugega sestanka, da se Slovenci in Hrvati ne bodo upirali italijanski okupaciji itd. Iz Vošnjakovega zapisa ni videti, da bi Trumbić izrazil kako grajo zaradi sprememb v stališču. Nezadovoljen je bil, po Vošnjaku, samo zato, ker so v Trstu govorili samo o proklamaciji neodvisnosti, ne pa tudi o zedinjenju s Srbijo. Pač pa pove Vošnjak, da je Trumbić prek Mandića znova nalagal sporočila tržaškim politikom: »Trumbić je najprej poročal o razpoloženju v Nišu. Srbska vlada brani celokupnost jugoslovanskega ozemlja in je odločno proti italijanskim aspiracijam. Antanta do zdaj ni prevzela obveznosti do Italije glede Primorja. Antantne države ne želijo priti z zvezanimi rokami na bodočo konferenco mira. Naš položaj je zdaj dober in Srbija ga podpira na vso moč«. ¹⁰⁵ Trumbić je torej sporočal v Trst pomirjevalne novice, kakor da je nevarnost, da bi antantne države Italiji kaj obljubile na račun Primorja, odstranjena. Najbrž je prav to prepričanje o odstranjeni nevarnosti bilo vzrok, da Trumbić ni ugovarjal zaradi kapitulacije na drugem tržaškem sestanku, ker se mu je zdelo, da je stvar že presežena. Seveda je takšno Trumbićevo prepričanje bilo neutemeljeno, saj je dva dni prej dejansko bil že podpisan tajni londonski pakt, ki je Italiji zagotavljal mejo na Julijskih Alpah, Snežniku in ji dajal tudi del Dalmacije. Vošnjak sam pripominja, da ta Trumbićeva izjava »ni ustrezala dejstvu«. Koliko je to Trumbićevo sporočilo pri politikih okrog tržaške »Edinosti« in pri mladih liberalnih aktivistih pomagalo utrjevati zmotne upe, da bo kljub sodelovanju Italije v vojni na strani Antante mogoče doseči narodnostno razmejitev za Jugoslavijo na zahodu (to je domneva D. Kermavnerja), o tem ni več podatkov. Trumbićev sestanek z Mandićem 28. aprila 1915 in njegovo sporočilo Tržačanom je zadnji stik med jugoslovansko emigracijo in slovenskimi politiki v domovini vse do konca vojne.

Zanimivo je, da so avstrijske oblasti izvedele za pogovore Carla Gallija s slovenskimi in hrvaškimi predstavniki, izvedele so tudi za Trumbičev nasvet Tržačanom in Splitčanom, naj se italijanskemu vdoru upro z orožjem! Takšna obvestila so avstrijsko vlado pomirjala v njeni skrbi, da bi se Slovenci in Hrvatje v Primorju lahko povezali z Italijani proti Avstriji. Avstrijska vlada je izvedla obsežno anketo o razpoloženju Slovencev, ki naj bi odgovorila tudi na vprašanje, ali je umestno v slovenskih deželah ustanavljati prostovoljne strelske enote! Posebno pozornost je zbudil članek v Gaberščkovi »Soči« v Gorici o sporazumu med Slovenci in Italijani. Ta sporazum bi temeljil na medsebojnem priznavanju narodnostnih pravic obeh avtohotnih narodov v deželi in bi veljal »za vsak slučaj, za vsako sedanje in bodoče razmerje med nami in — nad nami.« — Tržaška policijska direkcija je presodila, da je članek, ki so ga ponatisnili drugi slovenski listi in ki je imel velik odmev na Hrvaškem, Češkem in v Italiji, samostojna pobuda, da ni zrastel pod tujim vplivom, da je napisan le v interesu miru v deželi in ni protipatriotičen.¹⁰⁶

Dejstvo je, da slovenski in hrvaški ljudje niso bili pripravljene sprejeti italijanske vojaške okupacije njihovega ozemlja in da so to ozemlje na soški fronti pred italijanskim napadalcem hrabro branili. Ta spontani odpor pa zdaj, ko ni bilo nobenega slovenskega in hrvaškega političnega subjekta, ki bi mu dal samostojen politični okvir in naslov, seveda pred svetom ni mogel več veljati kot izraz hotenja Slovencev in Hrvatov po neokrnjenem narodnem obstanku, ampak je zanj to bil le dokaz uspešnosti avstrijskega in nemškega vojaškega stroja, glede Slovencev in Hrvatov pa dokaz njihove avstrijske patriotičnosti, dokaz, ki ga je s pridom uporabljala posebna italijanska propaganda. Zaradi zloma samostojnega političnega koncepta Slovencev in Hrvatov pod pritiskom carske Rusije, so se slovenski in hrvaški vojaki, ki so zavestno branili svoje domače dežele pred italijanskim imperializmom, znašli v politični zagati. S tem, da so branili svojo zemljo, so branili Avstroogrsko, so branili Nemčijo. Kri, ki so jo prelili, se bo pri končnem obračunu, ko bo šlo za priznanje njihovih narodnih pravic, tehtala v njihovo škodo. To moralno zagato je že tisti čas jedrnat izrazil Lovro Kuhar, poznejši Prežihov Voranc. Potem ko je v letu 1915 doživel fronto v Karnskih Alpah in na Doberdobo, je 3. februarja 1916 pisal iz dunajske vojaške bolnišnice: »Mene le zanima, kaj bo po vojski. To je gotovo, da bomo našo hrabrost drago plačali in da bomo potisnjeni v kot.«¹⁰⁷

Protiavstrijsko usmerjeni Slovenci, zlasti mlajši liberalni izobraženci, ki so si želeli čimprejšnje zmage antante nad centralnimi državami, niso strpeli v položaju politične nedejavnosti, ki je zavladovala po tržaški kapitulaciji in po vstopu Italije v vojno. Posamezniki med njimi, znanci že od prej ali seznanjeni v novih stikih po naključju, so v letu 1916, posebno pa še od pomladi 1917 začeli na svojo roko z dejavnostjo v korist antantnih držav. Nastala je skupina, ki jo je M. Paulova z vso pozornostjo preiskala in ji dala visoko priznanje z imenovanjem slovenski »tajni odbor«. V jugoslovanskih deželah, ugotavlja M. Paulova, se je skupina, podobna češkemu tajnemu odboru, ustanovila ravno pri Slovencih. Njen namen je bil, dobiti zvezo s sovražnikom in prispevati s prostovoljnimi, zaupnimi poročili k porazu Avstrije. Slovenska tajna organizacija, pravi, je vzklila iz ljudstva, njeni ustanovitelji in člani so bili uradniki, rezervni oficirji,

študentje. M. Paulova imenuje dr. Milka Brezigarja, dr. Janka Hacina, dr. Josipa Birso, dr. Ivana Kavčiča, Edvarda Hovanskega, Vojteha Strnada, dr. Josipa Pučnika, Boža Borštnika, dr. Vladimirja Borštnika, dr. Romiha in druge. Opiše njihovo amatersko obveščevalno dejavnost, ki je prišla do kar pomembnih podatkov, ki so koristili antantnim državam. Vzlic vsemu priznanju pa vendarle stvarno opozarja, kaj je tej skupini in njeni dejavnosti manjkalo, da bi jo lahko uvrstili v gibanje za slovensko narodno samoodločbo. »Edina tehtna razlika,« piše M. Paulova, »med to in pa med češko rodoljubno obveščevalno dejavnostjo je bil politični moment. Češka povezava je že od začetka bila v rokah politikov (Masaryka). Zato so se že od začetka trudili, v tujino poslano gradivo uporabiti politično. Poročila so bila namenjena zamejskemu središču. Slovenska tajna organizacija pa je nastala iz ljudstva . . . Politični element, uporabiti poročila v tujino za stvar svojega naroda, ji zato manjka.«¹⁰⁸

Iz podatkov, ki jih je zbrala češka zgodovinarica, je poučen zlasti primer dr. Janka Hacina iz Cerkelj pri Kranju. Hacinu se je 15. julija 1916 posrečilo na ruski fronti prebegniti. Njegove izpovedi so pri ruskih obveščevalnih oficirjih zbudile pozornost, tako da ga je grof Ignatjev, šef ruske obveščevalne službe v Franciji, poslal v Švico kot pogodbenega ruskega uradnika. Hacin je najprej poskusil v Parizu pri srbskem poslaniku Milenku Vesniću zbuditi zanimanje za dejavnost slovenskega »tajnega odbora«. Vesnić za takšno dejavnost pričakovanega zanimanja ni pokazal. Odgovoril je: »Za groš se dugme kupi, a sloboda krvlju.« Hacinova zveza bi mogla biti zelo koristna Jugoslovanskemu odboru, toda Rusi so vztrajali na tem, da se Hacin vzdrži vsakega stika s komerkoli in da se ne udeležuje politične propagande. Hacin se je obvezal Rusiji in je moral to upoštevati. Videli bomo sicer, da je po zvezi, ki jo je imel z Dunajem, v začetku novembra 1917 vendarle omogočil, da je vsaj eno Žerjavovo pismo prišlo v roke Trumbiću. To pa je bilo tudi vse . . .

IV

POBUDE V SLOVENSKEM KATOLIŠKEM POLITIČNEM TABORU DO VSTOPA ITALIJE V VOJNO

Pri avstrijskih oblasteh ni ostalo neopaženo, da se — ob prekipeva-
jočem Sušteršiču — druga vodilna osebnost SLS, Krek, vzdržuje javnih
izjav. Še 11. januarja 1916 je kranjski deželni predsednik v poročilu po-
veljstvu jugozahodne fronte o političnih razmerah na Kranjskem opozarjal
na Krekov molk z besedami: »Bojevnik za trialistično misel z jugoslovans-
skimi simpatijami od začetka 1914 ni več posebej nastopil. Krek je eden
izmed stebrov SLS, radikalnega mišljenja in socialdemokratskega kova.«^{108a}

Kaj je mislil in kaj snoval Krek v prvih mesecih vojne?

Eden izmed najožjega Krekovega kroga, dr. Jakob Mohorič, ki zanj
I. Dolenc trdi, da je skupaj s prof. Remcem že od jeseni 1914 naprej ne-
prestano in neomajno stal na stališču, da je Avstrija obsojena na prop-
pad,¹⁰⁹ je leta 1965 objavil, da je Krek ob izbruhu prve svetovne vojne
pričakoval razpad Avstrije.¹¹⁰

Vprašanje je, ali je takšna sodba o prihodnosti Avstrije bila Kreku
tudi izhodišče za njegovo politično delovanje med vojno. Čeprav o res-
ničnosti pričanja J. Mohoriča ni dvomiti, je treba vprašati, ali ni takšna
Krekova izjava bila le bolj izraz njegovega razmišljanja neposredno pod
vtisom zgodovinskega dogodka, kot pa kak trden sklep, ki naj postane
podlaga političnega ravnanja.

V zapisih člana hrvatsko-slovenskega kluba, istrskega poslanca prof.
Vjekoslava Spinčića se je ohranil zapisek o srečanju s Krekom 10. de-
cembra 1914. Spinčić je bil prejšnji dan v Ljubljani, kjer je dopovedoval
Sušteršiču, da bi bilo treba sklicati hrvaško-slovenski parlamentarni
klub. Sušteršič se je s tem strinjal, toda opozarjal je, da je potrebno
obrniti se na predsednika kluba Korošca. »Dne 10. 12. 1914 na poti med
Ljubljano in Zidanim mostom sem govoril z dr. Krekom,« si beleži
Spinčić. »Vedel je za Buličevo pismo (Franjo Bulić, duhovnik in znani
arheolog iz Splita, je konec novembra 1914 pisal Spinčiću in Laginji; op.
J. P.) in priznal je, da je nekaj treba napraviti. Kaj? Mogoče si bosta
domislila dr. Laginja in Franjo Bulić! Dr. Krek je sicer poudaril nujnost
sestanka *vseh hrvaških in slovenskih poslancev* Cislajtanije — ne glede
na stranke. Sicer pa je govoril o razpoloženju slovenskega naroda, tudi
v nižjih plasteh, med odločilnimi tokovi na deželi. Ponovno je naglasil
hrvatsko državno pravo, ki so zanj Slovenci brezpogojno in ki bi zanj
morali biti tudi Srbi v sklopu hrvatske države pod zakonitimi vladarji.«¹¹¹

Krek je torej v tem času bil v stikih s hrvaškimi politiki (sam je že
izvedel za Buličevo pismo Laginji) in naglašal je nujnost sestanka vseh
hrvaških in slovenskih (državnih) poslancev avstrijske državne polovice
in to ne glede na strankarsko pripadnost! Pri tem je gotovo mislil tudi
na dalmatinske Srbe, saj je hkrati izražal mnenje, da bi tudi Srbi morali

priznati hrvaško državnopravno osnovo v monarhiji. Ta državnopravna osnova se mu je zdela najbolj realna pot k tistemu, kar se mu je v novih razmerah — po izjavi Korošca ob pogrebu — zdelo najbolj nujno potrebno, k državni osamosvojitvi Jugoslovanov v monarhiji.

Sestanek poslancev avstrijske polovice, ki je o njem govoril Krek, je najbrž bil mišljen le kot korak k širšemu sestanku tudi s predstavniki Jugoslovanov onstran ogrske meje. Vsekakor v dogovoru s Krekom je Spinčić neposredno po omenjenem pogovoru, že 13. dec. 1914 govoril s starčevičanskim politikom Pavelićem v Zagrebu o možnosti skupnega sestanka. Najbrž je šlo najprej za sestanek hrvaško-slovenske stranke prava. V tem pogovoru sta Pavelić in Spinčić prišla do sklepa, da skupnega sestanka ni mogoče sklicati, namesto njega pa naj se sestane hrvaško-slovenski parlamentarni klub.¹¹²

Misel na splošni sestanek hrvaških, slovenskih in po vsej verjetnosti tudi srbskih predstavnikov habsburške monarhije je v tem času bila v zraku. Izrazila jo je »Hrvatska misel«, od koder jo je 21. januarja 1915 z odobravanjem prevzel splitski »Dan« in pristavil mnenje, da hrvatski pravaši predstavljajo večino hrvatskega naroda, da imajo vrh tega tudi svojo vrhovno upravo skupno s Slovenci — in da so torej primerni kot pobudnik za tak splošen sestanek, ki naj se snide čimprej v Ljubljani ali Zagrebu.¹¹³

Do splošnega sestanka pa ni prišlo, najbrž v smislu ocene političnega položaja, do kakršne sta prišla Pavelić in Spinčić v omenjenem pogovoru 13. decembra. Niti ni prišlo do seje hrvaško-slovenskega kluba, kot je tedaj Pavelić predlagal. A čisto brez učinka akcija ni ostala. 4. februarja 1915 se je v Ljubljani sestala parlamentarna komisija hrvaško-slovenskega kluba in sicer: predsednik kluba Korošec in člani komisije Dulibić, Krek, Fon, Sušteršič in Grafenauer. Spinčić beleži, da je 4. februarja 1915 bil v Trstu, nato v Ljubljani in še v Mariboru, »ob klubski seji v Ljubljani, ki pa me nanjo niso povabili.«¹¹⁴

Šlo je za sestanek parlamentarne komisije ne pa splošno sejo kluba. Za potek seje se je Spinčić zelo zanimal in se je odpeljal še v Maribor, da bi se o tem pogovoril s predsednikom kluba Koroščem. 19. marca 1915 je potem v Zagrebu poročal o ljubljanskem sestanku, iz česar se spet vidi, da je Spinčić v tem času bil zelo živa zveza med pravaškim starčevičanskim vodstvom v Zagrebu in hrvaško-slovensko politiko v avstrijski državni polovici.

O sestanku parlamentarne komisije v Ljubljani 4. februarja 1915 je poročal »Slovenec«,¹¹⁵ da so na njem dolgotrajno debatirali o političnih razmerah v monarhiji s posebnim ozirom na hrvaško-slovenski narod. Izražena je bila želja, da se vsaj za nekaj dni skliče državni zbor, »da bi ljudski zastopniki, ki stoje na politično najbolj ogroženi točki monarhije, v tem za monarhijo in razvoj hrvaško-slovenskega naroda odločilnem času povedali svoje mnenje.« — Kakšno bi to mnenje bilo, v sporočilu ni rečeno.

Krekove poglede v jugoslovanskem vprašanju in njegovo politiko so ljudje v emigraciji, ki so v tem času pripravljali ustanovitev Jugoslovanskega odbora, ločevali od Sušteršičeve politike in jo ocenjevali pozitivno. Kako sicer razložiti Trumbičev nagib, da je ob prvi priložnosti, ki se mu je ponudila, prek splitskega katoliškega duhovnika Don Herkulana

Lugerja apeliral na Kreka, naj emigraciji zaščiti hrbet in naj zaupa v njen patriotizem? Na ta poziv se je Krek izrazil pritrdilno.¹¹⁶ Tudi hrvaško-slovenski politiki, ki so se sestajali ob koncu zime in začetku pomladi 1915 v Trstu, so na sestanku 18. aprila 1915 sklenili, da naslednjič povabijo tudi Kreka in da ga obvestijo o svojem sestajanju.¹¹⁷ Pri tem je treba posebej pomisliti, da so na prvem tržaškem sestanku sodelovali tudi starčevičanski pravaši iz Zagreba, s katerimi je Krek prek Spinčiča v tem času že bil v stiku. Tudi Spinčič sam je na obeh sestankih sodeloval. Če pomislimo še na sklep drugega sestanka, da odslej o tej aktivnosti obveščajo tudi Kreka, potem je gotovo upravičena misel, da že vsaj od tega časa naprej deluje v ozadju političnega snovanja Krekove — Koroščeve smeri obveščenost o zamislih in dejavnosti emigrantov okrog Jugoslovanskega odbora in njihovih podpornikov v domačih deželah.

Seveda bi bilo močno pretirano, če bi kdo domneval, da sta se Krek in Korošec že v tem času usmerjala proti Avstriji, podobno kot emigracija okrog Trumbiča in Supila. A možnost poraza Avstroogrške v vojni in tudi njenega razpada sta oba imela pred očmi že tedaj in političnih stikov, ki bi za tak primer prišli v poštev, nista zavračala.

Misel na možnost poraza in razpada Avstroogrške — obenem z zaskrbljenostjo zaradi Italije — je učinkovala tudi v splošni slovenski klerikalni politiki. Tudi pri škofu Jegliču in Sušteršiču. Iz te misli izvira spomenica papežu konca marca 1915, ki je bila skupna akcija s klerikalnimi Hrvati (škof Mahnič) in obeh smeri ljudske stranke.

Besedilo spomenice ni znano, najzgodnejši povzetek je v Jegličevem dnevniku, 31. marca 1915: »Pred par dnevi mi je prinesel ravnatelj (Zadružne zveze) Traven obsežno spomenico na svetega očeta za hrvaško in slovensko ljudstvo. Podpisali naj bi hrvaški in slovenski škofje (Maribor in Trst nista upoštevana) in pa zastopniki raznih verskih, socialnih in političnih društev. Opisuje se zvestoba Hrvatov do Rima, opisujejo njihove politične, tudi od Dunaja priznane pravice, opisuje krivični pritisk od Madžarov in silna nevarnost srbstva, katero so avstrijski diplomati vzgajili. Prosi se: za slučaj, ki se želi, da Avstrija zmagaja: hrvaške dežele vse in pokrajine slovenske naj bi se politično združile v okviru Avstrije, da nas ne bodo tlačili Nemci in Madžari. Slovenci naj bi se pridružili, ker so katoliški narod, čvrsti v veri, v moralnem življenju in dobro organizirani, pa bi katoliški element v tej skupini izredno pokrepili. Ako bi pa na našo žalost Avstrija propadla: potem naj bi Slovenci in Hrvati tvorili posebno hrvaško kraljestvo.« Jeglič pripominja: »To je strogo zaupno. Jaz sem izrazil željo za neke popravke. Podpisal pa sem rad, ker nam Slovenceem preti popoln pogin. Kakor sedaj Nemci govore in še avstrijski, dunajski le Nemčijo poveljujejo etc., se more sklepati, da nas bodo še bolj zatirali, ako ostanemo v zvezi z njimi. Pa tudi v verskem oziru bi se nam slabo godilo. Pa kaj: mi obračamo, Bog pa obrne. Moliti moramo in vanj zaupati, pa bo že vse tako uredil, da bo za našo večnost prav.«

Spomenica ne pušča dvoma o avstrijskem patriotizmu oziroma o želji po zmagi Avstrije, hkrati pa je dokaz zavesti o veliki nevarnosti za nacionalni obstanek tako Slovencev kot Hrvatov v primeru avstrijske zmage in zmage nemškega imperializma. Za ta primer vidijo avtorji spomenice rešitev v zamisli hrvaško slovenske države, vsekakor v okviru predvojnih državnih meja. Za primer zmage antante, ki je ne želijo, pa predlagajo

državno samostojnost hrvaško-slovenskega kraljestva, ki bi izključevala kako pridruževanje k Srbiji.

V svojem predavanju je Korošec povedal, da je spomenica nastala predvsem zaradi nevarnosti italijanskih aspiracij po slovenskem in hrvaškem ozemlju. Spomenico so po njegovih navedbah sestavili in obravnavali v Ljubljani Krek, Korošec, Sušteršič, Jeglič, Mahnič in pa Dalmatinca Dulibić in Vuković.¹¹⁸ Po spominu je Korošec vsebino memoranduma označil: »... smo v njej narisali takratni položaj in smo prosili svetega očeta, da s svojo diplomacijo deluje, da ostanemo Slovenci in Hrvati skupaj. Če pa kam pademo, kamor pademo, da pademo skupaj.«¹¹⁹

Ozkosrčnemu in konservativnemu konceptu spomenice, njeni protipravoslavni noti, se spričo njenih poglavitnih podpisnikov — škofov in pa naslovnika — papeža — ni kaj dosti čuditi. Bolj zanimivo je tisto, kar se je skrivalo v ozadju.

Prav v tistih dneh se je namreč Krek sam, brez Sušteršiča in brez njegove vednosti udeležil še nekega drugega hrvaško-slovenskega sestanka Gre za sestanek hrvaških in slovenskih duhovnikov in pa dr. Matka Laginje kot edinega laika meseca marca 1915 na Reki. Ta sestanek je sklenil memorandum papežu, ki sta ga odnesla v Rim frančiškan Milošević in kapucin Škrivanić.

Milan Djordjević v knjigi »Srbija i Jugosloveni za vreme rata 1914 do 1918. Beograd 1922« navaja v srbskem prevodu depešo ruskega ambasadorja v Rimu z dne 9. (22.) aprila 1915 ruskemu zunanjemu ministru Sazonovu v Petrograd, ki poroča o tej akciji.¹²⁰

Po navedbah depeše sta prišla v Rim frančiškanski provincial Dalmacije Milošević in pa nečak frančiškanskega provinciala Hrvatske Škrivanić. Z obema je govoril že omenjeni ruski časnikar in agent Svatkovski. Na temelju njegovega poročila piše ambasador: »Oba (tj. Milošević in Škrivanić) pravita, da vse jugoslovanske stranke stremijo k popolni in končni likvidaciji Avstroogrske. Škrivanić, kapucin z Reke, kjer je bil antiklerikalec Supilo izvoljen kot njihov nasprotnik, popolnoma odobrava Supilov program. Slovanska čustva katoliške duhovščine so tako močna, da se docela strinjajo s priznanjem pravoslavne dinastije. Pred mesecem dni je bil na Reki sestanek uglednih klerikalnih politikov jugoslovanskih dežel, razen Sušteršiča, s katerim so pretrgani vsi stiki, in bosenskih klerikalcev, ki niso prispeli. Sestanek teh klerikalnih politikov je postavil zahtevo, da morajo hrvatske in slovenske dežele ostati ob vsaki kombinaciji ena nerazdeljena celota. Sestanek je tajno izrazil splošno željo, da bi Hrvati in Slovenci prišli s Srbi v eno jugoslovansko državo pod dinastijo Karadjordjevičev. Italijo štejejo za poglavitnega sovražnika, kajti ona hoče razkosati Južne Slovanec.«¹²¹

Po Djordjeviću je vsebino telegrama sprejela v svojo knjigo o Jugoslovanskem odboru Milada Paulova, pri čemer ni izrazila nobenega dvoma o avtentičnosti podatka. Nasprotno, opozorila je, da se kot izraz razpoloženja hrvaškega in slovenskega klera strinja s podatki, ki jih je o tem razpoloženju prinesel v Ženevo ob koncu poletja 1915 profesor Fran Barac.¹²²

Djordjević o avtentičnosti dokumenta tudi ne dvomi, a ne verjame, da je Svatkovskij ruskemu ambasadorju natančno obnovil izjave obeh hrvaških redovnikov, niti ni prepričan, da sta takšne izjave Svatkovskemu

sploh dala; in če sta jih dala, meni, da niso bile iskrene. Zdi se mu nemo-goče verjeti, da bi v tem času tudi le majhno število Hrvatov in Sloven-cev, kaj pa šele »vse jugoslovanske stranke« v habsburški monarhiji stre-mele k popolni in končni likvidaciji Avstroogrške in da bi bile pripravljene sprejeti pravoslavno dinastijo. Dejstvo, da depeša posebej omenja, da se je sestanek zbral brez Sušteršiča, je za Djordjevića le dokaz, da zveze politikov, ki so se sestali na Reki, s Sušteršičem niso bile pretrganel Ravno to naj bi, po njegovem, dokazovalo njihovo intimno navezanost na habsburško dinastijo. Po Djordjevićevem mnenju sta Milošević in Škriva-nić prišla v Rim z namenom, da bi pridobila ruske kroge proti italijanskim zahtevam na Jadranu in sta vse druge izjave dajala samo zato, da bi te kroge kar najlaže in najbolj zagotovo pridobila. Ne pove sicer, v čigavem interesu naj bi oba redovnika proti tem italijanskim zahtevam nastopala, a z omembo, da sta pač v vsakem primeru v Rim potovala z vednostjo avstrijskih oblasti (pač: z uradnim potnim dovoljenjem) namiguje, da je to bilo v interesu avstrijske zunanje politike. V zagnanosti, da bi svoj dvom kar najbolj utemeljil, skuša najti dokaz za svojo trditev v tem, da sta oba redovnika prišla v Rim »nekaj dni pred podpisom londonske pogodbe«.

Djordjevićevi dvomi o tem, da Svatkovski najbrž ni avtentično povzel izjav obeh redovnikov, niso upravičeni, saj gre za človeka, ki v teh za-devah nikakor ni bil novinec, ampak izvedenec, ki se je zanimal za gi-banja slovanskih narodov v habsburški monarhiji.¹²³ Tudi glede tajnega londonskega pakta oziroma pripravljanih pogajanj Svatkovski ni bil tako neobveščen, da bi ne mogel v pogovoru z obema hrvaškima redovnikoma odkriti, ali gre za akcijo avstrijske zunanje politike. Saj je prav Svatkov-ski že konec januarja ali v začetku februarja 1915 v pogovoru s Trum-bićem v Rimu s svojimi opazkami le-tega opozoril na idejo v krogu An-tante, da bi Italiji prisodili ozemlja na vzhodnem obrežju Jadrana v smislu poznejšega londonskega pakta in je ravno to pripomoglo, da je Supilo tajni londonski pakt odkril.¹²⁴

Očitno pa je res, da hrvaška redovnika Svatkovskemu nista pove-dala pravega vzroka svojega prihoda v Rim, saj depeša ne omenja, da sta tja prinesla spomenico, naslovljeno na papeža. O tem dejstvu je pisal šele leta 1942 nekdanji sodelavec škofa Mahniča, dr. Fran Binički in sicer v svoji knjigi »Moje tamnovanje«. Binički s pisanjem teh spominov v času ustaškega režima ni imel namena, da bi naglašal kako svojo srbo-filsko in karadjordjevićevsko usmeritev v času prve svetovne vojne, ampak ravno narobe.

Spomini Biničkega osvetljujejo bistvene strani reškega sestanka in njegovih sklepov, zato jih je treba pogledati obširneje. V poglavju o do-gajanju za časa svetovne vojne najprej opiše, kako je v stikih med pred-stavniki hrvaškega Katoliškega seniorata dr. Rudolfa Eckerta in dr. Petra Rogulje (znanega Krekovega prijatelja), s škofom Mahničem, provincia-lom konventualev na Cresu Jozom Miloševićem in pa Biničkim prišlo do dogovora, da pripravijo spomenico papežu Benediktu XV »v korist Hrvatske«. »Ko je bilo vse pripravljeno, povabi Mahnič na sestanek vse uglednejše. Med njimi pride don Frane Bulić, dr. Matko Laginja, dr. Krek itd. Škof prebere in razloži spomenico, ki se v njej oče krščanstva prosi, naj na mirovni konferenci zagovarja pravične zahteve hrvaškega na-

roda. Če bo avstroogrška monarhija ostala, terjajo Hrvatje in Slovenci svojo vlado v Zagrebu, neodvisno od Dunaja in Pešte. Če pa monarhija propade, volijo Hrvatje in Slovenci svojega vladarja popolnoma prosto. Pozneje je Milošević dodal tudi tretjo možnost, da se Hrvatje morejo zediniti (složiti) tudi z drugimi zunaj monarhije. — Spomenico naj bi podpisali vsi hrvatski in slovenski škofje in pa načelniki vseh organizacij. Zarad težav se je od tega odstopilo in je podpisal Mahnič sam... Mahničovo spomenico sta v Rim odnesla O. Milošević in O. M. Škrivanić. Papež sprejme zelo ljubeznivo oba poslanca in obljubi, da bo za hrvatski narod storil vse, kar bo mogel, če ga pripuste k mirovni konferenci. Mimogrede omeni papež O. Milošević, da je Rusija izdala Hrvate. Provincial se je sestal z dr. Antom Trumbićem in ga opozoril na to izdajo, ne da bi povedal, od koga jo je izvedel. Dr. Trumbić sprva ni hotel verjeti, ker mu je ruski poslanik to trdovratno zanikal... Na Reki nam je O. Milošević po vrnitvi vse obširno pripovedoval... Trumbić je O. Miloševiću povedal željo, da bi tudi kak duhovnik šel v svet. Takoj sem se ponudil jaz... O. Milošević je takoj obljubil 1000 kron, tako tudi škof Mahnič, ki se je domislil, da bi iztisnil tudi mesečno podporo od nadškofa Bauerja. No, ko sem naslednjega dne odšel k načelniku Kadiću po potno dovoljenje, je strahopetec zahteval spričevalo dveh zdravnikov. Moral sem na Reko. Ko pa prispem v kapucinski 'hotel', mi povedo, da je Italija napovedala vojno Avstriji in da je meja zaprta... Ne morem zagotovo trditi, lahko pa domnevam, da je majniška deklaracija nasledek Mahničeve spomenice. Kdo bi se čudil, da sem tudi jaz s prijatelji podpisal tisto deklaracijo!¹²⁵

Iz spominov Biničkega izhajata predvsem dve pomembni dejstvi. Potrjujejo avtentičnost tega, kar je Svatkovski izvedel o reškem sestanku, tudi podatek, da so navzoči dopuščali možnost zedinjenja s Srbijo, čeprav Binički to zelo sramežljivo izraža in pobudo pripisuje Miloševiću. Pomembno je, da ne pravi, da bi tedaj ugovarjal bodisi on sam ali kdo drugi od navzočih, kar bi sicer pred ustaško usmerjenimi bralci najbrž rad storil, če bi mu to le bilo mogoče trditi. Drugi pomembni podatek pa je, da se je sestanka udeležil tudi Krek. Obenem z navedbo pri Svatkovskem, da je Šušteršič bil namenoma izključen, ima Krekova udeležba še večji politični pomen. Nov je podatek, da sta se Milošević in Škrivanić sestala v Rimu tudi s Trumbićem, in sicer prav zaradi papeževega svarila v zvezi z jadranskim vprašanjem. Da sta poiskala tudi Svatkovskega, o tem Binički ne omenja ničesar. Zanimiv je tudi podatek, da je bil Binički pripravljen na Trumbićevo pobudo oditi v tujino in tam politično delovati in da je ta namen odobral in nameraval gmotno podpreti tudi škof Mahnič. Vsebina spomenice papežu, kakor jo podaja Binički, se v bistvu ujema z vsebino spomenice po navedbah Jegliča in Korošca. V obeh je pglavilni poudarek na enotnosti in celovitosti hrvaško-slovenskih dežel tako v primeru obstanka kot tudi razpada avstroogrške monarhije. O tretji možnosti, zedinjenju s Srbijo, so navzoči govorili le ustno.

Spomenica papežu je najprej bila pripravljena na Reki ob sodelovanju Kreka, pozneje pa so jo predložili v odobritev še Jegličevemu in Šušteršičevemu krogu v Ljubljani. Predstavili so jo kot pobudo škofa Mahniča, ne da bi pri tem povedali, da jo je Krek že odobril. Iz Ljubljane jo je odnesel Mahnič, vendar ne sam naravnost v Rim, ampak prek omenjenih odposlancev z Reke.

Oba odposlanca sta po skupni zamisli obiskala papeža, ki pa je bil precej zadržan in ni verjel, da bi tudi njega povabili na mirovno konferenco, saj je vedel za nasprotovanje Italije. (Londonski pakt je na zahtevo Italije vseboval posebno določbo, da Vatikan ne bo povabljen k mirovni konferenci.) Papež je gotovo hotel pri Hrvatih preprečiti vsakršne morebitne simpatije za Srbijo in je zato oba odposlanca opozoril, da je »Rusija izdala Hrvate« na Jadranu. Prav zaradi tega opozorila sta oba odposlanca poiskala Trumbića in verjetno iz istega nagiba tudi Svatkovskega. Izrazila sta strinjanje kroga, ki se je sestel na Reki, z akcijo jugoslovanske emigracije krog Supila in Trumbića. Prav razločno sta povedala tudi, kaj je vzrok temu za površnega opazovalca osupljivemu dejstvu, namreč da so katoliški Hrvatje in Slovenci pripravljeni sprejeti ne le zedinjenje s Srbijo, ampak tudi njeno pravoslavno dinastijo Karadjordjevičev. To naj bi bila pot k zagotovitvi temeljne narodne potrebe Hrvatov in Slovencev, k ohranitvi nedeljivosti in celotnosti njihovega nacionalnega ozemlja in sicer pred poglavitnim sovražnikom, pred Italijo, ki hoče ta ozemlja razkosati.

Iz ohranjenih dokumentov in spominjanj ni mogoče zanesljivo reči, koliko je posameznik med udeleženci sestanka na Reki, tudi Krek, resno mislil na možnost in potrebnost zedinjenja s Srbijo. Morda sta oba odposlanca hotenje po takem zedinjenju v pogovoru s Svatkovskim pretiravala z namenom, da bi pridobila carsko diplomacijo proti italijanskim poželenjem. A to vsekakor ni bilo storjeno po kakem namigu avstroogrške diplomacije, ampak po pooblastilu, ki jima ga je dal reški sestanek vsaj v svojih splošnih sklepih.

Ali je mogoče po vsem tem trditi, da je v začetku marca 1915 spričo nevarnosti, da bi ob razpadu poražene Avstroogrške slovensko Primorje pripadlo Italiji, Krek pristajal na rešilno misel o zedinjenju slovenskih in hrvaških dežel s Srbijo pod dinastijo Karadjordjevičev v državo, ki bi jo antanta vsekakor priznala kot zavezniško in ji zato zagotovila neokrnjeno narodnostno mejo nasproti Italiji? Trditi tega seveda ni mogoče, saj ni znana nobena izjava v tem smislu od Kreka neposredno. A dejstvo je, da je Krek na sestanku, kjer je ta misel bila splošno sprejeta, sodeloval. To je bil najbrž tudi poglavitni razlog za to, da so jugoslovanski politiki, ki so se skoraj v istem času sestajali v Trstu, med njimi tudi Laginjin strankarski tovariš Spinčić, 19. aprila 1915 odločili, da odslej vabijo na te sestanke tudi Kreka. Reško posvetovanje je tudi širše ozadje, ob katerem znani podatek o Krekovi podpori Trumbićevi akciji ne visi več tako v zraku.

Možnost odvrniti italijansko nevarnost z jugoslovanskim zedinjenjem mimo Avstrije se je zdelo v tem času tako odrešilna, da jo je sprejemal del duhovščine pri Hrvatih in z njo po vsej verjetnosti tudi Krek. Z vstopom Italije v vojno je ta možnost stopila v ozadje, saj je Italija postala zaveznica antante in zmaga antante jamstvo za uresničenje njenih zahtev po slovenskih in hrvaških deželah. Tako so politični sklepi reškega sestanka — podobno kot tudi sklepi tržaških sestankov — postali skoraj pozabljena epizoda. Brez te epizode pa ni mogoče docela razumeti dogajanj in usmeritev v jugoslovanski politiki v slovenskih in hrvaških deželah v letu 1917 in pozneje, posebno ne snovanja Krekove — Koroščeve smeri v slovenskem klerikalnem taboru.

V ZALEDJU SOŠKE FRONTE POD PRITISKOM NEMŠKEGA NACIONALIZMA IN ABSOLUTIZMA

Novi položaj, ki je nastal z italijansko vojno napovedjo Avstroogrski, je vplival tudi na politične razmere na Slovenskem. Vojna še malo ni spremenila svojega imperialističnega značaja, a novo fronto ob Soči so Slovenci pa tudi Hrvati občutili kar precej kot obrambo, vzlic željam posameznih prijateljev antante. Posebno potem, ko pričakovanega italijanskega prodora brez boja v prvih dneh ni bilo. Nove vzgibe v javnem mnenju je hotel izkoristiti Sušteršič in njegov krog, da bi pred Dunajem potrdil svojo zvestobo, v stranki pa politično gospodovanje. Javno je pozival k vojnim naporom, zlasti pa k ustanovitvi prostovoljnih strelcev. Škof Jeglič ga je trdno podpiral in nemudoma sestavil okrožnico duhovnikom in vernikom, ki je z njo vabil mladeniče k prostovoljnimi strelcem, vse Slovence pa k vplačevanju vojnega posojila. Konservativna smer SLS se je čutila trdno v sedlu kot že zlepa ne. V liberalnih vrstah ni bilo nobenega poskusa pokazati kako drugo možnost in zdelo se je, da je Sušteršičeva pot edino stvarno možna — poleg preprostega trnega čakanja.

A vendar je ravno v tistih dneh Krek osebno prihajal do prepričanja, da bo treba proti Sušteršiču v odprt napad. Ob koncu leta 1915 je Sušteršič, ko je Jegliču pojasnjeval značaj svojega spora s Krekom in njegovimi privrženci, omenil ravno »togoto Kreka radi letošnjega oklica o prostovoljnih strelcih« kot prelomni trenutek, odkar je »Krek javno začel govoriti, da ga — Sušteršiča — vrže«. ¹²⁶

Kakšni so bili razlogi za Krekov sklep? O tem lahko le ugibamo. Morda se je zavedel, da je račun na to, da bo zunanji dejavnik — mirovna konferenca — razrešil tudi slovenski problem, po nastopu »poglavitnega sovražnika Južnih Slovanov« — Italije na strani antante, na strani Rusije in tudi Srbije, račun, ki se je še marca 1915 zdel tako genialno preprosta rešitev iz zagate, na mah postal sila zapleten in dvomljiv. Morda se je zavedel, da je treba zato tem večji pomen prisoditi razvoju političnih razmer na domačih tleh, razvoju, ki naj pripomore k oblikovanju enotne slovenske državno politične volje, kakršna se naj uveljavi ob bližnjem koncu vojne, pa naj bo ta konec takšen ali drugačen. Oblikovanju enotne politične volje pa je treba odstraniti poglavitno oviro, Sušteršiča in njegov politični nauk o apriorni in popolni istovetnosti koristi habsburške dinastije in vsakršne njene države s koristmi Slovencev.

Eno so ugibanja, drugo dejstva. Nedvomno dejstvo je, da je politični trenutek, ki ga je izbral Krek, bil zanj neugoden, morda najneugodnejši po julijski krizi prejšnjega leta. Obljubljal se je dolgotrajen in težak po-

litični boj. Res je, da je splošni položaj v slovenskih deželah, ki so prišle v neposredno frontno zaledje, postal kmalu zelo težaven, da so vojaške oblasti s prebivalstvom postopale zelo samovoljno in da je začelo spet naraščati razpoloženje proti Šušteršiču, ki so mu očitali, da noče posredovati pri vojaških oblastih in da je nasproti njim preveč uslužen.¹²⁷ A to je bilo še veliko premalo, da bi Šušteršiča bilo mogoče zlahka politično osamiti. Krek se je zato pripravil na dolgotrajno in široko zasnovano akcijo. V tej akciji sta oživitve političnih zvez s Hrvati, posebno s starčevičanskimi pravaši in pa mobilizacija hrvaško-slovenskega kluba, ki mu je predsedoval Korošec in kjer so proti Šušteršiču razpoloženi poslanci, izvoljeni zunaj Kranjske, prevladovali, pomenili poglavitni prvini. V letu 1916 se je tema prvinama pridružil še nov vzvod za iztirjenje Šušteršiča — vprašanje koncentracije slovenskih strank.

Prvo Krekovo politično dejanje po bojni odločitvi konec maja 1915 je bilo usmerjeno k hrvaškemu saboru, k prvemu njegovemu medvojnemu zasedanju, ki je bilo od 14. junija do 6. julija 1915.¹²⁸ To zasedanje je bilo sploh prvi sestanek kakega predstavniškega telesa med vojno v jugoslovenskih deželah monarhije. Najbrž res drži, kar piše K. Bastaić, da so se državni faktorji odločili za sklic hrvaškega sabora po napadu Italije, da bi dobili v hrvaških deželah, ki so od italijanskega imperializma bile neposredno ogrožene, politično podporo v vojni proti Italiji. V tem smislu so tudi dobili, kar so pričakovali, že prvi dan, v »ultraloyalni« izjavi podpredsednika sabora dr. P. Magdića¹²⁹ v imenu sabora in večinske stranke, hrvatsko-srbske koalicije. Vendar pri tem ne vladajoči faktorji ne koalicija v svoji izjavi niso želeli, da bi to bila kakšna antidualistična manifestacija zahteve po hrvaško-slovenski politični enotnosti in državnopravni osamosvojitvi. V takem primeru bi cesar pač lahko istočasno sklical, denimo, tudi kranjski deželni zbor in morda še katerega (Primorje), a to se ni zgodilo niti do konca vojne. Vsakršna manifestacija pripadnosti Slovencev k drugim Jugoslovanom v monarhiji, čeprav le pod hrvatskim imenom, je bila avstrijskim vladajočim faktorjem doela odveč. In v prav takšno manifestacijo se je zasedanje sabora razvilo, predvsem zaradi nastopanja poslancev Starčevičeve stranke prava in pa zato, ker so se ga manifestativno udeležili ne samo hrvaški pravaši iz Istre in Dalmaacije (K. Bastaić vidi v tem izključno le okoliščino, ki je »jasno pokazovala razloge, zakaj so se avstroogrski politični vrhovi odločili sklicati hrvatski sabor«), ampak tudi Slovenec J. Krek. Jeglič si je o zasedanju zapisal 19. julija 1915 pod značilnim naslovom »Dr. Krek in pogubno delo njegovo« naslednje: »Krek hujska mlade akademike proti Šušteršiču. To (sta) potrdila kanonik Lampe in Štefe. Krek odšel v Zagreb, ko bilo zasedanje sabora, kjer je nahuškal neko stranko za skrajni odpor; govori dotične stranke: Radić ete so bili kar prekucijski. Krek je bil na galeriji in se Hrvatom kazal. — Iz tega vidim, da je delo Krekovo destruktivno in pogubno. Moram nekaj zoper storiti.«

»Dotična stranka«, ki da jo je Krek »nahuškal«, je vsekakor starčevičanska. Nastopi S. Radića so bili sicer dramatični, vendar z največjim poudarkom usmerjeni proti velikosrbski politiki in italijanskim pretenzijam, v državnopravnem oziru pa je zedinjenje »hrvaško-slovenskega naroda v eno samostojno državno telo v okviru habsburške monarhije« zahteval šele za čas po vojni.

Krek je prišel v sabor šele 23. junija.¹³⁰ Tega dne ali dan pozneje so starčevčanci, ki so že prej nasprotovali podaljšanju pogodbe z Ogrsko, (zanjo se je zavzemala koalicija; P. Magdić je ravnanje opozicije obsojal v interesu zmage orožja in svaril, da bi tako ravnanje utegnilo skaliti »visoki duh« seje z dne 14. junija), izjavili, da njihova stranka »z ozirom na veliko evropsko vojno ne smatra za primerno, da bi se v omejenem obsegu obravnavala politična in državnopravna vprašanja v razmerju s kraljevino Ogrsko in drugimi deželami Njegovega Veličanstva« in da se zato debate o idemniteti ne bodo udeleževali. — Bistvo te nekoliko dvo-umne izjave je v tem, da je vprašanje državnopravnih razmerij do celotne monarhije puščala odprto, a vojni čas smatrala kot neprimeren za razpravo. A vzlic temu je naslednji dan, 25. junija, ravno o teh vprašanjih govoril starčevčanec Stjepan Zagorac.¹³¹ Najprej je obžaloval sarajevski atentat, smrt Franca Ferdinanda kot žrtve protihrvatske ideje zaradi svojih trialističnih namenov, nato pa je zavrnil italijanske, ruske in beograjske državnopravne načrte, ki zadevajo hrvaške dežele in terjal ustanovitev hrvaške države v okviru monarhije, ki bi v njo prišle hrvaške in slovenske dežele. To bi ustrezalo tako interesom monarhije kot hrvaškega naroda, ki bi tako našel »jamstvo, da nas ne bo pogoltnila s te strani Italija, z druge pa Srbija.« Hkrati je poudaril, da sta se on in njegova stranka že od leta 1912, ko je izročil posebno spomenico Francu Ferdinandu, zavzemala za sodelovanje s Srbi na Hrvatskem. Končno je Zagorac zahteval od odgovornih faktorjev monarhije, naj nacionalno vprašanje v tem smislu rešijo takoj, še v času vojne.¹³²

Zagorčev nastop je najbrž bil tisto, kar je najbolj burilo kri Sušteršičevemu krogu in Jegliču v skrbi za patriotizem slovenske politike. »Slovenec« je nastop takole povzel: »Poslanec Zagorac je imel velik govor, v katerem je poudarjal, da je združitev hrvaško-slovenskega naroda kategoričen imperativ monarhiji. Citiral je dr. Sušteršičeve besede v Opatiji: Slovenci hočemo s Hrvati živeti in umreti!«

Zagorčovo izjavo so najbrž pripisovali vplivu Krekove navzočnosti v Zagrebu — če po pravici ali ne, o tem je težko soditi. V tem času za Sušteršiča sitno spominjanje na njegovo protidualistično opatijsko izjavo iz leta 1913, je le-tega najbrž še posebej zbadlo.¹³³

Čeprav F. Erjavec piše, da akcije proti Sušteršiču ni začel Krek, ampak da je nezadovoljstvo proti Sušteršiču nastajalo samo od sebe, je iz Jegličevega dnevnika vidno, da je Krek sam Jegliču že 29. julija 1915 dokazoval, da mora Sušteršič odstopiti kot poslanec in prepustiti vodstvo stranke dr. Brejcu. To je Krek zahteval v odgovoru na izrecno Jegličevo vprašanje, ali res hoče razcepiti stranko, ali res v tem smislu obdeluje akademike. Ob tej priložnosti je Krek Jegliču tudi govoril o pritožbah štajerskih in hrvaških (!) poslancev proti Sušteršiču.

Do prve seje hrvaško-slovenskega kluba v Mariboru 28. oktobra 1915 je prišlo v znamenju hudega spopada v SLS. Bil je ogrožen že obstoj stranke. O tem kritičnem stanju govore Jegličevi zapiski iz mesecev avgusta in septembra 1915, govore pa tudi o tem, kako nezaupljiv je bil do opozicije. Med akademskimi starešinami je proti Sušteršiču vzbujalo nejevoljo ne le njegovo preveč absolutistično obnašanje pri vodenju stranke, temveč še bolj občutek, da se stranka z njim preveč veže z Nemci. Glede Kreka so starešine baje bili deljenega mnenja, češ da je nestalen, a ven-

dar so mladi potegnili z njim, medtem ko stari še cenijo Šušteršičev politični talent (23. avgust 1915). Ravnatelj Zadružne zveze Traven je skušal pri Jegliču vzbuditi vtis, da je Krekov položaj nezanesljiv, češ da tudi Korošec ni na njegovi strani, se bolj drži Šušteršiča, ker izprevidi njegove sposobnosti in odločnost (1. september 1915). — Jeglič je sicer uvideval tehtnost Krekovih kritik, a je vztrajal na strani Šušteršiča, ki je v njem videl garancijo trdnosti in enotnosti stranke; Kreku je celo svetoval, naj se upokoji (17. september 1915); Krek je odgovoril pritrdilno. Vendar konflikt s tem ni bil poravnan. Malo dni za tem je Krek spet sklieal nekaj poslancev na sestanek zoper Šušteršiča, le-ta pa zopet shod svojih zaupnikov, kjer je grozil z odstopom (19. in 23. septembra 1915).

O prvem medvojnem sestanku hrvaško-slovenskega kluba 28. oktobra 1915 v Mariboru je tedaj javnost izvedela samo po sila okrnjenem uvodniku »Slovenca«. Cenzura je dovolila objaviti samo tisti del članka, ki pove, da je predsednik Korošec izrazil neomajno zvestobo hrvaško-slovenskega naroda cesarju in habsburški hiši, da se je zahvalil vojskujočim se enotam in se spomnil klubovih članov, ki so padli na bojišču. Spomnil se je umrlega profesorja Mandića in izrazil simpatije za klubskega člana Roškarja, »ki je ob začetku vojnega dogajanja moral veliko pretrpeti«.

V zapljenem delu članka je najpomembnejši odstavek, ki pravi, da se je »klub izrekel, da slej ko prej stoji na stališču zedinjenja hrvaškega in slovenskega naroda v eno državnopravno skupnost v okviru habsburške monarhije«. V nadaljnjih cenzuriranih odstavkih piše, da je Krek govoril o pripravah za avstroogrsko pogodbo in da klub meni, da je treba z Ogrsko ustvariti trajno skupno gospodarsko ozemlje s popolno gospodarsko enotnostjo in popolno enotnostjo armade in pa da je treba sklicati vsaj zaradi posvetovanja o vprašanih pogodbe parlament, kakor tudi izvoliti odbor, ki bo stalno sodeloval z vlado pri pogajanjih za pogodbo. Na seji se je govorilo tudi o gospodarskih zadevah hrvaško-slovenskih dežel, o osnovnem, srednjem in strokovnem šolstvu. Vsi sklepi so bili sprejeti soglasno.¹³⁴

Izjava kluba za državnopravno hrvaško-slovensko enotnost je za avstrijske oblasti v tem času od vsega bila najbolj problematična. Če so nosilci te ideje poudarjali dinastično zvestobo, to nikakor ni zadostovalo; v sami misli na kakršno koli že državnopravno reševanje jugoslovanskega vprašanja na jugu monarhije, ki bi obsegalo tudi Slovence, so avstrijske oblasti videle nevarna stremeljenja. Cenzura je zato skrbela, da glas o teh zamislih ne pride v javnost. Višje državno pravdnništvo v Gradcu je 23. junija 1916 razločno zapisalo: »Čut skupnosti in solidarnosti vseh Južnih Slovanov se je pred vojno v slovenskem narodu pregloboko zakoreninil, da bi lahko kar ugasnil. Vztrajno ponavljanje istovetnosti med Hrvati in Slovenci tudi v vojni ni prenehalo in misel trializma se po zaslugi preventivne cenzure sicer ne oglašala, a še nikakor ni odpravljena.«¹³⁵

Ne oziraje se na pojavljajoče se razlike med obema tokovima v klerikalni stranki glede vsebine zahteve po hrvaško-slovenskem zedinjenju so avstrijske oblasti te zahteve v celoti zatirale. Ko je 19. decembra 1915 vrhovno armadno poveljstvo (AOK) na osnovi neke ankete optimistično sodilo o avstrijskem patriotizmu Slovencev spričo italijanske nevarnosti, je to vzbudilo vnete ugovore nemških visokih upravnih uradnikov, ki so se trudili dokazati nezanesljivost Slovencev in posameznih slovenskih po-

litikov, med njimi Kreka in Šušteršiča, prav z opozarjanjem na trialistična prizadevanja, češ ta prizadevanja vsebujejo misel o etnični sorodnosti s Srbi in nepatriotično pospeševanje bratenja Slovencev s Hrvati. Kranjski predsednik Attems je v tej polemiki 16. avgusta 1916 med drugim zapisal: »... vprašam se, ali je z resnično patriotično mislijo sploh združljiva ustanovitev kakšne jugoslovanske državne tvorbe v okviru monarhije, ki bi brez dvoma prej ali slej hotela postati popolnoma politično neodvisna, dotlej pa bi vedno pomenila slabljenje monarhije.«¹⁸⁶

Več o vsebini pogovorov na klubovi seji v Mariboru povedo Spinčičevi zapiski.¹⁸⁷ (Spinčič jih je pisal 16. novembra 1915.) Glede odstavka o hrvaško-slovenski državnopравни enoti pravi: »Na mojo pobudo, v zadnjem trenutku, je bil sklenjen odstavek, da stojimo na stališču zedinjenja hrvaško-slovenskega naroda v eno državnopravno skupino v okviru habsburške monarhije.« Oziraje se nazaj pripominja, da bi bolje bilo reči »zedinjenje Južnih Slovanov monarhije Habsburgov na temelju hrvaškega državnega prava«. O stališču Slovencev pove, da je profesor Jarc dejal, da bi to vprašanje bilo treba prepustiti prihodnji seji kot glavno točko razprave; tedaj bo namreč prinesel utemeljen predlog o tej zadevi. Po seji je Korošec Spinčiču privatno in zaupno povedal, da takšen predlog izdeluje nek uradnik ministrskega prezidija, da ne more povedati kateri, a Spinčič je takoj razumel koga misli. Šlo je za dr. Ivana Žolgerja.¹⁸⁸

Pobudnik državnopravne izjave ob tej priložnosti je torej bil Spinčič, slovenski člani kluba pa so nameravali vprašanje narodnopolitičnega programa postaviti kot glavno točko na prihodnji seji kluba, ki bi morala biti že 10. decembra istega leta. Vsi sklepi so bili sprejeti soglasno, tudi Spinčičeva pobuda. Zakaj slovenski člani kluba niso v tem vprašanju nastopali z večjo pobudo? Najbrž jih je hromila razdvojenost zaradi spora s Šušteršičem, deloma pa so menda res pričakovali, da jim bo Žolger pripravil elaborat o državnopravnem vprašanju.

Preseneča vnema, ki se je na sestanku pokazala v razpravljanju o obnovi avstroogrske nagodbe in da je kot govornik nastopil ravno Krek. Pojasnjujeta jo dve okoliščini: V odprtem vprašanju obnove avstroogrske nagodbe so videli pričakovani povod za zahtevo po sklicanju parlamenta. Pomisliti pa je treba tudi, da so se politični upi na kak premik v sistemu dualizma v letih pred vojno močno zbirali ob misli, da se bo ob obnavljanju nagodbe spet zaostrila politična kriza v monarhiji; upali so, da bo, podobno kot leta 1907, ko je prinesla uvedbo splošne in enake volilne pravice v avstrijski državni polovici, tudi leta 1917 omogočila kako resnejšo akcijo za reformo monarhije v protidualističnem smislu.

V svojem le malo poznejšem pripisu k zapiskom je Spinčič razložil, s kakšno taktiko so tedaj upali izrabiti nagodbeno vprašanje za posredno premagovanje dualizma, vsaj glede Hrvaške in pa Bosne in Hercegovine. Ob Krekovi zahtevi po upostavitvi gospodarske enotnosti z Ogrsko in po enotnosti armade pripisuje Spinčič: »Če Madžari na to ne pristanejo, potem mora Avstrija terjati, da se posebej obravnava nagodba z Ogrsko, posebej s Hrvaško, posebej z Bosno. Krek bo svoj referat napisal in Hrvatje in Slovenci ga bodo skupaj razdelili med državne poslance. Vse to v primeru, da dualizma drugače ne bi bilo mogoče podreti.«

Hrvaško-slovenski klub je torej nameraval v državnem zboru, če bi ga cesar sklical, nastopiti z zahtevo po koreniti preosnovi monarhije, z

namenom doseči hrvatsko-slovensko (jugoslovansko) državnopravno enoto. Za začetek pa bi se zadovoljil tudi z oslavitvijo dualizma, tako da bi za Hrvatsko in za Bosno in Hercegovino dosegel dejansko priznanje značaja samostojnih državno pravnih enot. Z zahtevo po enotnosti gospodarskega ozemlja in armade — oboje je bilo za Madžare nesprejemljivo — je hotel že v naprej pripomoči k nagodbeni krizi, ki bi iz nje bil izhod le — v odstranjevanju dualizma. Vprašanje Slovencev, Dalmacije in Istre, bi v skrajnem primeru prepustili naslednji priložnosti, poglavitno je bilo omajati dualistično načelo, ki je jugoslovansko državnopravno enoto izključevalo.

Stari cesar in Stürgkhova vlada pa na sklicevanje parlamenta nista mislila in pričakovane priložnosti ni bilo.

Klub je v Mariboru sklenil, naj Spinčič in Korošec v prihodnjih dneh intervenirata pri ministrskem predsedniku in pri posameznih ministrih v smislu sklepa seje. Dejansko je na teh mestih interveniral 12. novembra 1915 le Spinčič skupaj z dr. Laginjo, medtem ko se je Korošec opravičil z nenadno boleznijo.

Spinčič in Laginja sta ministrskemu predsedniku Stürgkhu v imenu hrvaško-slovenskega kluba izjavila, da klub pričakuje, da bo kri, ki so jo prelili Hrvatje in Slovenci za dinastijo in monarhijo, od vlade poplačana tako, da Hrvatov in Slovencev ne bodo več zapostavljali; Spinčič je izrazil upanje kluba, da bo v strukturi monarhije nastala kakšna spremembna v prid Hrvatov in Slovencev. Stürgkh je odvrnil, da se Hrvatom priznava junaštvo, navdušenje v boju, da jim tega nikoli ne bodo pozabili in da se bo z njimi pravično postopalo. — Predstavnik kluba sta tudi zahtevala sklic parlamenta, kar pa je Stürgkh gladko odbil. — Nazadnje sta govorila še o vrnitvi evakuirancev iz Istre.¹³⁹

Dan pred tem sta bila Spinčič in Laginja tudi pri Ivanu Zolgerju.¹⁴⁰

Zolgerjevo praktično delo za reševanje tekočih problemov dualističnega sistema se je slabo ujemalo s kakim pospeševanjem protidualističnega jugoslovanskega združenja. Takšno delo in njegov zaupni položaj pa sta mu omogočala, da dodobra spozna pravno in sociološko strukturo dualizma in možnosti za njegovo reformo. V pogovorih s Spinčičem in Laginjo se je pokazalo, da ga to poznanje kaj malo utrjuje v upanju za kakšno protidualistično jugoslovansko zedinjenje.

Zolger je že dalj časa pripravljaval referat o jugoslovanskem vprašanju. V ta namen je januarja 1915 naprosil znanega slavista dr. Matijo Murka, tedaj profesorja na graški univerzi, naj mu napiše spomenico o tem vprašanju. Med januarjem in aprilom 1915 je Murko napisal obsežno študijo, kjer je z velikim znanjem opisal zlasti kulturno-idejno, a tudi politično zgodovino jugoslovanskega vprašanja. Kljub temu, da je bil namen spomenice dati le podatke, je Murko povedal tudi, kako si zamišlja politiko avstrijske vlade, ki bi jugoslovansko vprašanje hotela rešiti »ne z golim odklanjanjem«, ampak »s pozitivno ustvarjalnostjo«. — »Kardinalna zahteva je torej,« piše Murko, »dvig in krepitev Hrvatske v zdajšnjem obsegu, nato zedinjenje hrvatskih dežel ali tesnejša strnitev v kakršni koli drugi obliki ... — Togi dualizem tudi ni primeren, kar zadeva Slovence ... Sploh so Slovenci zaradi svoje preteklosti in svojega značaja dober korelativ za Hrvate, za katere ne pripovedujejo po krivici, da imajo sijajne sposobnosti in privlačne lastnosti, a da so jim tuji disciplina, čut dolžnosti,

preračunljivost, treznost in vztrajnost. Ker bodo v monarhiji vedno živeli tudi Srbi, so Slovenci pomembni kot posredujoči živelj med njimi in Hrvati, saj so v mnogih vprašanjih lahko objektivnejši in uživajo tudi določeno zaupanje pri obojih... — Interesi Nemčije in Nemške Avstrije so lahko skladni z interesi avstrijskih Slovanov, če se avstrijski Nemci odrečejo germanizacijskim poskusom... Če bodo hoteli sezidati novo Avstrijo, se bodo vsi narodi monarhije morali naučiti veliko novega, posebno še Nemci...¹⁴¹

Zolger je Spinčiču in Laginji govoril o dveh možnostih, ki utegneta nastati po vojni. Prva je, da bo dualizem razbit, druga, da ga razbiti ne bo mogoče. V prvem primeru bi se morebiti zedinile hrvatske in slovenske dežele. Čeprav bi določeni krogi gotovo hoteli doseči centralizem kljub federalizaciji Avstrije, bi takšen centralizem ne mogel biti trajen, ker se brez ljudstva ne more vladati. Vsekakor bi bilo za zedinjenje hrvatsko-slovenske dežele treba zahtevati neodvisnost od drugih narodov. Zolgerju se je poznalo, da ima za verjetnejšo drugo možnost, da dualizem ostane. V takšnem primeru bi bilo treba delati za narodno, kulturno in gospodarsko enotnost, uveljaviti politiko, da so Slovenci, Hrvati in Srbi eno, praktično in teoretično pokazati, da je to en narod, ki hoče narodno in kulturno in gospodarsko živeti svoje življenje. Narod mora to terjati v skupščinah in po svojih zastopnikih. Nikakor zato ni treba obupati, kajti v primeru kakršnega koli izida vojne — in Zolger upa, da bodo centralne sile zmagale — se bo na kongresu po njej gotovo našel kdo, ki bo zagovarjal naše (jugoslovanske) interese, naš obstanek. Treba si je ustvariti jasen program in se zanj bojevati.¹⁴²

Zolger torej od izida vojne ni pričakoval razbitja monarhije in tudi ne odprave dualizma, ampak je upal na določeno možnost uveljavitve Slovencev, Hrvatov in Srbov v okviru dualističnega sistema, pri čemer je menil, da bo mirovni kongres jugoslovanska prizadevanja podprl. Te misli ni podrobneje razložil. Po vsem videzu ni verjel, da bi se položaj Jugoslovanov v monarhiji izboljšal kot nasledek kakšne državnopravne koncesije v njihovo korist, ampak v okviru nekakšne kulturne avtonomije, za katero pa bi si morali še sami posebej prizadevati. Spričo takšnega Zolgerjevega mnenja in razpoloženja, se ni kaj čuditi, da slovenski predstavniki na naslednjih sejah hrvaško-slovenskega kluba s kakim Zolgerjevim načrtom, kljub napovedi, niso nastopili.

Kako sila previdno je moralo biti Zolgerjevo stališče in kako se je ogibalo vsake odločnejše reforme, se je pokazalo še jeseni 1916, ko je Zolger odgovarjal na anketo avstrijskega časopisa za javno pravo o deželni avtonomiji. Anketa je bila izvedena na vseh avstrijskih univerzah kot priprava za ustavno in upravno reformo Avstrije; hotela je dobiti predvsem odgovor na vprašanje o učinkovitosti in primernosti obstoječih dežel za reševanje narodnostnega vprašanja. Zolger je odgovarjal kot sekcijski načelnik in kot privatni docent dunajske univerze. V svojem odgovoru sploh ni omenil dualističnega sistema in vrh tega se je izrekel za ohranitev zgodovinskih kronovin, katere bi bilo treba le reformirati z ustanovitvijo narodnostno razmejenih okrožij kot poglavitnih nosilcev samouprave.¹⁴³

Vzporedno z akcijo za sklic parlamenta in za reformo monarhije v smislu državnopravnega zedinjenja Hrvatov in Slovencev, zasnovano na

seji hrvaško-slovenskega kluba 28. oktobra 1915 v Mariboru, je potekala še druga politična akcija, ki pa je bila docela v rokah najbolj konservativnih političnih ljudi na Slovenskem in Hrvaškem.

Med Sušteršičevo in Krekovo-Koroščevo smerjo se je do tega časa že jasno pokazala razlika tudi v tem, da je Sušteršič kot politične partnerje na Hrvaškem priznaval edinole frankovce, vse druge stranke, tudi starčevićanske pravaše pa odklanjal. To stališče je uveljavil 8. novembra 1915 na zaupnem sestanku pri škofu Jegliču, ki o njem dnevnik pravi: »Želel ga je škof tržaški, naj bi se zaupno pogovorili, kaj bi se moglo storiti na Dunaju za našo slovensko in hrvaško politiko. Povabil sem glavarja Sušteršiča, prelata Kalana in kanonika Lampeta; zraven je prišel metropolit Sedej in škof tržaški. Bilo je dolgo zaupno posvetovanje. Konstatiralo se je, da nam Slovencem preti nemški nacionalizem, ki se bo po vojni silno razvil in bomo Slovenci veliko trpeli. Zraven je nevaren madžarski šovinizem, ki hoče zatreti Hrvate in mu ni mar za Avstrijo, le da bi sam imel vso nadvlado; celo za Habsburžane mu ni mar, če se tudi od njih odtrga in bi imel na čelu princa iz hiše Hohenzollern. Zato moramo delati na to, da se zedinimo s *Hrvati, pri katerih je edina pomenljiva stranka Frankova; drugi ne pomenijo ničesar*. Najbolj nevarno pa je za Avstrijo framazonstvo, ki uporablja čezmerni nacionalizem v svoje Bogu zoprne namene. K cesarju se ne more ... Dobro bi bilo, ko bi se kaj vplivati moglo na prestolonaslednika.«

Strah pred zmagovitim nemštvom in madžarskim nasiljem sili celo konservativne slovenske klerikalne elemente k iskanju skupnih političnih rešitev s Hrvati, čeprav je jasno, da je takšna protidualistična rešitev zadnje, na kar bi vladajoči faktorji v monarhiji bili pripravljani.

Posvetovanje je imelo zanimivo vzporedje v političnem potovanju škofa Mahniča na Dunaj. Spotoma se je v dneh od 5.—7. novembra 1915 ustavil v Zagrebu, kjer je govoril s Spinčičem. Ta si v pogovoru beleži: »Dejal mi je, da pojde v Ljubljano, da bi se dogovoril z drugimi škofi goriške metropolije, s Krekom in še z nekaterimi, potem pa bodo vsi škofi vsak posebej dali svoje izjave, pri čemer bi moralo biti pogloblitno, da bi vsi zahtevali zedinjenje hrvatskih in slovenskih dežel habsburške monarhije.«

Dejansko Mahnič v Ljubljano ni šel, ampak se je iz Zagreba napotil naravnost na Dunaj, kjer je 11. novembra popoldne na predsedstvu vlade obiskal Zolgerja. 12. novembra je spet govoril s Spinčičem in mu dejal, »da bodo on in njegovi tovariši iz južnih dežel izročili skupnemu ministrstvu spomenico, ki bodo v njej zahtevali, da je treba v bodoče tako upravljati, da se ne bo smelo naš narod, slovenski in hrvatski, niti germanizirati niti italijanizirati, ampak mu bodo morali dati njegove pravice«. Spinčič je takoj opazil: »Torej, že ne bodo več zahtevali zedinjenja hrvatsko-slovenskega naroda.«¹⁴⁴

Zelo verjetno je Mahnič o svojem potovanju potem vendarle obvestil tudi Jegliča in prek njega druge konservativne politike na Slovenskem in tudi pri njih uveljavil svoj spremenjeni pogled, da v tem trenutku ni umestno zahtevati reforme monarhije v smislu hrvaško-slovenskega državnega zedinjenja. Dejstvo je, da so škofje goriške province konec koncev zares izdelali spomenico, ki jo je 29. januarja 1916 Jeglič odnesel na Dunaj in izročil predsedniku Stürgkhu in ministroma Hussareku in

Hohenloheju. En izvod je odnesel tudi tajniku prestolonaslednika. O vsebini spomenice si je Jeglič 1. februarja 1916 zapisal: »V njej govorimo o enakopravnosti vseh narodov v državi, o šolstvu (vzgoja, pouk, drugi deželni jezik, knjižnice etc.), o časopisju, o liberalizmu, o hujskanju naroda zoper narod, kar je nevarnost za Avstrijo, o krščanski nalogi države naše, o globokem patriotizmu našega ljudstva in o dolžnosti ozirati se nanj.« V spomenici potemtakem ni zahteve po hrvaško-slovenskem državnopravnem zedinjenju.

Jegliča so pri vladi tolažili s tem, »da se namerava dati deželam večja avtonomija« in sicer »radi Madžarov, ki hočejo zemlje na jugu kar sebi prilastiti...« — Ali je Šušteršič pri sestavljanju spomenice neposredno sodeloval ali ne, ni mogoče ugotoviti; po obliki je spomenica bila dokument iz rok škofov. V dneh, ko je Jeglič spomenico izročal, Šušteršiča ni bilo v državi, ampak se je z ženo napolil v Svico, »da se umirita«, kakor si Jeglič beleži 4. februarja 1916. — 8. marca 1916 je šef prestolonaslednikove pisarne Zdenko princ Lobkowitz z brzojavko potrdil Jegliču prejem spomenice in se mu zanjo v imenu nadvojvode Karla Franca Jožefa zahvalil. »Hvala Bogu,« zapisuje Jeglič, »da je nadvojvoda spomenico v roke dobil.«

V istem času, ko računata slovenski episkopat in Šušteršičeva smer na Hrvaškem izključno na frankovsko stranko, nadaljuje Krekova-Koroščeva smer politične stike s frankovcem nasprotnimi starčevičevimi pravaši v Zagrebu. Spinčić beleži, da sta 28. novembra 1915 bila v Zagrebu Korošec in Verstovšek in da je bilo pri dr. Rittigu posvetovanje, ki se ga je udeležila vrsta starčevičanskih pravaških politikov: Pavelić, Akačić, Peršić, Hrvoj, Rogulja, poleg Spinčića in Rittiga. O vsebini pogovora ni podatka.¹⁴⁵

Za 10. december napovedani drugi sestanek hrvatsko-slovenskega kluba v Mariboru se je sestal šele 16. decembra 1915, po Spinčićevem opominu. Koroščevo odlašanje je gotovo bilo v zvezi z zaostritvijo spora v kranjski SLS, ki je tedaj prikipele že čisto do roba.

To so dnevi, ko Šušteršič od Jegliča terja prepoved pisanja ob Krekovi 50-letnici in ko Šušteršič na Jegličevo pomirjevalno prizadevanje opozori 14. decembra 1915 na načelni pomen svojega nasprotovanja Kreku: »Ob tej resni uri pa pribijem na merodajno mesto Vaše prevzvišenosti, da je avstrijsko in samo avstrijsko vprašanje tisto, ki je privedlo do fronde. Brezpogojna zvestoba do dinastije in sicer tudi v težavnih časih je pa temeljni program SLS, s katerim stojim in padem. Dixi et salvavi animam meam. Želim, da bi bila Vaši prevzvišenosti prihranjena mnogo težja razočaranja kot so bila vsa dosedanja. A bojim se, da pot, na katero so sedaj spravili Vašo prevzvišenost, pelje v brezno. Zahvaljujoč za vso naklonjenost, katero sem užival skozi mnogo let od Vaše prevzvišenosti, prosim, da mi ne jemljete v zlo preresne odkrite besede, zapisane v preresni zgodovinski uri.«¹⁴⁶

Jeglič je presenečen in še ne razume, zakaj je Šušteršič tako reagiral na njegovo spravljivo besedo. Zato prosi za pojasnilo Šušteršičevega privrženca kanonika Lampeta. Ta mu pove: »Ko bi ‚Slovenec‘ in drugi naši listi pisali o Kreku, bilo bi jako nevarno za ‚Slovenca‘, za tiskovno dru-

štvo in za našo stranko. Krek in gospodje okoli njega govore očitno (javno) jako protiavstrijsko, naše patriotične nastope zasmehujejo, očitno (javno) pravijo, da je škoda, ker Avstrija in Nemčija zmagujeta; pred njim samim je Krek vpričo dijakov zoper moj (Jegličev) pastirski list zoper Avstrijo tako govoril, da je hitro proč šel. Detektivov je dosti povsod; ni dvoma, da se vse to razpoloženje pri policiji beleži. O sumljivosti in nevarnosti Kreka je celo Stürgkh pri nekem zborovanju omenjal in radi njega vse duhovnike dolžil, da niso patriotični.«

Lampe je Krekovo nepatriotičnost gotovo močno poudarjal z name-nom, da bi v Jegličevi sodbi utrdil svoj in Šušteršičev položaj in omajal Krekovega. Krekovim izjavam je morda pripisoval večji pomen kot so jih v resnici imele, *a izmislil si jih gotovo ni*. Saj je to bilo škofu lahko preveriti.

Jeglič se je pod vtisom teh obtožb podal naravnost k Šušteršiču in ga vprašal, kaj pomeni njegova »pot v brezno«, omenjena v pismu. »Razla-gal mi je položaj,« si beleži Jeglič Šušteršičev odgovor, »slično opisovanju gospoda Lampeta. Opozoril me je na srbofilstvo Krekovo (v člankih Slo-venčevih) pred tremi leti, kar so zgoraj celi stranki strašno zamerili in še sedaj ne pozabili. Omenil je nasprotovanje Krekovo gospodu glavarju (Šušteršiču) zaradi članka zoper srbofilstvo (tu je gotovo mišljen známe-niti Šušteršičev uvodnik v »Slovincu« 7. decembra 1912); povedal togoto Kreka radi letošnjega oklica o prostovoljnih strelcih in od tega časa je Krek javno začel govoriti, da ga vrže. Krek je celo očitno (javno) rekel, da je zanj razžaljenje časti, ako ga kdo imenuje avstrijanca...«

V prizadevanju, da bi politično očrnil Kreka pri Jegliču, je Šušteršič kot dokaze navajal Krekovo stališče o jugoslovanskem vprašanju in samo to. S prikazovanjem Kreka kot protiavstrijsko, srbofilsko in tudi protidinastično usmerjenega človeka je Šušteršič dosegel, da je Jeglič njegovo stališče podprl in prepovedal pisanje o Krekovi 50-letnici.

Takšne so bile razmere v kranjski SLS, ko se je hrvaško-slovenski klub 16. decembra 1915 končno sestal v Mariboru na svojo drugo med-vojno sejo. Ali se je te seje udeležil tudi Šušteršič, ni ugotovljeno.

Prvo je bilo na vrsti poročilo Spinčiča in Laginje o njunih obiskih pri ministrskem predsedniku. Novi sestanek naj bi bil, po sklepu prejšnje-ga, posvečen vprašanju narodnopolitičnega programa. Jarc obljubljenega načrta, ki naj bi bil podlaga za razpravo, ni prinesel. Spinčič je govoril o svojih mislih, kako priti do zedinjenja. Po njegovem se je treba pred-vsem dogovoriti med vsemi Hrvati in Slovenci, pa tudi s Srbi, kaj hočejo. Zedinjenje naj bi se izvršilo tako, da bi obseglo poleg Hrvatske in Sla-vonije še Dalmacijo, Bosno in Hercegovino, Istro in pa slovenske dežele, »toda s pogojem«, beleži Spinčič, »da to vsi hočemo, da to zahtevamo na skupščinah, da volimo, dokler bomo imeli poslance, samo takšne, ki to hočejo, da se izvoljeni poslanci že sedaj na to vežejo. Morda kaže izbrati odbor, čim manjši, ki bi iskal način, kako doseči to zedinjenje.« — V raz-pravi je nastopil tudi Krek. Spinčič piše, da je »razglabljal, kako mi sami ne moremo in kako bi se morali nasloniti bodisi na Nemčijo, bodisi na Madžare. — Pozitivno bi se nekaj moglo izvesti, če bi vojaški krogi ali del teh krogov bili za zedinjenje in če bi predsednik hrvaškega sabora

(po vojni, op. J. P.) sklical v sabor predstavnike vseh hrvaških in slovenskih dežela.«

Nenavadne Krekove izjave si je treba podrobneje ogledati. Predvsem velja pomisliti na splošni položaj vojskujočih se držav v tem času. Pričakovanje, da bo vstop Italije v vojno pospešil konec vojskovanja, misel, ki je pri Kreku imela določeno vlogo, ko se je odločil za svojo politično akcijo, je medtem splahnela. Umirajoče cesarstvo je na soški fronti pokazalo, da še vedno lahko tu in tam zmaguje. To je čas vstopa Bolgarije v vojno na strani osrednjih sil, to je čas vdora nemško-avstrijskih armad v Srbijo in umika srbske vojske. Ruska fronta se je pomaknila daleč proti vzhodu, na zahodu pa se upanje na končno nemško zmago še vedno ni začelo krhati. Notranji politični položaj v habsburški monarhiji, posebno še v avstrijski polovici, je označeval najhujši politični in vojaški absolutizem, katerega glavno sredstvo vladanja je bil teror. Deset dni pred sestankom kluba v Mariboru se je začel znameniti veleizdajalski proces proti Karlu Kramarju in njegovim tovarišem, proces, ki je dolge mesece opredeljeval politično ozračje. To je čas, ko konservativni del slovenskih klerikalcev in njihovi somišljeniki na Hrvaškem opustijo vsako določno zahtevo po hrvaško-slovenskem državnopravnem zedinjenju.

Iz Krekovih izjavanj je očitno, da je Krek v tem času pričakoval zmago centralnih držav in da je možnosti za uspeh političnega gibanja za državnopravno osamosvojitvev Jugoslovanov v okviru monarhije presojal prav pesimistično. V takšnem položaju oziroma v tistem, ki bi se oblikoval z zmago centralnih držav, je Krek razmišljal o možnostih, kako dobiti podporo pri tistih dejavnikih, ki bi v njem imeli odločilno besedo: v Nemčiji, pri Madžarih in pri vojaških krogih.

O možnostih, ki jih je Krek videl v Nemčiji in v nemški politiki, je že svojčas nekaj povedal Albin Prepeluh po vtisih iz svojih dosti tesnih stikov in pogovorov s Krekom med vojno. Zavračal je podobo, ki se je iz političnih razlogov ustvarila po Krekovi smrti o njem kot o »nespravljivem borcu zoper Avstrijo za neodvisno Jugoslavijo« in zatrdil: »V resnici pa je bilo vendarle nekoliko drugače. Dr. Krek je bil brez dvoma zaveden Slovenec, navdušen Slovan, toda tudi katoliški duhovnik, ki se je v vseh primerih pokoril volji in pogledom cerkve. Zato je gledal na naš narodni smoter skozi nepotvorjena katoliška očala. Želel je, da bi se rešil ves kompleks nacionalnih vprašanj v Avstriji v sporazumu z njo in s katoliško južno Nemčijo, zlasti Bavarsko...«¹⁴⁷

Kolikor skuša Prepeluh ugotoviti tiste dejavnike v nemški politiki, ki so pri Kreku vzbujali upanje, da bi lahko kaj pomagali pri rešitvi nacionalnega vprašanja v Avstriji, se približuje resnici. Predaleč pa je šel, ko je Kreku kar pripisal željo, da (slovensko) narodno vprašanje sploh rešuje v politični zvezi s (katoliškimi) Nemci. Ob koncu leta 1915 je jasno, da misli Krek na možnosti iskanja zaveznikov v nemški politiki le pod vtisom splošnega položaja in pričakovanja, da se bo zmaga v vojni nagnila na stran centralnih držav, in ko so se mu druge možnosti zdele manj verjetne. Le v Krekovem presojanju prav tega, določenega položaja, bo najbrž treba iskati pojasnilo, zakaj je tedaj za Nemce napisal znano razpravo o Slovencih in jo skupaj z Milčiničevco o Hrvatih naslednje leto objavil v Jeni.¹⁴⁸

Druga možnost, ki o njej govori Krek, naslonitev na Madžare kot na politični faktor, ki naj omogoči jugoslovansko zedinjenje v okviru monarhije, je pomenila misel na subdualistično rešitev jugoslovanskega vprašanja, to je zedinjenja Slovencev, Hrvatov in Srbov v monarhiji v okviru ogrske državne polovice in posebne državnopravne avtonomije v njej. Že to, kar je Krek konkretno govoril, namreč, da bi predsednik hrvaškega sabora po vojni lahko v sabor sklical predstavnike vseh hrvaških in slovenskih dežela, ki naj bi izrazili voljo po državnopravnem zedinjenju, je v smeri subdualistične rešitve. Kmalu se pokaže, da sta Krek in Korošec v naslednjem letu to misel tudi dejansko razvijala in jo skušala v določenem trenutku uveljaviti.

Zadnje rahlo upanje je Kreku zunajustavni faktor, absolutistična moč vojaških krogov. Dozdevno nemogoča misel, da bi ti krogi utegnili vendarle kaj storiti za zadovoljitev jugoslovanskih narodov, v tistem času ni bila popolnoma brez osnove. Znani so dokumenti, ki govore o načrtih v vrhovnem poveljstvu, kako z določenimi koncesijami Hrvatom in Slovencem spodbuditi ta vojaško pomembni element za čim večje bojovne napore, v prvi vrsti proti Italiji.¹⁴⁹

Določene možnosti je dozdevno odpirala tudi tedanja politična debata o rešitvi poljskega vprašanja, ko se je naznanjal avstrijski trialistični načrt za Poljsko. Na mariborski seji so govorili o tem načrtu in sodili, da bi v takšnem primeru Madžari zahtevali priključitev Bosne in Hercegovine Ogrski, da bi jima dali podoben avtonomen položaj kot Hrvatski in Slavoniji, vendar ne skupaj z njima. »Mi bi morali delati na to,« piše Spinčič, »da se ustvarita Poljska in Hrvatska, enakopravno Avstriji in Ogrski. Poleg tega pa zahtevati še Češko.« Spinčič pripominja, da bi to bila podobna rešitev, kakršno si je zamislil Belcredi že leta 1865.¹⁵⁰

Vse te kombinacije imajo značaj iskanja izhoda v sili, iz navidezno brezupnega položaja, ki ga je ustvarjal za centralne države ugodni potek svetovne vojne. Kot spremenljiva vojna sreča, tudi te kombinacije niso pomenile kake temeljne, trajne usmeritve v politiki hrvaško-slovenskega kluba.

Na seji hrvatsko-slovenskega kluba so razpravljali še o enem pomembnem vprašanju, o sodelovanju s slovenskimi liberalnimi poslanci. Ali so govorili hkrati tudi o liberalnih Dalmatincih, ni znano. Klub je sklenil, naj Spinčič piše dr. Ravniharju in dr. Rybašu in ju vpraša, ali bi jima vabilo na sestanek hrvaško-slovenskega kluba bilo dobrodošlo. Spinčič je to storil in Ravnihar mu je odgovoril pritrdilno, za Rybaša pa je Spinčič domneval, da je odgovoril neposredno predsedniku kluba 8. januarja 1916 je Korošec na Spinčičevo vprašanje odgovoril, da ni dobil nobene vrstice ne od tega ne od onega. Spinčič mu je nato 17. januarja 1916 odvrnil, da zadostuje že tisto, kar je Ravnihar pisal njemu in da sam ponovno piše Rybašu. Ali je Rybaš potem kaj odgovoril, ni znano. Verjetno je imel podobno stališče kot Ravnihar in bil pripravljen sodelovati na sestankih hrvaško-slovenskega kluba.

Sodelovanje s slovenskimi liberalnimi poslanci v narodno političnih zadevah je bilo kočljivo predvsem za slovensko klerikalno stranko. 28. januarja 1916 je Korošec Spinčiču na Dunaju dejal, da Štajerci ne bi imeli ničesar proti Ravniharju niti proti Rybašu, toda da se Krek in drugi

(krekovski) Kranjci boje, da bi Šušteršič in Jeglič to lahko porabila v boju proti njim. Priznal je Spinčiču, da je razcep v SLS dejstvo, da se Šušteršič daleč izogiba kluba in tovarišev in da je Jeglič dal okrožnico na dekane. Tudi Josip Gostinčar je 30. januarja 1916 Spinčiču priznal razcep v SLS, a izrazil je prepričanje, da ne Šušteršič ne Jeglič ne bi imela uspeha (z očitkom sodelovanja s slovenskimi liberalci), »ker je ves narod in preprostejši ljudje za to, da vsi Slovenci složno nastopajo«. ¹⁵¹

Vprašanje skupnega nastopanja z liberalci v narodno političnih zadevah, vprašanje koncentracije, je bilo vprašanje, ki so se ob njem ločevali duhovi v SLS. Krekova in Koroščeva smer se je že konec leta 1915 v klubu odločila za takšno sodelovanje, medtem ko mu je Šušteršič nasprotoval. Neodločeni spor v SLS na Kranjskem je bil eden izmed glavnih zaviralnih faktorjev pri prizadevanjih slovenskih meščanskih strank za politično koncentracijo in oblikovanje narodnopolitičnega programa za Slovence, za Jugoslovane v monarhiji. Do nove seje kluba je zato prišlo šele leto dni pozneje, 28. novembra 1916 v Gradcu, ko so sestanek nujno terjale nove politične razmere, nastale po atentatu na ministrskega predsednika Stürgkha 21. oktobra, ko je obnova parlamentarnega življenja bila pred durmi. Še 8. novembra 1916 je pisal Korošec iz Maribora Spinčiču, da bo šele zdaj, ko bosta sprejeta pri novem predsedniku vlade Körberju, mogoče sklicati klub, »kar je bilo sedaj nemogoče radi razmer na Kranjskem. Klub bi gotovo šel narazen, kar bi bila večja škoda, nego da ni sej.« ¹⁵² Spričo takšne ohromelosti največje slovenske stranke v njeni dejavnosti in s tem tudi ohromelosti hrvaško-slovenskega kluba, je razumljivo, da so hrvatski člani tega kluba o problemu politike Jugoslovanov razmišljali in razpravljali samostojno.

Ob svojem bivanju na Dunaju 28. januarja 1916, ko sta se sešla s Korošcem, je Spinčič obiskal ministra za notranje zadeve Hohenloheja in z njim razpravljal o jugoslovanskem vprašanju. Bil je s Hohenlohejem dobro znan iz let, ko je ta kot tržaški namestnik posredoval za sporazum med Italijani, Hrvati in Slovenci v istrskem deželnem zboru. Hohenlohe je februarja 1915 odstopil s položaja tržaškega namestnika. Njegov odstop so tolmačili kot dejanje, da se iz Trsta odstrani osebnost, ki je znana kot odločen nasprotnik iredentizma, da ne bi Italiji v tem času, ko njen vstop v vojno še ni bil odločen, dajali kakršnega koli povoda za sovražno odločitev. ¹⁵³ Hohenlohe je konec novembra 1915 stopil v Stürgkhovo vlado kot notranji minister.

V pogovoru dne 28. januarja 1916 je Hohenlohe Spinčiču razlagal načrte za reformo monarhije: predvidel je, da bi se poleg Poljske, Ogrske in tako imenovane »internacionalne« države (to je češko-nemške), ustanovila še hrvaška ali jugoslovanska država. Ta bi obsegala Hrvatsko in Slavonijo, Dalmacijo, Bosno in Hercegovino, Srbijo in Črno goro, nikakor pa ne Slovencev in Istre. »Trst in Pulj potrebujemo mi!« je Hohenlohe brez ovinkov pojasnil zaprepaščenemu Istranu Spinčiču. — O podobnem načrtu je tedaj govoril tudi zunanji minister Burian z Berchtoldom, vrhovnim dvornim mojstrom in zaupnikom cesarja Franca Jožefa, z izrecnim poudarkom, da bi »Ilirija« obsegla le Hrvatsko-Slavonijo, Bosno in Hercegovino in Dalmacijo, brez Istre in slovenskih dežel. ¹⁵⁴ — Ločevanje slovenskih dežel od jugoslovanskega vprašanja se krije z

vztrajanjem pri dualistični ureditvi monarhije in pomeni neomajno postavko vseh načrtov nemških strank in vlade.

Hohenlohejev načrt je pomenil le obliko aneksije Srbije in Črne gore po nemško-avstrijski zmagi. Spinčića in drugih politikov iz njegove okolice ni mogel pridobiti. S svojimi prizadevanji po rešitvi jugoslovanskega vprašanja na ozemlju monarhije niso hoteli postati orodje nemško avstrijskega imperializma za širjenje na Balkan — to se bo izkazalo še pozneje, maja 1917. Zanje in zlasti za njihove slovenske tovariše Krekove in Koroščeve smeri popolnoma nesprejemljiv pa je bil nepremakljivi veto avstrijskih državnih vrhov proti vključitvi slovenskih dežel in Istre v vsakršno rešitev jugoslovanskega vprašanja.

14. februarja 1916 se je sestal profesor teologije dr. Fran Barac, ki se je tedaj vrnil iz Švice, z Laginjo in Spinčićem, da bi razpravljali o narodno političnem programu. Ta pogovor med hrvaškimi politikmi je pomemben za razumevanje in presojanje politike Krekove-Koroščeve smeri, za ocenjevanje majniške deklaracije in politike zasnovane na njej.

Pomembno je že samo dejstvo, da so se sestali, saj je to bil le eden v vrsti sestankov, ki jih je imel dr. Barac s hrvaškimi, največ starčevićanskimi politikmi po svoji vrnitvi iz Švice. Pomen Barčevega potovanja v Švico, kjer je v stikih s predstavniki Jugoslovanskega odbora, a posebno v pogovorih z zaupnikom predsednika srbske vlade N. Pašića, profesorjem Božom Markovićem, dobil zmotni vtis, da je Srbija voljna ob zedinjenju priznati hrvatsko suverenost in samoodločbo in vse, kar je s tem zvezanega glede ureditve bodoče skupne jugoslovanske države, je še premalo ocenjen, čeprav je stvar že leta 1925 dovolj izčrpno opisala Milada Paulova v svoji knjigi o Jugoslovanskem odboru.¹⁵⁵

Po vrnitvi v Zagreb je dr. Barac širil misel jugoslovanskega zedinjenja v smislu svojih ženevskih pogovorov. Z njo je seznanil Spinčića, ki je imel vpliv na nadškofa Bauerja, dr. Ante Pavelića, od koalicije pa dr. Lorkovića. Vrh tega je zbral okrog sebe krog hrvaških intelektualcev, ki so to misel še najprej širili. Zaupniki prof. Barca so se zbrali v nekakšen klub in se redno shajali v Barčevi vili, kjer so govorili tudi o konkretnih vprašanjih bodoče ureditve skupne države.¹⁵⁶

Sestanek Barca z Istranoma Laginjo in Spinčićem 14. februarja 1916, ki o njem govore Spinčićevi zapiski, je vsekakor sodil v območje tega delovanja. Govorili so o narodnopolitičnem programu: »Programa ni treba sestavljati. Naš program je, glede na to, da je treba rešiti nacionalno vprašanje, da bodimo vsi Hrvati s Srbi in Slovenci enotni, zedinjeni in neodvisni od drugih narodov. Za to se moramo vsi bojevati, za to moramo vsi delati. Ne smemo govoriti: pojdemo z Dunajem ali pojdemo s Pešto; moramo biti sami svoji in kot takšni sklepati zveze z drugimi. Za čas, ko se bo ustanavljala državna skupina, je treba priti na jasno: kakšen obseg naj ima naša skupina. Mi moramo zastopati že zgoraj omenjeno: vsi Hrvati in Srbi in Slovenci eno in neodvisno. Toda v vsakem primeru se bomo za to morali bojevati. Če zmagajo centralne države, potem bo del naše domovine padel pod oblast ali vsaj veliko nadmoč Nemcev. Če pa bi zmagala antanta, potem bi del naše domovine (Primorska večidel, deloma pa tudi Dalmacija) prišel pod oblast ali vsaj nadmoč Italije. Mi moramo vsaj misliti in preučevati, kako se ubranimo bodisi pred Nemci

bodisi pred Italijo. Pri tem je vprašanje, ali bi in katera ozemlja bi mogli za silo odstopiti? (Tako da ohranimo svojo narodno individualnost.) Treba si je preskrbeti zemljevid naših dežel.« Spinčič si še beleži, da je treba preučiti razna vprašanja bodoče državne ureditve in jih našteje po vrsti: cerkveno, šolsko, kmečko, obrtno, trgovinsko, židovsko; šele na koncu se spomni: kako urediti stvari s Srbi in Slovenci?¹⁵⁷

Paulova pravi, da Barac svojih zaupnikov ni naravnost obvestil o svojem potovanju in o svojih pogovorih v Ženevi. Zato je razumljivo, da tudi v Spinčičevem zapisniku ne najdemo kake neposredne ali posredne omembe vprašanja odnosov s srbsko vlado in Jugoslovanskim odborom. Njegovo razmišljanje se giblje v okviru zamisli, da so nosilci jugoslovanskega zedinjenja in državne osamosvojitve Hrvatje oz. Jugoslovani s področja habsburške monarhije. A popolnoma jasno je izražena misel, da gre za zedinjenje Hrvatov, Srbov in Slovencev, da pri tem vprašanje priznanja Srbov sploh ni sporno, da gre za ustvaritev od drugih narodov neodvisne države in da njena politika ne bi bila odvisna niti od Dunaja niti od Pešte, čeprav to ne izključuje sklepanja zvez z drugimi narodi. Kateri bi bili ti morebitni partnerji, ki bi z njimi bilo mogoče sklepati zveze, ni omenjeno. To dopušča takó možnost, da so udeleženci sestanka mislili na pogodbo države habsburških Jugoslovancev s Srbijo in Črno goro, kot tudi na pogodbo o zvezi z drugimi narodi ali državami, ki bi nastale na območju habsburške monarhije. V pogovorih ni izražena kaka določna usmeritev k računu na antantno zmago in takšno »antantofilstvo« ni vzeto kot edina podlaga. V enaki meri sta upoštevanii obe možnosti, zmaga osrednjih držav in zmaga antante, misli na možnost sporazumnega miru ni. Posebno zanimivo je, da sta obe ocenjeni kot škodljivi za bodočo jugoslovansko državo! V prvem primeru gre za nevarnost, da Nemčija seže po delu jugoslovanskih dežel (po Sloveniji in Istri v prvi vrsti), v drugem primeru bi enaka nevarnost grozila Primorju in Dalmaciji zaradi Italije. Za oba primera upajo udeleženci konference, da bi bilo mogoče najti kak izhod s kompromisom v mejnem vprašanju na temelju popuščanja Italiji ali Nemcem. Zanima jih vprašanje, do kam je moč popuščati, ne da bi bila prizadeta »naša narodna individualnost«. Ali so pri tem mislili na narodno individualnost Jugoslovancev kot integralne nacionalne enote ali pa Hrvatov kot politične nacije, obsegajoče tudi Slovence, ali Hrvatov samih, ni jasno; verjetno drugo. Vprašanje odnošajev s Srbi in Slovenci v bodoči državi prihaja v teh razmišljanjih po nujnosti na zadnje mesto.

Za čas od konca januarja 1916 do 8. novembra 1916, ko Korošec piše Spinčiču o sklicanju hrvaško-slovenskega kluba na novo sejo, ni podatkov o stikih slovenskih in hrvaških članov hrvaško-slovenskega kluba. Res se je 20. februarja 1916 mudil Krek v Zagrebu, a se je širšim stikom izognil. Nagovarjal je starčevičanca Cezarja Akačiča, naj bi šel v Beograd pridobivat Srbe za Avstrijo. To so bili najbolj črni časi, po porazu in umiku srbske vojske. Akačič je sprva privolil, a vodilni krog starčevičancev je zamisel odklonil.¹⁵⁸

V Koroščevem pismu Spinčiču z dne 8. novembra 1916 je omenjen pglavitni vzrok, zakaj je prišlo do zastoja v politični dejavnosti SLS za koncentracijo jugoslovanskih strank in za oblikovanje narodnopolitičnega programa: neodločen spor v kranjski SLS.

Dr. Ravnihar in domnevno tudi dr. Rybař sta, kot vemo, že konec decembra 1915 pritrtilno odgovorila na ponudbo, da bi se v prihodnje udeležila seje hrvaško-slovenskega kluba. Takšne seje pa ni bilo in tudi kakšne druge pobude slovenskih klerikalnih politikov za sestanek z liberalci in tržaškimi narodnjaki ni bilo. Politiki v Trstu so postali nestrpni in so hoteli stvar pospešiti. Naprosili so tržaškega škofa Karlina, naj pri Jegliču posreduje, da bi se slovenski poslanci sestali na posvetovanje in so za kraj predlagali Iko. Ta pot pa ni bila dobro izbrana, saj je pobuda obtičala že kar pri Jegliču, ki se je o njej posvetoval samo s Šušteršičevim zaupnikom Lampetom. Lampe je tak sestanek kajpada odsvetoval. Namigoval je na to, da bi se na sestanku najbrž spri, obenem pa je tudi izrazil načelno mnenje, da v tem času ne kaže delati kakih programov, »dokler nam je prihodnost popolnoma nejasna«. Sploh je menil, da programi nimajo nobenega pravega pomena in da bi pot do uspeha bila le, »če bi vpliven moř potihem kaj dosegel tam, kjer se snuje naša bodočnost«. Jeglič je Lampetovo stališče sprejel in z njim vred tudi tržaški škof.¹⁵⁹

Vprašanje koncentracije slovenskih in sploh jugoslovanskih strank, vprašanje sestave narodno-političnega programa je pospeševalo ločitev duhov v slovenski ljudski stranki. Stališče škofa Jegliča, Lampeta in Šušteršiča je bilo v nasprotju s sklepom hrvaško-slovenskega kluba o političnem sodelovanju s slovenskimi liberalnimi poslanci, sprejetim že 16. decembra 1915 v Mariboru. Vprašanje koncentracije se je prepletlo z bojem med obema smerema v slovenski ljudski stranki in temu boju dajalo pomen odločitve za ali proti upravičenosti načela, da naj Slovenci svojo politično usodo sami določajo.

Boj dolgo ni bil odločen. Najpomembnejši dejavnik, škof Jeglič sam, je še dolgo omahoval. Proti tožarjenju Šušteršiča in njegovih pripadnikov na rovař Kreka, da je nepatriotičen in srbofilsko razpoložen (10. avgusta 1916 je dr. Pegan obtoževal Kreka pri Jegliču celo aktivne dejavnosti proti vojnemu naporu habsburške monarhije, češ da je nagnil deželni odbor, da se je v zadevi prostovoljnih strelcev držal pasivno in pa da je nago-varjal deželni odbor, naj bi županom naložil, da se glede vojaštva drže pasivne rezistence), je Krek skušal na Jegliča vplivati z argumenti enake vrste, pač v pričakovanju, da bo Jeglič zanje najbolj dovzeten. Zavračal je očitke srbofilstva in zagotavljal Jegliču, da dunajska vlada nikakor tako ne ceni Šušteršiča, kot to on sam trdi, in da veliko več dá na Kreka, ker »merodajni krogi ... upajo, da jim bo pomagal rešiti vprašanja Slovanov in juga ...«¹⁶⁰ S tem dokazovanjem Krek Jegliča ni mogel kaj dosti prepričati: Jeglič je tehtal svojo odločitev za ali proti Kreku, za ali proti Šušteršiču, s čisto drugačnimi utežmi. Tehtal je predvsem politični vpliv tega ali onega v slovenskem klerikalnem taboru in v stranki! Njemu je šlo v prvi vrsti za to, da bi stranka ostala močna, in računal je, s kom moč in ugled stranke več pridobi ali več izgubi.

»To je nevarna zadeva,« zapisuje Jeglič v dnevnik 25. decembra 1915. »Pri nas na Kranjskem bo šlo in Šušteršič zmaga: toda le z našo duhovsko pomočjo: ako se jaz in duhovniki z vso silo zanj postavimo. Toda Slovenci in Štajerci in Hrvatje, namreč voditelji? S kom bodo potegnili? Naši poslanci in štajerski se sedaj večkrat shajajo v posvetovanja. Tako pred nekoliko dnevi ... Pri teh sestankih ni Šušteršiča, ni Lampeta,

ni Pegana ... Tudi Hrvatje so bili že k shodu povabljeni. Hrvatje Kreka izredno radi imajo in čislajo, Sušteršiča nimajo tako radi. Zagrebške »Novine« so v včerajšnjem listu prinesle dva različna članka o Kreku: naštevajo njegove posebne zasluge ... Trdijo, da sta naša največja moža Mahnič in Krek. O Sušteršiču ni besede.« — In 31. julija 1916: »Čujem, da obmejni Slovenci za Sušteršiča več ne marajo, kar mrzijo ga, isto velja o Hrvatih. Meni sicer ne očitajo ničesar; toda čutim, da je izredno slabo vplivala moja prepoved o Božiču, da se ob 50-letnici Krekovi ni v naših časopisih smelo nič pisati.« Spor med obema strujama o koncentraciji slovenskih strank je boj prignal tako daleč, da je Jeglič že začutil, da se bo moral odločiti. 30. septembra 1916 si zapisuje: »... Strašno mi je težko, da sem zoper glavarja; skoraj nemogoč mi je bil korak zoper njega, toda preveč čudno postopa, preveč od mene zahteva! Že ves čas se mi zdi, da ni več, kar je bil: sedaj le nase gleda.«

Med najtehtnejšimi dejstvi, ki so v Jegličevih očeh govorili za Kreka, je bil Krekov ugled pri hrvaških katoliških narodnih politikih! »Novine«, ki jih Jeglič omenja, je urejeval Krekov prijatelj dr. Petar Rogulja v Zagrebu.¹⁶¹

Avstrijska cenzura je spomladi 1916 v cenzuriranih pismih našla poziv, ki ga je nepodpisan »rodoljub« razpošiljal na razne naslove. Deželni predsednik Schwarz je 5. maja prepis tega poziva poslal na Dunaj v ministertvo za notranje zadeve s pripombo, da poziv izvira s slovenske klerikalne strani. Poziv sam je datiran z 18. aprilom 1916 in pravi: »Velepoštovani gospod! V časopisih mnogokrat beremo, kako so se zedinile razne stranke pri Čehih, Poljaki, Rusinih, Nemcih in kako pridno se posvetujejo zastopniki teh narodov in delajo načrte za bodočnost. Samo pri nas Slovencih se ničesar ne čuje. — Poslanci, storite svojo dolžnost! Čas je že. Nikar ne mislite, da volilci spe in nič ne vidijo. Poskrbite, da se razmere razjasnijo in da bodo slovenski zastopniki napravili jasne načrte za prihodnost. Pokažite, da ljubite svoj narod! Zdramite se iz spanja! Poskrbite, da se zastopniki slovenskega ljudstva glasom uvodnega članka v »Slovincu« z dne 16. aprila 1916 poklonite presvitlemu vladarju, izrazite vdanost slovenskega ljudstva itd. itd. Ako ne storite svoje dolžnosti, bo ob svojem času prišla *strašna sodba ljudstva*. Z velespoštovanjem Rodoljub.«¹⁶²

Ta poziv slovenskim poslancem, naj se strnejo, je neposredni odmev na objavo zahtev nemških »Volksratov«, slovitih »Deutsche Belange« o Veliki noči 1916. Nemški nacionalisti so terjali uresničitev svojih zahtev z oktroiranjem ustavnih sprememb. V zunanji politiki so hoteli najtesnejšo zvezo z Nemčijo, v notranji pa ohranitev dualizma obenem z odstopom Dalmacije Ogrski in Galicije bodoči poljski državi, v smislu starega nemškonacionalnega linskkega programa. Tudi vse druge zahteve so se gibale v smeri utrditve gospodujočega položaja nemštva, z uvedbo nemškega državnega jezika, z razdelitvijo čeških dežel in z nadaljnjim utrjevanjem nemške nadvlade v slovenskih deželah, katerih edina naloga je, da služijo nemški poti do Trsta, njihova prihodnost pa je germanizacija.¹⁶³

V tednih po objavi teh nemških »Belangov« in po navedeni okrožnici za koncentracijo se je šel Krek zdraviti v toplice na Češko. Tam je baje prišel v stik s češkimi politikami in se z njimi dogovarjal o skupnem nastopu v državnem zboru.¹⁶⁴

So še drugi podatki o tem, da politični stiki s Čehi tudi v prvih letih vojne niso prenehali. Vladimir Ravnihar se je pogovarjal z mladočeškimi poslanci Franto, ko je ta v letu 1915 večkrat prihajal na Slovensko. Korošec pa je v tem času vzdrževal stike s češkimi državnimi poslanci Staněkom, poznejšim predsednikom »Češkega svaza«. ¹⁶⁵

Na poletje 1916 je začel podpredsednik VLS dr. Janko Breje iz Celovca siliti, naj se slovenski poslanci pripravijo na morebitni sklie parlamenta. V Celovec je prišel Krek in se nato s slovenskim koroškim politikom Franom Smodejem odpeljal v Maribor, kjer so s Korošcem sklenili, da pojde Krek na Češko. Verjetno gre tukaj za tisto potovanje v toplice na Češkem, ki ga Erjavec v svoji »Zgodovini« datira na pomlad. Ko se je Krek vrnil s Češkega je odšel še na Hrvaško. ¹⁶⁶ O vsebini pogovorov, ki jih je Krek imel na Češkem in Hrvaškem ni za zdaj nič znanega. Vsekakor pa je pomembno, da gre za akcijo, ki so jo zasnovali ne samo opozicijski politiki proti Sušteršiču na Kranjskem, ampak tudi vodilni predstavniki SLS na Koroškem in Štajerskem.

Za vsakršen napredek pri izdelavi slovenskega (jugoslovanskega) programa je bilo nujno potrebno odločiti vprašanje koncentracije.

Trenje med obema smerema v SLS je bilo javnosti še prikrito, enako tudi težave okrog koncentracije. Zato je deželni predsednik v svojem poročilu 5. maja 1916 lahko še pomirjal notranje ministrstvo: »Doslej se še niso pokazali znaki, da bi se pripravljala kaka večja politična akcija...« V resnici pa ni bilo tako, saj je misel na koncentracijo, sprejeto v hrvaško-slovenskem klubu decembra 1915, že vse leto pogrevala tržaška »Edinost«. Odločno jo je končno vrgla v javnost 11. junija 1916 s člankom dr. Josipa Wilfana »Treba je!« Wilfan je terjal, da morajo tudi Slovenci opredeliti svoj narodno politični program in nastopiti enotno. O obliki in obsegu skupnega dela naj se dogovore politiki na zaupnem ustnem posvetovanju, poziv nanj naj pride iz Ljubljane. — Koroščeva »Straža« v Mariboru je pobudo takoj podprla. S tem je bil sklenjen krog, ki ga je pobuda napravila od mariborskega sestanka hrvaško-slovenskega kluba prek Spinčičevega posredovanja pri Ravniharju in Rybaču, Trsta, Ljubljane in spet do Maribora.

To so bili najbolj črni časi za Slovence. Na soški fronti se je razplamenelo že šest strašnih bitk. Med šesto, ki je trajala od 4. do 10. avgusta 1916, so Italijani zavzeli Gorico. Strahotni Doberdob je bil tudi že v njihovih rokah, pot naprej se je zdela lažja. Prav iz tistih dni je o Krekovem razpoloženju ohranil spomin Petar Grgec. Prišel je v Krekovo stanovanje v Ljubljani in tam našel Petra Roguljo, Krekovega zagrebškega prijatelja, in ta mu je povedal: »Krek je zelo potr. Bojimo se celo za njegovo življenje, ker je telesno zelo oslabel. O vojni ne govori rad, ker je le z malo kom lahko iskren. Nekoč sem ga vprašal: Gospod doktor, kaj mislite, kako se bo končala ta vojna?« Odgovoril mi je: »Dragi moj, to vprašajte raje batjuško.« Vse njegovo upanje je Rusija. V antanto gleda zaradi Italijanov nezaupljivo, a o centralnih državah noče niti govoriti, ker je vsakomur jasno, za čim one gredo. Potlačen je zaradi tega strašnega klanja in tudi zaradi trenj v lastni stranki...« Naslednjega dne je Grgec sam govoril s Krekom in mu potožil težave tistih časov. Krek je vse mirno poslušal, na koncu pa dejal: »Vi Hrvatje preveč čustvujete in sa-

njarite, premalo pa delate. Samo delaveev potrebujemo, nesebičnih in stvarnih delaveev, potem se nam ni treba ničesar bati.« Te besede so se Grgecu zdele kot graja in bil je malo razočaran, ker ni dobil tiste tolažbe, ki jo je pričakoval.¹⁶⁷

Zaradi Sušteršičevega odpora se stvar s koncentracijo ni premaknila z mesta. Šele 18. septembra 1916 je Sušteršič presodil, da se mora pred javnostjo zato oprati. V »Slovincu« je objavil članek, ki naj bi napravil vtis, da do koncentracije še ni prišlo zato, ker liberalne stranke niso pristale na oba pglavitna pogoja SLS: 1. absolutna zvestoba dinastiji in skupni odpor zoper vsako strujo, ki bi se pojavila v nasprotnem smislu ali bi bila v tem nejasna; 2. spoštovanje nauk in naprav katoliške cerkve in popolne svobode njenega gibanja.

Nad člankom je bil presenečen eelo škof Jeglič; 30. septembra 1916 mu je stvar pojasnil z vidika Sušteršiču nasprotnega tabora prelat Andrej Kalan: »Letos se je večkrat glavarju svetovalo, naj dela za koncentracijo strank kot načelnik SLS; toda ni hotel. Šele, ko je čutil, da se mi proti njemu obračamo, je začel z liberalno stranko dogovor. Rekli so mu, da načelno niso zoper to. Potem je zahteval razen gornjih točk še enoten klub, pri volitvah skupno listo kandidatov in ohranitev dosedanje posesti. Liberalci so imenovali tri zastopnike in mu rekli, naj tudi on pritegne še dva zaupna moža, da se dogovore. Odgovoril je, da stranka je on sam, samo z njim se morajo dogovarjati. Hotel je imeti do 15. septembra sklenjeno združitev. No, radi njegovega nastopa se to ni zgodilo. Tedaj je dal v 'Slovenca' zgoraj omenjeni članek. O tem pravi prelat, da zadeva prva točka (članka) njega in one, ki bi z njim... (tekst nejasen). Ker se koncentracija ni dosegla, je ta članek nekaka ovadba nasprotnika, zakaj se ni izvršila.« Liberalni dr. Triller je bil pri prelatsu in je te zadeve razkril, rekoč: »Mi se ga bojimo, namreč zaradi mogoče ovadbe.«

Zapisek kaže, kako se je Sušteršič upiral zahtevi po koneentraciji in kako je skušal na koncu stvar zasukati v ovadbo ne le proti slovenskim liberalcem, ampak tudi proti svojim nasprotnikom v vrstah SLS. Najbrž ni slučajno, da so v dnevniku besede, ki naj bi pojasnile, v kakšnem smislu je mogoče prelatsu Kalanu in njegovim somišljenikom očitati neprimerno obnašanje v smislu prvega Sušteršičevega pogoja (absolutna zvestoba dinastiji), nečitljive, morda zabrisane.

Sušteršičevemu denunciantskemu priostrovanju vprašanja koneentracije je odgovarjala tržaška »Edinost« 15. oktobra 1916: Besede v »Slovenčevem« članku so neprimerne, nerodne, pomenijo napad na dobro ime drugih, nekakšno zahtevo v slogu »žeparji niso pripuščeni!«, saj članek dopušča dvom o državni zvestobi dela slovenskega naroda; nepotrebno je ob tem vprašanju naglašati svoj patriotizem. — Isti dan so objavili tudi »Narodni listi« v Pragi članek, ki je govoril, kako je koncentracija slovenskih in hrvaških strank nujna, ne samo zaradi enotne usmeritve na avstrijskem jugu, ampak tudi zaradi nevarnosti italijanske iredente (!). Koneentracija ne more biti težka, saj so zunaj hrvaško-slovenskega kluba le Ravnihar, Rybař in Gregorin (dopis govori torej le o slovenskem delu problema koneentracije in se ne dotika vprašanja dalmatinskih poslancev; zanimivo je, da imenuje tudi Gregorina, ki je tedaj bil že leto in pol v emigraciji in član Jugoslovanskega odbora!) »Narodni listi« svetujejo, da se za koneentracijo nikakor ne sme zahtevati podreditev druge stranke,

da koncentracija ne sme služiti osebnim ali strankarskim koristim in ugovarjajo, da je v tem smislu edina ovira Šušteršič sam. Članek pravi, da je Šušteršič narodno napredni stranki predlagal najprej koncentracijo na Kranjskem (v deželnem zboru) in k temu pripominjajo, da gre vendar v prvi vrsti za Štajersko, Koroško in Primorsko, ne pa za »strankarski šport na Kranjskem«. Šušteršičev interes za »koncentracijo« na Kranjskem izvira le iz njegovega strahu, da ne bi Krek in Jarc potegnili v deželnem zboru z narodnonapredno stranko in na ta način vzela Šušteršičevemu deželnemu odboru večino. Poročilo tržaške policijske direkcije izraža mnenje, da bo do koncentracije slejkoprej prišlo, »ker javno mnenje podpira stališče (liberalnih) voditeljev.«¹⁶⁸

VI

V PRIČAKOVANJU OBNOVE PARLAMENTARNEGA ŽIVLJENJA

Atentat na predsednika vlade Stürgkha 21. oktobra 1916, njegova smrt in spremembe, ki so v tej zvezi nastale v avstrijskem notranjem političnem življenju, pričakovane, da bo parlament kmalu zopet sklican, vse to je pospešilo tudi koncentracijo slovenskih političnih strank. Takoj po Stürgkhovi smrti so se na vabilo predsednika državnega zbora dr. Sylvestra sestali načelniki parlamentarnih klubov. Od hrvaško-slovenskega kluba so se sestanka udeležili poleg predsednika Korošca še dr. Pogačnik kot podpredsednik državnega zbora in nepričakovano tudi Sušteršič kot predsednik SLS. To je pri hrvaških članih kluba zbudilo začudenje, saj se načelniki strank tega sestanka sicer niso udeležili. Spinčič beleži, da je na sestanku prvi govoril Sušteršič in da je Korošec v imenu kluba izjavil, da se strinja s tem, kar je Sušteršič povedal.¹⁶⁹ Na seji hrvaško-slovenskega kluba v Gradcu, dober mesec za tem, je Korošec na izrecno Spinčičevo vprašanje pojasnil, da je Sušteršič bil povabljen neposredno od dr. Sylvestra in sploh, da je klub nekoč sklenil, da bo Sušteršič hodil s Korošcem na takšne konference.¹⁷⁰

To je bil čas, ko je Sušteršič videl, da s svojo odklonilno in zaviralno taktiko ne more več uspevati in se je odločil, da se zahtevam po politični dejavnosti SLS in hrvaško-slovenskega kluba ne bo več upiral naravnost, ampak da bo tej dejavnosti skušal dati svojo smer. Sušteršič je popustil zahtevam svojih nasprotnikov in je za 21. november 1916 končno sklical sejo izvršnega odbora SLS. To je tista seja, o kateri F. Erjavec piše, da se je na njej Sušteršiču docela posrečilo obvladati položaj in osamiti Kreka, tako da je Krek začel obupavati.¹⁷¹

O seji obstaja tudi poročilo deželnega predsednika Kranjske,¹⁷² ki opozarja na zanimivo dejstvo, da se je Sušteršič pred očitki svojih nasprotnikov, predvsem pred grožnjo Andreja Kalana v »Vzajemnosti« št. 11—12, da bo duhovščina enotno nastopila proti njemu, ubranil predvsem s tem, da je opozarjal na »zunanjega sovražnika«. Tu je mislil na nemške nacionaliste in na njihovo gonjo proti celotni SLS kot neoljalni in srbofilski.

Gonja se je prav tiste dni vnovič razvnela ob članku, ki ga je objavil 5. novembra 1916 »Tiroler Soldaten — Zeitung« in ponatisnila graška »Tagespost«.¹⁷³ Članek je obširno napadal slovenski iredentizem in ni izvzemal slovenske ljudske stranke. Drug podoben članek je zatrjeval o jugoslovanski politiki VLS, o trializmu: »Trialistična ideja je bila samo zakrinkan iredentizem. Trialisti delajo vse, da bi okrepili Srbijo, stremijo odtrgati od Avstroogrške jugoslovanske dežele; trudijo se, da bi Srbijo obvarovali pred vsakršno tujo intervencijo proti njenemu ,zmagovitemu

pohodu naprej', trudijo se, da bi oslabili Avstrijo z obstrukcijo v parlamentu, z izpodbijanjem vojaških načrtov in z notranjimi nemiri.«¹⁷⁴

Sklicujoč se na takšne napade nemških nacionalistov, ki niso delali nobenih razlik med zamislivi in politiko Šušteršiča in njegovih nasprotnikov v jugoslovanskem vprašanju, si je Šušteršič skušal popraviti ugled dobrega slovenskega narodnjaka. Na seji izvršnega odbora VLS je opozarjal, da je takšno pisanje naperjeno proti slovenskemu narodu kot celoti, da je trenutek zgodovinski in da je zato treba pozabiti na razprtije.

Tako je bilo mogoče, da je izvršni odbor VLS sprejel sklep o dveh pomembnih vprašanih tedanje politike, ne da bi bil s tem razrešen globlji razkol v stranki in Šušteršičev položaj se je navidezno utrdil. Ti dve vprašanji sta bili sklic parlamenta in pa koncentracija slovenskih strank.

V sklepih izvršnega odbora je o tem rečeno: »1. Izvršilni odbor je sprejel na znanje poročilo načelnika o konferenci parlamentarcev na Dunaju dne 23. oktobra 1916 z zadovoljstvom in še posebej odobrava njegov odločni nastop za obnovo parlamentarnega življenja v Avstriji. Najodločneje poziva centralno vlado, naj nemudoma skliče državni zbor in deželne zbere k delu v smislu ustave. To zahteva tako ugled in interes države kot tudi najosnovnejši interesi narodov. 2. Glede na posebne okoliščine in na približajoče se ustavno življenje se izvršilni odbor načelno izreka za koncentracijo slovenskih strank.«

Tukaj je treba opozoriti na splošna stališča in posebej slovenske klerikalne stranke in hrvatsko-slovenskega kluba do vprašanja ponovnega sklicanja parlamenta. Že 4. maja 1914, na zadnjem posvetovanju načelnikov državnozbornih klubov, ko so govorili o možnosti sklicanja državnega zbora za jesen 1914, je Korošec odločno terjal, naj vlada zagotovi nemoteno delovanje državnega zbora in še posebej, da je treba začeti razpravljanje tudi o jugoslovanskem vprašanju. Tudi ob vseh drugih priložnostih, ko je hrvaško-slovenski klub mogel izraziti mnenje o parlamentarnem delu med vojno, se je zavzemal za sklicanje državnega zbora. Tako parlamentarna komisija hrvatskoslovenskega kluba 4. februarja 1915, enako seja kluba 28. oktobra 1915 v Mariboru ter Spinčić in Laginja v njenem imenu 12. novembra 1915 pri ministrskem predsedniku Stürgkhu. In končno, zahteva po sklicu parlamenta na posvetovanju načelnikov 23. oktobra 1916. SLS in hrvatsko-slovenski klub sta torej ves čas terjala sklicanje parlamenta. Tudi stališče slovenskih liberalnih poslancev se v tem pogledu ni razlikovalo.

Pri drugih strankah avstrijske državne polovice (na Ogrskem je parlament ves čas normalno delal) pa stališče nikakor ni bilo enotno in tudi ne pozitivno. Znano je, da je Stürgkhova vlada državni zbor odgodila že 17. marca 1914 in ji ga tako v vojnem času ni bilo treba še razpuščati; zadostovalo je, da je samo odklanjala in odlašala njegov ponovni sklic. Dejstvo, da je parlament bil na ta način izključen, je imelo daljnosežne naslednike: dualistični sistem ni deloval, delegacije se niso sestajale, vsaka državna polovica je živela še bolj zase, prizadevanje Ogrske za samostojnost se je povečalo, v avstrijski državni polovici se je lažje utrjeval vojaški absolutizem, administrativnih vprašanj v odnošajih med armado in zaledjem ni bilo moči preverjati, civilna vprašanja so v očeh vojaških oblasti izgubljala pomen itd. Na vse to so Stürgkhovo vlado opozarjali

njeni svetovalci, a Stürgkh se vzlic temu vse do konca svojega življenja ni odločil za oživitev parlamenta.

J. Redlich piše v svojem dnevniku,¹⁷⁵ da je Stürgkh parlament odgodil na željo prestolonaslednika Franca Ferdinanda. Ali je to že bilo storjeno v pričakovanju vojnega konflikta in ali je na ta način uresničil namen, da avstrijski dvor, vlada in vojska vodijo vojno brez vmešavanja parlamenta, ni mogoče reči, čeprav je verjetno. O teh problemih piše A. Fussek v svojem delu o vladi Karla Stürgkha. On opozarja, da parlamentarni organi vendarle niso bili docela izključeni. Delali so uradi in prezidiji državnega zbora. Stürgkh je bil z njihovimi načelniki v živahnem stiku, strankarski klubi državnega zbora so imeli pravico zborovanja in so občevali tudi s predsednikom vlade. Vrh tega je Stürgkh objavljial tudi letna poročila o delu vlade.¹⁷⁶ To opozorilo je treba upoštevati tudi ob presoji dejstva, da sta Šušteršič in Korošec v vojnem času večkrat zahajala k predsedniku vlade Stürgkhu, kar bi naj po nekaterih mnenjih bilo dokaz posebne zaupnosti vlade do slovenskih klerikalnih politikov.

Nemške meščanske stranke so odsvetovale sklicanje parlamenta med vojno, glede na to, da večina v parlamentu ni nemška.¹⁷⁷ Tudi za avstrijsko-nemške krščanske socialce pravi F. Csoklich, da so med vojno dolgo časa zavračali zahteve po sklicanju parlamenta, ker so se bali »novega nevarnega razočaranja«; bili so mnenja, da bi parlament utegnil dati neresnično podobo razrvanosti Avstrije, kajti po njihovem je solidarnost vseh narodov v obrambi Avstroogrške takšno razrvanost oporekla. Tako npr. »Reichspost« 5. decembra 1914.¹⁷⁸ Ko je v začetku 1916 Stürgkh povabil v vlado Aleksandra Spitzmüllerja, je ta postavil pogoj, da je treba izvesti anketo o sklicanju parlamenta. Dejansko je tedaj Stürgkh anketiral najvidnejše osebnosti parlamenta in večina se je izrekla proti! Tudi med Čehi o tem vprašanju ni bilo enotnosti.¹⁷⁹ A. Spitzmüller piše: »Celo med opozicijskimi poslanci, in tukaj je šlo v glavnem za Cehe, nikakor ni bilo mogoče ugotoviti kake enotnosti glede sklica parlamenta...« Odklonilno mnenje je dobil celo od nemških socialnih demokratov! Dr. Viktor Adler je Spitzmüllerju strogo zaupno izjavil — izrecno je dejal, da javno tega ne bi nikoli potrdil — »da bi sklic parlamenta pred začetkom vojne pod vtisom strašnega zločina v Sarajevu in morebiti kmalu po začetku vojne bil politično smotrni in primeren. Toda zdaj, ko vojna traja že leto in pol (smo v začetku leta 1916), je treba o oportunitosti sklicanja parlamenta pač resno dvomiti...« Spitzmüller vidi v tem stališču Viktorja Adlerja izraz visoke politične ravni socialdemokratskega voditelja, njegov čut odgovornosti v najpomembnejših vprašanjih vodstva države in pa dejstvo, da gre za prepričanega avstrijskega patriota.¹⁸⁰

M. Paulova pravi, da so se protiavstrijski »revolucionarni« češki politiki še novembra 1916, v času ko so se je zaradi pričakovanja ponovnega sklica parlamenta oblikoval zedinjeni klub čeških poslancev »Česky svaz«, bali, da ne nastaja s tem možnost, ko bi lahko prišlo do »izjav in akcij, s katerimi bi narod doma lahko škodoval zamejski akciji.«¹⁸¹ Neenotnost čeških državnih poslancev glede sklicanja parlamenta, o kateri govori Spitzmüller, je torej prav verjetna: politikom, ki so stali na strani Masarykove akcije za razbijanje Avstroogrške in za ustanovitev samostojne češkoslovaške države, avstrijski parlament ni bil potreben, celo bali so se ga v skrbi, da ne bi udeležba čeških državnih poslancev v njem

oslabila ali celo oporekla Masarykovega delovanja v tujini. — Koliko je takšnih pomislekov proti sklicanju parlamenta bilo tudi v vrstah slovenskih liberalnih politikov (glede na delovanje Jugoslovanskega odbora v tujini), še ni ugotovljeno.

Vojaški in dvorni krogi so bili proti sklicanju parlamenta. Cesar je ponovno prosil Stürgkha, naj mu prihrani mučne prizore, ki bi se najbrž dogodili, če bi se parlament sestal.¹⁸²

26. julija 1916 se je pod predsedstvom grofa Sylva Tarouca zbrala konferenca parlamentarcev, »na kateri se je večina nenemških in konservativnih državnih poslancev ponovno zaupno izrazila proti zopetnemu sklicanju parlamenta in sicer glede na prenapete nemško nacionalne zahteve«. ¹⁸³ Spitzmüller pravi, da je Sylva Tarouca konferenco vodil v sporazumu s predsednikom vlade Stürgkhom. Ali so se te konference udeležili tudi slovenski predstavniki, ni znano. Zanimivo je torej, da je Šušteršič še pred atentatom na predsednika vlade odobral sklicanje parlamenta. Tudi to izvemo od Jegliča.

Jegliča so tedaj povabili, naj se udeleži seje »desnice« gosposke zbornice 6. oktobra na Dunaju, kjer bo pogovor o političnem položaju, predvsem o sklicanju državnega zbora in delegacij. Hotel se je orientirati in je vprašal Šušteršiča, kaj o teh vprašanih misli. »Rekel mi je: vse razne stranke to zahtevajo; on kot poslanec ne more biti zoper sklicanje državnega zbora; koristno bo, ker bodo sijajno manifestirali v patriotičnem smislu zastopniki vseh narodov, kar bo važno za inozemstvo; tudi ljudstvo naj po svojih zastopnikih pove svoje velike pritožbe, za njegovo nevoljo mora biti ventil, da jo pove, kar je ravno v državnem zboru mogoče; to bo tudi ost proti Tiszi, ki je preoblasten in hoče Ogrsko od nas popolnoma odcepiti; tudi delegacije so potrebne, ker je Burian popolnoma nesposoben za ministra zunanjih zadev; toda popred se mora odstraniti postava o redu poslovanja v zboru, da se prepreči kak mogoč škandal, ki bi ga utegnila povzročiti nemška Wolfova stranka zoper Čehe in nezveste češke polke.«

Šušteršič je bil za sklicanje parlamenta v prepričanju, da bo to priporočile patriotičnih manifestacij predstavnikov vseh narodov. Parlament mu je tudi važen ventil, ki naj pomaga lajšati politične napetosti zaradi nezadovoljnosti ljudstva. V delovanju parlamenta je videl možnost za krepitev enotnosti monarhije proti stremljenjem Ogrske. Kak neprijeten nastop je pričakoval predvsem od skrajnih nemških nacionalcev, ki bi utegnili Čehe dolžiti veleizdaje. Šušteršič na sklicanje parlamenta torej ni gledal kot na možnost, da slovenski oz. jugoslovanski poslanci izrazijo svoje narodno politične zahteve. Njihov nastop si je najbrž predstavljale v okviru »sijajnega manifestiranja v patriotičnem smislu«. Ne glede na vse te njegove poglede pa je vendarle važno, da je Šušteršič imel o sklicanju parlamenta brez pomišljanja pozitivno mnenje in da je za to pridobil tudi škofa Jegliča. Ta piše: »Za ta pojasnila sem hvaležen in bom po njih uravnaval svoje postopanje.«

Predsednik Stürgkh nikakor ni bil tako optimističen glede patriotičnega razpoloženja, ki naj bi po Šušteršičevem prišlo na dan ob sklicu parlamenta. Še malo pred smrtjo je zato takšne nasvete zavračal: »... sklicati ga (parlament) sedaj, bi bilo daleč večje zlo (kot to, da Avstrija ne more na tak način občevati s svetovno javnostjo). Sovražno propagando,

ki deluje proti Avstriji, bi samo založili z gradivom in izgubili bi vojsko od znotraj navzven.«¹⁸⁴

Podobno se je Stürgkh izrazil tudi nasproti Korošču, ko mu je ta dopovedoval, da je treba vrata v parlament odpreti. Stürgkh je to odbil: »Vem, da je treba, vem pa, da če odprem parlament, da pomeni to začetek razpada Avstrije.«¹⁸⁵

Nova seja hrvatsko-slovenskega kluba, od katere je bilo pričakovati, da bo storila odločilen korak k slovenski in jugoslovanski politični koncentraciji in k izoblikovanju narodno-političnega programa, se je sešla šele 28. novembra 1916, mesec dni po imenovanju nove vlade dr. Körberja. V tem mesecu se je dogodilo nekaj stvari, brez katerih pomena seje hrvatsko-slovenskega kluba ni mogoče dobro razumeti.

5. novembra 1916 sta avstrijski in nemški cesar izdala razglas o ustanovitvi samostojne poljske države, sestavljene iz poljskih dežel, ki so bile do tedaj pod rusko carsko oblastjo. Nova poljska država ne bi obsegala nemškega, poznanjskega ozemlja in tudi ne avstrijske Galicije. Dunajski politični krogi so pričakovali v Galiciji nezadovoljstvo Poljakov in nastanek močnega poljskega iredentističnega gibanja. Da bi to preprečil, je cesar 5. novembra objavil pismo, datirano s 4. novembrom, ki v njem obljublja Galiciji avtonomijo. Cesarjevo pismo je hkrati ustrezalo Poljakom v Galiciji in zahtevam avstrijskih Nemcev, ki so hoteli izločitev Poljakov iz državnega zbora, da bi na ta način Čehi in Jugoslovani prišli v manjšino. Obljuba posebnega državnopravnega položaja Galicije je bila prvi korak k odprtju ustavnega vprašanja in neposreden povod za ustanovitev enotnega kluba čeških poslancev v dunajskem državnem zboru »Českega svaza« in pa Narodnega odbora v Pragi. Ob napovedi gališke avtonomije so se 15. novembra na Dunaju sestali zastopniki parlamentarnih klubov. Ob tej priložnosti je prišlo do prvega stika med Čehi, Jugoslovani in Ukrajinci.

Na pobudo predsednika hrvaško-slovenskega kluba Korošca in na javno vabilo poslanca čeških agrarcev Udržala se je 16. novembra na Dunaju sestala konferenca predstavnikov nenemških strank, a brez Poljakov.¹⁸ »Slovenec« in »Slovenski Narod« sta ob tej konferenci priobčila uvodnike, 18. novembra pa je »Slovenec« objavil tudi imena udeležencev. Od Slovencev so se konferenci udeležili Korošec, Krek in Jarc, Sušteršič pa ne, čeprav se je bil prejšnji dan udeležil seje klubskih načelnikov. Sušteršičeva nenavzočnost nikakor ni bila naključna, ampak je izražala njegovo nasprotovanje političnemu sodelovanju s Čehi. Od hrvaških politikov je bil povabljen dr. Laginja, ki pa se ni hotel udeležiti, češ, da bi moral biti povabljen Spinčić. — Povabljen je bil tudi dr. Ravnihar, a ni prišel. Od Romunov se je udeležil Mironovici, italijanski poslanec Faidutti ni prišel. M. Paulova piše, da prvi stik Čehov z Jugoslovani in Ukrajinci ni prinesel nič novega »v obupni narodni položaj«. M. Paulova pač misli na kako novost glede odpora proti Avstriji. Za takšno možnost se je tedaj zanimal član tajnega odbora Hajšman. Vprašal je češkega udeleženca sestanka Stranskega. Ta je le odmahnil, češ na kak odpor ni niti misliti. Glede Jugoslovanov pa je dejal: »Ti so še na slabšem kot mi...«

Korošec pravi o tem sestanku v svojem predavanju: »Tako po Stürgkhovem pogrebu smo se sestali češki in slovenski poslanci ter se posvetovali, kaj storiti, da dobimo trializem.« — Ali so slovenski udeleženci res hoteli češke politike pridobiti za trializem ali pa je Korošec s tem hotel le reči, da so se z njimi dogovarjali o akciji za državnopravno reformo monarhije, ni mogoče reči. Verjetneje je drugo, saj o trializmu tudi M. Paulova umestno pripominja, da bi se zanj ne mogli zavzemati ne češki poslanci ne češki politični aktivisti. Korošec je na sestanku hrvaško-slovenskega kluba 28. novembra 1916 o vsebini konference neslovanskih narodov poročal le tole: »Vsi so izjavili, da delajo in da so pripravljeni delati: za narode in veličino monarhije; da se glede Galicije in drugih stvari razpravlja v parlamentu; za enakopravnost; za podporo neodvisnosti monarhije tudi od Nemčije.«¹⁸⁷

Konferenca nenemških poslancev je zahtevala sklicanje parlamenta; razpravljal naj bi o vseh zadevah ustavne reformne monarhije, vključno o Galiciji. Uprla se je prizadevanjem nemških strank, ki so hotele še pred sklicem parlamenta z oktroajem doseči uveljavitev svojih nacionalno političnih zahtev. Pri opredeljevanju svojega razmerja do monarhije in njenega obstanka pa konferenca gotovo ni šla čez meje tega, kar sta izjavila Český svaz in Narodni odbor 19. novembra 1916: »V prepričanju, da izpolnjujemo voljo celotnega naroda, ki danes bolj kot kdajkoli poprejšerja narodno enotnost, in v prepričanju, da ravnamo tudi v interesu staroslavne dinastije in velikega zgodovinskega poslanstva cesarstva, ki temelji predvsem na zedinjenju in ohranitvi nedeljivosti njegovih kraljestev in dežel, kakor tudi na nedvomni enakopravnosti vseh narodov, združujemo na temelju večinskega načela češke poslance v državnem zboru v eno celoto — Český svaz.«

Razglas je pomenil ukrep v obrambi pred enostranskimi oktroaji v smislu zahtev nemških strank, toda ni izhajal iz pravic češke krone, ampak je zahtevo po nedeljivosti kraljestev in dežel utemeljeval z interesom monarhije in je izražal program v smislu cesarstva kot celote.¹⁸⁸

Sredi novembra 1916 so Čehi že ustanovili svoj enotni državnozborni klub in pa svoj narodni odbor v Pragi, medtem ko Slovenci in Hrvatje o tem še niso sklepali. Razlika med političnim položajem na Češkem in v jugoslovanskih pokrajinah avstrijske polovice je bila tudi v tem, da je na Češkem pobuda prišla od vodstev posameznih političnih strank, ki so o tem tudi odločala in da je vloga čeških parlamentarnih klubov bila pri tem pasivna, medtem ko je na jugu pobuda bila v rokah hrvatsko-slovenskega kluba, stranke pa so bile pasivne. — Vsekakor nasledek neodločene boja znotraj SLS.

Med najvidnejšimi nosilci pobud za politično koncentracijo je bil Krek. Posegal je tudi na Hrvaško. Kakšne so bile politične zamisli, ki jih je Krek skušal uveljaviti v hrvaški politiki? Zdi se, da so se gibale predvsem v okviru tistega, kar je Krek izrekel že na sestanku hrvaško-slovenskega kluba 16. decembra 1915 v Mariboru o nekakšnem subdualističnem zedinjenju Jugoslovanov monarhije. Dr. Ante Pavelić, ki je zaradi bolezni dr. Mileta Starčevića že v letu 1916 postal dejanski vodja starčevićanske pravaške stranke, pravi, da je Krek že od oktobra 1916 prihajal v Zagreb.

Trudil se je nagovoriti Pavelića, naj bi starčevićanci v svojo adresu novemu monarhu sprejeli tudi terjatev po zedinjenju s Slovenci. Krek je računal z obstankom monarhije in je dokazoval, da bo po koncu vojske avstrijska državna polovica morala za velikanske vojne stroške prispevati veliko večja bremena kot pa Ogrska, ki se zna takšnim dajatvam izogniti, in da bo zato ugodno za obe strani, če se ustvari skupna država in to v okviru dežel krone sv. Štefana. Kreku se je posrečilo za to misel pridobiti starčevićansko stranko. Skupaj s Korošcem sta zanjo skušala pridobiti tudi hrvatsko-srbsko koalicijo.¹⁸⁹

Pri dr. Miletu Starčeviću so se 23. novembra 1916 v Zagrebu sestali politiki njegove stranke (Akačić, Kufrin, Peršić, Spinčić, Hrvoj), da bi se ob kraljevem proglasu posvetovali o besedilu zaobljube pri kronanju, o samem kronanju, o prisegi v Avstriji in o adresi hrvaškega sabora. Po splošni oceni se je bližal trenutek, ko bi bilo treba nekaj storiti. Tudi v klubu hrvaško-srbske koalicije, tako so izvedeli od Lorkovića, so bili mnenja, da je treba »moško, hrvatsko nastopiti« in da je to priložnost, ko lahko izrazijo zahteve hrvaškega naroda, predvsem glede zedinjenja. Vendar je iz Lorkovićeve informacije bilo videti, da koalicija misli le na zedinjenje Hrvaške in Slavonije z Dalmacijo, Bosno in Hercegovino, Reko in pa Istro. Slovenske dežele v njeni zamisli niso bile obsežene.¹⁹⁰

Tri dni za tem, 26. novembra 1916, so se v Zagrebu že sestali predstavniki saborskih klubov na posvetovanje o vsebini adrese. Predstavniki starčevićancev Akačić je zagovarjal mnenje, da naj bodo v adresi izražene vse želje hrvatskega naroda »in še posebej zedinjenje obenem s Slovenci«. Predstavniki koalicije pa niso bili takšnega mnenja. Badaj je sicer v nekem smislu pristajal, medtem ko je Šumonović dejal, da takšno addresso lahko predloži le opozicija v saboru in sicer kot ideal naroda, zavedajoč se obenem, da te zahteve ne bodo sprejete. Večina v saboru pa mora izglasovati takšno addresso, ki bo sprejeta. — *Bilo je jasno, da koalicija zedinjenja s Slovenci ne namerava zahtevati.*

Istega dne popoldne so se sestali predstavniki starčevićanskih pravašev in Radičeve kmečke stranke o isti zadevi (Akačić, Spinčić, Radić in Rojc). »Vsi smo bili mnenja,« beleži Spinčić, »da je treba v adresi zahtevati zedinjenje naroda (Hrvatov, Srbov in Slovencev).« Načela adrese je treba določiti v sodelovanju saborskih klubov. — *Sklep tega sestanka izpričuje, da so že v tem času starčevićanski pravaši in Radičeva kmečka stranka bili pripravljeni v adresi, ki bi zahtevala državno-pravno zedinjenje Jugoslovanov monarhije, priznati tudi Srbe. Če je to dejansko bilo storjeno šele mnogo pozneje in če je adresa opozicije hrvaškega sabora 28. februarja 1917 še vedno omenjala le Hrvate in Slovence v smislu hrvaškega državnopravnega načela, potem je treba to pripisati dejstvu, da hrvaško-srbska koalicija ni pristala na skupno addresso, ki bi terjala državno-pravno zedinjenje Jugoslovanov monarhije, torej tudi Slovencev in seveda Srbov.*

Drugi pomembni sklep tega sestanka pa je naročilo, ki je bilo dano Spinčiću kot članu hrvatsko-slovenskega kluba: »Jaz naj sprožim stvar v hrvatsko-slovenskem klubu dne 28. 11. v Gradcu z namenom, da bi se izrekli tudi Slovenci in določili dva ali več, ki bi šla v Zagreb v času sestavljanja adrese in sodelovala posebno pri odstavku o Slovencih.«¹⁹¹

Naročilo Spinčiču je imelo večkratni pomen. Za Korošca predvsem ta, da mu je Spinčič lahko zagotovil, da idejo jugoslovanskega zedinjenja Hrvatov, Srbov in Slovencev monarhije sprejemajo tako starčevčanci kot tudi stranka Stjepana Radića. V razmerju do Šušteršiča pa je Spinčičevo pooblastilo imelo pomen pritiska, da bi hrvaško-slovenski klub takšno politično zamisel v celoti sprejel. In končno, Spinčičeva naloga je imela namen, da z dobljenim pristankom hrvatsko-slovenskega kluba olajša prizadevanja starčevčancev za enotno adresu v hrvatskem saboru v smislu jugoslovanskega državnopravnega zedinjenja.

Pred ozadjem takšnega dogajanja se je 'v Gradcu 28. novembra 1916 hrvaško-slovenski klub po skoraj enem letu končno spet sestel. Govorili so Korošec, Spinčič, Laginja, Sušteršič, Verstovšek, Jarc. Korošec je najprej poročal, da je naznanil ministrskemu predsedniku Körberju, da sta on in Spinčič pripravljena priti na pogovor v imenu kluba. Nato je poročal o konferenci klubskih načelnikov, ki so se je udeležili on, Sušteršič in Pogačnik, in kjer so vsi izrazili željo po sklicu parlamenta. Končno je povedal, kako je v naglici prišlo do konference nenemških narodov na Dunaju. Debata se je razvila predvsem o treh vprašanjih: o sodelovanju s Čehi, o sodelovanju s Hrvati v banovini pri sestavljanju adrese, o koncentraciji slovenskih strank.

Razprava o prvem vprašanju se je začela ob poročilu o konferenci nenemških narodov. Laginja je menil, da takšne konference ni bilo treba sklicati, posebno ne brez Poljakov. To ne more prinesiti nobenega uspeha in vse je odvisno od moči naroda samega. Po tem skeptičnem opozorilu Laginje se je oglasil Sušteršič, ki pa je stvar zasukal čisto drugače. Potr dil je, da ni bilo prav, da se je konferenca sestala brez Poljakov in tudi ne, da je stvar prišla v javnost. On ne bi bil povabil niti Italijanov niti Romunov. Sicer pa sestanek odobrava. Izrazil je prepričanje, da bo morebitna avtonomija Galicije sprejeta brez parlamenta. Nemci bodo vsi podprli Körberja in bodo v večini, če se na njihovo stran postavijo tudi nemški socialni demokrati. Zaradi tega ne storiti ničesar, kar bi jih lahko razdražilo. Po tem pozivu k pasivnosti je prišla glavna Sušteršičeva politična misel: »Nasproti Čehom se je treba držati zelo rezervirano, ker so v politiki zelo spremenljivi. Oni so bili tisti, ki so razbili 'Slovansko jednoto', ko so začeli govoriti, da morajo delati kot Čehi, ne pa kot Slovani...« Če pa že pride do kakšnega sodelovanja z njimi, je treba vzajemne obveznosti zapisati, podobno tudi s Poljaki.

Korošec je Laginjeve in Sušteršičeve pomisleke zavračal: Nič se ni govorilo proti Poljakom, celo nemški socialni demokrati so bili obveščeni. Po njegovih obvestilih so nemški krščanski socialci — razen Fuchsa in Gessmanna — vsi nasprotni znanim sklepom nemških strank. — Verstovšek pa je izrazil mnenje, da je konferenca nenemških narodov bila umestna, saj so Nemcem že preveč zrasli rogovi, po tem sestanku pa so se malo skrajšali. Vladi je treba naše zahteve predložiti čim prej. — Tretji je proti Sušteršičevemu nasvetu pasivnosti in nesodelovanja s Čehi nastopil Jarc: Če hočemo h Körberju, je treba formulirati naše zahteve in pokazati na krivice, ki se gode Slovincem in Hrvatom. *Dosedanja slovenska politika se ni obnesla. Slovenci in Hrvati smo osamljeni. Treba je iti s Čehi! Potrebno je tudi, da se med seboj koncentriramo!*

To je bil tisti odločilni trenutek, ki o njem govori tudi Erjavec, najbrž po pripovedovanju udeležencev. Baje je bil Krek od sestanka izvršilnega odbora VLS 21. novembra 1916, na katerem je prevladalo Šušteršičevo stališče, zelo obupan in je menil, da je nadaljnji boj zaenkrat brezupen. Tiste dni je Kreka obiskal dr. Mohorič in mu skušal odgnati pesimistične misli. To se mu je deloma posrečilo. Še bolj pa je Kreka spodbudil sestanek hrvatsko-slovenskega kluba v Gradcu. Tu je videl, da drugi poslanci ne odobravajo Šušteršičeve servilne politične koncepcije. Kljub Šušteršičevim svarilom je bil skoro soglasno sprejet predlog za zvezo s Cehi.¹⁹²

Ko sta še Hrvata Spinčić in Laginja podprla stališče slovenskih govornikov proti Šušteršičevi tezi, je odnehal tudi ta sam. Krek se v debati sploh ni oglasil!

Spinčić se je naslonil na Verstovškova in Jarčeva izvajanja in razložil svoj pogled v smislu dogovorov v Zagrebu. Izrazil je prepričanje, »da mi v tej ureditvi monarhije ne moremo ničesar doseči. Nemci in Madžari gredo z vedno močnejšo paro, da bi nas uničili... Če kdaj, je zdaj trenutek, da vsi Hrvati in Slovenci zahtevamo zedinjenje našega naroda. Če zdaj tega ne storimo, potem gredo v prazno vse izjave, vsa zborovanja v banovini in v Cislajtaciji med Hrvati in Slovenci, tudi zadnje v Ljubljani (tj. hrvaško slovenska konferenca l. 1912) za zedinjenje.« Za sebe je dejal, da bi opustil politično življenje, če se sedanja državna ureditev ne bi spremenila. »Ponavljam: zdaj ali nikoli je treba izreči svojo voljo za zedinjenje naroda. Potem povem, kaj je bilo v zadnjem času storjenega v Zagrebu in pravim, da upam, da se bo v saboru našla večina, ki bo v adresi zahtevala zedinjenje vseh nas: *to isto bi morali storiti tudi mi v Cislajtaciji — v parlamentu* ali kje, in klub naj delegira dva Slovence, na primer Kreka in Korošca, ki bi prišla v Zagreb, ko bi se sestavljala adresa, da bi tudi ona pri sestavljanju sodelovala.«

To je bil čisto določen predlog za vzporeden nastop z zahtevo po državnopravnem zedinjenju Slovencev, Hrvatov (in Srbov) v obeh državnih polovicah; tukaj se ne ponovi samo načrt o skupni adresi hrvaškega sabora s takšno zahtevo, ki bi jo pomagali sestaviti tudi Slovenci, ampak je prvič izrečena tudi misel, da je treba s podobno državnopravno izjavo za jugoslovansko zedinjenje v monarhiji nastopiti tudi v dunajskem državnem zboru!

Šušteršič je vsekakor čutil, da mu grozi osamitev in se je zato pridružil Spinčićevim izvajanjem ter izrecno priporočil, da bi klub sprejel in odposlal adresu. Uporabil je enako taktiko — radikalnosti v besedah — ki se je z njo skušal reševati ob ustanovitvi Jugoslovanskega kluba in sprejemanju majniške deklaracije.

Klub je sklenil, da pošlje na dogovore o adresi hrvaškega sabora v Zagreb Korošca in Kreka. Jarčev predlog o nujnosti koncentracije je dobil splošno podporo, tako da ga tudi Šušteršič ni mogel odbiti. Toda izognil se je besedi »koncentracija« in je stvar skušal prikazati le kot vprašanje konsolidacije kluba: »Za konsolidacijo kluba naj se povabita Ravnihar in Rybař na bodočo sejo kluba.« V tem trenutku je Spinčić stvar bistveno razširil. Predlagal je še politično sodelovanje z dalmatinskimi liberalnimi poslanci. Z njimi bi se o stvari dalo govoriti okrog 30. novembra na Du-

naju. Laginja ga je v tem podprl in klub je sklenil, da povabi Rybača in Ravniharja in da se je treba dogovoriti z dalmatinskimi poslanci na Dunaju.

Na koncu je bil sproženo še vprašanje ustanovitve narodnega sveta in sklenili so, da se o tem pogovore prihodnjič.¹⁹³

Avstrijske cenzurne oblasti so poskrbele, da zahteva po jugoslovanskem zedinjenju na jugu monarhije, ki se je izrazila v uradnem sporočilu o seji kluba, ne bi prišla v javnost. V sporočilu, objavljenem v »Slovincu« 2. decembra 1916, se je na mestu, kjer bi moral stati stavek o tej stvari, belila prazna lisa. Ta odstavek pa ni bil cenzuriran v tržaški »Edinosti« istega datuma in po njej ga povzema tudi zapis referenta v ministrstvu za notranje zadeve.¹⁹⁴ Na pričakovani datum dalmatinskih poslancev ni bilo na Dunaj. Pač pa je Spinčič še pred 3. decembrom 1916 na Dunaju srečal Smodlako in Magdiča in z njima zasebno govoril. O vsebini tega pogovora si ni zapisal ničesar, prav gotovo pa ju je obvestil o sklepih sestanka hrvaško-slovenskega kluba v Gradcu. Pripomba, da je z obema politikoma govoril zasebno, najbrž pomeni, da to še ni štel kot izvršitev sklepa kluba. Zdi se, da naloge, stopiti v stik z obema slovenskima liberalnima poslanecema in pa z Dalmatinci, tokrat niso naložili Spinčiču, ampak da si je to nalogo pridržal Krek sam. Ravnihar in Smodlaka pozneje omenjata, da sta prvo pobudo za vstop v skupen jugoslovanski klub dobila neposredno od Kreka samega.

Ravnihar pa je šel raje po stari poti. Oglasil se je Spinčiču sam s pismom z dne 4. januarja 1917, ker je slišal, da so »v vodstvu SLS uže sklenili, da me pozovejo na vstop v slovensko-hrvatski klub«. Ravnihar je povedal, da se ne bi branil glede na splošni politični položaj, a da bi raje to storil posredno, tako da bi najprej vstopil v Spinčičev »narodni klub«. Podobno bi storil tudi Rybač. Istočasno je predlagal, naj bi pridobili tudi »dalmatinski klub«, Ivčevičevo skupino. »Taka koncentracija bi dala dovolj poudarka celi akeiji in bi bila vzporedna koncentraciji čeških strank«, meni Ravnihar. V istem pismu tudi protestira, ker je Šušteršič baje v imenu Jugoslovancev že obljubil podporo vladi Clama-Martinica. »O brezpogojni podpori a priori ne more biti govora! Prej moramo vedeti, na čem smo in v koliko se hočejo respektirati naše pravice. Proti naravnemu pravu narodov se ne bo smelo vladati, danes manje kakor prej...« — Spinčič mu je 7. januarja potrdil, da hrvaško-slovenski klub vabi njega in Rybača. Strinjal se je tudi glede Dalmatincev. »Zdaj je težko občevati z njimi. Toda vem, sodeč po njihovih izjavah, ko še ni bilo takšnega imperativa kot danes, da stopijo v kolo. — Nihče, tudi tisti v pismu omenjeni pa nima pravice kar koli sklepati v imenu kluba predno klub ne odloči.«¹⁹⁵

Pod vtisom Ravniharjeve pritožbe je Spinčič govoril s Korošcem o Šušteršiču in skupnem klubu. Predlagal je: »Tako organizirati zunajkranjske poslance, da bodo mogli paralizirati Šušteršiča z njegovimi, ki so dolžni po svojih pravilih vsi delati tako, kot odloči le večina.« To naj bi se zgodilo na ta način, da bi v bodočem skupnem jugoslovanskem klubu obstajali naprej še trije klubi: narodni, ki bi vanj vstopili Rybač, Ravnihar, Gregorin (!), Gregorič in Fon, dalmatinski z vsemi dalmatinskimi poslanci in pa štajersko-koroški. »Vse to je potrebno,« beleži Spinčič, »zaradi pravila, ki se ga morajo držati kranjski poslanci, da morajo vedno vsi

enako ravnati. S tem bo vpliv kranjskih poslancev reduciran na pravo mero.«

Z namenom izvršiti sklep klubove seje, je Krek dvakrat potoval v Zagreb. Prvič 4.—5. decembra 1916, ko je sodeloval pri pripravljajlnih pogovorih starčevićanskih pravašev za pogajanja o skupni adresi hrvaškega sabora. Drugič pa nekoč po 18. januarju 1917, ko je začel delati saborski adresni odbor. O prvem potovanju govore Spinčičevi zapiski, o drugem piše Paulova na temelju izjav Pavelića, Lorkovića in pa Korošca.

Spinčič si je za posvetovanje starčevićanskih pravašev v Zagrebu takole zapisal, kar je nameraval poročati o rezultatih seje kluba v Gradcu v zvezi s stališči Slovencev: »Slovenci so za enotnost in pripravljeni so sodelovati pri sestavljanju adrese in podobno tudi sami storiti v dunajskem parlamentu.«¹⁹⁸ To je vsekakor bilo izhodišče tudi Krekovega nastopanja v Zagrebu.

4. in 5. decembra 1916 so se pri Miletu Starčeviću sestali s Krekom: Akačić, Pavelić, Peršić, Hrvoj, Rittig, Laginja, Spinčič, Rojc, Surmin. Glavni predmeti razprave so bili: kronanje, zaobljuba, izjava za zedinjenje Hrvatov in Slovencev. Izraženo je bilo mnenje, da je mogoče sodelovati pri kronanju in pri sestavljanju zaobljube, »če bi v slednjo mogli vstaviti poleg Hrvatske in Slavonije ne le Dalmacijo in Bosno in Hercegovino, ampak tudi Istro in slovenske dežele. To bi pomenilo, da bi Stefanovo krono imeli tudi za hrvaško, toda to ni po pravaško.« — V tem namenu se izraža misel o zedinjenju Jugoslovancev monarhije v subdualistični obliki, ki jo je Krek izustil že pred letom dni.

Glede adrese hrvaškega sabora je bilo sprejeto načelno stališče: »Vsi so brezpogojno zato, da je treba v hrvaškem saboru, *potem pa tudi v državnem zboru (podčrtal J. P.)* izreči željo in zahtevo hrvaškega in slovenskega naroda po zedinjenju.« — Tako je tukaj ponovno izrečena zamisel, da je treba z državnopravno izjavo o jugoslovanskem zedinjenju nastopiti ne samo v hrvaškem saboru, ampak v istem smislu tudi v dunajskem državnem zboru.

V nadaljnjem so udeleženci sestankov razpravljali o ravnanju v hrvaškem saboru.^{199a} Sklenili so tudi: »Pravaši bi lahko kaj popustili, če bi šlo za to, da bi bila sklenitev adrese soglasna ali skoraj. — Če bi od njih zahtevali, da preveč popuste, potem bi predložili svojo lastno adresno, po možnosti skupno s frankovci in s kmečko stranko.«

Iz Spinčičevih zapiskov se vidi, da so starčevićanski pravaši upali, da bo sporazum o skupni saborski adresi mogoče doseči kmalu, vsekakor pa še pred kronanjem. Naslednji meseci so pokazali, da so se zmotili. Kaj je bilo tisto, v čemer so bili pripravljeni popustiti, da bi lahko prišlo do soglasnosti ali pa vsaj velike večine o skupni adresi, iz zapiskov ni videti. Vsekakor je iz vsega koncepta jasno, da nikakor niso mislili popuščati glede osnovne zahteve po zedinjenju ne le hrvaških dežel in pa Bosne in Hercegovine, ampak tudi po zedinjenju s slovenskimi deželami. Po vsej verjetnosti so bili pripravljeni popustiti od svojega pravaškega načela v tem smislu, da bi se mu lahko pridružili tudi Srbi. Ali pa je takšno priznanje srbskega imena hrvaško-srbska koalicija sploh terjala? Malo verjetno, saj ostaja njena lastna, kot izjava večine hrvaškega sabora sprejeta adresa (9. 3. 1917), izključno v okviru hrvaškega državnega prava in hrvaškega naroda, brez kakršne koli omembe Srbov! Srbe kot enakopra-

ven element jugoslovanskega zedinjenja na jugu monarhije omenja tako prvič šele majniška deklaracija.

O vzporedni izjavi, ki bi jo bilo treba dati v dunajskem državnem zboru, so na zagrebškem sestanku sklenili: »V državnem zboru bi nastopali z adresno za preosnovo cele monarhije, v njej pa bi posebno poudarili potrebo, da se uresniči stremeljena hrvatskega in slovenskega naroda po enotnosti. To zadnje je pglavitno. Ne mešati se dosti v drugo.«¹⁹⁷

Zanimiv je razložek, da bi izjava v državnem zboru govorila o reorganizaciji cele monarhije in ne le o zedinjenju jugoslovanskih dežel, kot je to bilo nameravano v hrvatskem saboru. Konec koncev se je majniška deklaracija omejila na zahtevo o državnoopravnem zedinjenju jugoslovanskih narodov, podobno kot naj bi to bila storila tudi skupna adresa hrvaškega sabora. Pomemben je poudarek, da je pri vsem skupaj pglavitna stvar zedinjenje, vse drugo pa naj se za zdaj bolj pušča ob robu.

18. januarja 1917 so v hrvaškem saboru izvolili adresni odbor vseh saborskih strank, ki bi naj sestavil besedilo skupne adrese. Razprave v njem pa so se vlekle že več kot mesec dni, ne da bi prišlo do sporazuma o tekstu. V teh diskusijah so sodelovali tudi Slovenci prek Kreka in Korošca. Prav v tistih dneh pa se je habsburška monarhija znašla v diplomatski krizi, ki jo je sprožila antantna nota z dne 10. januarja 1917.

Ne nasilna smrt predsednika Stürgkha 21. oktobra 1916, ne smrt starega cesarja Franca Jožefa 21. novembra 1916, ne nastop Körberjeve vlade in kmalu za tem Clam Martinicove vlade, ne zavladanje novega cesarja Karla, vse to ni pomenilo preloma v prizadevanjih za oktrea nemških zahtev. Novi cesar se ni ravnal po zamisli svojega predhodnika, prejšnjega prestolonaslednika Franca Ferdinanda, ki je nameraval prisego na ogrsko in avstrijsko ustavo odložiti, da bi si obdržal proste roke za preosnovo državne ureditve, ampak je nemudoma prisegel na ogrsko ustavo in s tem potrdil dualistični sistem. Odgodel pa je prisego na avstrijsko ustavo in si tako obdržal možnost oktroirati ustavne spremembe v avstrijski državni polovici.¹⁹⁸ To je bilo čisto na črti nemških prizadevanj za oktrea v okviru dualizma. Nov moment je nastopil le zaradi splošnega poteka vojne, ki zmage ni obljubljala še nobeni strani, povod pa je bila diplomatska pobuda ZDA za sporazumen mir.

Na vabilo ameriškega predsednika Wilsona vsem vojskujočim se državam, naj jasno opredelijo svoj vojni cilj, da bi lahko začel diplomatsko akcijo za sklenitev miru, je antanta 10. januarja 1917 svoj vojni cilj opredelila tako, da je bilo moči razumeti, kot da namerava doseči razbitje habsburške monarhije. Antantni mirovni pogoji so poleg obnovitve Belgije, Srbije in Črne gore, evakuacije francoskih, ruskih in romunskih ozemelj, okupiranih po centralnih državah, obenem z odškodnino, poleg vrnitve Alzaije in Lotaringije Franciji in pa reorganizacije Evrope, zahtevali tudi »osvoboditev Italijanov, Slovanov, Romunov in Čehoslovakov izpod tujega jarma («the liberation of Italians, of Slavs, of Roumanians and of Czecho-Slovaks from foreign domination»).¹⁹⁹

Čudno izražanje v antantni noti, ki poleg osvoboditve Slovanov govori še o osvoboditvi Čehoslovakov, je izviralo iz nasprotovanja Italije, da bi antanta govorila o jugoslovanskem vprašanju. Kakor je za Čehe in Slovake bilo sprejetje njihovih zahtev po neodvisnosti v antantni vojni program velik uspeh, je za jugoslovanske narode, posebej za tiste v okviru

habsburške monarhije, to izražanje bilo zelo kočljivo. Njihovo vprašanje je nota ločevala od vprašanja Srbije in Črne gore. Ti dve naj bi bili obnovljeni in tudi teritorialno povečani, kajpak na račun ozemelj habsburške monarhije. »Osvoboditev . . . izpod tujega jarma« bi za Slovence in Hrvate po tej formulaciji bila urejena čisto posebej. Kako, ni nihče povedal, gotovo pa ob zadovoljitvi italijanskih teritorialnih aspiracij na vzhodno jadransko obalo (»osvoboditev Italijanov«!). Te aspiracije niso bile nobena skrivnost, ampak močno naglašeni vojni cilj italijanske politike. Tudi če bi antantna nota res terjala razbitje habsburške monarhije, bi takšno izražanje pomenilo, da si antanta rešitev jugoslovanskega vprašanja zamišlja po kosih: z obnovo Srbije in Črne gore, njunim povečanjem in pa z razdelitvijo preostalega hrvaškega in slovenskega ozemlja med »osvobojeno« nacionalno enoto in zmagovito Italijo.²⁰⁰

Takšno »reševanje« jugoslovanskega vprašanja bi dejansko pomenilo razkosanje ne samo slovenskih, ampak tudi hrvatskih dežel. In prav to je bilo tisto, proti čemur so se hrvaški politiki v emigraciji, predvsem pa Frano Supilo, najbolj odločno upirali kot proti največji nevarnosti. Znano je, da je Supilo bolj kot proti jugoslovanskemu zedinjenju po poti preprostega razširjenja srbske monarhije nasprotoval vsakršnemu delnemu zedinjevanju oziroma priključevanju k Srbiji dela Dalmacije in sploh delov Hrvatske, ker bi to pomenilo raztrganje hrvatskih dežel, raztrganje, ki bi bilo še bolj boleče zaradi aneksijskih zahtevkov Italije. Za Supila je možnost takšnega razkosanja Hrvatske največja nesreča in da bi jo odvrnil, predvideva tudi drugačno rešitev jugoslovanskega zedinjenja, namreč zedinjenje vseh jugoslovanskih dežel habsburške monarhije okrog Hrvatske z Zagrebom kot centrom v samostojno in neodvisno državo poleg Srbije.²⁰¹

Od slovenskih in tudi hrvaških politikov v habsburški monarhiji je opredelitev njihovega vprašanja v noti antante terjala, da se odločijo v dveh vprašanjih: Ali sprejmejo razbitje habsburške monarhije? Ali sprejmejo obenem z razbitjem monarhije tudi nakazano »rešitev« slovenskega in hrvatskega nacionalnega vprašanja?

Gotovo za velik del njih, predvsem za del slovenskih klerikalnih politikov, prvo vprašanje, za ali proti habsburški monarhiji, v tem času samo po sebi še ni bilo dvomljivo. Pri tem ne gre samo za Sušteršiča, za škofa Jegliča in druge predstavnike konservativnega toka v slovenskem klerikalnem taboru, enako velja to tudi za Kreka, Korošca in njune somišljenike. Nevarnost, da bi nemške stranke v monarhiji še med vojno in pred sklicem parlamenta dosegle oktroa, ki bi uveljavil njihovo še večjo nacionalno nadvlado nad Slovenci, splošni strah, da bi v primeru zmage centralnih držav nemški imperializem skrajno ogrozil slovenski narodni obstoj, vse to je manjšalo želje po zmagi centralnih držav in tudi manjšalo simpatije za habsburško monarhijo, kakršna je v tem času bila. Vendar je res, da je državni okvir monarhije v očeh slovenske klerikalne politike slej ko prej vendarle določena varščina pred imperialistično politiko Nemčije in pred italijanskimi osvajalnimi poželenji.

Prav v mesecih med smrtjo ministrskega predsednika Stürgkha in pa med sestankom parlamenta spomladi 1917 se krepi upanje, da bo mogoče doseči preureditev monarhije, ki bi Slovincem z naslonitvijo na Hrvate omogočila samostojni nacionalni obstoj. K temu je treba prišteti

še moralni problem v odnosu slovenskih klerikalnih politikov do habsburške monarhije, problem obljube zvestobe monarhu.

F. Erjavec pripoveduje, kakšne diskusije so se vodile v okviru SLS prav o tem vprašanju: »Mnoge odlične osebnosti katoliškega gibanja, ki so sicer priznavale Sušteršičeve napake, so namreč odvracali od radikalne jugoslovanske politike pomisleki, je-li s katoliškega stališča mogoče kar kratkomalo odpovedati zvestobo državi in dinastiji. Nekateri so bili mnenja, da to ni dovoljeno, dočim so zagovarjali drugi (npr. dr. G. Pečjak) načelo, da gre absolutna zvestoba samo Bogu ne pa ljudem, zato je poudarjanje absolutne zvestobe napram svetnim institucijam nemoralno. Dr. Pečjak je v tem smislu interveniral celo pri škofu dr. Jegliču.«²⁰² Moralna stran tega problema je nedvomno bila odločilna za škofa Jegliča. Tako sam pove v svojem dnevniku. Pomenila je gotovo resen problem tudi za Kreka. Korošca je po njegovih lastnih besedah mučilo predvsem vprašanje, kdo bo v vojni zmagal: »Da prav odkrito govorimo, do takrat, dokler Amerika ni stopila v vojsko, ni bilo nič gotovega, kakšen bo izid vojske. Zato tudi ni bilo opazati izrazite orientacije (v vprašanju za ali proti monarhiji v zvezi z jugoslovanskim problemom). Ko smo izvedeli, da podmorski boj ne bo imel uspeha, kakor Nemci upajo, in da Amerika stopi v vojsko, takrat je bilo splošno prepričanje, da bodo centralne sile propadle in da bo Avstrija likvidirana. Od tistega časa je bila naša politika zavestno drugače usmerjena.«²⁰³

Januarja 1917 ne pri Korošču ne pri Kreku in drugih vodilnih slovenskih klerikalnih politikih kake izrazite želje po razpadu habsburške monarhije in po zmagi antante še ni bilo.

Njihovo stališče do razbitja habsburške monarhije kot vojnega cilja antante je bilo odklonilno. A tudi, če ne bi bilo, je perspektiva za reševanje jugoslovanskega vprašanja, kakršno je odpirala antantna nota, za Slovence bila tako odbijajoča in je njihov narodni obstoj tako neposredno ogrožala, da so le še bolj morali biti prepričani, da je bolje, če habsburška država obstane. To se je pokazalo v odzivu slovenskih klerikalnih politikov na antantno noto tudi javno.

Zdaj, ko je antanta naglašala, da hoče doseči osvoboditev nenemških narodov monarhije izpod tujega jarma, je avstrijska zunanja politika nujno potrebovala izjave predstavnikov teh narodov, ki naj bi jasno in odločno zavrnilo antantne namene in potrdile zvestobo monarhiji in dinastiji. Predsednik vlade Clam Martinic in zunanji minister Czernin sta se trudila, da bi od vseh prizadetih narodov takšne izjave dobila. M. Paulova pravi, da so prvi prekleli upravičenosti antantnih namenov glede svojega naroda, t. i. »desaveu«, dali Slovenci in sicer v pismu predsednika hrvaško-slovenskega kluba Korošca zunanjemu ministru Czerninu 19. januarja 1917. Manj obvezno celo že 16. januarja z ustno izjavo Korošca štajerskemu deželnemu namestniku Claryju v Gradcu.²⁰⁴

Dejansko je prvi negativni odziv te vrste bila izjava dalmatinskih poslancev.

V Zadru so se v dneh 13. in 14. januarja 1917 brez zveze z antantno noto, saj je zborovanje bilo napovedano še pred 10. januarjem, sestali državni poslanci hrvatske stranke (dr. Ivčević, Don Bianchini, dr. Čingrija, dr. Tresič-Pavičić) in pa dalmatinske stranke prava (dr. Dulibić, Don Prodan, dr. Sesardić). Povabil jih je predsednik dalmatinskega deželnega

zboru dr. Ivčević in sicer z namenom, da bi se posvetovali »o složnem delu naroda in narodnih zastopnikov v vseh vprašanjih, ki se tičejo narodnih in deželnih interesov.«²⁰⁵

Slo je torej za vprašanje koncentracije dalmatinskih hrvaških strank in njihovega sodelovanja z drugimi hrvaškimi in slovenskimi predstavniki v dunajskem državnem zboru. Dejansko je zborovanje sklenilo: »Z vsemi močmi podpirati skupno postopanje dalmatinskih poslancev z drugimi poslanci hrvaškega in slovenskega naroda v državnem zboru v vseh narodnih vprašanjih...« (Tudi v tej izjavi Srbi niso posebej omenjeni.) »Narodni list« je pripomnil, da je potrebno pritegniti tudi še predstavnike hrvatske demokratske stranke v Dalmaciji (dr. Josip Smodlaka) in srbske stranke (dr. Baljak in dr. Vukotić) z besedami: »Imperativna dolžnost pravega rodoljuba je, da od skupnega dela ne samo ne bo izključena nobena stranka, temveč tudi nobena skupina, noben posameznik.«²⁰⁶

Zborovanje je pomembna stopnja k bodoči združitvi vseh, tudi srbskih državnih poslancev v enoten klub v dunajskem parlamentu. Časovno pa se je ujelo ravno z objavo antantne note v avstrijskem tisku. Verjetno je dalmatinska deželna vlada bila o noti obveščena že prej in najbrž je na stvar opozorila sklicatelja zborovanja, deželnozborskega predsednika dr. Ivčevića. Vsekakor je dejstvo, da je zborovanje sprejelo posebno vdanostno izjavo cesarju s formulacijami, ki pomenijo neposreden odziv na antantno noto in preklic (»desaveu«) v smislu želja avstrijske vlade. V Šišićevi zbirki dokumentov te izjave ni, čeprav je to pomemben dokument za presojanje problematike jugoslovanskega zedinjenja v odnosih med antanto in centralnimi državami, zlasti pa še v razmerju Italije do tega vprašanja. »Slovenski Narod« (19. januar 1917 št. 15) vsebino izjave povzema takole: Zborovanje je sklenilo poslati cesarju vdanostno izjavo in izreči bratom in junakom ob Soči in na morju občudovanje in zahvalo, ... se izreklo proti vsakemu ropu narodne posesti in proti vsakemu razkosavanju hrvatskih in slovenskih dežela, katere morejo le pod vladarstvom Habsburžanov narodno, kulturno in gospodarsko napredovati...«

Reinhold Lorenz povzema to izjavo takole: Zborovanje zatrjuje lojalnost in zvestobo cesarju, se hoče bojevati, da bi »ohranilo prestol in domovino proti najdrznejšemu tujemu napadu in proti najnesramnejšemu zasmehovanju nacionalnega načela, odklanja vsak rop nacionalne posesti in vsako razkosavanje hrvaških in slovenskih dežela. Obstanek teh dežel pod varstvom habsburške hiše pomeni pogoj nacionalnega obstanka in kulturnega in gospodarskega razvoja Jugoslovanov.«²⁰⁷

Izjava je sicer bila dana brez predstavnikov dalmatinskih Srbov in pa dalmatinske demokratične stranke (njen poslanec dr. Josip Smodlaka je v tem času živel že leto dni na Dunaju), a pomeni reagiranje tudi tistega znatnega dela dalmatinskih pravaških in narodnjaških politikov, ki so nedvomno že tedaj želeli zedinjenje vseh Jugoslovanov v smislu Jugoslovanskega odbora.

Naslednji »desaveu« antantnih ciljev glede nacionalne usode Slovencev in Hrvatov je potem prišel iz vrst slovenskih klerikalcev. Nobenega podatka ni, ki bi dokazoval, da je o tem vprašanju bilo kako posvetovanje med slovenskimi in hrvaškimi (istrskimi) politiki. Dr. Korošec kot predsednik hrvaško-slovenskega kluba je zato morda ravnal po svojem pre-

udarku. Še prej je 16. januarja bil pri štajerskem deželnem namestniku Claryju kot predstavnik štajerskih Slovencev. Prosil ga je »v imenu Slovencev, naj sporoči na pristojnih mestih, da avstrijski Jugoslovani z ogorčenjem odklanjajo antantno ponudbo osvoboditve avstrijskih Slovanov. Avstrijski Jugoslovani hočejo graditi svojo prihodnost samo pod močnim žezlom Habsburgov.«²⁰⁸ V istem smislu je 19. januarja Korošec pisal zunanjemu ministru Czerninu, tokrat v funkciji predsednika hrvaško-slovenskega kluba.

M. Paulova meni, da se vlada gotovo ni zadovoljila s Koroščevo avdenco pri Claryju, ampak je hotela imeti izjavo, naslovljeno na zunanjega ministra, podobno kot je to bilo tudi pri Čehih. Korošec sam je kmalu po vojni na vprašanje češke zgodovinarke, ali je vlada v tem trenutku na njega kaj pritiskala, odgovoril, da se ne spominja. Iz razčlenbe stališč slovenske klerikalne politike in Korošca samega do monarhije in upoštevanje perspektivo »reševanja« slovenskega nacionalnega vprašanja, kakršno je odpirala antantna nota, je očitno, da kakega posebnega pritiska na Korošca, naj prekličje namene antantne note, niti ni bilo treba, podobno kot ga najbrž ni bilo treba pri dalmatinskih narodnjakih in pravaših.

Korošček preklic namenov zavezniške note se je v smislu želja avstrijske vlade glasil: »Vaša ekscelencija! Kot predsednik hrvaško-slovenskega kluba imam čast zagotoviti Vaši ekscelenciji v imenu hrvaško-slovenskega naroda, ki ga klub zastopa, da je hinavsko zagotavljanje antante, dano gospodu Wilsonu, o osvoboditvi Slovanov v Avstriji, izzvalo pri Jugoslovanih samo ogorčenje in da je naš hrvaško-slovenski narod kakor vedno, tako tudi zdaj trdno in popolnoma odločen ostati v življenju in smrti zvesto vdan monarhiji in jasnemu habsburškemu vladarskemu domu. Prav tako prosim Vašo ekscelencijo, da uporabite to naše zagotovilo po želji in lastni uvidevnosti. Z izrazom najpopolnejšega velespoštovanja dr. Korošec.« Slovenski tisk je Koroščevo pismo objavil 27. januarja 1917.

Sušteršič je leta 1922 zanikal, da bi bil o Koroščevem pismu prej kaj vedel. Trdil je, da ga je ministrski predsednik Clam Martinic povabil k sebi in ga izrecno naprosil, naj napiše izjavo, ki bo preklicevala namene antantne note. Ob tej priložnosti mu je predsednik Clam pokazal Koroščevo pismo, ki ga je že imel v rokah. Sušteršič pravi, da je potem napisal pismo zunanjemu ministru Czerninu in da je njegovo pismo bilo politično veliko boljše od Koroščevega: »Iz mojega pisma je Wilson prav lahko čital, da Jugoslovani z razmerami v Avstriji nismo zadovoljni, medtem ko je moral sklepati iz Koroščevega pisma, da vlada med Slovenci in Hrvati pod habsburškim žezlom sama zadovoljnost in bojno navdušenje!« Korošču očita, da takrat ni hotel priti na Dunaj, da bi pismo skupno sestavila.²⁰⁹

Sušteršičevo pismo zunanjemu ministru Czerninu, napisano 22. januarja 1917, v slovenskem tisku pa objavljeno 27. januarja 1917, ni takšno, da bi iz njega bilo mogoče razbrati kako nezadovoljnost ali vsaj kritičnost Slovencev in Hrvatov zaradi položaja v habsburški monarhiji. Drži pa, da je politično bolj izdelano kot Koroščevo: opozarja namreč, da se omemba »Slovanov« v antantni noti nanaša le na Jugoslovane, antantne namene pa zavrača z izrecno ugotovitvijo, da ti nameni pomenijo za Slovence in Hrvate nacionalno razkosanje. Med drugim pravi: »Slovenski

narod protestira proti temu, da ga antantna nota zlorablja kot pretvezo za nadaljevanje te strašne vojne. Slovenski narod ne živi pod nobenim tujim gospodstvom, temveč pod dednim gospodstvom habsburške dinastije, kateri je vdan s popolno ljubeznijo in nespremenljivo zvestobo, kar je v tej vojni sam pokazal z dejanji na bojnih poljih. Pač pa hoče antanta hrvaško-slovenski narod prisiliti pod tuje gospostvo, ko hoče velike dele hrvaško-slovenskega ozemlja priključiti deloma Italiji, deloma Srbiji . . .»

Kar se tiče razkosa slovenskega ozemlja v prid Italiji (k Srbiji bi bila lahko priključena le hrvaška ozemlja in so se po tej strani Slovenci lahko čutili le posredno prizadete) po ciljih antante, je imel Sušteršič nedvomno prav, ko je leta 1922 sodil, da je njegovo pismo, »odgovarjalo *takrat* brez dvoma mišljenju velike večine našega naroda.«^{20a} Razpravljati bi se dalo kvečjemu o njegovem osebnem namenu, da ta občutek ogroženosti uporabi v prid habsburške hiše. A to je storil že pred njim predsednik hrvaško-slovenskega kluba Korošec.

Izjave v smislu zavračanja antantnih vojnih namenov in pa zvestobe dinastiji in monarhiji so v naslednjih dneh prišle še z drugih strani: 25. januarja poslanica goriškega deželnega glavarja Faiduttija, 24. januarja 1917 poslanica romunskega kluba in končno 31. januarja 1917 avstrijski vladi pač najbolj zaželena izjava Češkega svaza. Avstrijski zgodovinar R. Lorenz meni: »Izjave o lojalnosti so gotovo ustrezale določeni višji pobudi . . .«²¹⁰ O tem ni da bi dvomili. Upoštevati pa je treba, da so pri Slovencih te izjave bile tudi izraz resnične nacionalne ogroženosti po razglašeni vojnih ciljih antante.²¹¹

M. Paulova je opisala, kako je tedaj nastala izjava Češkega svaza o lojalnosti. Ta izjava zavrača antantno namero osvoboditi Čehe (antantna nota dejansko govori o Čehoslovakih) od tujega gospostva kot podtikanje, ki počiva na čisto nepravilnih domnevah; odločno razglaša, da »češki narod, kakor vedno v preteklosti tako tudi v sedanosti in prihodnosti vidi svojo bodočnost in pogoje svojega razvoja samo pod habsburškim žezlom.«

Poleg neposrednega pritiska avstrijske vlade omenja M. Paulova tudi vpliv izjave, ki jo je dal *ameriški predsednik Wilson 22. januarja 1917 v ameriškem senatu*, objavljene v avstrijskem tisku že naslednji dan. Wilson je odgovarjal stališčem obeh vojskujočih se taborov in *zahteval sklenitev miru brez zmagovalcev*, kar je lahko pomenilo le kompromisen mir, za habsburško monarhijo pa ohranitev njenega obstoja. Wilsonov pogoj, ki ga je postavljaj kot podlago za sklenitev takšnega miru, namreč »da lahko vlade ohranijo svoje pravice samo s privolitvijo vladanih narodov in da vladarji nimajo pravice predajati si narodov med seboj kot lastnino«, je naznanjal, da bo na mirovni konferenci mesto, kjer se bo lahko odločalo tudi o notranji preureditvi habsburške monarhije na temelju narodne avtonomije. V tem pogoju je bilo izraženo celo nekakšno jamstvo, ne sicer tako pomembno za Čehe in Slovake kot za Jugoslovane, da ne bo prišlo do sprememb državnih meja brez privolitve prizadetih narodov. Pod vplivom takšne izjave je bilo Češkemu svazu še lažje opredeliti se za monarhijo in zavrniti »osvobojevalne« namene antante. Toda M. Paulova vidi glavni razlog za sprejem poslanice Czerninu v krogu Češkega svaza predvsem v njegovem »oportunizmu«. Oportunizem z vidika češkega emigrantskega vodstva, ki je tedaj že zahtevalo popolno državno osamosvojitve Čehoslovakov. M. Paulovo preseneča samoumevnost, ki je z njo Češki

svaz odklonil antantno noto in okoliščina, da se sploh ni pojavil predlog, naj bi svaz o noti preprosto molčal. Ta samoumevnost je seveda izvirala iz dejstva, da so člani Češkega svaza tedaj računali z obstankom habsburške monarhije. M. Paulova jim zameri to »defetistično stališče« in obžaluje, da mu ni bilo mogoče priznati niti značaja politike »drugega železa v ognju«, kot je to bilo pri poljskih »oportunistih«. Za M. Paulovo je izjava Češkega svaza dokaz za to, kako pravilna je bila politika češkega tajnega odbora, ki je sploh bil proti ustanovitvi Češkega svaza. M. Paulova meni, da je Češki svaz z zavrnitvijo antantne note svojo avtoriteto pokopal in izgubil vlogo priznanega voditelja naroda.²¹²

Tudi če ne poskusimo presoditi pravilnosti takšnih ocen ravnanja Češkega svaza, je potrebno ugotoviti tiste razlike med položajem in stališči čeških in pa slovenskih in hrvaških politikov v tedanjem trenutku, ki ne dopuščajo prenašanje enakih sodb na podobne odzive teh in onih.

Najprej gre za vprašanje ozemeljske celovitosti prizadetih narodov. Pri Čehih in Slovakah celovitost ni bila ogrožena v nobenem primeru. Pri Slovencih in Hrvatih pa je ravno to bilo čisto drugače: uveljavitev razglašeni antantnih načrtov je pomenila neposredno razkosanje njihovega nacionalnega ozemlja, medtem ko bi ohranitev okvira monarhije po separatnem ali kompromisnem miru to preprečila. Druga razlika je, da je antanta priznavala problem Čehov in Slovakov v celoti kot češkoslovaški problem, medtem ko vprašanja osvoboditve, osamosvojitve in zedinjenja jugoslovanskih narodov, to je jugoslovanskega vprašanja, antanta ni priznavala kot celoto, ampak ga je delila v srbsko in črnogorsko vprašanje na eni strani, in pa vprašanje »Slovanov«, to je Hrvatov in Slovencev v monarhiji, na drugi strani.

Med češkimi in slovenskimi oz. hrvaškimi politiki pa ni razlike v ocenjevanju položaja, da kljub antantni noti razbitje habsburške monarhije dejansko ni aktualno in da torej politike ne kaže uravnavati z računom na takšno razbitje. M. Paulova sama pravi, da so antantni politiki ravno takrat češke emigrante opozarjali, da se nočejo vezati z javno obljubo avstroogrskim narodom, »da se bodo bojevali do popolnega razbitja cesarstva, kajti lahko bi nastal položaj, ko bi teh obljub ne mogli izpolniti.« (Izjava predstavnikov francoskega zunanjega ministrstva Benešu.) Nota antante z dne 10. januarja 1917 dejansko ni imela pomena, da se antanta obvezuje razbiti habsburško monarhijo, ampak je bila le gesta, ki naj bi »izkoristila avstroogrške narode predvsem kot moralni dejavnik.«²¹³

Res se je dobro z M. Paulovo vprašati, ali so člani Češkega svaza, takrat, ko so sklepali o svoji poslanici, mogli vedeti, da antantne sile prav tedaj dejansko skušajo doseči posebni mir z Avstrogrsko in da jo torej nameravajo ohraniti. Dejstvo je, da je javnost tudi v Avstriji tedaj že bila obveščena,²¹⁴ da angleški tisk (Manchester Guardian) zanika, da bi antantna nota vsebovala načrt za razkosanje habsburške monarhije. »Antantna zahteva,« je tedaj pisal Manchester Guardian, »le svobodo za avstrijske Slovane, ne pove pa, na kateri način da se naj ta cilj doseže. Morda bi se antanta zadovoljila s preureditvijo Avstroogrške v tripartitno državo.«

Pri primerjavi odziva češke in slovenske politike na antantno noto je zanimiva tudi okoliščina, da češki odziv ostaja v okviru dualizma in

govori le v imenu Čehov, ne pa tudi Slovakov. Odziv tako dalmatinskih Hrvatov kot tudi slovenskih klerikalcev pa vztraja na protidualističnem stališču hrvaško-slovenske narodne enotnosti. Vrh tega je formalna razlika še v tem, da je Češki svaz predstavljal tako rekoč celotno češko politično strukturo, medtem ko je Korošec govoril le v imenu ene, resda večinske stranke med Slovenci, Sušteršič pa le v imenu kranjske dežele.

M. Paulova spravlja v neposredno zvezo z antantno noto tudi poklonstveno deputacijo kranjske dežele pri novem cesarju dne 31. januarja 1917. Te zveze najbrž ni bilo. Deputacija je bila le člen v verigi poklonitev novemu cesarju, ki so jih rutinsko priredili januarja 1917 za celo vrsto avstrijskih dežel, slovanskih in nemških. Deputacija se je omejila samo na izražanje vdanosti monarhu. Sušteršič v svojem nagovoru ni govoril ne o Slovencih ne o nacionalnem vprašanju, ampak o deželi Kranjski. Sploh ni omenil antantne note ali pa nevarnosti, ki bi zaradi nje pretela Slovincem. Deputacijo je organiziral novi deželni predsednik grof Attems in udeležili so se je poleg klerikalnih politikov tudi predstavniki liberalcev in to ne le »starih« (Karel Triller, Ivan Tavčar), ampak tudi Vladimir Ravnihar, katerega intimna protiavstrijska oz. antantna orientacija je izpričana že od tržaških sestankov spomladi 1915. Ravnihar je bil tudi edini, ki je v vljudnostni pogovor s cesarjem vnesel tudi politično noto: izrazil je splošno željo svojih volilcev po sklicanju parlamenta. Kako uradno je vsa stvar bila zrežirana, priča nenavadno dejstvo, da je liberalni »Slovenski narod« poročilo o sprejemu deputacije objavil s podpisom urednika konkurenčnega »Slovenca« in znanega Sušteršičevega zaupnika Ivana Štefeta!^{214a}

Treba je omeniti, da so se vrhovi habsburške monarhije v tem trenutku usmerili k prizadevanjem za sporazumen mir, kar je pomenilo stvarno možnost za ohranitev monarhije. Še preden je o tem spregovoril Wilson, je na seji skupne vlade, 12. januarja 1917, pod predsedstvom cesarja Karla, zunanji minister Czernin izrazil pojem miru brez zmagovalcev in premaganih.²¹⁵ Ta seja se je prvič nekaj bolj ustavila ob jugoslovanskem vprašanju. V ospredju je bilo vprašanje, ali naj monarhija na zamišljenih mirovnih pogajanjih terja aneksijo Srbije in Črne gore ali vsaj mejne popravke ali ne. Sklep skupne vlade je bil, da je vojni cilj monarhije predvsem ohranitev celotnosti njenega dotedanjega državnega ozemlja. Predsednik vlade Clam Martinic je sicer govoril o nezadržnem prizadevanju Jugoslovanov po koncentraciji in da bi torej bilo bolje doseči jugoslovansko zedinjenje v okviru monarhije z aneksijo Srbije in Črne gore, pa tudi Czernin je izrazil mnenje, da se bo težnja Jugoslovanov k enotnosti prebila z elementarno silo »bodisi z nami, bodisi proti nam«, vendar nobena beseda na tej seji ne upravičuje domneve, da bi tudi le od daleč imeli v mislih kako revizijo dualističnega sistema in kako državnopravno zedinjevanje avstroogrskih Jugoslovanov, vključno Slovence. Če je kdo od navzočih že tedaj mislil na kako konkretno rešitev jugoslovanskega vprašanja, seveda brez Srbije in Črne gore, v okviru monarhije, morda kot nasprotje omenjeni zavezniški noti, potem je to moglo biti izključno v okviru subdualizma, to je združenja hrvaških dežel z Bosno in Hercegovino v posebno avtonomno enoto pod suverenostjo ogrske krone, brez Slovencev in Istre. O tem, kaj je Clam Martinic v resnici imel v mislih, govori njegov elaborat o jugoslovanskem vprašanju, ki ga je še isto leto

novembra meseca sestavil kot vojaški guverner v Črni gori.²¹⁶ Tu je ponovil misel, da je treba iskati poti za združenje Jugoslovanov znotraj meja habsburške monarhije z aneksijo Srbije in Črne gore, in sicer v obliki subdualistične pridružitve nove »Serbocroatije« Ogrski državi. Prav posebno pa poudari, da je slovensko vprašanje najtežje rešljivo vprašanje jugoslovanskega kompleksa, saj gre za črto Maribor—Trst. Ker je že pod vplivom politike Jugoslovanskega kluba, išče zdaj vsaj delne zadovoljitve Slovencev s tem, da bi južni del Primorja, to je Istra, pripadel »Serbocroatiji«, da bi Trst postal državno pristanišče, drugim Slovincem pa bi bila dana nacionalna avtonomija. Torej jugoslovanska enota brez Slovencev. Zato ni upravičeno videti v seji avstroogrske vlade dne 12. januarja 1917 nekakšen vir majniške deklaracije in dokaz, da je bila dana po zamisli in pobudi dvora in vlade.

Usmeritev cesarja Karla in skupne vlade 12. januarja 1917 k ohranitvi državne celotnosti po sporazumnem miru brez zmagovalcev in premagancev, ni rodila kake pripravljenosti, da bi habsburškim Jugoslovanom dopustili zedinjenje in državnopravno osamosvojitve v okviru monarhije. Vse kaj drugega. Navzven se začno tajna pogajanja z antanto o posebnem miru, navznotraj pa se ravno tedaj zelo okrepijo priprave za oktrea nemških zahtev v avstrijski državni polovici, v želji ustvariti izvršeno dejstvo, še preden bi prišlo do premirja in mirovne konference. Misel na možnost oktroaja sta cesar in vlada Clama Martinica opustila šele sredi aprila 1917.

VII

RAZCEPLJENOST V SABORU, STRNITEV V DRŽAVNEM ZBORU IN MAJNIŠKA DEKLARACIJA

Takšen je bil splošni politični položaj v času, ko sta Krek in Korošec v Zagrebu delala za uskladitev politike jugoslovanskih strank v obeh državnih polovicah. V prvi vrsti sta se trudila, da bi adresa hrvatskega sabora izrazila zahtevo po državnopravnem zedinjenju vseh Jugoslovancev monarhije. Zopet sta nastopila z mislijo nekakšnega subdualističnega zedinjenja v okviru Ogrske.

O tej ideji se je že 9. januarja 1917 pogovarjal predstavnik hrvaško-srbske koalicije Ivan Lorković s profesorjem Josefom Redlichom, izvedencem za jugoslovansko vprašanje v dunajskem državnem zboru. Redlichov dnevnik piše, da je tega dne prišel k njemu Lorković vprašat za svet(1), kakšna naj bi bila hrvaška politika. Redlich mu je kajpak svetoval popolno mirovanje do konca vojne. Lorković je nato Redlichu povedal, da obstaja namen (pač predlog starčevičancev in pa Kreka in Korošca), da bi v nameravano adresu na kralja in cesarja vpletli omembo jugoslovanskega vprašanja. Povedal je, da so za to zlasti Slovenci, pri tem pa je poleg Kreka namesto Korošca pomotoma imenoval Sušteršiča. Dejal je, da ta dva želita veliko Hrvatsko, ki bi obsegla tudi Slovence. — Razumljivo in značilno je Redlichovo začudenje, ko je kaj takega slišal o starem Sušteršiču: »Ta novica me pač zelo preseneča, čudno se mi zdi, da bi se stari hinavec Sušteršič zdaj kar odkrito drznil spodbujati k temu, da bi južno Avstrijo razdrli in spremenili v ozemeljski del Stefanove kronel!«²¹⁷

Iz Redlichovega zapisa izhajata dve zanimivi okoliščini. Najprej ta, da hrvatsko-srbska koalicija v svoji medvojni politiki ni hotela delati proti dunajskim krogom in da se je po svojih emisarjih z njimi posvetovala. Dejstvo, da adresa koalicije takšne omembe jugoslovanskega vprašanja v resnici ni vsebovala, torej ni samo prilagajanje Budimpešti, ampak tudi Dunaju. Druga okoliščina pa je: tudi Redlich prav jasno izrazi, kako popolnoma nesprejemljiva za dunajske kroge je misel, da bi se Slovenci pridružili kaki jugoslovanski državnopravni enoti. Redlichu je manj pomembno, da gre v tem primeru za idejo o subdualistični jugoslovanski enoti, bolj ga vznemirja, da gre v vsakem primeru za »razbitje južne Avstrije«!

Največ je bilo odvisno od stališča koalicije. Korošec je stopil v stik s predsednikom adresnega odbora Badajem in z Lorkovićem, medtem ko je Krek govoril z banom Nikolićem in morda tudi z Dušanom Popovićem. Pri Badaju je Korošec začel pogovor z vprašanjem, na kakšni osnovi bi bilo možno sodelovanje Slovencev s koalicijo in ali bi bilo mogoče pridobiti madžarske politike, predvsem Tizzo, za načrt

ustanovitve hrvatsko-slovenske države v okviru Translitvanije. Badaj, ki je bil strog legitimist, je bil težko dostopen za vsako zamisel, ki ni imela opore v veljavnih zakonih. Zato je bil že od začetka skeptičen. Enako kot Krek je tudi Korošec zahteval, naj bi koalicija sprejela zedinjenje s Slovenci v svojo addresso. Badaj pa je na to odgovoril, da to ne bo šlo zaradi odpora Madžarov in pa koalicijskih Srbov. Tudi Lorkoviću samemu, ki je pri tem pogovoru bil navzoč, je bilo jasno, da to ne bo mogoče doseči. Glede odpora srbskih članov koalicije proti zedinjenju s Slovenci in sploh proti sodelovanju s slovenskimi strankami, posebno s klerikalno, pove Lorković, kako se je o stvari izrazil Svetozar Pribičević, ko se je pozneje vrnil iz konfinacije: Ni hotel »niti slišati o Slovencih«. Koroščevo pogajanje z Lorkovićem (z Badajem pač nista prišla do nobenega zaključka) se je končala samo z obojestranskim dogovorom, da se bosta od časa do časa shajala, da bi ohranila stik, za katerega sta oba menila, da je zaželen.²¹⁹

Kljub vsem prizadevanjem hrvatski sabor konec koncev ni obravnaval ene same, skupne addresso, ampak kar tri, addresso večine (koalicije), addresso starčevićanske in pa addresso frankovske stranke.

Med vsemi tremi je najbolj znana addressa koalicije, saj jo je Šišić sprejel med svoje »Dokumente«.²²⁰ Že uvrstitev v zbirko dokumentov o nastanku kraljevine SHS, ne pa tudi hkrati uvrstitev starčevićanske addresso, je za ta dokument o politiki koalicije pomenila nekakšno povzdignjenje. Tako je ta addressa prišla na glas posebnega dejanja za jugoslovansko zedinjenje.

V zgodovini pisje je ta glas prišel prek M. Paulove, ki svoje mnenje ponavlja tudi še v najnovejšem delu. Ugotavlja sicer, da je besedilo addresso unionistično, v duhu sodelovanja s Tiszom, da se laska Madžarom in poudarja skupnost z Ogrsko, toda »v svojem jedru«, zatrjuje, »je addressa bila jugoslovanska, nikakor ne hrvatska.« To dokazuje z definicijo pojma naroda, kakršno daje addressa: »Etnički jedan, jedan po krvi i jeziku, po demokratskoj podlogi i demokratskim težnjama svoga bića, gojio je naš cjelokupni narod bez obzira na vjerske i imenske razlike u svojoj duši vruću želju za ujedinjenjem, koja je snagom nacionalno-kulturne privlačnosti obuhvatala sva srca naroda našega sve do živih obala Jadranskoga mora i širom Bosne i Hercegovine.«²²¹

— Pod vplivom M. Paulove je leta 1928 sodil tudi Silvo Kranjec — »Kako smo se zedinili«, str. 70 — da je addressa koalicije sicer »popolnoma unionistična« vendar pa »v svojem jedru jugoslovanska, kajti addressa ne imenuje ne Hrvatov ne Srbov...« in potem kot dokaz ponovil odstavek, naveden že pri M. Paulovi. S. Kranjec je torej za dokaz »jugoslovanskosti« addresso koalicije dodal argument, da addressa ne omenja ne Hrvatov ne Srbov (o Slovencih se ni vprašal). Razume se, da besedila addresso ni mogel imeti v rokah, saj ta sloni na zahtevah *hrvatskega* naroda in njegovih pravicah.

D. Janković pa nič ne da na zatrjevanja o »intimnem jugoslovanskem in nacionalnem mišljenju« koalicije, ampak se zanaša samo na besedilo addresso same. Za D. Jankovića je addressa predvsem izraz lojalnosti hrvatsko-srbske koalicije do dinastije in monarhije in iz nje citira tiste odstavke, ki govorijo o »pretiranem navdušenju« za to monarhijo. Mimogrede opozarja, da je hrvatsko-srbska koalicija v tem času po vsem videzu bila

7 Prva odločitev

bolj nagnjena k neodvisnosti Hrvatske kot pa k ustanavljanju kake Jugoslavije. In nato sodi, da je koalicijska adresa objektivno pomenila udarec emigrantskim politikom Jugoslovanskega odbora.²²²

Kritičnost D. Jankovića do adrese koalicije je gotovo umestna. Njegova razčlemba pa še ne upošteva okoliščine, da adresa koalicije ne pomeni samo opredelitve odnošaja koalicije do monarhije in dinastije, ampak da pomeni tudi odgovor na prizadevanja starčevićancev in pa Krekove in Koroščeve smeri za reformo monarhije v smislu državnopravnega zedinjenja vseh habsburških Jugoslovanov še v času vojne. Adresa pomeni nezanimanje za Slovence in vztrajanje na sistemu dualizma.

Adresa koalicije vsebuje zahtevo po *zedinjenju hrvatskih dežel* in to *na temelju hrvatskega državnega prava! Srbi niso omenjeni* in teza, da prebivalstvo hrvatskih dežel, ki k njim prištevata tudi Bosno in Hercegovino, sestavlja en narod, brez ozira na verske in imenske razlike, ne presega v tem pogledu pravaške teze o izključnem obstoju hrvaškega političnega naroda na tem ozemlju. Po dikciji adrese je ta »naš narod« le »hrvatski narod« in ne kaj drugega. Okoliščino, da poleg zgodovinskih, državnopravnih argumentov poudarja tudi, da gre za etnično enoten in jezikovno enoten narod, še ni mogoče vzeti kot zahtevo po kaki *jugoslovanski*, to je tudi na priznanju Srbov in Slovencev sloneči politični rešitvi. Srbsko ime ni omenjeno in torej to vprašanje ni moglo biti tisto, ki bi ne dovoljevalo skupne adrese s starčevićanskimi pravaši. Bistvena razlika med starčevićansko in koalicijsko adresom pa je v tem, da *adresa koalicije Slovencev sploh ne omenja*, niti neposredno niti posredno.²²³

Iz zadrege, ki jo jugoslovanski emigranti občutijo ob adresi hrvatsko-srbske koalicije jim pomaga adresa starčevićanske »milinovske« opozicije v hrvatskem saboru! »Po drugi strani je treba zelo ceniti drzni in odločni jezik adrese opozicije,« piše Bulletin Yougoslave. »Se nikoli ni noben dokument, ki bi prihajal iz vrst kake parlamentarne skupščine, vseboval takšne obtožnice proti avstroogrskim oblastnikom.«

Starčevićanska adresa F. Šišić ni sprejel v svojo zbirko dokumentov. S tem je vplival na sodbo svojih bralcev, saj niso izvedeli za obstoj dokumenta, ki je že sam po sebi pomemben v zgodovini jugoslovanskega gibanja na ozemlju monarhije med svetovno vojno in ki je njegovo poznanje potrebno tudi za pravilno vrednotenje adrese koalicije. Starčevićanska adresa tudi pozneje ni bila ponatisnjena.

Starčevićanska adresa govori v imenu Hrvatov (hrvaškega političnega naroda) in tudi v imenu Slovencev, graja nacionalno zatiranje enih in drugih v obeh polovicah habsburške monarhije in zahteva njihovo državnopravno združenje, boj proti dualizmu in za zedinjenje pa poudarja kot najvažnejši pogoj nacionalne eksistence, nič manj pomemben od oboroženega boja proti zunanjim sovražnikom monarhije! Cesar naj bi takoj, ko vojna to dopusti, sklical zastopnike vseh hrvatskih in slovenskih dežel na sabor v Zagreb, kjer bi se izvršilo zedinjenje s Slovenci na osnovi narodnostnega načela. Novi splošni sabor hrvatskega kraljestva bi moral urediti notranje razmere v državi, tako da bi v celoti spoštoval *versko kulturne in plemenske individualnosti*, uredil pa bi tudi razmerje kraljestva do drugih dežel cesarstva. V adresi je še rečeno, da hrvatsko-slovenski narod odklanja ne samo hegemonijo obeh privilegiranih narodov Nemcev in Madžarov, ampak da odklanja tudi, »da pride bodisi v celoti

bodisi samo z nekaterimi svojimi deli pod oblast in vlado katere od sosednih držav.«²²⁴

Ne koalicijska ne starčevičanska adresa nista omenjali Srbov. Vendar: si duo faciunt idem, non est idem. Tako je to dejstvo ocenjeval že tedaj govornik Srbov iz koalicije dr. Dušan Popović. Izključno omenjanje hrvatskega naroda in ne tudi Srbov (Slovencev D. Popović menda sploh ni imel v mislih) v adresi koalicije je po njegovem pomenilo samo to, da so s tem hoteli pokazati vsem Hrvatom, da Srbi niso ovira prizadevanjem in željam hrvatskega naroda. Še bolj natančno je dodal, da se Srbi ne bojijo tega, da bi se zedinjenje Hrvatov (brez Slovencev) uresničilo v monarhiji in v hrvatsko-ogrski skupnosti (v okviru dualizma), s hrvaškim imenom (!) in ob popolni hegemoniji Hrvatov (!), kajti Srbi se smatrajo za isti narod s Hrvati. Za starčevičansko adresno pa je D. Popović menil, da je rezultat strasti in ne razuma, če govori samo o hrvatskem ali o hrvatsko-slovenskem narodu, o bratstvu s Slovenci, da tem priznava narodno ime, Srbe pa izpušča.²²⁵

Starčevičanska adresa je bila, kot obe drugi, tudi nekakšen zapoznel odgovor na antantno noto z dne 10. januarja. Edino ona je bila za Jugoslovanski odbor uporabna, da z njo dokazuje dejanski obstoj »tuje dominacije« v jugoslovanskih deželah dvojne monarhije, izpod katere bi naj antanta te dežele osvobodila.

Starčevičanski adresi se je pridružil tudi Stjepan Radić. Frankovci so predložili lastno adresno, ki se od starčevičanske razlikuje ne samo po ultrapatriotskem tonu, ampak bistveno tudi po tem, da ne zahteva državnopravnega zedinjenja s Slovenci, ampak takšno zedinjenje le dopušča.²²⁶

Po okoliščinah svojega nastanka, po namenu njenih avtorjev in po temeljnih potezah njenih državnopravnih zahtev je adresa starčevičanske stranke neposredna predhodnica majniške deklaracije Jugoslovanskega kluba.

Pomembna je po svoji neuresničeni zamisli, da bi to morala biti skupna izjava vseh strank v hrvaškem saboru, pomembna po tem, da so pri njenem sestavljanju sodelovali slovenski predstavniki Krekove-Koroškeve smeri. Pomemben je tudi njen antidualistični značaj, pomembna je njena kritičnost do dejanskih razmer, ki so v njih živeli habsburški Jugoslovani. Pomembna je po tem, da postavlja vprašanje njihovega državnopravnega zedinjenja na prvo mesto in sicer na temelju narodnostnega načela. Dejstvo, da v njej Srbi niso imenovani, pomeni, da srbsko vprašanje na Hrvaškem pojmuje še vedno v okviru hrvaškega državnega prava, podobno kot tedaj tudi sama hrvaško-srbska koalicija. Potrebo političnega upoštevanja Srbov je izrazila z izjavo, da bi ustava kraljevine Hrvatske morala upoštevati enakopravnost vseh »versko-kulturnih in plemenskih individualnosti«.

Vladajoči dejavniki v Avstriji, posebno še avstrijska uprava v slovenskih deželah, so dobro ločevali med izjavo hrvaško-srbske koalicije in pa starčevičansko izjavo. Medtem ko je izjava koalicije prišla v slovenske liste brez posebnih ovir, je cenzura objavo starčevičanske adrese preprečevala. Ni zato naključje, da je tržaška »Edinost« 6. marca 1917 poročala samo o adresi večine (pohvalno, vendar s kritično pripombo, da adresa premalo pobija madžarsko teorijo, da so le Madžari politični narod na Ogrskem). »Slovenski Narod« je 7. marca 1917, objavil obsežen izvleček

iz adrese koalicije, a hkrati je naravnost povedal, da o adresi manjšine ne more pisati zaradi cenzure. Šele po nekaj dneh je to pomanjkljivost skušal popraviti tako, da je vsebino starčevičanske adrese ponatisnil po povzetku v »Grazer Tagespost«, ki jo je objavila kot dokaz nepatriotičnega razpoloženja Jugoslovanov!

V čem je bilo merilo, po katerem so avstrijski vladni organi pozitivneje presojali adresu koalicije od starčevičanske, kaže poročilo dunajske državne policije (Staatpolizeiliches Büro). Poročilo se najprej ustavi ob tem, da starčevičanska адреса obsega tudi slovenske dežele! Nato ugotovi, da zahteva frankovska rezolucija le zedinjenje hrvaških dežel in da se glede Slovencev le veseli, da se štejejo za neločljiv ud hrvatsko-slovenskega naroda, da sprejemajo hrvatsko državno misel in hrvatska prizadevanja za zedinjenje. Končno pa poudari, da hoče adresa večine samo zedinjenja vseh hrvatskih dežel v okviru ogrsko-hrvatske skupnosti, ne oziraje se na rasne in plemenske razlike in posebej ugotovi, da ta adresa ne zgublja o Slovencih nobene besede!²²⁷ — Tudi v Budimpešti niso spregledali, v čem je bistvo razlik med obema adresama. Pester Lloyd je 8. marca 1917 pisal, da adresa večine ostaja v okviru dualizma in državne skupnosti z Ogrsko, medtem ko opozicijska izključuje eno in drugo.

Koroški list »Mir«, ki je v tem času podpiral Krekovo in Koroščevo smer proti Šušteršiču, je 16. 3. 1917 v uvodniku »Hrvaški sabor in Slovenci« ob omembi vsebine milinovske adrese napovedal: »Prihaja čas, ko se bo odločila usoda monarhije. Odločila jo bo pot, ki jo nastopi notranja politika.«

Splošne politične razmere v avstrijski državni polovici so v tistem času bile pod vtisom prizadevanj nemških meščanskih strank, da bi dosegle ustavni oktroa v smislu svojih zahtev še pred sklicem parlamenta.

V začetku februarja so ta prizadevanja prišla na otipljivo stopnjo. Od tedaj pa do srede aprila 1917 so potekale zelo vnete priprave za pripravljanje ustavnih uredb v smislu nemških »Belangov« iz leta 1916. Čehi k tem pripravam niso bili pritegnjeni, tudi nemške socialne demokrate so izključevali in so jih vabili samo k razpravi o novem poslovníku parlamenta. V teh obravnavah so se počali samo s češkim, gališkim (poljskim) vprašanjem in pa s poslovníkom. Ničesar niso govorili o jugoslovanskem vprašanju. Zakonski osnutek za razdelitev dežel po nacionalnih okrožjih je bil kot okvirni sicer pripravljen za celo državo, tudi za slovensko-nemške dežele, a na protest alpskih Nemcev so sklenili pripraviti samo zakon, ki bi razmejitev po nacionalnih okrožjih določal zgolj na Češkem. Nemški Štajerci so se bali, da ne bi tudi pri njih bilo ustanovljeno slovensko okrožje, Tirolci pa so se bali italijanskega; nemški Korošci niso omenjeni in zanje »nevarnost« kakega slovenskega okrožja najbrž sploh ni obstajala. (Höglinger, str. 136—145). Nemcem v slovenskih deželah je že zadoščal stari položaj!

Poglavitni vzrok, da oktroa ni bil sprejet še pred sklicem parlamenta, je bila februarska revolucija v Rusiji, ki je »dala spodbudo vsem tistim tokovom, ki so bili proti politiki oktroaja.«²²⁸ Tudi cesar Karl sam baje ni bil naklonjen avtoritativnim rešitvam. 11. aprila 1917 je predsednik vlade Clam Martinic predložil cesarju osnutke za oktroa o državnem je-

ziku in o okrožjih na Češkem. Cesar pa je odklonil, da bi kršil ustavo, čeprav dotlej nanjo še ni prisegel. Sporočil je Clamu Martinicu, da oktroa izostane in da se naj državni zbor skliče brez tega. 16. aprila je Clam Martinic sporočil Baerenreitherju, da oktroaja ne bo. Na seji vlade je ta sklep obrazložil zunanji minister Czernin in sicer s tremi poglavitnimi razlogi:

1. spričo revolucije v Rusiji ničesar storiti, kar nasprotuje demokratičnim tendencam;

2. poslati hoče socialdemokratske predstavnike v Stockholm, zato ne storiti ničesar, kar ti ne bi mogli sprejeti ali kar bi Rusom dokazovalo, da so Slovani v Avstriji zatirani;

3. izogniti se vsemu, kar bi kazalo na tesno povezanost z Nemčijo, kajti vojna je postala križarski pohod proti Nemčiji. (6. aprila 1917 so ZDA napovedale vojno Nemčiji.)²²⁹

Na diplomatskem področju je v tem času potekala akcija princa Šixta Burbonskega. Cesar Karl si je prek njega prizadeval doseči sklenitev posebnega miru z antanto. Takšen mir bi pomenil ohranitev habsburške monarhije in s tem tudi še nadaljnje ločevanje jugoslovanskega vprašanja v dva dela, v vprašanje Srbije in Črne gore in pa v ureditev položaja Jugoslovanov na ozemlju habsburške monarhije. Čeprav so pogajanja bila tajna, v tem času tudi v javnosti misel sklenitve posebnega miru s habsburško monarhijo ni bila neznana. Vse pogosteje so se tudi pojavljale novice in časnikarska poročila, ki so nakazovala, da so tajna pogajanja v teku.²³⁰ Jugoslovanski politiki v habsburški monarhiji so tako stali pred vprašanjem, kako reševati probleme obstoja Slovencev, Hrvatov in Srbov dvojne monarhije, pod vtisom dveh momentov: pričakovanja posebnega miru in pa zavesti, da antanta v svojih vojnih ciljih ločeno postavlja vprašanje obnove in povečanja Srbije in Črne gore.

V takšnem položaju je eden izmed računov bil, da se bo vprašanje preureditve monarhije odločalo ne samo v parlamentarnih forumih in po dejanju monarha, ampak tudi ob vplivu antante, ki bi se neposredno izrazil na mirovni konferenci. Zato gotovo ni naključno, da starčevićanska adresa prav to možnost še posebej poudarja in v tem smislu izjavlja, da je vprašanje habsburških Jugoslovanov tudi mednarodno »hrvaški in slovenski narod zahteva v imenu svojih zaslug za splošno civilizacijo Evrope in v imenu narodnega načela tako od ustavnih faktorjev monarhije kot tudi od mednarodnih faktorjev, da ga priznajo in smatrajo za eno enotno nedeljivo narodno celoto... in da v tem smislu z njimi tudi ravnajo.«)

V zvezi s prizadevanji premakniti vojno diplomacijo z mrtve točke v interesu habsburške monarhije je odhod skupine avstrijskih katoliških politikov na katoliški shod v Zürichu 13. februarja 1917. Potovali so državni poslanci Heinrich Mataja, Mořic Hruban, Anton Lukasewitz, Vitez von Luk in pa moravski deželni odbornik J. Šramek. Član skupine je bil tudi Ivan Sušteršič! Potovanje teh konservativnih politikov je bilo gotovo v smislu cesarjeve zunanje politike, saj je ministrstvo za notranje zadeve potna dovoljenja izstavilo na njegov izrečni ukaz.²³¹

Ob Sušteršičevem odhodu si je Jeglič zapisal, da gre za sestanek avstrijskih, nemških, bolgarskih in turških katoličanov, morda tudi z udeležbo katoličanov iz antantnih dežel.²³² »V Zürichu je (Sušteršič) predložil brzojavko na cesarja Viljema; šele Nemci sami so brzojavko prepre-

čili, rekoč, da se s takega shoda vendarle ne sme brzojaviti predstavniku protestantizma.«²³³

Med svojim bivanjem v Švici Šušteršič ni odklonil pobude predstavnika Jugoslovanskega odbora za zaupen sestanek. Pri tem razgovoru je sicer izrazil prepričanje o zmagi centralnih sil in odklonil ponudbo, naj vstopi v Jugoslovanski odbor. Hkrati pa si je odprl vratca tudi za drugi primer, če bi se razmere spremenile, in napovedal, da bi se tedaj prvi postavil na stran Jugoslovanskega odbora. V tem pogovoru je Šušteršičeva žena, ki je tudi bila navzoča, izklepetala, da »naši mladi doma« stoji na podobnem stališču glede jugoslovanskega vprašanja kot emigranti v Švici.²³⁴

Prav v dneh, ko je hrvaški sabor razpravljal o adresah, je 7. marca 1917 prišlo do sestanka predstavnikov hrvaško-slovenskega kluba s predstvom Češkega svaza.²³⁵

Sestanka so se udeležili kot predsedstvo Češkega svaza Hruban, Hübschmann, Staněk, Tobolka in Tusar, od slovensko-hrvaškega kluba pa Korošec, Krek in Spinčić. Govorili so o skupnem nastopanju v ustavno političnih vprašanjih, predvsem o skupnem odporu proti poskusom oktroirati nemške nacionalne zahteve. Sporazumeli so se, da ne bodo obnovili kake skupne organizacije po vzgladu nekdanje »Slovanske unije«, a da bodo nastopali dogovorno. Češki in jugoslovanski predstavniki so izmenjali tudi splošne poglede na politični položaj. Nazore Češkega svaza je razložil njegov socialno demokratski član Šmrcal. Menil je (po Spinčiću), da ne bo zmagala niti antanta niti Nemčija, da mora Avstrija izvrševati svoje poslanstvo in da nekateri Nemci že uvidevajo, da z germanizacijo ni mogoče naprej. Zato je treba taktično postopati tako, da bi bilo mogoče računati na nekatere nemške stranke... Politična osnova je ideja avstrijske države, ki je treba z njo nastopati proti pangermanizmu. — Tudi češko-moravski klerikalec Hruban je naglašal, da niso vsi Nemci skrajno nemško nacionalizirani, da sta cesar in cesarica pravična in da ne bosta dovolila enostranskih rešitev ter da so Čehi in Jugoslovani dinastiji potrebni. — Češki predstavnik Tusar je bil mnenja, da je mogoče kaj doseči samo pri cesarju in cesarici, kot dobro znamenje pa je omenil, da vlada sedaj odstopa od oktroiranja nemških zahtev in da misli tudi na to, da bi opozicija Slovanov mogla v tujini povzročiti negativno tolmačenje.

Od Slovencev je menda govoril le Korošec. Češka stališča mu niso nalagala kakih političnih dilem, zato je izjavil, da je popolnoma zadovoljen s tem, kar je bilo rečeno in je posebno pohvalil Čehce, da so se »postavili na realna tla državne misli«. Ugotovil je, da so Čehi dali tudi Jugoslovanom temelj za nadaljnje skupno delo. »Temelj tega je državna ideja in zvestoba državi.« S tega stališča je najboljše mogoče braniti svoje narodne interese. Naglašal je, da je treba vedno postavljati v ospredje tisto, česar Nemci ne morejo storiti (!) in pojasnil, da pri tem misli na moč Avstrije nasproti Ogrski in na samostojnost in suverenost monarhije nasproti Nemčiji. Na ta način si bodo češki in jugoslovanski politiki pridobili veliko zaveznikov tam, kjer jih danes nimajo; določno je omenil samo »najvišje in vojaške kroge«, ki na takšna stališča gledajo z velikimi simpatijami in katerim je treba proti »razvratnim nemškim in madžarskim tendencam« dopovedovati: »Tukaj so narodi, ki se nanje država lahko zaneše.«

Tudi hrvatski predstavnik Spinčić je v svojih izvajanjih ostajal na tleh monarhije in izražal misel, da bi cesar lahko bil zaveznik pri izvedbi protinemške in protimadžarske preosnove države, kajti cesar »nas potrebuje proti Germanom«.

M. Paulova razočarano piše, da je sestanek Češkega svaza z Jugoslavnimi sam po sebi v češki javnosti sicer zbudil simpatičen odmev, a da to ni bilo upravičeno, kajti »oportunisti so se tukaj sešli z oportunisti«. Razočaranje jo prevzame tako, da prezre protidualistično misel pri Slovencih in Hrvatih, ki je dejansko pomenila korak naprej od golega »oportunizma«. Opaža sicer, da so jugoslovanski predstavniki imeli idejno politično nadmoč nad Češkim svazom, saj »so Jugoslavniki imeli celo državno koncepcijo za preosnovo Avstroogrske«. ²³⁸ Toda za avstroogrski sistem razdiralne vsebine protidualistične misli ne opaža. To ni slučajno.

Dejstvo je, da v zamislih čeških politikov o nastopu v državnem zboru ni bilo ne na tem sestanku ne tja do sestavljanja češke državnopravne izjave 29. maja 1917 razčiščeno vprašanje Slovaške. Niso se odločili, ali je treba zahtevati samo češko državno pravo, to je ostati v okviru dualizma, ali pa tudi zedinjenje s Slovaško. Slednje je seveda bilo mogoče samo z neposrednim rušenjem dualističnega sistema. V tem so si jugoslovanski politiki bili že na jasnem; zanje se je pojem reorganizacije monarhije vezal z odpravo dualizma. Zaradi tega se ni mogoče zadovoljiti s preprosto trditvijo o srečanju oportunistov z oportunisti.

Stališče Jugoslovanov je v tem oziru razložil Spinčić, ki je posebno poudaril, da ravno v istem času teče v hrvaškem saboru debata o adresi cesarju in da tam sprejemajo misel o zedinjenju Hrvatov in Slovencev in da opozicijski poslanci to zahtevajo »brez oportunističnih ozirov na dejstvo dualizma«. Slovaškega vprašanja se Spinčić neposredno ni dotaknil. Dejal pa je: »Pustimo nazor in idejo Avstrije (Cislajtanije), delajmo za (celotno) monarhijo in dinastijo. Ta nas potrebuje. Ne smemo delati na lahko kot večasih. *Gledati moramo, da pride do radikalnih sprememb* ...«

Korošec je na sestanku 7. marca 1917 že sporočil, da se jugoslovanski poslanci pripravljajo na združitev v eno zvezo. Povedal je, da se je v tem smislu uradno izjavil hrvaško-slovenski klub. Z dalmatinskimi poslanci oficialnega sestanka ni mogoče pripraviti, ker so ali internirani ali pa se ne morejo pripeljati iz Dalmacije, vendar je iz privatnih stikov z njimi gotovo, da so vse tri skupine pripravljene ustanoviti skupno zvezo.

Za presojo tedanjih stališč je treba pomisliti, da je sestanek 7. marca bil še pred tistim velikim vzplamenjenjem demokratičnih pričakovanj in politične radikalizacije, ki ga je zanetila meščansko demokratična revolucija v Rusiji nekaj dni za tem, 12. marca 1917. Na udeležence sestanka je še vedno učinkovala tudi antantna nota, posebno pa Wilsonova izjava za mir brez zmagovalcev (22. 1. 1917).

Poudarjanje dinastije kot dejavnika, ki naj pripomore k preosnovi habsburške dinastije v protinemškem in protimadžarskem smislu, je v takih razmerah bilo vedno manj izraz apriorne lojalnosti, a vse bolj zadnji up za zavarovanje slovenskih, hrvaških in čeških nacionalnih interesov v monarhiji, ki obstane. Zanašanje na vojaške kroge je bilo s tem

v neposredni zvezi: vojska je slej ko prej veljala kot instrument monarha. Zanašanje na nemške stranke, ki bi se nanje bilo mogoče nasloniti, ker ne gredo za skrajnimi nemškimi nacionalisti, pa je bilo dokaj neopredeljeno. Ni bilo niti jasno, koga govorniki pri tem mislijo: ali nemške krščanske socialce ali pa nemške socialne demokrate.

V tistih dneh (12. marca 1917) je Beneš v imenu češkega vodstva v tujini zaupno sporočil v Prago, naj češki politiki ne računajo samo z razbitjem Avstrije, kajti lahko se zgodi, da zmaga antante ne bo popolna. V primeru nepopolne zmage antante bi se monarhija preosnovala v narodne države. Celó pri preosnovi habsburške monarhije, ki bi do nje prišlo pod vplivom antante, Beneš ni računal na razbitje dualizma! Predvideval je ustanovitev češke nacionalne enote brez Slovakov in v splošnem je bil skeptičen glede možnosti za ustanovitev jugoslovanske, t. j. protidualistične državne enote.²³⁷

Podobne vtise o veliki verjetnosti, da monarhija obstane, je v teh dnevih pridobil tudi Krek pri drugih političnih stikih na Dunaju. Ni znano, ali je iskal stik s krščanskimi socialci, vsekakor pa je gotovo, da je govoril z najvišjimi predstavniki nemške socialne demokracije, Rennerjem, Adlerjem in Ellenbogom.²³⁸ Povedali so mu, da »tudi oni ne mislijo na razpad, računajo pa s porazom in gospodarsko vojno, ki jo utegne voditi Anglija.« Ti pogovori so — po Prepeluhovem pisanju — v Kreku utrdili prepričanje, ki da ga je kmalu za tem, vsekakor še v mesecu marcu, izrazil glede možnosti razpada Avstrije: »Na to pa danes nihče resno ne misli.«²³⁹ Sprejemal je Rennerjevo misel, ki jo je prav tedaj bral v njegovi knjigi »Marxismus, Krieg und Internationale« (Stuttgart 1917), o nujnosti ohranitve habsburške države kot gospodarske enote. Tudi sam je bil mnenja, da se Avstrija na znotraj, gospodarsko vzeto, res dobro dopolnjuje. Prepričan je bil, da prav to omogoča, da se država preosnuje v nacionalnem in demokratičnem smislu. »Takšna zgradba se more narodno spremeniti, upravno osvežiti, more porušiti fevdalstvo, demokratizirati, celo socializirati...« In le v takšni, preosnovani državi bi lahko živeli tudi njeni narodi, nikakor pa ne v kaki Naumannovi »srednji Evropi«, ki je v bistvu »velenemški sen, brez kompromisa s Slovani«. Če bi se posamezni deli od te gospodarske skupnosti odtrgali, po Krekovem prepričanju sami ne bi mogli dolgo živeti. Kaj je potemtakem naloga slovenske oz. jugoslovanske politike? »Naša naloga bo, da damo po vojni našemu državljanskemu življenju več demokracije in svobode. Zlasti svobode!«²⁴⁰

Krek je zato še večji pomen pripisoval boju za demokratizacijo državnega življenja, za »porušenje fevdalstva«, za »socializiranje«, za »več demokracije in svobode«. Še pred sklicem parlamenta in pred majniško deklaracijo je v pogovoru, ki se ga spominja Prepeluh, govoril o potrebi sodelovanja klerikalne »Gospodarske zveze« s socialdemokratskimi organizacijami. Menil je, da je treba vse slovenske konzume, »črne« in »rdeče«, povezati v skupno nakupovalno družbo ali zadrugo in prosil je Prepeluha, naj mu pri uresničenju te misli pomaga. Še aprila 1917 se je Krek približal tudi Antonu Kristanu kot voditelju socialdemokratske stranke s predlogom, naj krščanski socialci Krekove smeri in socialni demokratje skupaj nastopijo proti Šušteršiču in njegovi stranki. O tem predlogu se je Kristan posvetoval s Tumo. Ta mu je takšno zvezo odsvetoval, a vpra-

šanje je bilo odprto še sredi maja 1917. Prepeluh je na Kristanovo zahtevo celo pripravil poseben načrt sodelovanja.²⁴¹ To je bil menda najzgodnejši poskus z meščanske strani doseči sodelovanje s slovenskimi socialdemokrati. Jugoslovanska socialdemokratska stranka ni imela v državnem zboru poslanca in zato se ni postavljalo vprašanje njenega sodelovanja v skupnem državnozborskem klubu. Bila pa je v očeh meščanskih politikov pomemben dejavnik v slovenskem življenju. V tistem času, zlasti pa po februarški ruski revoluciji, se je že vidno obnavljala njena politična pobuda, ki pa je bila usmerjena predvsem k vprašanju miru in k pričakovanju revolucionarnih dejanj mednarodnega proletariata po vzgledu ruskega. O narodnem vprašanju ni razpravljala, prav posebno pa je tedaj odklanjala misel na sodelovanje z meščanskimi strankami. Več o njenem delovanju v tem času govori XIV. poglavje.

Krek ne tedaj ne kdaj pozneje ni mislil na revolucionarno »porušenje fevdalstva«, saj na kaj takega niti voditelji v tedanji delavski stranki niso resno mislili. Zato je razumljivo, da je kot osnovo za reševanje položaja Slovencev in drugih Jugoslovanov v monarhiji jemal tisto politično podlago, ki bi po svojem značaju edina utegnila biti sprejemljiva tudi dinastičnemu ustavnemu faktorju. To je bilo hrvaško državno pravo. Nič čudnega, da ga je prav tedaj toliko poudarjal, da se je to Prepeluhu vtisnilo v spomin.²⁴²

Za dan 9. marca 1917 je predsednik vlade Clam Martinic povabil predsedstvo hrvaško-slovenskega kluba (Korošec, Krek, Spinčič) na pogovor.²⁴³ Tudi drugi so tedaj dobili podobna vabila.

Po Prepeluhovem spominu na Krekovo pripoved, je Krek ministrskemu predsedniku dokazoval, »da je na jugu države velikosrbska ideja politično najmočnejša, da je torej že zaradi nje treba rešiti jugoslovansko vprašanje v smislu trialistične preureditve države.« Ohranjen pa je tudi neposredni Spinčičev zapis, ki pravi, da so Clamu govorili za zedinjenje Hrvatov in Slovencev v državnopravno skupino, »ki bi bila trdnjava proti tujcem (proti Italijanom) in povezava na Balkan. Samo katoliško cerkev, je razlagal Krek, bi se lahko uporabilo kot politicon. A vsekakor bi se tako zadovoljilo zedinjeni narod in ne le, da ta ne bi več hlepel ven, ampak bi bila tako ustvarjena tudi privlačnost za sosednje dežele.«

Jugoslovanski predstavniki so potemtakem od predsednika Clama zahtevali državnopravno zedinjenje Hrvatov in Slovencev in uporabili vse običajne argumente, ki so z njimi že vse dotlej skušali avstrijskim vladajočim krogom dokazati umestnost in potrebo takšne državne reforme: jamstvo proti aspiracijam Italije, privlačnost za balkanske dežele, preprečevanje želja po zedinjenju s Srbijo, katoliški značaj takšne državne tvorbe.

Clam, ki je bil na glasu, da je prijatelj rešitve jugoslovanskega vprašanja v monarhiji, je v odgovoru ponavljal, da se ni v ničemer spremenil in da je glede jugoslovanskega vprašanja enakega mnenja kot je bil to že prej. Njemu, da ni treba dokazovati, kako nujno potrebno je to rešiti, tako da bo zadovoljen narod in da bo to v korist monarhije. »On je v tem vprašanju eno z nami. A seveda je zdaj, v času vojne, to težko reševati.«²⁴⁴

Znano je, da je H. Tuma ne samo domneval, ampak kar čisto določno trdil, da je avstrijska vlada »ponudila dr. Kreku za Slovence in Hrvate

samoupravno skupino v okviru habsburške Avstrije, poslancu Stančku pa isto za Čehe«, iz česar je Tuma izvajal, da »Krek torej svoje deklaracije ni stvoril samotvorno, ampak po iniciativi avstrijske vlade.«²⁴⁵ To je ena tistih trditvev, ki s svojo apodiktičnostjo problem bolj zamotavajo kot pa razvzlavajo.

Prav ima D. Janković, ko pravi, da je takšne vrste trditve težko dokazati z dokumenti.²⁴⁶ A tembolj je res, da je takšne obdolžitve zavrniti še veliko težje. Enkrat izrečena obtožba proti političnemu nasprotniku najde vedno kaka odprta ušesa in v spisih o sodobni zgodovini pomanjkanje dokazov nikakor še ne pomeni oprostite obtoženca. Zgodovino pisje o tem dogajanju je preveč politika in politika je vse kaj drugega kot sodišče. — Zato naj zadostuje ugotovitev, da avtentični zapis o vsebini pogovora predstavnikov hrvaško-slovenskega kluba s Clamom Martinicem dne 9. marca 1917 ne potrjuje Tumove obtožbe.

Iz istega vira imamo še en zapisek o edinem drugem pogovoru s Clamom Martinicem pred sprejetjem majniške deklaracije. Z njim sta govorila Spinčić in Krek 22. maja 1917, t. j. neposredno pred sestankom parlamenta. V tem pogovoru je Clam zavračal ne samo zahtevo po odpravi dualizma v smislu jugoslovanskega državnopravnega zedinjenja, ampak je ostajal celo zgolj v okviru določil ustave avstrijske državne polovice; bil je voljan razpravljati le o vprašanju nacionalne avtonomije. A tudi to in takšno avtonomijo je zavračal kot »katedersko modrost« in izražal je prepričanje, da bo treba ustvariti kompromis med nacionalno in deželno avtonomijo. Z drugimi besedami, ne samo ni dopuščal kakšne reforme v smislu ustanovitve jugoslovanske državnopravne enote, ampak ni dopuščal niti možnosti ustanovitve zedinjene avtonomije Slovenije v okviru avstrijske državne polovice. Krek je ob tem dejal, da razume, da vlada ne more drugače govoriti kot dualistično, da pa jugoslovanski politiki lahko mislijo tudi drugače, že zaradi Bosne in Hercegovine; opozoril je, da monarhija kot takšna sploh nima nobene ustave. Hkrati je opomnil, da protinemška, protipruska politika še nikakor ne pomeni protiavstrijske politike; dopovedoval je, da kdor hoče ravnati v korist Avstrije, ne sme pustiti Nemcev gospodovati. Menil je, da bo v novem parlamentu mogoče sodelovati s socialnimi demokrati in z njimi voditi drugačno kot pa zgolj nemško politiko. Clam je ob teh Krekovih izjavah sicer priznaval, da je jugoslovansko vprašanje tudi avstrijsko vprašanje, a rešiti ga bo mogoče šele ob sklepanju miru, ko bi se dalo doseči kak kompromis kljub dejstvu, da je cesar že zdaj prisegel na ogrsko ustavo.²⁴⁷ O kaki državnopravni izjavi jugoslovanskih poslancev ni bilo govora.

Vsekakor se tudi ta pogovor ne more tolmačiti kot »iniciativa avstrijske vlade« za majniško deklaracijo. Clamova omemba možnosti kake kompromisne rešitve jugoslovanskega vprašanja ob sklepanju miru kljub cesarjevi prisegi na ogrsko ustavo, kljub njegovi vezanosti na dualizem, ni bila nič drugega — in je tudi ne Spinčić ne Krek nista razumela drugače — kot tolažilna beseda »ad captandam benevolentiam«. O kakih drugih Krekovih stikih s predsednikom vlade v tem času ni nič znanega.

Poleg teh dveh edinih pozitivnih dejstev, ki pa oporekata trditvi Tume, je treba še spomniti na značaj že omenjenih Clamovih spisov o jugoslovanskem vprašanju.²⁴⁸

Kako pa je treba v tej zvezi oceniti znano »anketo« Avstrijskega političnega društva z dne 19. maja 1917 o jugoslovanskem vprašanju?

Anketa oz. posvet o jugoslovanskem vprašanju, ki ga je 19. maja 1917 priredil Karl Danzer, urednik v vojaških krogih vplivnega tednika »Danzer's Armeec-Zeitung« (pošiljali so ga brezplačno vsem oficirjem) velja že od M. Dežmanove knjige o jugoslovanskem vprašanju, napisane marca 1918, kot nekakšna predstopnja k majniški deklaraciji.²⁴⁹ V zadnjem času je o anketi in njeni resoluciji v tem smislu pisal B. Stulli, ki jo navaja kot vzporeden, miselno povezan dokument majniški deklaraciji in indie za njej vladni izvor. Stvar s to anketo je pojasnila že leta 1923 M. Paulova v svoji knjigi o tajni diplomatski igri v zvezi z Jugoslovani za časa svetovne vojne,²⁵⁰ njen prispevek pa ni dovolj upoštevan.

9. maja 1917 je Danzer razposlal jugoslovanskim politikom monarhije vabilo: »V našem krogu, ki se vsak dan shaja v prostorih ‚Avstrijske politične družbe‘ na Dunaju in ki mu pripadajo člani gosposke in poslanske zbornice vseh strank in narodov, generali in oficirji, visoki uradniki vseh ministrstev itn., hočemo v soboto 19. t. m. postaviti na dnevni red jugoslovansko vprašanje in pri tem dati besedo izključno zastopnikom Jugoslovanov. — Naš namen je pokazati, v nasprotju s prikazovanjem antante, da bi zedinjenje Jugoslovanov pod žezlom Habsburgov *tudi* moglo pomeniti izpolnitev upravičenih narodnih želja *vseh* Jugoslovanov. To je *edina* točka, glede katere bi morale vladati soglasje — in to soglasje želimo izreči v obliki resolucije, ki bi se o njej dogovorili — v *vsakem* drugem pogledu pa bi govorniki imeli neomejeno svobodo besede.«²⁵¹ — V nadaljevanju je Danzer poudaril popolnoma zasebni značaj sestanka in povedal, da bo dan pred njim, 18. maja, še sestanek v najožjem krogu, kjer bi se dogovorili o resoluciji.

M. Paulova je opozorila, da se je v besedici »vseh« skrival pravi namen te akcije: dobiti izjavo za zedinjenje vseh Jugoslovanov pod habsburške monarhijo, za aneksijo Srbije! V poročilu, ki je o sestanku bilo objavljeno v Danzerjevem tedniku,²⁵² je zelo jasno poudarjen poglavitni namen sestanka, namreč dobiti izjavo avstroogrskih Jugoslovanov za aneksijo Srbije in Črne gore. To je izrazil sam Danzer v svojem uvodnem govoru, ki je v poročilu podan skoraj v celoti. Danzer je računal, da bo kmalu prišlo do sporazumnega miru in mirovne konference, do takrat pa je treba zahtevo po aneksiji Srbije in Črne gore že docela pripraviti in utemeljiti. O jugoslovanskem vprašanju v monarhiji pravzaprav sploh ni govoril, omenil je le, da je treba izboljšati položaj Hrvatov, Slovencev posebej sploh ni omenil.

M. Paulova je podatek o namenih prirediteljev sestanka dobila tudi od dr. Ivana Kavčiča, člana ti. slovenskega tajnega odbora, ki je tedaj izrabljaj svoje službovanje v dunajskem vojnem tiskovnem uradu (Kriegs-Pressquartier) za obveščevalno dejavnost v korist antante. Kavčič je v uradu veljal kot izvedenec za jugoslovanske dežele in prav na njega se je obrnil Danzer s prošnjo, naj bi mu pomagal pri izbiri in pridobivanju jugoslovanskih politikov za ta sestanek. Povedal mu je, da hočejo od teh politikov dobiti izjavo za aneksijo Srbije in Črne gore k Avstroogrski. Danzer je tudi povedal, da namerava zlasti izkoristiti vpliv Kreka in je namignil, da je Krekovo ime zapisano v enem izmed seznamov veleizdajalcev, kakršni so tedaj na Dunaju bili znani z imenom »seznam Pašičevih

zaupnikov«, »seznam članov srbske narodne odbrane« in podobno. Danzerjeva omemba je bila prikrita grožnja, izrečena v pričakovanju, da bo Krek voljnejše ustregel poglavitni želji prirediteljev.²⁵³ Sicer pa se je Danzer sam nameraval obrniti predvsem na Slovensko ljudsko stranko in na hrvaške frankovce. Kavčič je pohvalil njegov namen glede Kreka, ker je bil prepričan, da bo na ta način Šušteršič izključen, Krek pa bo našel izhod iz položaja. Glede Hrvaške je Kavčič svaril pred vodilnimi frankovci, češ da so na Hrvatskem politično diskreditirani in svetoval, naj Danzer vabi manj znane ljudi. Obljubil je Danzerju, da bo s Krekom govoril. Kavčičev pogovor s Krekom je bil drugačen, kot si je Danzer predstavljal. Krek je vso zadevo presodil kot poskus ustvariti dejstvo, ki naj odločilno vpliva na mirovna pogajanja in sklenil je, da bo tak poskus preprečil. Docela ogniti se sestanku ni bilo mogoče, ker bi sicer prišli do besede frankovci in Šušteršič. Krek se je odločil, da se udeleži, a da sestanku zlomi njegovo aneksijsko ost. Sprejeta resolucija dejansko ni izpolnila poglavitnega pričakovanja prirediteljev.

Potek diskusij je bil že maja 1918 objavljen v dnevnem tisku na Hrvatskem in v Sarajevu kot gradivo za polemiko z deklaracijskim gibanjem. Te objave pa so le delno upoštevane.

Na pripravljalnem sestanku v ožjem krogu 18. maja je Danzer predlagal najprej svojo resolucijo, ki pa so jo navzoči slovenski in hrvaški politiki odklonili, ker je govorila o združenju Srbije z monarhijo. Krek je izjavil, da to ne gre. Mi pač želimo združenje Slovencev in Hrvatov, je dejal, a o priklopitvi Srbije se niti govoriti ne sme, ker bi bila proti hrvatskim interesom in je tudi Srbi sami ne marajo. Na Danzerjev ugovor, da na jugu ne gre ne za Slovence ne za Hrvate in Srbe, ampak za Jugoslovane, je Krek odgovoril, da je pojem Jugoslovan čisto zemljepisni pojem in da se more o jugoslovanstvu govoriti samo v geografskem smislu, nikakor ne v katerem drugem, najmanj pa v političnem smislu. Udeleženci iz Hrvaške in Slavonije ter Bosne in Hercegovine — Zagorac, Pazman, Ožegović, Premužić — so poudarjali predvsem zahtevo po državno-pravnem zedinjenju Hrvatov in Slovencev v monarhiji, medtem ko so glede priključitve Srbije in Črne gore dejali, da za zdaj o tem ni mogoče govoriti, Krek in Korošec sta to izvajanje podpirala. Krek je zahteval, naj bodo v resoluciji omenjeni tudi Slovenci. Razvila se je debata, ki so se v njej največ izražala mnjenja za in proti zedinjenju hrvatskega naroda s Slovenci. — Stvar je bila tako pomembna, da je Krek naslednjega dne, 19. maja, sklical poseben sestanek Hrvatov in Slovencev, ki so se nameurali udeležiti ankete, v prostore slovensko-hrvaškega kluba v državnem zboru. Tam so razpravljali o resoluciji, ki so jo Hrvatje prinesli iz Zagreba. Tukaj so na Krekovo zahtevo v besedilo resolucije vnesli tudi Slovence. Na tem čisto zasebnem sestanku je hrvatski predstavnik Premužić govoril tisto, kar navaja D. Janković kot izvajanja na razpravi v avstrijski politični družbi, namreč »da ni v interesu Hrvatov priklopiti Srbijo monarhiji, ker bi s tem dobili Hrvati sovražnika v lastni hiši, ki jih po številu prekaša...«²⁵⁴ Na tem zasebnem sestanku je nekdo iz Hrvatske svetoval, naj bi podobno izjavo, namreč o hrvaško-slovenskem zedinjenju, dali tudi v državnem zboru. Na tem posvetu sta sodelovala tudi predsednik Češkega svaza Staněk in pa poljski predstavnik.²⁵⁵

Sele po tem zasebnem sestanku so 19. maja zvečer hrvaški in slovenski politiki sodelovali na sestanku avstrijskega političnega društva. Tukaj je bila sprejeta njihova rezolucija, ki proti poglavitni nameri prirediteljev sploh ni govorila o Srbiji in Črni gori ampak je zahtevala uresničitev hrvaškega državnopravnega programa, zedinjenje hrvaškega in slovenskega naroda v posebno državno telo, enakopravno Ogrski, pod habsburškim žezlom.²⁵⁶

Resolucija je spodnesla uresničitev poglavitnega namena prirediteljev sestanka, a tudi sama po sebi, s svojo zahtevo po takojšnji uresnitvi hrvaške državnosti, prirediteljem nikakor ni bila po volji. Da to izrazi, je Danzer neposredno za njo objavil ugovor nemškega udeleženca sestanka Edmunda Steinaekerja, naj Hrvatje težišče svojih prizadevanj postavljajo raje na »realne politične cilje« ...

V anketi avstrijskega političnega društva o jugoslovanskem vprašanju in v resoluciji slovenskih in hrvaških udeležencev torej ni mogoče gledati nekakšne pripravljalne stopnje k majniški deklaraciji, ampak jo je treba oceniti kot polom neke avstrijske politične pobude.

Zakaj je prišlo do te pobude ravno v tem času, je pojasnil M. Dežman. Prireditelji so zaradi pričakovane mednarodne socialistične konference v Stockholmu o miru, hoteli glede avstrijskih narodov že v naprej uveljaviti svojo tezo. M. Paulova je bila podobnega mnenja, da je akeija nastala v ozračju pričakovanja separatnega miru. Glede izvora te kcije pa je zapisala, da ga ni mogoče z gotovostjo označiti, a da je po vsem videzu šlo v prvi vrsti za stvar vojaških aneksionistov, ki so se trudili za spremembo zunanjepolitične smeri v srbskem vprašanju. Mnenje M. Paulove se ujema z dejstvom, da je skupna avstrijsko-ogrška vlada 12. januarja 1917 zavrnila program aneksij in je v pričakovanju kompromisnega miru kot vojni cilj Avstroogrske poudarila samo varovanje njene ozemelske celovitosti.²⁵⁷ Da se vojaški krogi svojih osvojitvev na Balkanu niso bili pripravljani tako zlahka odreči, je prav verjetno. V tem smislu bi torej bilo mogoče reči, da se Danzerjeva akeija ni v celoti ujemala niti z uradno zunanjo politiko monarhije.

Ob tej priložnosti se je stara avstrijska formula hrvaško-slovenskega zedinjenja na temelju hrvaškega državnega prava izkazala kot pripravno orožje proti hotenju po aneksiji Srbije in Črne gore v imenu nekakšnega reševanja jugoslovanskega vprašanja! Najbrž ni naključno, da je zato Krek prav v tem času objavil tudi svoj znani članek v nemški reviji »Süddeutsche Monatshefte« (majska številka 1917, poročilo o njenem izidu pa je Danzerjev časnik objavil v isti številki kot poročilo o jugoslovanski anketi) za uresničitev hrvaške državne misli in da je pri tem poudarjal, da se ta misel omejuje samo na državno zedinjenje tistih južnih Slovanov, ki bivajo v monarhiji, medtem ko bi vprašanje Srbije in Črne gore ostalo s tem nedotaknjeno. To Krekovo vztrajanje na hrvaškem državnem pravu tedaj v resnici ni več ustrezalo njegovim pogledom na jugoslovansko vprašanje, ki ga je utemeljeval na narodnostno načelo, a v tem trenutku mu je prišlo prav, da je učinkovito izrazil svoje nasprotovanje poželenjem po Srbiji in Črni gori.

Sušteršičeva »Resnica« je maja 1918 skušala pobijati deklaracijsko gibanje s tem, da je majniško deklaracijo prikazovala kot prelomitev besede in dogovora na sestanku v hrvatsko-slovenskem klubu dne 19. maja.

Po Šušteršičevem prikazu je Krek že naslednjega dne, 20. maja 1917, odpotoval skupaj s Spinčičem in drugimi Hrvati v Ljubljano. Tukaj je Šušteršiču in drugim napovedal, da bodo verjetno izpeljali hrvatski predlog o izjavi v državnem zboru. Spinčič je nato o tej nameri obvestil v Zagrebu tudi hrvatsko-srbsko koalicijo in pa srbskega državnozbornskega poslanca iz Dalmaeije dr. Dušana Baljaka. Slednji se je ob tej novici takoj napotil v Ljubljano h Kreku in nato skupaj z njim na Dunaj, kjer je potem bila sestavljena državnoppravna deklaracija, ki govori o Sloveni, Hrvatih in Srbih. S tem je bil storjen greh, ki ga je »Resnica« hotela razglasiti pred Sloveni: Krek je Srbom na voljo zapustil stališče izjave z dne 19. maja 1917!²⁵⁸

Končno je treba omeniti še avdienco jugoslovanskih politikov 21. maja 1917 pri cesarju Karlu.

O vsebini pogovorov pri cesarju je povedal Korošec v svojem predavanju: »Predno smo oddali deklaracijo — ker nismo bili z nikomer v nobeni zvezi, nismo par dni nič vedeli za to — nas pokliče cesar. Ker mu je bilo mogoče znano, kakega mišljenja so postali jugoslovanski poslanci, nas je pozval v Laxenburg, kjer nas je demokratično sprejel, kakor nismo bili navajeni od Franca Ferdinanda (pač: Franea Jožefa). Povedal nam je: »Kar imate na srečo, mi povejte ali pišite, lahko pridete k meni, kadarkoli hočete!« Veste, da se je k cesarju težko prišlo. To se je sedaj spremenilo. Mi smo imeli odprta vrata v dvor. Lahko smo šli tja ali pa smo se pisмено obrnili do takratnega nositelja avstrijske krone.«²⁵⁹

Korošec torej o vsebini pogovora pravzaprav ne pove ničesar, razen tega, da je cesar jugoslovanskim predstavnikom povedal, da so jim vrata odprta. Zanimiva je Koroščeva domneva, da jih je cesar povabil v avdienco zato, ker mu je bilo mogoče znano, kakšnega mišljenja »so postali« jugoslovanski poslanci.

Cesar tega dne ni sprejel samo jugoslovanskih predstavnikov, ampak je povabil vse voditelje parlamentarnih skupin z namenom pridobiti jih za »koristi skupnosti«.²⁶⁰

O vsebini pogovora pri avdijeni je nekaj povedal že I. Dolenec,²⁶¹ ne da bi navedel, od kod ima podatke. »Pri avdijeni je Krek v razgovoru omenil potrebo, da se združijo vsi Jugoslovani monarhije v eno celoto. Cesar menda na to ni ničesar odgovoril.« Dolenec piše tudi, da je cesar na Kreka osebno napravil ugoden vtis, a tudi, da svoji nalogi ne bo kos, da se bo pokoril za grehe drugih Habsburžanov in da je Avstrija izgubljena.

Po zapisku Spinčiča²⁶² so se avdijence udeležili Korošec, Krek, Šušteršič, Pogačnik in Spinčič. Govorili so o vprašanju miru, o prehrani, o uradništvu, o zaprtih, interniranih in konfiniranih rojakih in pa o »našem zedinjenju«. O tej točki si je Spinčič zabeležil: »Treba je zediniti naše dežele, smo dejali. — Dr. Šušteršič pravi — to bi bilo nujno, marsikateremu zlu bi se odpomoglo. Na to se je Nj. Veličanstvo prijazno nasmejalo — »ja, ja« — kot da noče o tem govoriti, a morda vendarle na to misli. Hvaleč naš narod je Nj. Veličanstvo reklo, da se mu nikoli še sanjalo ni, da se bodo med nami našli ljudje, ki so izvršili atentat na Franea Ferdinanda — našega prijatelja. Dr. Šušteršič mu razloži: Frane Ferdinand je hotel okrepiti naš del (naroda) proti propagandi od zunaj, a tej

so atentatorji pripadali.« — Tukaj Spinčić pozneje pripisuje: »In hotelo se je vojevati proti Srbiji.«

Spinčićev zapis v celem potrjuje Dolenčev podatek, da so jugoslovanski predstavniki cesarju govorili o potrebi zedinjenja in da jim ta na to ni ničesar odgovoril. Podrobnost, da jim je cesar pri tej priložnosti očital atentat na Franea Ferdinanda v Sarajevu pa je zadostno opozorilo, da je cesar izrazil svoj dvom o skladnosti jugoslovanskega zedinjenja s koristjo monarhije in to je pomenilo vse prej kot pa spodbudo k temu, da takšno zedinjenje zahtevajo. O izjavi v parlamentu sploh ni bilo govora in seveda tudi ne o njeni vsebini.

Kako neugodno je bilo splošno politično ozračje za kako protidualistično rešitev jugoslovanskega vprašanja, za možnost pridružitve Slovencev kaki jugoslovanski državni enoti, je prav v tem času kazala brošura državnega poslanca Zenkerja, zastopnika nemških demokratov, torej zmernejšega elementa med nemškimi politiki. Brošura je govorila o preureditvi monarhije, predvidela je ustanovitev jugoslovanske državne enote, a brez Slovencev.²⁶³

Meščansko demokratična revolucija v Rusiji, napovedani sestanek socialdemokratskih predstavnikov v Stoekholmu in prizadevanja, da bi se monarhija izognila skupni usodi z Nemčijo, to je povzročilo, da se je načrt z oktobriranimi ustavnimi spremembami izjalovil. 24. marea 1917 je novi ruski zunanji minister Miljukov opredelil vojni cilj meščansko revolucionarne Rusije in kot zadnjo točko navedel, »da bo Rusija krog slavne Srbije ustanovila solidno organizirano Jugoslavijo kot okop proti nemškim aspiracijam.«²⁶⁴ Koliko je ta izjava neposredno vplivala na slovensko politiko, je težko ugotoviti. Ze sam padee avtokratičnega pravoslavnega carizma v Rusiji pa je pomenil važno dejstvo, ki je pospeševalo jugoslovansko usmeritev v slovenskem klerikalnem taboru. Glasilo katoliško dogmatsko usmerjene inteligence »Čas« pod uredništvom Aleša Ušeničnika, ki je veljal kot opora Sušteršiču, je v tem času ugotovilo, da je z rusko revolucijo pravoslavna nevarnost prenehala obstajati.

Z Ravniharjevimi in Rybačevimi stiki s Spinčićem in z njunim približevanjem hrvatsko-slovenskemu klubu je v slovenski politiki spet začel vidneje nastopati njen liberalni sestavni del. O obnovi časovno in notranje strnjene liberalne pobude pa lahko govorimo šele nekako od konea marca 1917 naprej.^{265a} Zaradi nasprotja med »mladimi« in »starimi« liberalci na Kranjskem, zaradi kompromitiranosti »patriotičnega« Tavčarjevega vodstva, je tudi tukaj, podobno kot pri slovenskem klerikalnem taboru, središče pobude na Štajerskem. Ne čisto po naključju živi do julija 1917 v bližini slovenskega Štajerskega, v Gradeu, Gregor Žerjav in čeprav je konfiniran, vzdržuje politične stike. Pobudo mladih podpirajo poleg štajerskih tudi goriški liberalci, pomoč jim prihaja od tržaških narodnjakov. A njihov problem ni bil samo v tem, da kake vseslovanske liberalne stranke ni bilo in da so obstajale le samostojne pokrajinske, deželne stranke, niti ne zgolj boj za vodstvo s starimi in tudi ne politično breme, ki ga je zapustilo avstrijakantsko nastopanje kranjskega vodstva ob začetku vojne. Največja težava je bila dediščina lastne nedejavnosti.

Zato so morali ob začetku novega delovanja »mladi« liberalci najprej razčistiti vprašanje, ali naj sploh nadaljujejo v okviru stare stranke ali pa naj začno docela na novo. Misel, da bi začeli z ugotovitvijo, da stranke

dejansko ni, so izrekli Štajerci (dr. Božič). O tej misli je 25. aprila Vekoslav Spindler govoril v Ljubljani s predstavnikom mladih Albertom Kramerjem. O pogovoru je 28. aprila pisal Vekoslavu Kukovcu: »Govoril sem z našimi mladimi, posebno mnogo z dr. Kr(amerjem). Obširno sva razpravljala glede zadeve, ki je bila predmet našega zadnjega pogovora. Dr. K. stoji odločno na stališču, da ni pravilno, če se z ozirom na nedelovanje stranke tekom vojne izjavimo, da smatramo stranko za neobstoječo, ker se s tem apriori odrečemo pravici, v bodočnosti glede razvoja naših narodnih razmer še imeti kako besedo. To je vočigled dejstvu, da so klerikalci pridno začeli sondirati tla za bodočnost, po njegovem mnenju neodpustljivo, ker s tem napredne sile na Slovenskem pridejo lahko ob vsak vpliv; tega bi tudi kake spremenjene razmere ne mogle popraviti.«²⁶⁵

Kramer tedaj že ni več govoril le v svojem lastnem imenu oziroma v imenu ljubljanskega kroga njegovih privrženecv, ampak tudi v imenu Žerjava. Sam je povedal M. Paulovi, da se je »resnična politična akcija naprednih Slovencev v času vojne začela z majhnim sestankom štirih prijateljev pri Žerjavu v Gradcu, nekje konec marca ali v začetku aprila. Poleg Žerjava in Kramerja sta se sestanka udeležila tudi Adolf Ribnikar in Emil Brezigar. Poglavitni sklep je bil, da je treba zdaj, ko se začneja koncentracija, delovati, da bi se jugoslovanska politika, posebno politika na Dunaju, razvijala v smeri jugoslovanske »iredentistične« misli. Brezigar je prijateljem zaupal svojo obveščevalno dejavnost in povedal za skrivni stik s Hacinom. V načelu so sklenili, da se je treba povezati z Jugoslovanskim odborom in mu politično poročati. Videli bomo, da so tak poskus v začetku novembra 1917 res storili, morda tudi kdaj prej ali pozneje, a vendar je to bil edini, ob katerem je Hacin izvršil vlogo posredovalca. Sicer se je moral strogo omejevati na delo za rusko obveščevalno službo. Eden izmed stvarnih nasledkov tega sestanka je bil to, da je Kramer postal parlamentarni dopisnik »Slovenskega naroda« na Dunaju in je lahko vplival na pisanje lista v smislu podpore Jugoslovanskemu klubu. Z Dunaja je dopisoval tudi zagrebškimi listom koalicije (»Pokret« in »Hrvatska riječ«). Proti koncu julija 1917 se je posrečilo priti na Dunaj tudi Žerjavu. Ta je na jesen postal tajnik Jugoslovanskega kluba in čeprav ga vsaj v prvih mesecih niso še pripuščali k sejam kluba, je vendarle v tesnem stiku s predsednikom Koroščem in drugimi njemu politično bližnjimi člani občutno vplival na delovanje kluba.²⁶⁶

Pričakovanje novih možnosti političnega življenja, posebno pa dejavnost Krekove in Koroščeve smeri v slovenskem klerikalnem taboru, je bilo tisto, kar je neposredno vzpodbujalo tudi slovenske liberalce. Koroščeva »Slovenska kmečka zveza za Štajersko« je že na seji 9. aprila 1917 v Mariboru sklenila, »da se doseže v sedanjem prevažnem času kolikor mogoče skupen in enoten nastop vseh štajerskih Slovencev v narodnih zadevah in stopiti v stik s Štajersko Narodno stranko«.²⁶⁷ S to pobudo je Korošec prišel v Celje 15. aprila in v Ljudski posojilnici se je sestel s predstavniki Narodne stranke, kjer so sklenili zamišljeno sodelovanje. Zanimivo je, da so tedaj zamišljeni cilji ostajali v okviru starih praktičnih političnih zahtev štajerskih Slovencev za avtonomijo (splošna volilna pravica za štajerski deželni zbor, razdelitev v okrožja, nadsodišče v Ljubljani, celjska gimnazija, trgovska šola v Celju, ptujska in mariborska gimnazija, kmetijska šola za Mursko dolino).²⁶⁸ Obvestila o širšem snovanju

Krekove smeri so štajerski liberalci dobili tudi iz Ljubljane. V že navedenem pismu z dne 28. aprila je Spindler Kukovecu poročal: »Navedeni (Kramer) mi je povedal mnogo zanimivega, kako dr. Krek na Kranjskem dela vzporedno z dr. Korošcem, toda veliko dalekosežnejše. Toda to se ne da vse pisati, v to svrhu bi bil usten pogovor potreben.«

Razlika med delovanjem štajerskih liberalcev in pa skupine okrog Zerjava in Kramerja je bila v tem, da so Štajerci veliko storili, da dobe stik s čim širšim krogom ljudi po vsej deželi, medtem ko so se vodilni »mladini« omejevali na politično dejavnost v stiku s predstavniki drugih strank na eni strani in v prizadevanjih za to, da si pridobe vodilno besedo v sami liberalni stranki nasproti »starim«, na drugi strani.

Na Štajerskem je posebno vneto in požrtvovalno deloval Vekoslav Kukovec, ki je tedaj bil v vojaški službi v Lebringu in Talerhofu. Od tod se je vzlic velikim težavam vozil na slovensko štajersko podeželje, se sestajal z zaupniki in oživiljal delovanje stranke. Prav njegovi dejavnosti je treba pripisati začetek deklaracijskega gibanja na Slovenskem. Pri tem je imel tudi dobre sodelavce, med njimi gotovo Vekoslava Spindlerja.

V aprilu 1917 sta Kramer in Ribnikar poiskala Kreka, ker sta slišala, da Krek »išče narodno orientacijo«. Krek je v pogovoru povedal, da je prek Spinčiča v stiku s Hrvati. Bil pa je še previden glede sodelovanja s srbskima poslancema Vukotičem in Baljakom. Paulova to pojasnjuje z opozorilom, da takrat Šušteršičevo stališče o tem vprašanju še ni bilo razčiščeno.²⁶⁹

Prvi vidni uspeh nove pobude v slovenskem liberalnem taboru je bil sklep izvrševalnega odbora Narodno napredne stranke z dne 24. maja 1917, da morajo jugoslovanski poslanci »z največjo odločnostjo zahtevati v okviru monarhije združitev in osamosvojitve vsega našega naroda« in da je prvi pogoj za uspešno delovanje enotna organizacija vseh jugoslovanskih poslancev. To je bila podpora ustanovitvi Jugoslovanskega kluba na Dunaju pa tudi začrtanje pogloblitve misli, ki bi jo moral program kluba vsebovati in zagovarjati.

Za presojo ustanovitve Jugoslovanskega kluba, nastanka majniške deklaracije in za razmerje vlade Clama Martinica do tega nastopa jugoslovanskih poslancev je med novim gradivom najpomembnejše pričanje dr. Josipa Smodlake, liberalnega državnozborskega poslanca iz Dalmacije, soavtorja politike »novega kurza«, znanega po svojih starih simpatijah za Jugoslavijo, neodvisno od habsburške monarhije.²⁷⁰

Nekako sredi marca 1917, najbrž že po skupnem sestanku Češkega svaza in predsedstva hrvatsko-slovenskega kluba se je Smodlaka, ki je živel od začetka leta 1916 na Dunaju, sestal s Tusarjem (članom predsedstva Češkega svaza). Cenil je Tusarja kot mirnega in stvarnega politika. Med poslanci v Češkem svazu v tem času še ni bilo nobenih priprav za odprtje državnega zbora. Smodlaka je izrazil mnenje, da bo treba na začetku dati nekakšno izjavo in je predlagal, naj bi Čehi sprejeli v deklaracijo Slovake. Tusar mu je odgovarjal, da to ne gre, skliceval se je na močno češko zgodovinsko državnoopravno strujo in državnoopravni program, ki baje to preprečuje. Smodlaka je ugovarjal: »Ali torej hočete dualizem, ali pa federalizacijo Avstrije? Če že ne moremo doseči nič dru-

gega, moramo zmagati vsaj nad dualizmom.« — S svojim starim političnim nasprotnikom Krekom se že nekaj let nista videla. V prvi polovici maja ga je na svojo pobudo Krek poiskal na Dunaju z besedami: »Sklican bo državni zbor, bodimo složni. Bližajo se zgodovinski dogodki.« Smodlaka je glede na čas, ko sta oba tabora bila v medsebojnem boju, dejal, da je preteklost treba pozabiti. Krek je odvrnil »Jaz sem že pozabil«. Oba sta se potem sešla v nekem zasebnem stanovanju in vsak je pripeljal s seboj po enega svojega prijatelja — poslanca, ki mu je zaupal. Krek je pripeljal Vjekoslava Spinčiča, Smodlaka pa dr. Melka Čingrijo. Sad tega posvetovanja je bil dogovor, da ustanove v državnem zboru skupni klub in da ob odprtju državnega zbora izdajo programsko izjavo. Klub bi se imenoval Jugoslovanski klub, kot vzporedje k Jugoslovanskemu odboru za mejami! Smodlaka je postavljaj klerikalnemu bloku pogoj, da bosta v deklaraciji izraženi dve ideji: 1. da so Slovenci, Hrvati in Srbi en narod in 2. da imajo pravico odločati sami o svoji usodi.« Krek za svojo osebo se je strinjal. Glede Šušteršiča je izjavil, da ga bodo morali pretipati Dalmatinci sami. Smodlaka je to nalogo zaupal Dubrovčanu Čingriji. — Krek je pri sestanku s Smodlako odkrito izjavil, da se boji, da bo Šušteršič akcijo razbil, ker noče skupne hiše »s Srbi«. Zato je hotel, naj bi nanj vplivali Dalmatinci, kar se je Čingriji v celoti posrečilo. Šušteršič osebno ni imel nobenega deleža pri pripravljanih akcijah za sklic parlamenta, niti pri stilizaciji deklaracije. Ni bil niti izvoljen v redakcijski odbor. Kar se tiče Korošca, sta on in Krek bila neločljiv par. Krek je po svojem posebnem molčečem značaju vedno stal v ozadju, dajal je politične ideje in potiskal Korošca v ospredje kot vodilno osebnost. Sam je ostajal za kulisami, zadovoljen, če so se njegove misli izvajale. V zadnjem času Krekovega življenja 1917 sta s Smodlako bila istih misli, ena duša. »Pogostoma sem se spraševal, kako je sploh lahko katoliški duhovnik?« Krek je odgovorjal: »Tako, zaradi verskega čuta in vsega, kar k temu spada.« — Krek je dobro vedel, da sta Smodlaka in Čingrija proti Habsburgom in proti Avstriji. Krek je morda tudi kaj vedel o tedanjih mirovnih pogajanjih, možno je, da je mislil, da bodo Habsburgi ohranili svoj prestol, morda si je to tudi želel, toda govoril je vedno tako, kot da bi to bila postranska stvar. Po Smodlakovem vtisu je šel za uresničitvijo jugoslovanske ideje in če bi bilo potrebno, tudi brez Habsburgov. — O vprašanju, kdo je bil pobudnik habsburške klavzule v majniški deklaraciji in kako je z njo bilo mišljeno, je Smodlaka dejal: Glas, da je v izjavi treba omeniti Habsburžane, je prišel iz vrst Slovencev. To mnenje je izrazil dr. Rybař, vendar nikakor ne kot »Habsburgovec«, temveč preprosto zato, ker je sodil, da vsi čutijo, da drugače ne pojde. »Klerikalci so jemali deklaracijo od litteram, mi pa cum reservatione mentalis«. »V duhu sem se vprašal, kako reči ne, ko pa je navzoč Šušteršič? Šel sem zato ven na hodnik, da bi razmislil, kaj storiti, ko mi je prišlo na misel, da bi poskusil, da bi odstavek o Habsburžanih prišel v uvod, ne pa med prave programske točke izjave. Poizkusil sem, vendar ni šlo.« — K vprašanju, na čigavo pobudo je v majniško deklaracijo poleg narodnostnega načela prišlo tudi hrvatsko državno pravo, je Smodlaka povedal: O hrvatskem državnem pravu so razpravljali dopoldne in predlog je dal Tresić-Pavičić. Smodlaka in njegova skupina so ugovarjali, da se hrvatsko državno pravo ne na-

naša na ves narod in da ga ni treba poudarjati v izjavi. Nato se je oglasil Prodan z besedami: »Prosim, brez njega ne moremo . . .« Smodlaka se je tudi spominjal pritiska vlade na jugoslovanske in češke poslance ob odprtju parlamenta, da ne bi dali svojih državnopravnih izjav. Tako Clam Martinic kot posamezni ministri so se že od jutra pogajali s posamezniki. Po govoru nemškega predstavnika Grossa se je glavni pritisk osedotočil najprej na Korošca, nato spet na Stančka. Ponovno je interveniral Clam, za kulisami je bil Czernin. Clam Martinic je apeliral na Korošca v interesu dinastije in monarhije, naj bi izjavo zatrl. Korošec je odgovarjal, da to ne gre, ker gre za »klubski sklep«. Clam je zahteval, naj bi znova sklical sejo kluba. Korošec se je branil, da ne gre sklicati plenarne seje. Na pritisk je sklical v kot dvorane samo parlamentarno komisijo, kakih 6—7 oseb. Čas je hitel in za posvet so imeli še dve, tri minute. Slovenec, avstrijski polkovnik vitez J. Pogačnik je prvi rekel: Ne! Za Slovence je to bila preizkušnja v ognju, toda držali so se. Odklonilno odločitev so naznanili Clamu, ta pa je znova silil. Zdaj z besedami, da je to žalitev cesarja! Cesar baje hoče prihodnji dan imeti prestolni govor, šele potem bodo Jugoslovani lahko govorili, nikakor pa ne prej. Korošec se je znova branil s sklepom kluba. Opozarjal je, da nikomur, niti Jugoslovanom, ni znano, kaj hoče monarh povedati; mogoče, da sploh ne bo govoril o tem, kar hoče izjaviti Jugoslovanski klub. Če pa bo klub že v naprej razglasil svoje zahteve, bo cesar moral do njih zavzeti stališče in sprejeti narodne zahteve Jugoslovanov. Odmor med sejo parlamenta (čas, ko je vlada še lahko pritiskala na poslance) pa je še trajal naprej. Bilo je očitno, da so starejši ljudje polni bojazni, toda nihče ni omahnil. Poslanec Ivčević je v nekem trenutku prihitel k Smodlaki in mu sporočil, da mu je nek minister (Smodlaka se njegovega imena ni več spominjal) rekel, da Jugoslovani s tem »ugonablajo monarhijo«. Smodlaka ga je prosil, naj molči. »Zavrnilo smo Clama, tem prej bomo ministre.« Na koncu se je »s sladkim smehljajem« prikazal Trnka (češki član Clamove vlade). Prosil je, naj bi izjava bila odložena »v imenu dinastije, višjih interesov«. Osorno so ga zavrnilo: »Jenjajte, doktor, je že odločeno!« — Medtem je bilo na pritisk Clama sklicano tudi predsedstvo Češkega svaza v stebrno dvorano k novemu posvetu. Clam je čakal na hodniku na izid, obdajalo ga je nekaj ministrov, med njimi je bil Trnka, gručica čeških poslancev in pa Jugoslovani, tudi Korošec, za njim pa Laginja. Negativno odločitev svaza je Clamu naznanil Staněk, a še sredi njegovega govora je pristopil Laginja z besedami, ki so bile namenjene Staněku, morda v bojazni, da svaz ne bi omahnil: »Mi bomo državnopravno izjavo dali, tudi če bi se vi pustili pregovoriti.« Toda bojazen je bila nepotrebna. — Sledili sta izjavi, najprej češka (Staněk) nato jugoslovanska (Korošec). Ko je Staněk začel brati, so Čehi in Jugoslovani vstali, vse naprej pa je utonilo v divjem trušču.²⁷¹

M. Paulova ugotavlja, da je s pričevanjem J. Smodlake potrjena Koroščeva navedba v njegovem predavanju, da je vlada na Jugoslovanski klub pritiskala, naj državnopravne izjave ne da in meni, da je s tem rešeno poglavitno sporno vprašanje okrog majniške deklaracije. Sklicuje se tudi na zgodovinska dela in druga pričevanja s češke strani (J. Hajšman in Z. Tobolka) in prihaja do trdnega zaključka, da sta tako češka kot tudi jugoslovanska deklaracija z dne 30. maja popolnoma samostojna politična akta.²⁷²

Jugoslovani so v dunajskem državnem zboru imeli pred vojno 37 poslancev (23 Slovencev, 12 Hrvatov in 2 Srba). Dunajski državni zbor je tako bil edino predstavniško telo, ki so se v njem srečevali slovenski, hrvaški in srbski poslanci in je zato že sam po sebi bil pomembno torišče soočanja in vsklajevanja interesov treh jugoslovanskih narodov. Velika večina poslancev je bila združenih v hrvaško-slovenskem klubu, ki je združeval 20 slovenskih klerikalnih poslancev (10 kranjskih, 7 štajerskih, 2 goriška, 1 koroškega), 4 dalmatinske pravaše in 3 istrske Hrvate. Zadnji trije so v klubu pomenili posebno skupino z imenom Narodni klub. Druga frakcija je bil Dalmatinski klub, ki je združeval 5 liberalnih dalmatinskih Hrvatov in oba dalmatinska Srba. Edini poslanec Narodno napredne stranke, Ravnihar je hospitiral v mladočeškem klubu skupaj z obema narodnjakoma iz Trsta in s Krasa, Rybašem in Gregorinom. Do maja 1917 se je število jugoslovanskih poslancev nekaj zmanjšalo: umrla sta Mandić in Povše (Hrvatsko-slovenski klub), Grafenauer je bil v ječi (Hrvatsko-slovenski klub), Gregorin pa v emigraciji, član Jugoslovanskega odbora (zunaj klubov).

V stikih, ki so potekali do decembrskega sestanka hrvaško-slovenskega kluba in v katerih so liberalci iz taktično strankarskih razlogov prepuščali pobudo že dotlej najaktivnejši smeri Kreka-Korošca, je bila brez večjih težav postopno dogovorjena strnitev vseh jugoslovanskih poslancev v en parlamentarni klub. Odločilen je bil pristanek dalmatinskih liberalcev na že omenjenem sestanku Smodlake in Čingrije s Krekom 6. ali 7. maja. Prvi sestanek jugoslovanskih poslancev je bil tik pred začetkom parlamentarnega zasedanja, 29. maja na Dunaju. Na tem sestanku je bil ustanovljen Jugoslovanski klub. Dogovorjena je bila državnoppravna deklaracija, ki jo je redakcijski odbor sestavil še istega dne.²⁷³

Najpomembnejši sklep Jugoslovanskega kluba je bil, da nastopi podobno kot Češki svaz z državnoppravno izjavo. Ta izjava je postala najbolj znana z imenom »majniška deklaracija«. Prebral jo je predsednik Jugoslovanskega kluba Anton Korošec naslednjega dne, 30. maja 1917 v državnem zboru in se v slovenskem prevodu glasi (sestavljena in prebrana je bila v nemškem jeziku): »Podpisani poslanci, združeni v Jugoslovanskem klubu, izjavljajo, da zahtevajo na temelju narodnega načela in hrvatskega državnega prava, naj se vsa ozemlja monarhije, v katerih prebivajo Slovenci, Hrvati in Srbi, zedinijo pod žezlom habsburške — lotarinške dinastije v samostojno državno telo, ki bodi prosto vsakega narodnega gospodstva tujcev in zgrajeno na demokratičnem temelju. Za uresničenje te zahteve svojega enotnega naroda se bodo zavzeli z vso silo. S tem pridržkom se bodo podpisani udeleževali parlamentarnega dela.«²⁷⁴

Največ razpravljanj v zvezi s to deklaracijo sta zbudili formulacija, ki je združevala narodno načelo s hrvaškim državnim pravom in pa ti. habsburška klavzula. Da ne bi še mi povečali kopice teh razpravljanj, se zadovoljimo z ugotovitvijo, da sta obe postavki kompromisnega značaja. Pod vplivom nadaljnega razvoja sta oba kompromisa svoj začetni pomen spreminjala. Narodno načelo je dobivalo vedno bolj značaj zahteve po samoodločbi, habsburška klavzula pa značaj varščine jugoslovanskega gibanja pred preganjanjem oblasti, dokler ni izgubila še tega. V času svojega nastanka pa sta obe postavki dejansko bili kompromis med člani

Jugoslovanskega odbora in sta bili pogoj njihovemu zedinjenju na enotnem programu. Imenovanje vseh treh narodov, Slovencev, Hrvatov in Srbov, je bilo pomembno za slovenske klerikalne predstavnike in za hrvaške pravaše. Tem je majniška deklaracija pomenila načelno novo stopnjo, ki je bistveno preseгла prejšnjo velikohrvatsko oz. hrvatsko-slovensko trialistično formulo. Preseгла pa je tudi program zgolj hrvaško-srbskega zedinjenja; z omembo Slovencev na prvem mestu ni izražala le dejstva, da so Slovenci v Jugoslovanskem klubu v večini, ampak je predvsem pomenila zahtevo po odpravi meja med avstrijsko in ogrsko državno polovico, po reviziji dualizma. Zahteva, naj bodo tudi Slovenci deležni reševanja jugoslovanskega vprašanja, je tako postala zahteva vseh jugoslovanskih poslancev v dunajskem državnem zboru in vseh tistih na Hrvaškem in v Bosni in Hercegovini, ki so majniško deklaracijo podprli. Besedilo majniške deklaracije popolnoma jasno govori le o Jugoslovanih, ki bivajo na ozemlju habsburške monarhije in torej ni dajala možnosti za kako zahtevo po aneksiji Srbije in Črne gore, kakor se tudi včasih bere. Majniška deklaracija je zahteva po posebni jugoslovanski državnosti, to državnost sicer še postavlja pod žezlo habsburške dinastije, a ne več pod oblast njene tedanje države. V tem je bil poglobitni pomen deklaracije. To je bil prvi skupni politični program jugoslovanskih poslancev v dunajskem državnem zboru za samoodločbo.

Nobene pozornosti pa ni doslej vzbudil zadnji stavek deklaracije (*S tem pridržkom se bodo podpisani udeleževali parlamentarnega dela.*). Ta izjava je očiten posnetek znanih državnopravnih pridržkov, ki so se z njimi v zadnjih desetletjih monarhije udeleževali dela državnega zbora češki poslanci. S tem pridržkom so Čehi hoteli izraziti, da vztrajajo na lastni politični suverenosti na temelju češkega državnega prava in da dunajskemu državnemu zboru pravzaprav ne priznavajo pristojnosti, da bi reševal tudi češke zadeve, dokler tega državnega prava ne prizna. Prvič v zgodovini so zdaj tudi jugoslovanski poslanci dali podoben pridržek. Dejansko je to pomenilo, da tudi oni le začasno in še to le pogojno priznavajo pristojnost dunajskega državnega zbora za jugoslovanske dežele in da postavljajo suvereno pravico lastne jugoslovanske države pred pravice in pristojnost dunajskega državnega zbora. Državnopravni pridržek je majniški deklaraciji tako dodajal pomembno radikalno potezo.

Mnenje M. Paulove o samostojnosti majniške deklaracije, ki se nslanja zlasti na pričevanja o vladnem nasprotovanju, se ujema z vso predzgodovino, kakor so jo pokazala prejšnja poglavja pričujoče knjige.

Tu je še avstrijski zgodovinar Höglinger, ki v monografiji o Clamu Martinicu ugotavlja, da je bil cesarjev prestolni govor dne 31. maja 1917 sestavljen, ne da bi vlada in cesar vedela za vsebino majniških deklaracij. Tudi on potrjuje, da je do majniških deklaracij prišlo »kljub apelu ministrskega predsednika, naj se jih iz razlogov notranje in zunanje politike odrečejo...«²⁷⁶

Deklaracija torej ni imela soglasja ne vlade ne cesarja in še celo ni bila sad pobude tega ali onega državnega dejavnika.

Ali proti sodbi o samostojnosti deklaracije kaj govori dejstvo, da se je cesar 21. junija 1917 Korošču o njej pohvalno izrazil?²⁷⁶ Predvsem je treba upoštevati, da je cesar Korošca povabil na razgovor zato, ker ga je

hotel nagovoriti, naj Jugoslovanski klub podpre Clamovo vlado. Že ta okoliščina mu je narekovala, da kakega nasprotja s stališči Jugoslovanskega kluba ne zaostruje, ampak narobe, da skuša vplivati z lepimi besedami.

Cesar je govoril o splošnem vtisu, ne pa o konkretnih zahtevah, izraženih v majniški deklaraciji. Zadovoljstvo, ki ga je izrazil Korošču o nastopu Jugoslovanskega kluba, se gotovo ni moglo nanašati na antidualistično vsebino deklaracije, ampak le na dejstvo, da je ta nastop ostal v mejah lojalnosti do dinastije in na tleh habsburške države, saj je to v tem trenutku za vlado in cesarja bilo najvažnejše.

V tej zvezi je treba omeniti vsaj še tisto mesto v Tumovih spominih, ki dozdevno potrjuje njegovo trditev o vladnem izvoru majniške deklaracije: »Za časa bivanja na Dunaju (avgust 1917) sem prejel zaupno povabilo princa Hohenloheja na razgovor. Imel me je v dobrem spominu iz časa, ko je bil namestnik v Trstu in (ko) sem večkrat posredoval pri njem kot deželni poslanec v raznih goriških gospodarskih kulturnih in političnih zadevah. Vedel je, da sem na poti v Stockholm in skušal je zvedeti mnenje avstrijske socialne demokracije. S svojimi izjavami mi je potrdil, da je majniška deklaracija izšla po iniciativi avstrijske vlade, ki želi, da tudi slovenska socialna demokracija deluje v njenem smislu.«²⁷⁷

Iz teh besed samih izhaja, da je pogovor princa Hohenloheja s Tumorom potekal v čisto drugačnih okoliščinah, kot so bile ob otvoritvi državnega zbora in da je Hohenlohe s pogovorom imel prav določen namen. Gre za čas po krfski deklaraciji, ko je jugoslovansko vprašanje dobilo že čisto drugačno mednarodno razsežnost in ko bi avstrijska vlada v boju proti internacionalizaciji svojih notranjih problemov mogla majniško deklaracijo izrabiti kot dokaz, da je jugoslovansko vprašanje njeno notranje vprašanje in da so tega mnenja tudi predstavniki avstrijskih Jugoslovancev sami. Hohenlohe tega najbrž ni nameraval Tumi naravnost povedati, a gotovo je v pogovoru skušal to stran deklaracije izkoristiti, da bi vplival na predstavnike Jugoslovanske socialne demokratske stranke, da bi tudi oni na predvideni stockholmski konferenci nastopili v okviru priznanja habsburške države. Apel Hohenloheja na Tumo, naj tudi slovenska socialna demokracija ravna v smislu majniške deklaracije, nikakor ni bil vabilo h kakšnemu dejavnemu uveljavljanju majniške deklaracije, ampak želja, naj JSDS v Stockholmu prizna habsburški okvir. Hohenloheju je šlo edinole za to, da se predstavniki slovenske socialne demokracije v Stockholmu ne bi morda postavili na podobno stališče, kot ga je izražala krfska deklaracija. Znano je, da so si prav v tem času predstavniki Jugoslovanskega odbora prizadevali, da bi vplivali na pričakovane izjave jugoslovanskih socialnih demokratov v Stockholmu. Ker se je Hohenlohe pri svojem argumentiranju na majniško deklaracijo najbrž skliceval, je Tuma to vzel kot dokaz za upravičenost njegovega suma, da je majniška deklaracija iniciativa vlade. Saj tudi Tuma sam govori le v tem smislu in ne trdi, da bi mu Hohenlohe direktno govoril o izvoru deklaracije, ampak da mu je njegove domneve s svojimi izjavami le potrjeval.

Tako češka kot tudi jugoslovanska majniška deklaracija sta bili izraz avtonomnega političnega razvoja. Dejstvo, da so se vse slovenske meščan-

ske politične sile združile ne le s hrvaškimi in srbskimi v avstrijski državni polovici, ampak tudi med seboj in da so se povzpele na raven političnega odločanja v imenu naroda kot celote, je bilo velikega pomena in izjemen dosežek glede na dotedanje drobtinčarske tradicije.

Nobenega znamenja ni, da je jugoslovanska politična emigracija kakorkoli neposredno vplivala na odločitev Jugoslovanskega kluba o majniški deklaraciji in njeni vsebini. Pač pa je na deklaracijo Češkega svaza vplivalo češkoslovaško vodstvo v tujini in zelo verjetno je, da so preudarki, ki so se v vrstah politikov Češkega svaza porajali iz teh kontaktov z vodstvom v tujini, pronicali tudi v mišljenje jugoslovanskih poslancev in vplivali na razsežnost njihove zamisli.²⁷⁸

VIII

V PRIČAKOVANJU PREOSNOVE HABSBUŠKE MONARHIJE

Državnopravna deklaracija Jugoslovanskega kluba, majniška deklaracija, je bila izrečena v času, ko se je zdelo, da napoči čas korenite notranje preobrazbe monarhije. Sklic parlamenta je zaključil dobo, ko je nemškimi narodom Avstrije grozila nevarnost, da jih oktroirane ustavne spremembe v smislu zahtev nemških meščanskih strank dokončno postavijo v podrejen položaj v državi, brez upa na izboljšanje. Sklic parlamenta je že sam po sebi pomenil korenito spremembo v notranje političnem življenju države. Naznanjal je tudi drugačno taktiko državnih vrhov v zunanji politiki. Želja po miru se je sprevačala v prepričanje, da bo novi cesar monarhijo popeljal iz vojnega konflikta, če že ne v okviru splošnega sporazumnega miru pa vsaj s sklenitvijo posebnega miru za Avstroogrsko. Z mirovno konferenco se je vezala predstava notranje reforme monarhije, ureditev odnošajev med njenimi narodi, kajti odprava privilegirane, politično vodilnega položaja nemštva v državi in pripustitev k oblasti tudi nenemških, predvsem slovanskih narodov, je po tem prepričanju pomenila za antantne države jamstvo miroljubnega in nenapadalnega značaja habsburške monarhije v povojni Evropi, posebno še osamitev Nemčije kot glavne nasprotnice antante. Če so državni vrhovi monarhije, v prvi vrsti sam cesar, hoteli Avstrijo rešiti iz vojne nerazbitno, po poti mirovnega sporazumevanja z zunanjimi sovražniki, je bilo to mogoče le ob hkratnem sporazumevanju z lastnimi narodi v notranji politiki, ob krepitvi zavesti pri teh narodih, da si svojo prihodnost morejo zagotoviti tudi v monarhiji. Češka in jugoslovanska državnapravna izjava te možnosti razvoja nista izključevali ne po svojem besedilu ne po namenih pretežnega dela njunih avtorjev.

Že za prvo sejo državnega zbora je posebna komisija Češkega svaza pripravila predlog za ustanovitev ustavnega odbora, ki naj bi izdelal ustrezne rešitve, v prvi vrsti češko-nemško nagodbo. 14. junija 1917 je državni zbor brez vsakršnih ugovorov, ob sodelovanju Čehov in Jugoslovanskega kluba, izvolil 52-članski ustavni odbor. Čehi so vanj izvolili 10 predstavnikov, Jugoslovani pa 4, Slovenca Benkoviča in Pogačnika, Hrvata Smodlako in Srba Vukotića. Posebno osebnosti zadnjih dveh, ki sta bila žrtvi preganjanj avstrijskih oblasti, je bilten Jugoslovanskega odbora ocenil kot dokaz, da je klub odločen voditi radikalno politiko.²⁷⁹ Izjave članov Jugoslovanskega kluba tega dne v državnem zboru so res prav jasno označile, da sodelovanje v ustavnem odboru še ne pomeni pripravljenosti na odstopanje od temeljnih zahtev, zlasti pa so nedvoumno opozarjale državne vrhove, da postavlja Jugoslovanski klub koristi narodne osamosvojitve pred koristi habsburške države. Tega dne je tudi izrekel Krek znane

besede, ki jih je bilten Jugoslovanskega odbora ponatisnil z velikim podarkom tedaj in še večkrat pozneje. »Dve ideji,« je govoril Krek, »ne bosta nikdar izumrli: da so Slovenci, Srbi in Hrvatje en narod in da spadajo državno skupaj ter morajo državno priti skupaj. Če se ti ideji v tej državi ne bosta izpolnili, bo njih izpolnitev prišla kljub nam in kljub vsemu, in posledice, ki lahko nastopijo zaradi tega, so nevarne za življenje Evrope in njen mir.« Ta memento državnim vrhovom, ki so prav v tistih dneh znova pokazali, da izjav jugoslovanskih in čeških poslancev ne jemljejo resno, pa še ni bil zadnja beseda pred ločitvijo, ampak taktika, ki je upoštevala še dane možnosti za sporazum.

L. Valiani, ugledni italijanski zgodovinar, ki se je posvetil problemom razpada habsburške monarhije, se je pridružil prevladujoči sodbi, da je ravno v začetku poletja 1917 bila še dana možnost za rešitev habsburške monarhije, da je cesar Karel to možnost, ki bi se oprla na federalistično preosnovo cesarstva, hotel, a jo je kmalu opustil pod vplivom Nemčije in v strahu pred nemško vojaško intervencijo. V tajnih stikih, ki jih je Karel pobudil, so francoska, angleška in ameriška vlada pokazale zanimanje za sklenitev posebnega miru, sporočale pa so tudi svoje nasvete za federalistično preosnovo monarhije, ki bi cesarju omogočila tisto politično podporo pri večini narodov, ki bi bila potrebna za odtrganje od Nemčije. L. Valiani meni, da je verjetnost nemške intervencije bila majhna poleti 1917, ko je bila na višku angleška ofenziva na zahodu. Splošna politična amnestija, ki jo je cesar sklenil 2. julija 1917 proti nasvetom zunanjega ministra Czernina in ob hudem ugovarjanju nemških nacionalistov, je bila znamenje, da cesar v resnici skuša ukrepati v smislu zahtev zgodovinskega trenutka. 3. julija je cesar poklical Josefa Redlieha, ki sta mu ga nasvetovala pacifist profesor Lammasch, član gosposke zbornice, in pa veliki podjetnik Meinl, oba aktivna pripravljalca miru v neposrednih tajnih stikih z ameriškim predsednikom Wilsonom. Ob naslednjem sprejemu je cesar odobril Redliehov načrt za sestavo vlade, ki bi v njej bili zastopani vsi narodi in pa socialdemokrati na temelju programa avtonomističnih reform. Kmalu zatem pa se je cesar umaknil, ustrašil se je svaril zunanjega ministra Czernina, ki je opozarjal na možnost intervencije nemškega vrhovnega poveljstva. S tem umikom se je cesar dejansko dokončno odrekel tvorni politiki in začasna Seidlerjeva vlada, ki se je kmalu potem utrdila kot definitivna, je bila vlada, ki je dejansko označevala negibnost politike avstrijskih državnih vrhov, izražala je dejstvo, da so se ti vrhovi zdaj usmerili k pričakovanju konca vojne ob zavračanju vseh zahtev po preosnovi monarhije.²⁸⁰

Tako so postala pričakovanja slovanskih politikov, da se bo cesar odločil za reformo monarhije v smislu njihovih zahtev, neutemeljena že v prvih dneh julija 1917. Čeprav so Karlove dileme in odločitve v tistem času bile tajne, je zlom njegove pobude kmalu postal očiten v stvarni vladni politiki in prav to je pripeljalo Jugoslovanski klub k prvi odločitvi za odločnejšo opozicijsko taktiko.

Odkar je znan zapis Koroščevega predavanja z dne 16. oktobra 1925, se pogosto navajajo njegove besede, da ob sprejemu deklaracije njeni avtorji niso slutili, da bo »dala tak pogon jugoslovanskemu gibanju«. Tolmačijo se kot znamenje, da deklaracija ni bila kaj posebno resno mišljena, da je bila dana bolj mimogrede in da ni imela značaja akcijskega pro-

grama. Tudi dejstvo, da jo je »Slovenec« v Ljubljani objavil brez vsakršnega poudarka in malo opazno, dozdevno potrjuje takšno tolmačenje. Ze podatek iz biltena Jugoslovanskega odbora²⁸¹ o nameravanem političnem shodu v Ljubljani za dan 1. julija 1917, kjer bi nastopili Korošec, Rybař in Spinčić in pa o vladni prepovedi v zadnjem hipu, bi zadostoval za opozorilo, da je treba Koroščevo izjavo razumeti nekolikanj drugače. Toda podatek je bil prezrt in nameravani shod je prišel v razvid šele v zadnjem času, po omembi v Jegličevem dnevniku.²⁸²

Bližji pogled na ravnanje Jugoslovanskega kluba v prvih tednih delovanja parlamenta pokaže, da je klub svojo državnopravno izjavo neposredno uporabljal kot politično orodje. Molk »Slovenca« o majniški deklaraciji je izražal v bistvu odklonilno stališče dr. Sušteršiča do deklaracije. Sušteršič je tedaj in pozneje skušal jugoslovanski značaj deklaracije, njeno priznanje Srbov kot enakopravnega političnega življa, skrčiti in ga znova vrniti na stari pravaško-klerikalni program zgolj hrvaško-slovenskega zedinjenja. To je bil del njegovega boja proti vedno večjemu prevladovanju smeri Krek-Korošec. Omejujoče geslo zgolj hrvaško-slovenske enotnosti je zdaj geslo konservativnega dela slovenskega katoliškega tabora. Še tik predno je Andrej Kalan odtegnil list Sušteršičevemu vplivu, je »Slovenec« 4. julija 1917 ob napovedani krfski konferenci in proti Jugoslovanskemu odboru pa tudi proti svojim nasprotnikom v lastni stranki zaklical: »Naš program je... (cenzurirano) združitev Hrvatov in Slovencev pod habsburškim žezlom!« Politična akcija na temelju majniške deklaracije, pa čeprav v glavnem le v parlamentarnem krogu in v občevanju z državnimi vrhovi, je torej že v tistem času vsaj za Kreka in Korošca pomenila vztrajanje pri že sprejeti politični usmeritvi.

Res se je ta usmeritev gibala v okviru monarhije, res ni (več in še) pričakovala in še manj nameravala kako njeno razbitje. To sploh ni bilo bistveno niti za njen subjektivni značaj niti za njen dejanski zgodovinski učinek. Bistveno je bilo to, da hoče vztrajati na zahtevi po reformi, po notranji preosnovi monarhije. Majniška deklaracija je program in kriterij obenem.

Jugoslovanski klub je vodil opozicijsko taktiko proti vladi Clama Martinica ne zato, ker bi s tem hotel poglobljati notranjo krizo monarhije in pospeševati njen konec, ampak ker od te vlade ni mogel pričakovati nobene pripravljenosti za reformo monarhije. 31. maja je izrekel v državnem zboru svoj prestolni govor cesar Karel. Nihče pa ni dvomil o tem, da skozi njegova usta govori Clamova vlada. Cesar je izrazil upanje, da bodo poslanci skupaj z njim kmalu ustvarili pogoje, ko bo mogoče v okviru enotnosti države in ob trdnem varovanju njenih funkcij dati več možnosti tudi za prosti narodni in kulturni razvoj enakopravnih narodov. Te besede so bile zelo nedoločne in dvomne, vsekakor v njih ni bilo mogoče razbrati nikakršnega odobravanja jugoslovanske in češke državnopravne izjave. Dokazano je, da je Clam posebno poskrbel, da so cesarjeve izjave ostale v mejah izrazov, ki jih ni bilo mogoče razumeti niti kot obljubo nacionalne avtonomije.²⁸³ Besedam, ki si jih je bilo vendarle mogoče razlagati tudi po lastnih željah, je sledila popolnoma jasna cesarjeva odločitev: ne bo še prisegel na ustavo!

To je bila ena izmed redkih odločitev, ki jih je Karel sploh sprejel v času svojega vladanja. Glede na to, da je bil prej že prisegel na ogrsko

ustavo, je bilo jasno, da si je cesar po eni strani zvezal roke glede dualizma, po drugi strani pa pustil možnost vrniti se v avstrijski državni položaj k politiki aktroaja. Vse dokler vodi državo v imenu cesarja vlada, kakršna je bila vlada Clama Martinica, ni bilo dvoma, da prihaja v poštev samo oktroa v smislu nemških zahtev. Zato je sklep o odgoditvi prisrge naletel na odpor. 5. junija sta protestirala Krek in Stanek.

Odpor proti Clamovi vladi postane še močnejši po 12. juniju, ko vladna izjava zavrne majniške deklaracije. Še poseben razlog za Jugoslovanski klub, da je odklanjal sodelovanje s takšno vlado, je bilo nasprotovanje Clama Martinica amnestiji političnih obsojencev, ki so jo takoj ob začetku zasedanja parlamenta zahtevali češki, jugoslovanski in drugi predstavniki z bojem za »mandate veleizdajaleev«. Svoje stališče do vlade je klub opredelil že dan po vladni izjavi, 13. junija na klubski seji, ki sta se je udeležila tudi predstavnika starčevićancev iz Zagreba, Akačić in Došen. Le-tema je Korošec pojasnjeval politiko Jugoslovanskega kluba in povedal, da je bil tisto dopoldne prvič pri predsedniku vlade Clamu Martinicu in mu dejal, »da niti ne misli, da bi ga podpirali.«²⁸⁴

Vlada si je prizadevala pridobiti podporo Čehov, Poljakov in Jugoslovanov, ker je potrebovala glasove za odobritev proračuna in vojaških kreditov. Ni bila pripravljena na popuščanje v ustavnem vprašanju, ponujala pa je nekakšno koncentracijsko vlado, tako da bi Jugoslovani in drugi tudi dobili svojega ministra. To je bilo prvič v zgodovini, da so Slovencem oz. avstrijskim Jugoslovanom ponujali ministrsko mesto. Korošec je v svojem predavanju povedal, da je ta ponudba baje napravila velik vtis na Kreka, ki je v slovenskem poljedelskem ministru videl možnost, da si Slovenci ustvarijo na Dunaju močno postojanko. Korošec pravi, da je tej misli nasprotoval Smodlaka, pa tudi drugi, tako da je klub udeležbo v vladi soglasno odklonil.²⁸⁵

Clam Martinic je stvari uredil tako, da je predsednik Jugoslovanskega kluba 21. junija bil sprejet pri cesarju. Clam je upal, da bo avdiencia omehčala klubovo odklonilno stališče in dosegla njegovo sodelovanje v vladi. Učinek pa je bil ravno nasproten. Korošec je vztrajal pri klubovem stališču in Clam Martinic je v telefonskem pogovoru s cesarjem neposredno po avdienci začutil, da se je Karlovo zaupanje vanj omajalo. Še isti večer je zato cesarju izročil svojo prošnjo za odstop vlade.²⁸⁶

Korošec je svoj nastop pri cesarju razdelil v tri dele: najprej je poudaril državnoopravno deklaracijo Jugoslovanskega kluba, potem je povedal kritična stališča kluba do vlade in njenega predsednika in končno, opredelil je svoj pogled na celotni politični položaj in zamisel, kakšen bi bil izhod. Glavni razlogi za odklanjanje vlade in njenega predsednika so bili: Nima ugodnega stališča do majniške deklaracije, ni popravila krivic, ki so jih Slovenci pretrpeli, izjavlja se za centralizacijo, s svojo politiko oktroajev je zapravila zaupanje narodov; imenovanje jugoslovanskega ministra v takšni vladi nadoblasti Nemcev ne bi odpravilo, jugoslovanski minister bi v njej imel le vlogo statista. Korošček pogled pa: Splošni politični položaj opredeljuje znamenit moment, kajti stranke — torej tudi Jugoslovanski klub — so pripravljene na sporazum (na skupno delo za preureditev monarhije). Da bi ta zgodovinski trenutek bil izrabljen in da bi Jugoslovanski klub lahko sodeloval, je treba izpolniti te-le pogoje: obnova ustavnosti — tudi cesarjeva prisrge! — odpoved od germanizacije,

od politične nadoblasti Nemcev, sprejem majniške deklaracije kot podlage za krepitev monarhije, imenovanje novega ministrskega predsednika, ki bi svojo vlado sestavil tako, da bi predstavljala enakopravnost narodov, prvi praktični korak pa naj bi bila splošna amnestija.

Cesar je zamisel, ki jo je razvijal Korošec, poslušal, ne da bi se o njej neposredno izrazil. Videl je, da je državnopravna izjava bistveni pogoj za sodelovanje kluba in zato jo je taktično pohvalil, češ da je napravila najboljši vtis, Korošev govor pa da je bil lep. Takšna pohvala med pridobivanjem kluba za sodelovanje seveda ni pomenila, da cesar sprejema tudi vsebino majniške deklaracije. Pokazal je dobrohotnost in menil, da je storil dovolj, da lahko preide na zanj poglavitno vprašanje: kako bo s proračunskim provizorijem? Dobro bi bilo, je dejal, da bi klub zanj glasoval. — S tem je omenil poglavitno neposredno orožje, ki ga je klub imel za pritisk na vlado in cesarja in razumljivo, da ga Korošec ni tako zlahka spustil iz rok. Povedal je cesarju, da se klub o tem vprašanju še ni odločil, in namignil, da je poglavitni vzrok osebnost predsednika vlade. S tem je nakazal, da bi drugi vladi klub tak proračun lahko potrdil. Cesar je to prav dobro razumel in pogovor s Korošcem končal z lepimi zagotovili, da želi doseči mir.²⁸⁷

Koroščeve izjave cesarju o stališču Jugoslovanskega kluba so bile zadnji razlog za cesarjevo odločitev, da pusti Clama pasti in da poskusi z ustanovitvijo nove vlade doseči sodelovanje predstavnikov vseh narodov pri reševanju monarhije. Cesar se je Clamu tem raje odrekel, ker se je le-ta zares upiral ideji splošne politične amnestije, dejanju, ki se je cesarju zdelo najbolj pripravno sredstvo za utrditev njegovega lastnega položaja in način, da prevzame politično pobudo.²⁸⁸ 23. junija je bila imenovana uradniška vlada Ernesta Seidlerja, nekdanjega cesarjevega osebnega učitelja. Zdelo se je, da cesar s Seidlerjem namerava doseči sestavo vlade narodov, ki naj popelje državo neokrnjeno iz vojne in pripravi njeno ustavno preosnovo.

Na ta način se je zgodilo, da je bil klub že samo s tem, da je vlada bila nova in nov njen predsednik, znova postavljen pred odločitev, ali bo glasoval za državni proračun ali ne. Odločiti se je moral, predno bi od vlade dobil kakršnakoli zagotovila. Saj je Korošec v avdienci cesarju nakazal, da je le oseba ministrskega predsednika ovira za glasovanje. Klub je Koroščevo razlago odobril, Smodlaka je ugotovil, da je Korošec »zvesto in krasno in dobro razložil naše misli«, čeprav so posamezniki pri tem imeli pomisleke.²⁸⁹ Ovire v osebi predsednika vlade zdaj ni bilo več in 24. junija 1917 se je klub moral odločiti. Proti pomislekom Hladnika, Benkoviča in Rožkarja, ki so ugovarjali iz protivojnega stališča, in Spinčiča, ki je menil, da ni nobenih jamstev, da bo vlada majniško deklaracijo sprejela, se je klub končno odločil, da glasuje za proračun. Odločil se je, da se odreče svojega poglavitnega orožja, ne da bi v zameno dobil kaj drugega kot le upanje na cesarjevo dobro voljo in na njegovo sposobnost, da ustvari nov politični položaj v državi.

Predsednik kluba Korošec je priporočal glasovanje za proračun sklicujoč se predvsem na svojo obljubo cesarju. Menil je, da bo klub s tem podprl cesarjevo mirovno politiko. Politično pa se klub z glasovanjem ne bo obvezoval, saj je ta vlada začasna in brez programa, medtem ko bo po oblikovanju nove, stalne vlade, klub spet lahko svobodno odločal o svojem

glasovanju in sicer na temelju svoje državnopravne zahteve. Še en razlog je navedel Korošec: »Zdaj lahko pokažemo klevetnikom, da smo za dinastijo in monarhijo.« — Potem ko so Benkovič, Hladnik in Roškar ugovarjali, češ ljudstvo trpi zaradi vojne in zato ne kaže glasovati za vojni proračun, je tudi Krek podprl Koroščev predlog, sklicujoč se na splošne razloge, ki govorijo za glasovanje za proračun. Ti splošni razlogi pa so bili, da gre v tem trenutku za možnost preobrazbe monarhije in da je treba izraziti pripravljenost pri tem sodelovati, seveda s pogojem, da že prihodnja vlada sprejme majniško deklaracijo. Hrvaški predstavniki Čingrija, Laginja in Smodlaka so priznali, da je treba imeti ozire na kralja, da se je treba izogibati, da ne bi z onemogočanjem dela v parlamentu prišli v položaj »ex lex«, zlasti pa so poudarili potrebo solidarnega nastopanja vseh članov kluba, ker le tako bo ljudstvo ohranilo zaupanje v Jugoslovanski klub. Poudarjali so, da je to zadnjič, ko bodo glasovali za proračun, če zahteve kluba ne bodo sprejete. Tudi oni so takšno glasovanje ocenjevali kot dejanje, ki utegne koristiti; pač ustavni rešitvi jugoslovanskega vprašanja.²⁹⁰

V odločitvi Jugoslovanskega kluba za glasovanje ni mogoče videti izraz nekega oportunitizma,²⁹¹ kajti glasovanje ni bilo prilagajanje dejavnikom moči zunaj njega, ampak je bilo v okviru njegovega lastnega koncepta, v okviru zamisli, ki je kljub morebitnim miselnim pridržkom posameznikov, bila usmerjena k rešitvi slovenskega in hrvaško-srbskega vprašanja v mejah monarhije, seveda temeljito preobražene. Kvečjemu bi se dalo govoriti o zgrešeni taktiki, saj je klub glasoval, ne da bi že tudi dobil kaka zagotovila, da bo do preobrazbe monarhije v resnici prišlo. Klub se je odločil, da cesarju prizna nekakšen predujem zaupanja. Poseben razlog je tudi bilo mnenje, da bo olajšal cesarju sklep o podelitvi splošne politične amnestije.²⁹²

26. junija 1917 je Jugoslovanski klub izvršil svoj sklep in glasoval za državni provizorični proračun in za vojaške kredite. Korošec je v obrazložitvi najprej izrazil mnenje, da je notranji položaj monarhije v tem času popolnoma spremenjen. »Spričo tega političnega položaja menimo, da je najpomembnejše, da s pritrditvijo monarhiji in s tem da ji damo tisto, kar nujno potrebuje, pripomoremo vladi, da čim prej uresniči svojo nalogo.« Vse to v upanju, da bo tudi država Jugoslovane priznala in pripravila svojo preosnovo. Jugoslovanski klub pri tem zaupa v pravičnost monarha in v njegovo skrb za mir.²⁹³ Isti dan je tudi »Slovenec« zapisal na naslov vlade, naj ve, da je Jugoslovanski klub pripravljen na sodelovanje, če vlada v resnici želi uresničiti njegov program...

Kakšna so v tistih dneh v resnici bila pričakovanja Jugoslovanskega kluba je videti iz tega, kar je Josip Pogačnik 28. junija govoril s cesarjem in pa iz razprav na seji kluba istega dne. Cesar, ki je Pogačnika sam poklical v avdienco, je vprašal, kako si Jugoslovani predstavljajo sestavo vlade. Pogačnik mu je odvrnil: tako da bi vsi narodi bili v njej zastopani. Na vprašanje o programu pa je postavil uresničenje majniške deklaracije. Bodoča vlada bi morala njene zahteve sprejeti v svoj program, treba bi bilo razglasiti amnestijo. — Če v tem pogovoru s cesarjem se je videlo, da cesar jugoslovanske državnopravne zahteve sicer noče odkrito zavrnil, a da nikakor ne pristaja nanjo kot na neposredni program (jugoslovansko državnopravno zedinjenje »je dobro, toda to je šele krona vsega. A delati

bi se moralo počasi.»). Ko je Pogačnik o pogovoru še istega dne poročal na seji kluba, to cesarjevo stališče še ni vzbudilo dvomov. Krek je iz vsega razbral predvsem to, da cesar želi hitro doseči pravo vlado. Zato naj bi tudi Jugoslovanski klub naglo delal za vlado, »kjer bi se videlo, da so Nemci samo narod in ne država. V tem smislu je treba stopiti v stik in delati s Čehi, Rusini in Poljaki.«

Iz močnega poudarka, ki ga je sestanek kluba dal pospeševanju skupne politične akcije s Hrvatsko in z Bosno in Hercegovino, je videti, da so pričakovanja kluba zares bila usmerjena k splošni preobrazbi monarhije, k zedinjenju vseh njenih Jugoslovanov in ne le k nekim ustavnim reformam v okviru avstrijske državne polovice. Na seji kluba je bil navzoč dr. Danilo Dimović, Srb iz Bosne in Hercegovine, podpredsednik bosanskega sabora, ki se je spričo svojega zavzemanja za preganjane Srbe iz predvojnega človeka vladnega zaupanja, v teh letih spremenil v zaupnika Srbov v hrvaško-srbski koaliciji in ki ga je zdaj predsednik deželne vlade v Sarajevu, general Sarkotić označeval kot nezanesljivega.²⁹⁴ Dimović se je mudil na Dunaju, da bi preprečil izvršitev smrtno kazni nad Srbi, obsojenimi na banjaluškem procesu. Dimović je računal, da bo glasovanje Jugoslovanskega kluba za proračun pripomoglo k ugodni rešitvi njegove zadeve in je v tem smislu priporočal jugoslovanskim politikom na Dunaju: »Rešujte žive ljudi, fraze pa dajte Avstriji!«²⁹⁵ Po Krekovem izvajanju, da mora Jugoslovanski klub ostati v stiku s predstavniki v banovini in v Bosni in Hercegovini in na njegovo mnenje, naj bi gospodje iz banovine ter Bosne in Hercegovine večkrat prihajali na Dunaj, kjer bi moralo biti središče jugoslovanskega delovanja, je Dimović na koncu izjavil: deklaracija Jugoslovanskega kluba je v Bosni in Hercegovini kot na vsem jugu zelo ugodno odmevala. Tudi oni so zanjo. Južni Slovani do danes niso ničesar pomenili, le šibko je bilo slišati glas iz Zagreba in z Dunaja. Glas vseh skupaj bo močnejši. V tem velikem času ne sme biti etap. Jugoslovanski predstavniki na Dunaju lahko veliko store, toda treba je varovati tudi druge dele, posebno Bosno in Hercegovino. Predvsem naj dosežejo, da bi se sestal tudi bosanski sabor. Sestane naj se tudi hrvaški sabor in potem naj delujejo vsi skupno.

Vtis, da se v monarhiji res nekaj premika, je še krepila okoliščina, da je v tistem času predstavnik sudetskih Nemcev Lodgman iskal stika z Jugoslovanskim klubom. Navzoči so se zedinili, da tega stika ne gre odklanjati, a da je mogoče govoriti le informativno in z vednostjo Čehov.

Iz razprav je čutiti močan poudarek, da je treba varovati solidarno nastopanje Jugoslovanov v banovini in v Bosni in Hercegovini. Ta poudarek je morda izviral iz vtisa, ki ga je napravilo ravnanje dalmatinskega poslanca Tresića Pavičića, ki je edini glasoval proti proračunu in ki je potem iz kluba tudi izstopil.²⁹⁶ V zapiskih je videti le, da je Spinčić na seji ostro grajal Sušteršiča zaradi njegovih zasebnih in nedogovorjenih političnih akcij in ga celo dolžil zarotništva proti Hrvatom v banovini.²⁹⁷

Pričakovanje, da bo cesar Karl izrabil zgodovinski trenutek za korenito preosnovo monarhije, pričakovanje, ki se je nanj opirala zamisel Jugoslovanskega kluba in ki so se na njej zedinjevali še vsi njegovi člani, je že tiste dni doživljalo udarce, ki so dokazovali njegovo nerealnost in neosnovanost. Vzlic temu, da je Seidlerjev kabinet bil začasen in bi naj le

opravi tekoče zadeve dotlej, ko bi se sestavila — po pričakovanju Jugoslovanskega kluba — koncentracijska vlada narodov, je Seidler 27. junija 1917 na sugestivno vprašanje poljskega socialističnega poslanca Daszynskega (le-ta je trdil, da se je zunanji minister Czernin izjavil za mir na temelju pravice narodov do samoodločbe) odgovoril, da ni točno, da bi vlada sprejela pravico narodov do samoodločbe kot temelj trajnega miru. Sklepanje miru je pravica, ki pripada suverenu, cesarju. — Bilo je jasno, da odklanjanje pravice do samoodločbe v mednarodnih odnosih pomeni tudi, da vlada tega načela ne priznava niti v notranjih odnosih med avstrijskimi narodi. Proti Seidlerjevi izjavi je nemudoma protestiral v imenu Jugoslovanskega kluba tržaški poslanec Rybař. Opozoril je, da narodi niso več predmet v rokah vlade, ampak se morajo vladati sami. Jugoslovani ne bodo dopustili, da bi jim kdo odvzel pravico do samoodločbe in bojevali se bodo proti vsaki vladi, ki te pravice ne bo priznala. — Seidlerjev odgovor je v Jugoslovanskem klubu povzročil mučen vtis, je 30. junija zapisal »Slovenski Narod«. Splošno mnenje v klubu je, da je vlada s tem prekoračila svojo začasno politično pristojnost. »Slovenski Narod« je opozarjal, da je klub dan poprej sicer glasoval za proračun, da pa si je ohranil popolno neodvisnost nasproti vladi in njeni politiki.

Kljub temu trčenju s stvarnostjo je Jugoslovanski klub, kot smo videli, 28. junija še vztrajal v zaupanju, da cesar pripravlja temeljite spremembe. Amnestija političnih obsojencev in preganjancev 2. julija 1917, sprejeta po cesarjevi osebni odločitvi in kakor že tedaj znano, navkljub nasprotovanju nemških nacionalcev, je navidez potrjevala upravičenost tega zaupanja. 3. julija je amnestija bila objavljena in še isti dan se je Jugoslovanski klub sestal. Koroščevo poročilo o amnestiji je bilo sprejeto s klici: Zivel kralj, živel Grafenauer!²⁹⁸

Mesec julij je postal odločilen za nadaljni razvoj monarhije in za politiko Jugoslovanskega kluba. Ta razvoj ni vodil od amnestije k vladi narodov in k preosnovi monarhije po sporazumu narodov, ampak k temu, da se je cesar odpovedal samostojni akciji in prepustil hudourniku dogodkov sebe in monarhijo. Znamenja, ki so govorila o tem prelomnem dogajanju, so bila sicer protislovna, a kmalu dovolj jasna, da je Jugoslovanski klub lahko spoznal, da je njegov predujem zaupanja cesarju zapravljen in da je lahko iz tega spoznanja, ob upoštevanju razvoja jugoslovanskega vprašanja v krogu antante, storil ustrezne sklepe. Dejstvo, da se je Jugoslovanski klub do takšnih sklepov, katerih logika je vodila k ločitvi Slovencev in drugih Jugoslovancev od monarhije, resnično dokopal in da je pri njih potem tudi vztrajal vse do konca, to dejstvo pomeni politično dejanje, ki mu ni mogoče odrekati državniškega formata.

Komaj nekaj dni po razglasitvi amnestije, 7. julija, so jugoslovanski politiki na Dunaju bili vnovič neprijetno presenečeni, ob novem dejanju predsednika vlade Seidlerja, ki je spet daleč preseгло politično provizorični značaj, kakor so ga njegovemu kabinetu pripisovali. Tega dne je Seidler naznanil načelnikom parlamentarnih klubov, med drugimi tudi Korošču, da namerava ustanoviti zunajparlamentarno ustavno komisijo. V kakšni smeri pa naj bi se gibalo pripravljano delo te komisije za preosnovo ustave, je pokazal z izjavo, da bi rešitve morale temeljiti na nacionalni avtonomiji v okviru starih kronovin! Pri tem bi se naslonili na predloge

juristične ankete iz leta 1916.²⁹⁹ Takšna avtonomija, zamišljena le v okviru dualizma in avstrijske državne polovice, ne bi le izključevala jugoslovansko državnopravno zedinjenje, ampak celo zamisel politično upravnega zedinjenja slovenskih ozemelj, zedinjene Slovenije! Jugoslovanski klub je predlog o ustanovitvi zunajparlamentarne ustavne komisije odklonil.

Ni pa odklonil vsakega sodelovanja pri pripravah za spremembo ustave. Že 14. junija je državni zbor — kot omenjeno — ustanovil ustavni odbor, ki je štel 52 članov in ki je bil sestavljen tudi ob sodelovanju Jugoslovanskega kluba in Češkega svaza. Volitve so potekle gladko in v odboru je sodelovalo 10 Čehov in 4 Jugoslovani. V prvih dneh julija pa se je vprašanje v pripravah za ustavno preobnovo zaostriilo, ko je romunski predstavnik v ustavnem odboru Oneiul predložil, naj se sestavi poseben ožji, sedemnajstčlanski odbor za revizijo ustave, imenovan subkomite. V njem bi Čehom in Jugoslovanom pripadli po dve mesti. Bilo je jasno, da lahko ta pododbor pripravlja predloge za revizijo ustave le v okviru dualizma, da sodelovanje v njem torej ni v skladu z majniško izjavo Jugoslovanskega kluba. Toda v politični javnosti je bilo znano tudi to, da je subkomite nekakšna priprava za oblikovanje vlade narodov, t. i. koalicijske vlade, torej vlade, ki naj bi postala po pričakovanjih Jugoslovanskega kluba orodje cesarja za izvedbo temeljite preobnove monarhije. Potemtakem ni tako čudno, da se je Jugoslovanski klub odločil, da v podkomiteju sodeluje. — »V njem so njegovi predstavniki poudarjali kot neodjenljivo zahtevo potrebo reforme v celotni monarhiji, torej odpravo dualizma, toda samo dejstvo, da so sodelovali v odboru, ki je lahko dajal predloge izključno le za Cislajtanijo, je ustvarjalo vtis, da je klub pripravljen pogajati se z vlado tudi na temelju zmernejših zahtev kot pa je bila majniška deklaracija,« piše D. Šepić in dobro zaznava kritični pomen tega sodelovanja.³⁰⁰ Toda kočljivost sodelovanja Jugoslovanskega kluba v ustavnem pododboru v prvem trenutku še ni bila tako očitna, ker sta se 11. julija tudi predsedstvo Češkega svaza in njegova parlamentarna komisija izrekli z večino glasov za udeležbo v tem pododboru. Sklep pa ni bil sprejet na plenarni seji Češkega svaza (za sodelovanje v pododboru so bili tudi češki socialdemokrati, njihov predstavnik B. Smeral je tedaj izrečno zagovarjal sodelovanje, čeprav bi to pomenilo ohranitev dualizma) in tako je stališče Čehov ostalo neodločeno. Češki svaz je sklenil, naj o taktiki kluba odloči 25. julija v Pragi seja Narodnega odbora, uradnega češkega političnega narodnega vodstva, ki je združevalo vse češke stranke. Za Jugoslovanski klub je postalo očitno, da mu grozi nevarnost, da se loči od Češkega svaza in ostane politično osamljen. (Prvič se je razlika v taktiki obeh klubov pokazala že 26. junija ob glasovanju za proračunski provizorij, saj je Češki svaz tedaj glasovanje odklonil z utemeljitvijo, da ni pripravljen glasovati za nobeno vlado, ki ne izjavi, da bo delovala v smislu demokracije in samoodločbe narodov.)

Razdor med taktiko obeh klubov je bilo mogoče preprečiti na dva načina: bodisi da se Češki svaz odloči za podporo poskusu s koalicijskim kabinetom narodov, bodisi da Jugoslovanski klub takšno podporo opusti in preide v dosledno opozicijo. Spričo neodločenega stališča Češkega svaza sta Korošec in Krek sklenila, da poskusita vplivati v smislu prve možnosti.

To sta storila tem raje, ker ju je k temu neposredno spodbudilo predsedstvo Češkega svaza, ki je bilo za sodelovanje v ustavnem pododboru. Predsednik svaza Stanek je Kreka in Korošca povabil, naj prideta v Prago in sodelujeta na seji češkega Narodnega odbora. Krek in Korošec sta vabilo sprejela in v njem gotovo videla potrdilo pravilnosti njune politične taktike.

Ta taktika pa ni bila samo njuna. Podobno zamisel je tedaj s pripričanjem razvijal »Slovenski narod« (Kramer oz. Žerjav) v uvodniku »Za skupno deklaracijsko politiko« (24. julij). Potrjeval je dejstvo, da sta majniška deklaracija in dualizem nezdržljiva, a vzlic temu je priporočal, naj Čehi in Jugoslovani vstopijo v ustavni odsek in tudi v vlado, če bi bila nosilka reforme države. V politiki je treba poskusiti vsako pot, torej tudi preskusiti možnost rešiti narodno vprašanje še pred mirovno konferenco, po sporazumu strank. Čehi in Jugoslovani naj nastopajo na podlagi majniških deklaracij. Pripravljeni naj bodo sodelovati v vladi, ki bi bila pobudnik revizije ustave in ki bi dejala: »Akceptiram deklaracijska načela; v kolikor se tičejo deklaracije avstrijske države, jih hočem čim najpreje uveljaviti, hočem teritorialno avtonomijo v Avstriji. V kolikor pa presegajo deklaracije po dosedanji ustavi določeni delokrog avstrijske vlade, bo ministrstvo stopilo v dogovor z Ogrsko in posredovalo, kako bi bilo mogoče izvršiti na ogrske oz. hrvatske dežele se nanašajoči del deklaracije.« — Tukaj je majniška deklaracija sicer poudarjena kot načelo, a dopuščena je možnost njenega etapnega uresničevanja. To še ni formula o deklaraciji kot takojšnjem minimumu, o takojšnji uresničitvi v celoti. Možnost, da bi tudi parlament avstrijske državne polovice lahko bil pobudnik reforme za celo državo, je »Slovenski narod« poudaril še po češki zavrnitvi, 30. julija.

Dozdevno potrdilo pravilnosti taktike Jugoslovanskega kluba je v tistih dneh prišlo še z druge strani: poslanca hrvatsko-srbske koalicije v hrvatskem saboru Valerijan Pribičević in Srdjan Budisavljević sta zaradi nasprotovanja oportunistični politiki koalicije v začetku julija iz te stranke izstopila in 13. julija v saboru izjavila, da je »v tem velikem času enotna in odločna zahteva vsega slovanskega juga monarhije, naj se na temelju narodnega načela, zgodovinskega prava in pravice naroda do samoodločbe zedinijo vse dežele monarhije, ki v njih žive Slovenci, Hrvatje in Srbi v popolnoma samostojno in neodvisno državno telo.« V. Pribičević in S. Budisavljević sta tako bila prva Srba na Hrvatskem, ki sta sprejela politični program majniške deklaracije.³⁰¹

Krek in Korošec sta tiste dni doživela tudi dokaz, da je Šušteršičev položaj na Kranjskem že omajan in da ga škof Jeglič ne podpira več. 17. julija 1917 se je na Jegličevo pobudo sestala konferenca dekanov ljubljanske škofije, ki je škofu dala pooblastilo, naj on poskrbi za poravnavo spora med obema kriloma v stranki na temelju »modernih demokratičnih teženj«. ³⁰² Obe struji v Slovenski ljudski stranki sta tu bili sicer obravnavani enakovredno, vendar se je za Kreka in Korošca iz sklepov konference luščilo predvsem dejstvo, da je Šušteršičev položaj na Kranjskem omajan in da je s tem položaj opozicije že sam po sebi izboljššan. To je dokazal tudi neposredni nasledek konference, ko je Šušteršič izgubil vpliv na pisanje »Slovenca« in je glavno uredništvo prevzel predsednik tiskovnega društva prelat Andrej Kalan. »Slovenec«, ki je še 4. julija

3 Prva odločitev

v nasprotju z majniško deklaracijo zagovarjal staro formulo hrvaško slovenskega zedinjenja, je odslej začel pisati v smeri politike Jugoslovanskega kluba.

Kopičila so se še druga znamenja in dozdevno potrjevala upravičenost pričakovanj, da bo s sodelovanjem s cesarjevo akcijo, s sodelovanjem v ustavnem pododboru in v bodoči koalicijski vladi narodov, mogoče doseči kompromisni ali posebni mir za habsburško monarhijo obenem z njeno reformo v smislu narodnostne federalizacije.

Prav v juliju 1917 je bila na višku akcija profesorja F. W. Foersterja in industrialca Julija Meinla za sklenitev miru. V njun krog je spadal tudi prof. Lammasch, ki si je v polemiki z nemško nacionalnimi militaristi v gosposki zbornici pridobil ugled zanesljivega privrženca miru. Prav Lammasch naj bi bil človek, ki bi mu cesar Karel zaupal vodstvo koalicijskega kabineta narodov.³⁰³ Korošec sam je povedal v predavanju, da je tedaj imel stike s Foersterjem in Meinlom.³⁰⁴ Tudi Krek je te stike gojil. S Korošcem sta sodelovala na zborovanju, ki je bilo pod predsedstvom Julija Meinla 17. julija 1917 na Dunaju v okviru že znane Avstrijske politične družbe. Na tem zborovanju je Krek govoril v protivnojem smislu, za demokratizacijo in svobodo malih narodov, za njihovo pravico do samovladanja in zavračal trditve, da so ta gesla v prilog antanti. Uvodni referat na zborovanju je imel Foerster, med drugimi pa je govoril tudi češki socialdemokrat Smeral. Sprejeta je bila resolucija, ki je pozivala avstroogrsko vlado, naj vztraja pri prizadevanjih za sporazumen mir. »Kajti samo mir, ki ne bo pri nobeni vojskujoči se strani zapustil občutka poraza in ponižanja, prinaša jamstvo trajnosti...« Resolucija opozarja, da Avstrija potrebuje tudi nacionalni mir navznotraj. »Avstrija, ki bo dosegla nacionalno ureditev, bo sposobna pri mirovnih pogajanjih učinkovito braniti svoje interese in zastopati z uspehom svojo kulturno nalogo.« Resolucija poziva, naj se takoj ustanovi organizacija, ki bo propagirala terjatev po »obnovi Avstrije na podlagi prave demokracije in narodne enakopravnosti.«³⁰⁵

Iz sprejete resolucije je očitno mnenje, da vodi pot habsburške monarhije k miru prek njene notranje preosnove, da je torej ta preosnova najaktualnejša naloga in ni stvar, ki bi jo bilo mogoče odlagati za čas po sklenitvi miru. Da navzočnost Kreka in Korošca na tem zborovanju nikakor ni bila le nek bežen stik, priča tudi božična poslanica Slovincem, ki jo je leta 1925 Foerster naslovil na Slovence in ki v njej govori o svojih osebnih vtisih o Kreku.³⁰⁶

V dneh pred odhodom Kreka in Korošca v Prago je torej gibanje, ki je obljubljalo preosnovno monarhije in sporazumni mir, bilo še na višku, za njim pa je stala avtoriteta cesarja. Eno izmed dejstev, ki to dodatno potrjujejo in ki je malo verjetno, da že v tistem času ne bi bilo znano zaupnejšemu krogu čeških in jugoslovanskih politikov na Dunaju, je bila avdience 21. julija 1917, ki je nanjo povabil cesar češko-moravskega klerikalnega državnega poslanca Mořica Hrubana. Hruban ni bil Kreku in Korošču blizu le zaradi svoje politične ideološke usmeritve, ampak je bil star znanec slovenskih državnih poslancev še iz časov, ko je pred vojno hospitaliral v njihovem klubu.

Cesar je Hrubanu govoril o potrebi spremeniti državno ustavo. Poudarjal je nujnost rešitve češkega vprašanja, pri čemer ozir na češke

Nemce ne sme biti preveč pomemben, kajti oni »niso opora dinastije in so se v parlamentu zelo grdo in brezobzirno obnašali po razglasitvi moje amnestije...« Po cesarjevem mnenju so pravi Nemci in prava podpora države in prestola predvsem Nemci v alpskih dednih deželah. Cesar je Hrubanu govoril, da namerava Lammaschu zaupati vlado, ki naj bi spremenila državno ustavo. Očitno pa je bilo, da ima cesar v mislih le spremembo ustave avstrijske državne polovice, federalizacijo te polovice, saj je izjavil, da ne bi nikoli mogel pristati na to, da bi Slovaško pridružili češkim deželam, kajti kot ogrski kralj je pri kronanju prisegel, da bo vselej ščitil nedeljivost Stefanove krone. — Svojemu spominu na to avdienco je Hruban dodal tudi podatek, da se je 18. februarja 1918 še srečal s profesorjem Lammaschem v Zürichu in da mu je Lammasch sam povedal, kakšne načrte je cesar imel z njim in z njegovo vlado, da pa teh namer ni mogel uresničiti zaradi odpora nemškega cesarja in Madžarov in da je poskus zato opustil.³⁰⁷

Kdaj točno je napočil tisti trenutek, ko je cesar Karel opustil svoje tihe sanje o rešitvi monarhije z odločnim posegom v njeno strukturo, ni znano. Hrubanova avdienca priča, da se je s takimi mislimi pečal vsaj še 21. julija 1917. Sprememba začasne Seidlerjeve vlade v stalno, definitivno vlado, pa gotovo označuje začetek tistega obdobja njegovega vladanja, ko se je že dokončno vdal v dozdevno neizogibnost, da ničesar ne stori. Seidlerjeva definitivna vlada je bila postavljena 30. avgusta 1917, odločitev zanjo, torej odločitev za resignacijo, pa je padla že dosti prej. Ze 31. julija je vabil Seidler Staněka, naj Češki svaz imenuje svoje predstavnike v vlado, ki bi bila sestavljena na programu narodne avtonomije. K sodelovanju v svoji definitivni vladi je Seidler vabil 11. avgusta 1917 tudi nemško avstrijske socialne demokrate; Viktor Adler je sodelovanje odklonil.³⁰⁸ Vsekakor pa se Krek in Korošec 25. julija 1917, ko sta priptovala v Prago, še nista zavedala, da je zamisel sporazumnega miru na podlagi preosnove monarhije na tem, da jo cesar opusti in da potemtakem ne more več služiti kot podlaga politični taktiki.

Ali so Čehi o tem bili bolje obveščeni, ali so pri njih prevladali vplivi tistih, ki od habsburške monarhije niso ničesar več pričakovali, je težko reči. Dejstvo pa je, da je Narodni odbor 25. julija v Pragi še pred prihodom Kreka in Korošca sklenil, da Češki svaz ne pošlje svojih predstavnikov v ustavni pododbor. Kot poglobitveni razlog so navajali, da delo pododbora, ki se omejuje samo na spremembo ustave avstrijske državne polovice, nasprotuje majniški deklaraciji Češkega svaza in njegovi zahtevi po enotni češkoslovaški državi.³⁰⁹

Krek in Korošec sta prispela v Prago 25. julija zvečer — po toči. V moravski napredni stranki, v praškem tajnem odboru in tudi v agrarni stranki so se vpliva Kreka in Korošca bali in zato njun obisk ni bil zaželen. Glasilo agrarne stranke »Večer« je 25. julija, na dan njunega prihoda, objavilo velik članek z naslovom »Mi in Slovenci«. Članek je najprej navajal izvajanja »Slovenskega naroda« za skupno nastopanje Jugoslovanov in Čehov, nato pa je ostro zavrnil vmešavanje Korošca in Kreka v češke zadeve. Pod podnaslovom »Slovenci nas hočejo pridobiti za vstop v vlado« je »Večer« pisal: »Lidove noviny so v torek objavile članek pod naslovom »Naši in Jugoslovani na Dunaju«, ki v njem pišejo o naporih Jugoslovanov, da bi pridobili Čeha za vstop v koalicijski kabinet.

Lidove noviny sporočajo, da so Slovenci neprikriti privrženci takega kabineta in da je njegova ustanovitev politično vprašanje dneva: ustavni pododbor pri ustavnem odboru naj bi bil samo priprava za koalicijski kabinet. Del češke delegacije je za vstop v koalicijski kabinet, drugi del — večina — pa temu nasprotuje. Jugoslovani pošiljajo v Prago svoje prvake — katoliškega duhovnika Korošca in katoliškega duhovnika Kreka — da bi to večino pridobili za stališče Jugoslovanov za vstop v koalicijski kabinet. Lidove noviny pravilno pišejo: ‚Čeh, ki vstopa v cislajtanski kabinet, ki se opredeljuje za cislajtansko državno misel, pomaga utemeljevati novo izdajo dualizma in centralizma, to pot morda že za vekomaj. Naj nam torej Jugoslovani ne zamerijo, če se bomo v resnici vselej in zavestno postavili na ‚specifično stališče‘. Gre nam za specifično češko državo.‘³¹⁰

Razumljivo, da sta Krek in Korošec ob svojem prihodu v Prago bila spričo takšnega sprejema zaprepadena. V tem skrajno neprijetnem položaju sta se zatekla v redakcijo socialdemokratskega lista »Pravo Lidu« (k »drugi veliki oportunistični stranki«, komentira M. Paulova). Naslednjega jutra sta odpotovala nazaj. Vzlic njuni želji, naj bi stvar ne prišla v tisk, so incident pograbili nemški listi, novica o njem je prodrla tudi v tujino. Dunajski listi so videli v incidentu predvsem razkol med Jugoslovani in Čehi, izolacijo češkega tabora. »Toda incident je imel tudi svoje dobre strani,« piše M. Paulova. »Prepričal je ne le prizadeta Korošca in Kreka, ampak tudi Kramerja in druge jugoslovanske poslance (Kramer poslanec ni bil; op. J. P.), da je češki narod nasproten Avstriji in da so pravilne informacije radikalnih čeških poslancev oziroma tajnega odbora, nikakor pa ne trditve oportunističnih krogov in strank v parlamentu o mišljenju večine češkega ljudstva.«³¹¹

Razume se, da je incident povzročil začudenje in vznemirjenje tudi v slovenski in širši jugoslovanski politični javnosti. V njeno in svoje pomirjenje je Krek širil posebno verzijo o incidentu. Po njegovi smrti je neimenovan dopisnik v »Edinosti« (29. oktober 1917, št. 300) o tem takole pisal: »Takoj drugo jutro, ko se je dr. Krek vrnil iz Prage na Dunaj, sem ga poiskal v parlamentu. Vsi nemški listi onega dne so z velikim zadoščanjem, škodoželjnostjo in neprikritim veseljem poročali o incidentu v Pragi, o prelomu med Jugoslovani in Čehi, kar me je še bolj razburilo.« Toda dr. Krek ga je kmalu pomiril: »To vse ni res! Jaz sem popolnoma dosegel svoj namen: konsolidacijo Češkega svaza! Kar bi ne opravil z nobenim pregovarjanjem, nobenim dokazovanjem, se zgodi zdaj: pre-radikalni elementi med Čehi se streznijo, našli bodo pravo pot, ki vede do cilja in to tem prej, čim bolj bodo Nemci vriskali. Jaz sem Nemcem hvaležen za to veselje. Češki narod ne sme nikdar pozabiti, da imajo Jugoslovani velike zasluge, da je prišlo do amnestije sploh! To bodi vsemu češkemu narodu v memento, da nismo Jugoslovani za njegovo peto kolo, da mu le pomagamo, ne da bi gledali tudi sebe, ampak, da smo zato tu, da si medsebojno pomagamo, se skupno borimo za isti cilj, kar dvigne ugled in moč obeh narodov doma in zunaj! Ne, ne boj se! Jaz sem uspeha silno vesel, ki ga bo imela ta moja taktika!«

O teh Krekovih izjavah je na podoben način po njegovi smrti pisal tudi Alojzij Res v »Jugoslovanu« v znanem spominskem Krekovem jugoslovanskem »testamentu«.³¹²

Takšne Krekove izjave so gotove bile izrečene z namenom, da bi pomiril svoje prijatelje, verjetno pa tudi samega sebe. Jasno je, da niso stvarne, kar zadeva sklep češkega Narodnega odbora, saj je ta bil sprejet še pred prihodom obeh slovenskih politikov v Prago. Čisto prav pa izražajo, da sta Krek in Korošec dejansko imela namen s svojo navzočnostjo v Pragi vplivati na to, da češki Narodni odbor v vprašanju udeležbe v ustavnem podkomiteju in pozneje v vladi ne bi odločal v smislu »preradikalnih elementov«. Ta namen pa se jima ni posrečil. Ali sta torej Krek in Korošec v Pragi res bila »vladna agenta«, kakor je agrarni »Večer« baje tudi zapisal?³¹³

Pri odgovoru na to vprašanje je treba natančno ločevati med zamisljivo, ki je tedaj še prevladovala v Jugoslovanskem klubu o možnosti koalicijske vlade narodov ob odločilni podpori cesarja Karla, ki naj bi izvedla reformo monarhije kot stopnjo k sporazumnemu miru, in pa med dejansko politiko Seidlerja, ki se je trudil za »parlamentarizacijo« svojega parlamenta brez vsakršnih namenov notranje preosnove, ampak za politično konsolidacijo na temelju starega stanja. Njegovo politično prizadevanje je bilo zvezano z že omenjeno resignacijo cesarja Karla.³¹⁴ Medtem ko vse kaže, da sta Krek in Korošec v Prago prišla z namenom vplivati v smislu uresničevanja vlade prve inacije, v smislu uresničevanja svojih političnih želja in utvarnih ocen, pa prav gotovo nista prihajala v Prago kot agenta Seidlerja za uresničitev njegovega namena za vlado druge inacije. Ne le vsa predzgodovina, ampak tudi neposredno reagiranje slovenske klerikalne stranke in z njo vred Jugoslovanskega kluba na praški incident, namreč tej drugi razlagi oporeka.

Najpomembnejše znamenje, kakšne sklepe je stranka Kreka in Korošca iz praškega incidenta napravila, je bilo že 28. julija 1917 pisanje »Slovenca«, ki je prvi med slovenskimi listi razglasil, da so zahteve majniške deklaracije »minimalna zahteva Slovencev«, ki se od nje nikakor ne morejo povrniti h kakih kompromisni rešitvi slovenskega vprašanja na temelju priznanja dualizma, brez državne zveze s Hrvati in Srbi in le na podlagi neke slovenske narodne avtonomije. Na to prvo izjavo o majniški deklaraciji kot minimumu je opozoril D. Kermavner,³¹⁵ a brez zveze s praškim incidentom.

Obsežno dokumentacijo o tem ineidentu je že tedaj objavilo glasilo Jugoslovanskega odbora.³¹⁶ Češki in slovenski in pa tisk Jugoslovanskega odbora se je trudil ineident čim prej odpraviti s sveta, tako da je njegov pravi vzrok ostal zabrisan.

Izjava glasila SLS, da vztraja na majniški deklaraciji kot minimumu, je pomenila potrditev temeljne postavke politike Jugoslovanskega kluba, da je jugoslovansko vprašanje v okviru monarhije rešljivo le z odpravo dualizma, podobno kot češkoslovaško. S tem je izjava tudi napovedala, da sodelovanje v vladi, ki takega programa ne bi sprejela, ni mogoče. Torej tudi sodelovanje v koncentracijski vladi Seidlerjevega tipa ni mogoče. Takšno stališče je z vso močjo podprl »Slovenski Narod« (Albert Kramer), ki je 4. in 6. avgusta z vso odločnostjo odklanjal Seidlerjev avtonomistični program, poudarjal, da se je Slovencev polastil »sveti egoizem«, da niso ničesar pripravljeni storiti za druge, vse pa za lastni program in da ne bodo več ponovili napake Jelačića, ker so se naučili od Kvaternika in Starčevića, da ne verujejo ne Dunaju ne Budimpešti. »Slovenec« je

2. avgusta vnovič zagotovil, da je vse pisanje dunajskih listov o nameravanem vstopu Jugoslovanov v vlado izmišljeno, pozval Nemce, naj se odrečejo kronovinskim mejam in izjavil, da morajo narodi danes sami odločati o svoji prihodnosti, slovenska prihodnost pa je le Zedinjena Slovenija v jugoslovanski skupnosti.

Takšen premik v SLS je bistveno omogočil, da je Jugoslovanski klub ne le odklonil zaupne Seidlerjeve ponudbe za sodelovanje v vladi, ampak da je 7. avgusta 1917 tudi javno objavil, da bi mogel podpreti samo takšno parlamentarno vlado, ki bi majniško deklaracijo sprejela kot svoj program. Javnosti je sporočil, da narodna avtonomija v okviru deželnih meja ne ustreza stališčem Jugoslovanov in da vrhu tega absolutistični režim v Bosni in Hercegovini in sistem tuje vlade in narodnega zatiranja, ki še vedno traja, ustvarjajo nepremostljive ovire za sodelovanje Jugoslovanov v vladni večini.³¹⁷

S tem je bila končana — zgodovina je pokazala, da za vselej — tista faza v delovanju Jugoslovanskega kluba, ko je klub svojo taktiko uravnaval v pričakovanju reformnega dejanja monarha. Glasovanje za proračun 26. junija 1917 je ostalo epizoda brez posledic za taktiko kluba (posledice so bile občutne v notranje jugoslovanskih odnosih, na to glasovanje se je zlasti sklicevala hrvatsko-srbska koalicija, kadar je opravičevala svoje lastno oportunistično stališče). Tu je bil začetek obdobja, ki je po pravici dobilo ime obdobje radikalizacije in demokratizacije slovenske meščanske politike.³¹⁸ Bila so sicer še omahovanja pri političnih presojah položaja, vendar brez nasledkov za praktično opozicijsko taktiko Jugoslovanskega kluba, taktiko, ki se utrjuje in zastruje tja do konca monarhije.

V zadnjih dneh julija 1917 je torej nastopil prelomni trenutek za delovanje Jugoslovanskega kluba in s tem tudi za razvoj jugoslovanskega gibanja v slovenskih deželah, pa tudi drugih jugoslovanskih deželah habsburške monarhije. Prav je zato še posebej pogledati, kateri dejavniki so odločilno vplivali na ta prelom.

Poglavitni povod zanj je vsekakor bil praški incident. O tem priča tudi že omenjena številka »Slovenca« z dne 28. julija 1917, ko obenem z zatrdilom o majniški deklaraciji kot minimu zagotavlja tudi zvestobo Čehom in izraža prepričanje, da se bo sodelovanje Čehov in Jugoslovanov vedno bolj utrjevalo tudi v prihodnosti. Neprijetni doživljalj v Pragi je torej res prepričal Kreka in Korošca, da večina v Češkem svazu ni istovetna z večinskim mnenjem v Narodnem odboru, da so torej Čehi do Avstrije nezaupljivi. V tistem času sta se že sama morala soočiti z dejstvom, da prizadevanja za parlamentarizacijo avstrijske vlade nikakor ne gredo v smeri pričakovanega koalicijskega kabineta narodov, ampak ravno nasprotno in da nič ne kaže, da bi cesar zares bil pripravljen kaj storiti za korenito spremembo razmer v monarhiji. Dejstvo, da je medtem tudi Sušteršič doživel zaradi intervencije škofa Jegliča novo politično nazadovanje, je le še olajšalo njun sklep: ne sodelovati v vladi, ki ne sprejme majniške deklaracije. V to smer je ves čas navajalo Jugoslovanski klub tudi pisanje »Slovenskega Naroda«, njegovega urednika liberalnega »mladina« Alberta Kramerja.

Ali pa je do tega sklepa o radikalizaciji prišlo tudi pod vplivom poročila o sporazumu med srbsko vlado in Jugoslovanskim odborom o ustanovitvi Jugoslavije pod dinastijo Karadjordjevičev, pod vplivom

krfske deklaracije z dne 20. julija 1917? Nedvomno, da je politično dogajanje v mesecu juliju pri Slovencih potekalo tudi pod vplivom novic o konferenci na Krfu, vendar je glas o doseženem sporazumu, o krfski deklaraciji prišel v slovensko javnost šele v začetku avgusta 1917. Prvi komentar k novici o krfski deklaraciji je »Slovenec« objavil 10. avgusta. Tedaj je poudarjal majniško deklaracijo in zavrnil »vse druge vabe«, a je pri tem vso odgovornost za morebitno protiavstrijsko rešitev jugoslovanskega vprašanja prevrgel na rame avstrijskih državnikov, ki »bodo vodili vodo na mlin antante, ako ne bodo imeli dovolj odločnosti, da pravočasno izpolnijo življenjske zahteve avstrijskih Jugoslovancev, izražene v jugoslovanski državnopравни deklaraciji«. ⁸¹⁹

Po vsem tem bi bilo mogoče trditi, da je začetek radikalizacije Jugoslovanskega kluba v prvi vrsti plod notranjih razmer v habsburški monarhiji, zlasti v njeni avstrijski državni polovici in pa vedno bolj očitnega kopnenja vsakršnih izgledov na razrešitev narodnega vprašanja po akciji monarha in po sporazumu narodov. S tem tudi možnosti razrešitve slovenskega problema. Oddaljevali so se tudi izgledi na sporazumen mir, ki bi bil dosežen po demokratični poti, večala se je nevarnost revolucionarne razrešitve družbenih in nacionalnih protislovij. Slednjemu se je tudi slovensko meščanstvo, podobno kakor vsa druga meščanstva, kajpada želelo izogniti. ⁸²⁰ Novice o krfski deklaraciji so odločitev za opozicijsko taktiko Jugoslovanskega kluba kvečjemu le utrdile, posebno ker se je ta taktika ujemala z željami tistih njegovih članov, ki so bili za rešitev jugoslovanskega vprašanja po moči antante.

Z odločitvijo za opozicijsko ravnanje se ujema tudi posebna pozornost, ki jo je JK posvečal Bosni in Hercegovini. Izrazila je se zlasti v potovanju Kreka in Korošca v Sarajevo. Izvirala je iz zavesti, da sta Bosna in Hercegovina odločilnega pomena za uspeh deklaracijske politike. Posebno še, ker na Hrvaškem spričo odpora večinske stranke v saboru, hrvaško-srbske koalicije (ne le frankovcev) kakega odločilnejšega prodora ni bilo pričakovati. Podobno mnenje je vladalo tudi pri podpornikih majniške deklaracije v Bosni in Hercegovini sami in mednje je v prvih mesecih sodil škof Stadler. Julija 1917 sta prispela na Dunaj bosanska politika Sunarić in Dimović, ki sta se posvetovala z JK. Bila sta sprejeta pri cesarju. O tem obisku je Stadler pisal JK pismo, v katerem najprej izraža podporo politiki kluba in majniški deklaraciji, nato pa opozarja na položaj v bosansko-hercegovskem saboru in izraža strah, da ta sabor majniški deklaraciji ne bi dal potrebne podpore. Opozarjal je, da obisk Sunarića in Dimovića na Dunaju v Sarajevu ne bo napravil ugodnega vtisa in svetoval dodatne akcije ter predlagal, naj poslanci iz JK stopijo v stik še z nekaterimi predstavniki drugih bosanskih strank, predvsem z muslimanskimi. Po Stadlerjevem mnenju bo stališče bosanskega sabora odločilnega pomena za uspeh deklaracijske politike, saj bo stališče sabora napravilo v monarhiji in zunaj nje največji vtis. ⁸²¹ Politični stiki JK v Bosni in Hercegovini, so bili zelo pomembni za razvoj jugoslovanskega gibanja tamkaj. ⁸²² Najvidnejše znamenje te nove aktivnosti je bilo potovanje predsednika kluba Korošca s Krekom ob koncu avgusta 1917 v Zagreb in Sarajevo.

Prav tiste dni, 31. avgusta, je Seidler nastopil s svojo dokončno vlado. Med ministri je bil tudi dr. Ivan Žolger, prvi in edini minister po na-

rodnosti Slovenec v vsej zgodovini habsburške monarhije. Ta visoki uradnik naj bi nadomestoval politično udeležbo Jugoslovancev v vladi. Vsakršne dvome glede tega je razpršil Korošec v Sarajevu z izjavo »Hrvatskemu dnevniku« 2. septembra, ko je dejal, da za Slovane ni nobenega drugega načina obnašanja kot nepopustljiva in zavestna opozicija. »Pa tudi, če bi Seidler v svojo vlado povabil sploh samo Slovence, mi bi ne mogli sprejeti njegovega programa. Narodna avtonomija, ki se o njej govori, nas ne zadovoljuje. Naš program je deklaracija z dne 30. maja. Kdor ni z nami, je proti nam!«³²³

Ljubljanska izjava slovenskih strank z dne 15. septembra 1917 in razvoj deklaracijskega gibanja v nadaljnjih mesecih (glej pogl. IX.) pomenila še bolj zanesljivo utrjevanje opozicijske taktike Jugoslovanskega kluba, katerega stališča so zdaj postala stvar širokih slovenskih množic. Njihovo mnenje je bilo treba vedno bolj upoštevati in ga tudi ni bilo mogoče spreverčati po potrebah dnevne politične taktike.

Razmah deklaracijskega gibanja je končno primoral tudi Sušteršiča, da se odkrito opredeli proti opozicijski taktiki. Prva javna njegova opredelitev je bila 18. septembra 1917, ko je na sestanku vodstva SLS v Ljubljani (Krekova opozicija se ga ni udeležila) prvič javno označil majniško deklaracijo kot maksimalni program. Polemika o majniški deklaraciji kot minimumu ali maksimumu je bila v tem času izredno pomembno merilo za razmejitve med obema tokovoma v SLS, a nikakor še ni zadevala neposredno kar vprašanje habsburškega okvira. Tega okvira se je ta polemika dotikala le posredno. Zdaj je šlo za protidualistično bistvo majniške deklaracije. Deklaracija kot minimum, to je pomenilo potrditev temeljne teze, da je jugoslovansko vprašanje v okviru monarhije rešljivo le z odpravo dualizma. Deklaracija kot maksimum pa je pomenila pripravljenost dualizem priznati in se sprijazniti z rešitvami v njegovem okviru, praktično pa biti pripravljen za vstop v vlado Seidlerjevega tipa. Za odkrit prelom z Jugoslovanskim klubom se je Sušteršič odločil, ko so 13. novembra 1917 kranjski poslanci v državnem zboru izvolili za delegata v avstro-ogrsko delegacijo Korošca in ne njega. 15. novembra je Sušteršič izstopil iz kluba (pridružil se mu je le še poslanec Fran Jaklič). Odločil pa se je tudi, da razbije SLS. To je poskusil 22. novembra 1917, ko je sklical sejo izvršilnega odbora SLS. Dobro je znano, da je ta seja soglasno, izvzemivši en glas, odobrila postopanje Sušteršiča in Jakliča, izrazila drugim državnim poslancem grajo in nezaupanje in na Sušteršičev predlog sklenila razpustitev Slovenske ljudske stranke same! Manj je opaženo, da je na tej seji Sušteršič, ki se je pozneje hotel prikazati kot edini avtentični tolmač majniške deklaracije, to deklaracijo in njen koncept neposredno napadel. O tem govori tudi poročilo kranjskega deželnega predsednika Attemsa z dne 15. januarja 1918: »Načelnik stranke dr. Sušteršič je nato poročal o stanju jugoslovanske politike in pripomnil, da je politika slovenskega, hrvaškega in srbskega zedinjenja v nasprotju s strankinim programom, ki ima za podlago zedinjenje slovensko-hrvaškega naroda. Vrh tega se mu zdi zgrešeno, da Jugoslovanski klub premalo upošteva dejanske razmere in razpoloženje odločilnih krogov nasproti jugoslovanskemu vprašanju.«³²⁴ Sušteršičeva izjava priča, da v sporu v SLS ni šlo le za osebna nasprotja ali za različne ocene položaja in razpoloženja množic, ampak da je šlo tudi za pomembne načelne razlike.

IX

ZACETEK DEKLARACIJSKEGA GIBANJA IN LJUBLJANSKA IZJAVA

Trditev Frana Erjavca, da deklaracija v domovini sprva v širših krogih ni zbudila posebne pozornosti, čeprav so jo nemški časopisi besno napadali,³²⁵ trditev, ki se je udomačila v zgodovinopisju, je deloma popravil že Lojze Ude, ko je opozoril na zapisek v Jegličevem dnevniku, po katerem vemo, da je bil že za prvega julija 1917 sklican shod v Ljubljani, »da bi pred ljudstvom razpravljali o jugoslovanskem vprašanju«, a da je vlada ta shod prepovedala.³²⁶ Iz istega vira izvemo, da so pobudniki tega prepovedanega shoda bili poslanci, člani Jugoslovanskega kluba in da so za shod že organizacijsko ukrepali, saj je 1. julija v Ljubljano prispel že Smodej iz Celovca, da bi se shoda udeležil. Jegličev podatek potrjuje tudi drugi vir, novica v graškem listu »Tagespost« 4. julija.³²⁷

Tudi ni izjava duhovnikov črniške dekanije na Goriškem konec avgusta 1917 prva izjava za majniško deklaracijo na domačih tleh. Prvi so se zganili liberalni Slovenci na Stajerskem. Že prve dni junija 1917, torej neposredno po majniški deklaraciji, je dr. Vekoslav Kukovec, ki je tedaj bil vojak v Lebringu, začel prihajati na slovensko Stajersko in organizirati sestanke zaupnikov Narodne stranke: 2. junija v Šmarju, 4. junija v Sv. Juriju pri Celju, 5. junija na Vranskem, 6. junija v Gornjem Gradu, 6. junija v Zaleu, 8. junija v Središču. V. Spindler piše, da je »povsod vladalo polno soglasje v tem, kaj sedanji čas za Slovence pomeni. Na vseh zborovanjih je bila sklenjena resolucija, ki pozdravlja združitev vseh jugoslovanskih poslancev v državnem zboru in obljublja podpirati jih na podlagi njihove zahteve po samostojnosti avstroogrskih Jugoslovancev brez nemškega nadvladja.« Dr. Kukovec je na shodih poudarjal, da se Narodna stranka solidarizira z deklaracijo.³²⁸

Istega dne, ko je ljubljanski shod bil prepovedan, se je v Trstu zbral sestanek zaupnikov društva »Edinost«, ki je na njem tržaški državni poslanec Rybač poročal o delu v državnem zboru (1. julij 1917). Navzoči zaupniki in odborniki »Edinosti« so soglasno sprejeli resolucijo in z njo pozdravili zedinjenje vseh jugoslovanskih poslancev v en klub »pod pomembnim jugoslovanskim imenom« in odobrvali »z navdušenjem državnopravno deklaracijo, ki je z vso odkritostjo in odločnostjo označila naše vrhovne narodne cilje, od katerih uresničenja je odvisna naša bodočnost in varnost monarhije na jugu«. Izrekli so Jugoslovanskemu klubu »hvaležno priznanje« za dotedanje pogumno, složno in smotrno nastopanje in poudarili, da so »z združitvijo vseh jugoslovanskih poslancev v eno parlamentarno enoto in usvojitvijo jugoslovanskega programa izpolnjene dolgoletne srčne želje, ki so jih primorski, zlasti pa tržaški Slovani zastopali ob vsaki priliki z vso vnemo«. — Rybač sam je v svojem

poročilu o nastanku majniške deklaracije dejal: »Premagali smo vse pomsleke, samo da ohranimo narod. Toda bilo je rešiti še težje vprašanje, namreč da se vsi ti tako različnega mišljenja ljudje združijo tudi na konkreten program. Posrečilo pa se je tudi to. Že prej so bile med nami stranke, ki so stale na stališču hrvaškega državnega prava, na podlagi katerega so Habsburžani prišli potom svobodnega narodnega glasovanja do vlade v teh deželah. Mi pa smo storili še več. (Tri vrstice cenzurirane) ... postavili smo se na demokratsko, revolucionarno stališče narodnostnega načela, izrekli smo se za združenje vseh Jugoslovanov na podlagi hrvaškega državnega prava, kar je pobudilo veliko navdušenje tudi na Hrvaškem ter v Bosni in Hercegovini pri vseh strankah, brez razlike vere. Toda stvar ne sme ostati samo v besedah, temveč je treba, da se uresniči ta naš program.«³²⁹

Tržaški Slovenci krog »Edinosti« so torej jugoslovansko deklaracijo javno pozdravili, prav krepko podčrtali njen demokratični značaj, ker je poudarila narodnostno načelo in opozorili, da je treba od besed preiti tudi k uresničevanju tega programa.

Novi sestanki zaupnikov Narodne stranke za Štajersko so bili 14. julija v Mariboru in 15. julija v Središču. V sprejeti resoluciji so poudarili, da se Jugoslovanski klub more udeležiti dela za spremembo ustave na podlagi majniške deklaracije. Rezolucija pa je stopila v direktno polemiko z nemškimi predlogi za spremembo, ne dualizma, ampak zgolj avstrijske ustave. Zavrnila je nemško stališče o nedeljivosti štajerske kronovine in naznačila, da bi sprejemljiva meja med nemškim in slovenskim delom štajerske kronovine bila severna meja državnozborskih kmečkih volilnih okrajev Gornji grad—Slovenj gradec in Maribor levi dravski breg. Dalo se je razumeti, kot da so predstavniki Narodne stranke pripravljene razpravljati o avtonomiji Slovencev v okviru dualističnega sistema. To je zbudilo tudi kritiko. Vekoslav Spindler je 19. julija 1917 v pismu Kukovecu grajal resolucijo, objavljeno v »Slovenskem Narodu«, češ da dopušča avtonomijo v okviru kronovin. Opozarjal, da je treba vztrajati na majniški deklaraciji »že zaradi klerikalcev« ... »v trenutku, ko oni kot momentalni zastopniki naroda proklamirajo združitev jugoslovanskega naroda v pravno celoto«. Mimogrede je opozoril, da je resolucija prepustila Nemcem Slovence onstran Radgone.³³⁰ Kukovec je nato 22. julija 1917 Spindlerju pojasnjeval štajersko resolucijo kot prizadevanje, v sporazumu z Zerjavom, Kramerjem in dr. F. iz Ljubljane, konkretizirati v teritorialnem pogledu majniško deklaracijo na Štajerskem kot prizadevanje »našo zahtevo... dejanski utemeljiti zlasti glede načela teritorialnosti avtonomije v nasprotju s socialističnim načelom osebne (personalne) avtonomije.«^{330a}

Julija 1917 je slovensko časopisje tudi poročalo o pogajanjih na Krfu in avgusta o krfski deklaraciji. Tržaška »Edinost« je krfski pakt ostro grajala, ker ni nič določenega povedal o meji med Italijo in bodočo Jugoslavijo in vzbujal vtis, kot da gre za kompromis na račun Primorske. »Edinost« se je proti krfskemu paktu v tej točki sklicevala »z vso odločnostjo na deklaracijo Jugoslovanskega kluba od 30. maja«, in poudarjala »z vso jasnostjo, da spada v okvir te deklaracije tudi naše Primorsko, izključivši edinole furlansko ravnino.«³³¹

1. avgusta 1917 se je za majniško deklaracijo izjavilo že prvo stranarsko vodstvo: izvršilni odbor Narodno napredne stranke v Ljubljani.

5. avgusta 1917 je bil v Vrbovcu pri Mozirju sestanek štajerskega klerikalnega poslanca Verstovška s štajerskimi domačini in primorskimi begunci. Na sestanku je bila sprejeta resolucija, ki je zahtevala, naj Jugoslovanski klub neomajno vztraja na stališču majniške deklaracije, »ki vsebuje pravi politični cilj nas Jugoslovanov. V svrhu združitve in okrepite vseh narodnih sil odobrujemo čimprejšnjo ustanovitev Narodnega sveta za vse slovenske pokrajine na pravični demokratični podlagi in pozivamo merodajne činitelje, med njimi zlasti tudi vodstvo VLS, da takoj ukrenejo vse potrebne korake, da se Narodni svet čim prej ustanovi.«³³²

Os, okrog katere se je sukala razprava o ustanovitvi Narodnega sveta v prvi polovici avgusta 1917, je bila prav majniška deklaracija in zahteva, naj Jugoslovanski klub vztraja na njej kot na svojem minimalnem programu. Že 1. julija je Jeglič izvedel, da Sušteršič preprečuje v Slovencu pohvalno pisanje o Jugoslovanskem klubu. 27. julija pa je predstavnik »mladinov« profesor Remec postavil med zahtevami za poravnavo s Sušteršičem kot prvo: »Stranka naj se izjavi za državnopravno izjavo Jugoslovanskega kluba ter odobri njegovo delovanje...«³³³ Jeglič je v tem času skušal reševati enotnost klerikalne stranke, ne pa več Sušteršiča samega. Že 15. julija si je zapisal, da se je tiste dni med obiskom na Dunaju prepričal, da Sušteršič tamkaj nima »nobene veljave več. Na dvoru je očrnjen, ministrstvo ga ne pozna, Jugoslovanski klub mu ne zaupa, ne voli ga v noben odsek, ne da mu nobenega govora.« Jeglič sam odpis Sušteršiča kot politika sprejme tudi notranje: »Sic transit gloria mundi! Sam je kriv: ko je bil še načelnik kluba, je bil vedno skrivnosten, pogostokrat je hodil k Stürgkhu, našemu nasprotniku, ne da bi bil povedal poslancem, zakaj hodi...«³³⁴

Vprašanje izjave za majniško deklaracijo je postajalo ključno vprašanje v slovenski notranji politiki in še posebej v sporu znotraj SLS. Majniško deklaracijo so s političnim uspehom poudarjali liberalni narodnjaki v Trstu, poudarjali so jo na Stajerskem tako liberalci kot Sušteršiču nasprotni klerikalci, izjavo zanjo so zahtevali mladini na Kranjskem, konec avgusta se je zanjo »brezpogojno« izjavila duhovščina na Goriškem, istočasno tudi del duhovščine na Kranjskem (kranjska dekanija).³³⁵ Zaenkrat še mirna, a vendar že polemična debata v socialdemokratskem tisku o narodnem vprašanju je naznanjala, da narodno gibanje na temelju majniške deklaracije svoj politični vpliv vedno bolj širi. 28. avgusta je politično društvo »Edinost« na izrednem občnem zboru v Trstu v imenu primorskih Slovencev in Hrvatov in ob navzočnosti predstavnika iz Dalmacije znova manifestiralo za majniško deklaracijo in jo povežalo s protestom proti italijanskim ozemeljskim aspiracijam in mimogrede tudi proti priznanju pravice srbski vladi, da bi predstavljala in odločala o slovenskih in hrvaških deželah in o meji nasproti Italiji.³³⁶ Tržaška »Edinost« je svojo akcijo postavila še na širšo podlago, ko je imel 7. septembra državni poslanec Rybač v Sežani sestanek z župani dvajsetih kraških občin, kjer so soglasno sprejeli protestno resolucijo »Edinosti«, in se tako izrekli za majniško deklaracijo. To so bili župani občin Brje, Dutovlje, Gorjansko, Kopriva, Lokev, Mavhinje, Nabrežina, Naklo, Pliskovica, Povir, Rodik,

Sežana, Skopo, Slivno, Stanjel, Storje, Tomaj, Veliki Dol, Veliki Repen in Zgonik.³³⁷

Politika Jugoslovanskega kluba je dobivala podporo tudi zunaj Slovenije, posebno v Bosni in Hercegovini.^{337a} 4. septembra je izšel prelomni članek dr. Kreka v »Hrvatski državi« v Zagrebu. (Glej str. 149.) Politično uspešnost taktike Jugoslovanskega kluba, taktike, ki je bila naperjena tudi proti stališču Sušteršiča, je v tistem času izrazil Albin Prepeluh v pismu Kreku 19. septembra 1917: »Najprej sprejmite moje iskrene čestitke k vašim agitačnim uspehom. Danes je za vsakogar jasno, da mora za vami. V svojem malem krogu delam z vami.«³³⁸

Vsi ti dogodki pričajo, da je politika Jugoslovanskega kluba in njegova programska majniška deklaracija doživela zelo močan odziv v slovenskih deželah in da se je vprašanje izjavljanja za deklaracijo postavilo ne samo kot stvar izražanja jugoslovanske zavesti, ampak tudi kot akcija proti tistim elementom v slovenski meščanski politiki, zlasti proti Sušteršiču, ki so majniško deklaracijo prikrito zavračali in skušali preprečiti, da bi postala temelj, ki bi se na njem razvila radikalnejša slovenska narodna politika.

Tudi že za čas od junija do začetka septembra moremo torej govoriti o dejanskem deklaracijskem gibanju v Sloveniji. To gibanje pa na domačih tleh nima enotnega vodstva niti enotne zasnove. Vprašanje, kdo bo temu naraščajočemu gibanju, ki je prodiralo v vseh pokrajinah v najširše plasti, dal enotno zasnovo in enotno vodstvo, se je vse bolj očitno kazalo kot ključno za razrešitev vprašanja, kdo bo v prihodnjem odločilnem času imel vodilno besedo v slovenski politiki. Po svojem osrednjem položaju in po svoji politični moči bi to vsekakor lahko bila SLS in od nje so to tudi v splošnem pričakovali. SLS pa je bila zavrtta zaradi Sušteršičeve obstrukcije. Nevarnost, da kdo drug s krepko politično pobudo prevzame vodilno vlogo, je postajala vedno resnejša. Položaj je terjal nagle odločitve.

To odločitev je, kot znano, prinesla t. i. ljubljanska izjava škofa Jegliča in predstavnikov klerikalne in liberalne stranke dne 15. septembra 1917. Z doslej rečenim se je bralec že približal odgovoru na vprašanje, ki zanima zgodovinarje, kakšni so namreč bili nagibi škofa Jegliča, da je dal pobudo za to izjavo in jo tudi dejavno uresničil.

Jeglič sam je ob raznih priložnostih pisal o svojih tedanjih nagibih in namenih. L. Ude je v svoji drugi razpravi o deklaracijskem gibanju postavil v ospredje Jegličevo pojasnilo, napisano že po vojni, 14. julija 1920, ko pravi, da je njegov poglobitveni namen bil pospešitev jugoslovanske državne zamisli, ki je k njej merila majniška deklaracija. Ljudem je bilo treba dati v odločilnem trenutku pravo orientacijo, izjava je začela gibanje, ki je omogočila Jugoslavijo.³³⁹ Leta 1968 pa je Ude postavljaj v ospredje Jegličevo razlago še iz časa vojne, iz januarja 1918. Tedaj je Jeglič podčrtal željo zavrniti podtikanje, da je majniška deklaracija nepatriotična, da ima izdajalske namene.³⁴⁰ Ob obeh Jegličevih pojasnilih prehaja Ude od prvotnega mnenja, da je ljubljanska izjava bila mišljena kot poudarjeno avstrijsko in habsburško lojalna, k opozorilu, da je treba upoštevati, da so tedaj Jegliča zaradi podpisa časniki vladnih strank napadali in da mu je tudi dunajska vlada dala vedeti, da niso zadovoljni z njegovim podpisom te izjave.

To opozorilo je vsekakor umestno. 8. novembra je Jeglič na Dunaju pri ministru Zolgerju izvedel, da ga je zaradi podpisa ljubljanske izjave tožil deželni predsednik Attems. Zolgerjev tajnik Andrejka pa mu je povedal, da deklaracijo Jugoslovanskega kluba na dvoru še vedno uvažujejo in da Jegliču najvišji krogi, cesar, niso zamerili podpisa za deklaracijo. — Dva dni zatem je Jeglič obiskal ministra za uk in bogočastje Cwiklinskega v nekih manjših zadevah. Minister mu je povedal, da je Jegličev podpis za deklaracijo jugoslovanskega kluba pri vladi napravil slab vtis, in vprašal ga je za razlog. »Odgovoril sem mu: moj dotični korak sem storil a) kot protest zoper načrte onih Jugoslovancev, ki v Londonu, Parizu etc. hočejo imeti jugoslovansko državo pod krono Karadjordjevičev, b) kot protest zoper krivice Nemcev in Madžarov, ki so nam že storjene in ki nam jih še groze, in c) kot sredstvo za utrditev Avstrije na jugu proti zunanjim nasprotnikom.« — Tudi od Korošca je Jeglič kmalu zatem, 12. novembra izvedel, da je grof Attems ministrskega predsednika spraševal za navodila, kako naj zoper škofa postopa zaradi njegovega podpisa za deklaracijo. »Ko je Korošec od Zolgerja za to izvedel, je šel k ministrskemu predsedniku in se je zelo hudoval ter zahteval, naj se Attems drugam prestavi.« Tudi Korošec je Jegliču sporočil pomirljivo zagotovilo, da je vodja cesarjeve kabinetne pisarne, »kateremu Korošec večkrat sporoča o nastopu kluba ... z mojim nastopom zadovoljen.«

Nobenega dvoma ni, tudi sam ga ne pripušča, da je Jeglič z načelom dinastične zvestobe resno mislil in da so tudi njegove simpatije veljale rešitvi jugoslovanskega vprašanja v okviru habsburške monarhije. Zato se je trudil, da bi deklaracijsko jugoslovansko gibanje ohranjal vedno v okviru zakonitosti. Kot je opozoril že Ude, je za Jegliča prelomni trenutek, ko je začutil, da ni več zvezan z dolžnostjo zvestobe monarhu, nastopil tedaj, ko je avstrijska vlada sprejela Wilsonove pogoje za premirje, tj. 28. oktobra 1918. Že 1917 pa je Jeglič začutil, da deklaracijsko gibanje, vzlic svoji habsburški klavzuli po svoji notranji logiki kaže v smer k ločitvi od monarhije.³⁴¹ Zato in še posebej potem, ko so njegovi nasprotniki sprožili akcijo proti njemu tudi v Vatikanu, si je Jeglič zelo prizadeval, da bi javno dokazal, da je deklaracijsko gibanje legalno. Znano je njegovo zavračanje nasprotnih trditev v glasilu nemških krščanskih socialcev »Reichpost«.³⁴²

Ne moremo zanikati, da Jegliča ne bi v splošnem in tudi pri ljubljanski izjavi, vodila želja, rešiti slovensko narodno vprašanje, kajpada v okviru načel katoliške doktrine. Jeglič je v majniški deklaraciji gotovo videl politični program, ki je primeren za uresničitev takšne želje. Priznati mu tudi moramo iskreno slovensko narodnostno čustvovanje. Vendar se z njegovo politično fiziognomijo ne bi ujemale, če bi trdili, da je »bil glavni namen ljubljanske izjave ... razgibati ljudske množice v boju za politično združitev slovenskega naroda z drugimi jugoslovanskimi narodi.«³⁴³ Jegliču kak boj razgibanih ljudskih množic nikoli ni bil zaželeno sredstvo politične dejavnosti. Nikdar se ni odrekel svojega temeljnega pogleda na politiko in vlogo množic v njej. Ta pogled je v dnevniku razložil že 6. februarja 1909, ko je v SLS nastala notranja kriza zaradi Krekovega predloga o kmečkem zavarovanju. Ko se je kritični kmečki shod »srečno končal«, tj. ko je Šušteršič pomiril kmečke posestnike, ki so zavarovanju nasprotovali, si je Jeglič zapisal: »Mene le to boli, da se je

(na shodu) tako naglaševala ‚ljudska volja‘ in da se je pred njo kapituliralo. To je nevarno! Kaj pa je ljudska volja? Kak rogovilež lahko vzbudi strasti in to je ljudska volja in ta naj bo za poslanca merodajna! Pa tudi kot načelo se mora to zavreči: ‚Volkssouverenitet‘. Da, ljudske pravice in ljudske potrebe, o tem naj se govori in za te naj se dela! ‚Ljudska volja‘ naj bi se nikdar več ne poudarjala.«

Poglavitne nagibe Jegliča za njegovo pobudo je najti tam, kjer Jeglič o njih govori sam sebi, to je v dnevniku, ko zapisuje svoje premišljevanje. Z datumom 2. septembra 1917 (v resnici 3. september) si je Jeglič zapisal: »Sveti oče so izdali mirovno noto vsem vladarjem, o njej se močno piše in govori. Mnogo se tudi razpravlja o državnopravni deklaraciji našega Jugoslovanskega kluba na Dunaju z dne 30. majnika. V obeh zadevah se na Kranjskem ne ganemo; preveč smo med seboj razdrti. Meni je prišla misel: kaj pa, ako poskusim vse naše stranke in struje zediniti v primerni izjavi v teh dveh zadevah.« — Ta poskus je bila ljubljanska izjava — Jeglič si je skrbno beležil vse politične odzive nanjo. Odmev pri državnih vrhovih, pri cesarju in vladi, smo že omenili. Že 18. septembra piše: »Za moj korak so se mi navdušeno zahvalili somišljeniki SLS, ki so ravno takrat v Ljubljani zborovali; med njimi naše starešinstvo; duhovniki ljubljanski so se zbrali in se očitno zahvalili; tudi duhovniki sploh se tega vesele; liberalci korak izredno odobravajo.« Najzanimivejše je, kar je zapisal zadnji dan leta 1917: »Ako nazaj pogledujem, se mi zdi, da me je Bog letos izredno čudno vodil... Čudna je tudi misel, da smo vsi, mi in liberalci podpisali deklaracijo in da sem jo na Dunaju branil. Ta korak je pomiril liberalce, da me spoštujejo in da so tudi do katoliške cerkve bolj nagnjeni. Trdijo celo, da narod moramo rešiti, toda brez duhovnikov ni mogoče; sklenili so, da v borbi do nas ne bodo več tako surovi. Pa tudi pri vseh obmejnih Slovencih in pri duhovnikih in ljudstvu moje škofije, je ta korak mojo veljavo povečal.« Če pa tega koraka ne bi storil, »... želi bi koristil liberalci in socialni demokrati.«

Jegliča je v prvi vrsti zanimal politični učinek njegovega dejanja, predvsem učinek v slovenski politiki. Čutil je, da je z njim storil odločilni korak k temu, da on in z njim slovenska klerikalna stranka obdrže veljavo in vlogo narodnega voditelja. Tudi pozneje je najti v njegovem dnevniku zapise, ki se iz njih vidi, da je meril neprestano po političnem učinku pravilnost svojega dejanja z dne 15. septembra 1917. Zadovoljno je 17. januarja 1918 zabeležil besede ministra Žolgerja v novoletnem voščilu: »V velikem zgodovinskem trenutku ste, Prezvizišeni, stopili na čelo svojemu zatiranemu narodu ter mahoma pridobili s svojim plemenitim in močnim nastopom tudi srca onih, ki jim je bilo vaše tiho a plodovito in idealno delovanje v blagor naroda do tedaj še neznano. Čas je, ko se ločijo duhovi, kar je steklo se zdrobi, kar je jeklo doni...« — Skrbno beleži vse ugodne odmeve med duhovščino. Z velikim zadoščenjem zapiše, kar mu je sporočil vojni kurat Dimnik »o prekoristnem vplivu mojih korakov na vojake, ki so poprej tudi hudo govorili zoper cerkev in se nagibali na socializem«. — Potem ko se je poleti 1918 vrnil s potovanja v Bosno, si je 5. avgusta zapisal: »Radi mojega nastopa za Jugoslavijo in SLS, zoper gospoda Šušteršiča, me ljudje še vedno slave. Od tod presijajen sprejem ob priliki birmovanja; prav mnoge občine so me imenovalе častnim občanom; tudi Hrvatje so me nenavadno simpatično pozdravljali.

Nekako čutijo, da sem ravno jaz jugoslovansko idejo silno razvnel in da sem pri nas situacijo rešil.« Zadovoljen je, da je njegov korak imel tak učinek, ni pa še čisto pomirjen, da se bo vse res srečno končalo: »Jaz sem miren in molim Previdnost božjo, ki vse tako čudno vodi. In ta slava, ne vem, je-li častno plačilo za ono grozno zasramovanje po vsem svetu, ki sem ga moral že pretrpeti, ali je le priprava za novo izredno ponižanje.« — Na dan 29. oktobra 1918, ko je bila razglašena slovenska samostojnost v zedinjeni državi Slovencev, Hrvatov in Srbov in ko so slavili Jegliča celo kot začetnika gibanja, ki je pripeljalo do tega rezultata (»Priznali so mi danes, da brez mene bi bil današnji dan nemogoč.«), se sam nekoliko čudi svoji lastni odločitvi pred enim letom: »Jaz pa se čudim božji Previdnosti, da me je nagnila na korake, ki so moje ljudstvo pripeljali v današnji položaj.« Toda, ko gleda, kakšen je rezultat in neposreden politični učinek, presodi 5. novembra svojo politiko z zadovoljstvom: »Kako sem Bogu hvaležen za vlanske korake! Ko bi bil ostal pri Sušteršiču, ne bi smel na ulico, tudi noben duhoven ne! — Sedaj pa smemo, vsi ljudje so nam prijazni, mlado in staro, obe stranki. Bog daj, da bi tako ostalo in da bi ta položaj mogel izrabiti v korist cerkve in vernega ljudstva.«

Priznati je treba Jegliču, da je kot pravi politik zaznal zgodovinski trenutek in da ga je tudi bil sposoben izrabiti. Omogočil je slovenski klerikalni stranki, da zajame v svoja jadra moč, ki je bila v gibanju za mir in narodno samoodločbo. Vsi so vedeli in kmalu se je to tudi javno pokazalo, da je Jegličeva odločitev, njegova pobuda za ljubljansko izjavo, bila hkrati tudi odločitev za politično odstranitev dr. Sušteršiča. To ni bilo nekakšno preskušanje Sušteršičeve iskrenosti v privrženosti jugoslovanski deklaraciji. Jegliču je bilo jasno, da Sušteršič deklaraciji nasprotuje. To je bila odločitev za sanacijo Slovenske ljudske stranke z žrtvovanjem Sušteršiča. Ponovni Sušteršičev podpis pod deklaracijo, ki je na ta način bil izsiljen, ni bil korak k utrjevanju fronte z njim, ampak osvetlitev ozadja, ki bi se naj na njem tembolj odražalo Sušteršičevo odpadništvo od deklaracije le nekaj dni pozneje.

Ljubljanska izjava z dne 15. septembra 1917 je bila sestavljena iz dveh delov. Bistvo prvega dela je izjava za deklaracijo Jugoslovanskega kluba z dne 30. maja, dopolnjene z omembo načela samodločbe narodov, bistvo drugega dela pa podpora mirovni pobudi papeža Benedikta XV. in priznanje mirovnim poskusom cesarja Karla.¹⁴⁴ Izjavo je na prvem mestu podpisal škof Jeglič, zraven njega še stolna kanonika Andrej Kalan in Josip Gruden. Za Slovensko ljudsko stranko jo je podpisal Ivan Sušteršič, za Narodno napredno stranko pa sta jo podpisala Ivan Tavčar in Karel Triller. Končno jo je za slovensko katoliško delavsko demokracijo (novo ime za krščansko socialno delavsko organizacijo od 1. junija 1917) podpisal Mihael Moškerc obenem s Francem Vidicem in Antonom Znidaršičem.

V zvezi z ljubljansko izjavo je potrebnih pojasnila nekaj vprašanj. L. Ude je že razložil, zakaj se je izjava omejila samo na kranjske stranke. Jeglič je prvotno nameraval pridobiti tudi podpisnike iz drugih dežel, kjer so Slovenci živeli, zlasti pa še goriškega metropolita Sedeja in tržaškega škofa Karlina. Na mariborskega škofa Napotnika se menda ni obrnil. Sedej je svoj podpis odločno odklonil kot cerkveni predstojnik narodnostno mešane slovensko italijanske (furlanske) dežele in Jeglič je nato

opustil misel, da bi podpisal pod izjavo še tržaškega škofa Karlina, čeprav je ta v to privolil.³⁴⁵ Jeglič piše tudi, da ni pravočasno dobil »podpisov iz Štajerske in tudi ne od liberalne strani iz Trsta« in sklenil, omejiti se na Kranjsko. »Tedaj ni čudno, da sem od škofov podpisan samo jaz in pri obmejnih škofijah se disciplina ne krši. Deo gratias! Bog vse lepo vodi.«³⁴⁶ — V resnici sta ne le V. Kukovec s Štajerskega, ampak tudi dr. Podgornik z Goriškega poslala pooblastila, da ju podpišejo, le da Jeglič za to menda ni vedel. Njuni pooblastila je zadržal Kramer, »ker stilizacija (izjave) ne odgovarja dogovorjenemu načelu« in so izjavo tako podpisali le »stari gospodje«. Katero je bilo to »dogovorjeno načelo«, bi lahko le ugibali — morda večja zadržanost glede habsburškega okvira — a gotovo je, da so trenja med »mladimi« in »starimi« liberalci pripomogla, da možnost, da bi izjava imela tudi podpisnike s Štajerskega in Goriškega, morda tudi »mladega« Kramerja, ni bila izrabljena.³⁴⁷

Toda okoliščina, da je prišlo na ta način konec koncev samo do izjave kranjskih Slovencev, ni pomenila ovire za nadaljnji razvoj deklaracijskega gibanja. Že tedaj je tržaško politično društvo »Edinost« stvar takole pojasnilo: »Vodstvo našega političnega društva je bilo o nameravani izjavi obveščeno in ji je pritrnilo. Ker so se tržaški Slovenci v resoluciji, sprejeti na občnem zboru političnega društva 'Edinost' dne 28. avgusta, tudi postavili na stališče deklaracije Jugoslovanskega kluba od 30. 5. t. l. in ker Slovenska ljudska ter Narodno napredna stranka po svojih somišljenikih obvezata tudi Koroško, Štajersko in Goriško, je s tem podana solidarna manifestacija vsega naroda v smislu deklaracije in je ovrženo morebitno natolcevanje, kakor da ne bi bila deklaracija izraz volje vsega naroda.«³⁴⁸

Drugačno je vprašanje, zakaj med podpisniki ni Jugoslovanske socialdemokratske stranke. Okoliščina, da so podpisani kar trije predstavniki krščansko socialne delavske organizacije, navaja na misel, da bi naj oni služili kot nadomestilo za socialdemokrate. Takšno razlago je dal F. Erjavec, pridružuje se ji tudi D. Kermavner.³⁴⁹ Slednji še pove po Jegličevem dnevniku, da Jeglič sprva socialdemokracijo sploh ni upošteval, a da je privolil na pobudo liberalnega Ivana Tavčarja, naj jo povabijo k so-podpisu. — Tavčar je to storil in 18. septembra je socialdemokratsko glasilo povedalo, da je na vabilo obeh meščanskih strank »izvrševalni odbor naše stranke sklenil, da podpiše izjavo, če se izvrše v besedilu nekatere spremembe«, a da »se to ni zgodilo...«. D. Kermavner tudi opozarja na Jegličev zapis, ki pojasnjuje, kakšen je bil pomislek slovenskih socialdemokratov: »Sociji pa niso hoteli pristopiti, ker je izjava menda preveč patriotična.« Slovenski socialni demokrati s tem niso odklanjali bistva izjave za narodnostno osamosvojitve in je tedaj tudi nemški socialdemokratski tisk zapisal, da se z izjavo za državnopravno deklaracijo Jugoslovanskega kluba v načelu strinjajo tudi slovenski socialdemokrati.³⁵⁰

Iz ohranjenih dokumentov o nastanku ljubljanske izjave je mogoče razbrati, da je pomislek socialdemokratov najbrž veljal zadnjemu delu zaključnega stavka prve polovice izjave: »in se v tem oziru zaupljivo zanašamo na očetovsko naklonjenost nositelja habsburške krone, ki je v kratki dobi svojega vladanja tolikokrat posvedočil svojo pravičnost nasproti svojim narodom«, ne pa omejitvi jugoslovanskega zedinjenja na »žezlo habsburške dinastije«. Iz teh dokumentov je vidno tudi zanimivo dejstvo, da v prvotnem Jegličevem osnutku »žezla« niti ni bilo in tudi ne

vrinjenega odvisnega stavka, ki načelo združenja Slovencev, Hrvatov in Srbov omejuje na tiste, »ki prebivajo v naši monarhiji«!³⁵¹

Ljubljanska izjava sama po sebi ni pomenila nič novega, tudi nagibi njenih podpisnikov niso bili bolj odločne narave kot tedanje nastopanje Jugoslovanskega kluba. Toda politične izjave se ne presojajo zgolj po njihovem besedilu niti ne po namenih ljudi, ki so jih sestavili, ampak zlasti in predvsem po njihovem učinku v dejanskem zgodovinskem razvoju. S tega vidika je treba ugotoviti, da je ljubljanska izjava v kar precejšnji meri postala to, kar ji je zaželel na pot »Slovenec« ob nastanku, namreč, da bi bila »mejnik v našem narodnem življenju«.³⁵² Ljubljanska izjava je postala izhodišče zdaj enotno zasnovanega in vodnega narodnega političnega gibanja, ki je v slovensko politiko vneslo novo moč in novo razsežnost. Slovensko vprašanje sedaj ni več le vprašanje taktiziranja med vlado in strankarskimi voditelji. Deklaracijsko gibanje je gibanje množic, te množice vnašajo v jugoslovansko vprašanje novo, nepredvideno prvino.

Z ljubljansko izjavo 15. septembra se začne tisti pojav v slovenski politični zgodovini med prvo svetovno vojno, ki ga običajno imenujemo deklaracijsko gibanje. V zadnjih letih je o njem največ in najbolj sistematično pisal L. Ude. Posebnega pomena je tudi tisto, kar je o deklaracijskem gibanju napisal D. Kermavner.³⁵³

Udomačena oznaka »deklaracijsko« je za to gibanje vsekakor preozka, saj v njem ne gre zgolj za izražanje solidarnosti z deklaracijo Jugoslovanskega kluba, ampak za dosti širše in globlje gibanje. To gibanje je predvsem zahtevalo pravico do samoodločbe in državne osamosvojitve za Slovence skupaj s Hrvati in Srbi in je vedno bolj preraščalo prvotni deklaracijski temelj in postavljalo v prvo vrsto zahtevo po samoodločbi ne oziraje se na obstoječe državne meje. Ves čas pa ima to gibanje eno lastnost, brez katere bi ga več ne mogli imenovati z udomačenim imenom, ker bi bilo že nekaj drugega. To je njegova lastnost, da ga vodi Jugoslovanski klub, da je pod vodstvom slovenske meščanske politike. Seveda ne gre pozabljati dejstva, da se gibanje na vseh svojih stopnjah, posebno od pomladi 1918, zliva z ljudskim protivojnim in narodnoosvobodilnim gibanjem. Čeprav to ljudsko gibanje nima samostojnega zavestnega družbenega dejavnika, ki bi ga vodilo, se vendarle nedvomno izraža v nekaterih samostojnih nastopih. Izrazov samostojnega ljudskega gibanja ne moremo prištevati kar neposredno k deklaracijskemu gibanju, čeprav je jasno, da je z njim stvarno in vzročno povezano. To se bo najbolj videlo v primeru slovenskih vojaških uporov.

X

V OPOZICIJI

Seidlerjeva vlada je 25. septembra v državnem zboru, ob začetku jesenskega zasedanja, razglasila program, ki je v odstavku o ustavni reformi sicer govoril o enakopravnosti narodov, toda na temelju narodne avtonomije v okviru kronovin in ohranitve dualizma. Tudi v pogovoru s Korošcem in Laginjo 29. septembra je Seidler dopuščal zgolj nacionalno avtonomijo. Na sprejem majniške deklaracije v program vlade ni bilo niti misliti.

Tako je 2. oktobra 1917 slovenski liberalni državni poslanec Ravnihar prvi v državnem zboru izrekel besede, da je program majniške deklaracije za Jugoslovane minimalni program. V brk očitkom nemških nacionalistov, da jugoslovanske izjave odsevajo ideologijo in odnose z antanto, niso Ravniharjeve besede več imele pomena obračunavanja s popustljivimi, avstrijstvo še nad vse postavljajočimi elementi v Jugoslovanskem klubu, ampak so bile izziv avstrijski državi sami. To je prav dobro občutilo glasilo nemške krščanske socialne stranke »Reichspost«, ki je isti dan zapisalo, da je jasno, da ne gre več samo za parlamentarno ali vladno krizo, ampak da se postavlja problem avstrijske države same. Da Jugoslovanski klub ne bo okleval postaviti jugoslovansko vprašanje kot mednarodno, o tem so nedvoumno govorile besede predsednika kluba Korošca 19. oktobra 1917, ko je naznanil, da bo klub glasoval proti provizoričnemu proračunu: Rešitev jugoslovanskega vprašanja je postalo neogibna in nujna potreba, je dejal, in če odločilni dejavniki monarhije te rešitve pravi čas ne pripravijo, bo vprašanje dano na dnevni red obravnavanj drugega foruma zunaj monarhije... Korošec je tudi dejal, da je Jugoslovanski klub odločen bojevati se z vsemi sredstvi proti režimu, ki izkorišča jugoslovansko domovino kot kako kolonialno ozemlje.

Šef cesarjeve pisarne grof Polzer Hoditz piše, da je Korošec sklep kluba, glasovati proti provizoriju, sporočil kabinetni pisarni in da je v tem pismu kot glavni razlog navajal brezbrižnost vlade do jugoslovanskega vprašanja, do jugoslovanskih predlogov in interpelacij.⁵⁵⁴ Pismo je nedvomno napravljalo vtis, da Korošec do cesarja in monarhije še noče podreti vseh mostov. Gotovo ga je tako razumel tudi cesar sam. Še pred 24. oktobrom je poslal h Korošču svojega adjutanta princa Lobkowitza in ta ga je povabil, naj pripravi cesarju spomenico, ki bi v njem odkrito povedal vse, *kar zahtevajo Slovenci in Hrvatje in kar je uresničljivega v okviru cesarstva*. In tudi koga bi hoteli za predsednika vlade. Korošec naj bi torej sestavil nekakšen minimalni program, a ne v smislu majniške deklaracije, saj so Srbi bili izvzeti.

Dokumentacijo o tem cesarjevem poskusu je objavila Paulova v svoji zadnji knjigi. Zaupno poročilo o Lobkowitzovi misiji pri Korošču je češki tajni odbor v Pragi dobil 24. oktobra od Gregorja Žerjava.³⁵⁵ Žerjav je tudi sporočil, da Korošec že zbira ustrezno gradivo.

Češki tajni odbor je nekaj tednov prej skusil nekaj podobnega. Tudi Cehom so predlagali, naj bi sodelovali pri cesarjevih naporih za federalizacijo Avstrije. V Lobkowitzovi komisiji pri Korošču je tajni odbor videl razširjenje cesarjevih prizadevanj na Jugoslovane. Cehi se za sodelovanje niso odločili in tajni odbor je sklenil napeti vse sile, da bi tudi Jugoslovane odvrnil od tega in preprečili, da bi Korošec izročil kako spomenico cesarju. S takim namenom so sklenili povabiti Korošca v Prago in ga seznaniti s protiavstrijsko akcijo tajnega odbora.

Poslali so na Dunaj Giunia, ki je poiskal Korošca in mu povedal, da ga vabi v Prago sam Kramař. Korošec vabila sicer ni odklonil, dejal pa je, da ima prav zdaj namen peljati se v Ljubljano na posvet s škofom Jegličem. Žerjav in Giunio sta se bala, da Korošec v tem pogovoru z Jegličem ne bi že vnaprej kaj sklenil glede spomenice cesarju. Z novimi napori se jima je posrečilo pridobiti Korošca, da je kar takoj, 26. oktobra 1917, odpotoval v Prago v spremstvu Žerjava.

V Pragi je najprej dve uri med štirimi očmi govoril s Kramařem; vsebina tega pogovora ni znana. 27. oktobra pa so ga peljali k predsedniku tajnega odbora Samalu, kjer je padla odločitev. Samal mu je pojasnjeval stališče cesarja Karla, ki se zaveda, da je monarhija izgubljena, ker je brez moči nasproti idejam ruske (februarske) revolucije, spričo lakote navznotraj, spričo Anglije na morju in zoper ameriško armado, ko prispe na evropsko bojišče. Krona zato skuša pridobiti Čehe in Jugoslovane zase, da bi ohranila državo. Na Češkem je ves narod na nogah za boj proti Avstriji na notranji in zamejski fronti, za končno ofenzivo za doseg samostojnosti. Samal je Korošču zaupal, da ima tajni odbor stik z emigracijo, da z njo harmonično sodeluje in da ima z njo stalno sistematično zvezo. Nato je govoril o nujnosti ustvariti z Jugoslovani enotno fronto v politiki, tisku, v osebnem stiku z izmenjavo informacij in z enotnim postopanjem v državnem zboru in delegacijah. Pokazal je Korošču seznam funkcionarjev bodoče češke države in mu dejal, da se trudijo, da bi bili kar najbolje pripravljene za prevzem državne uprave, ko bo Avstrije konec, in da bi se to zgodilo brez »motenj«. Samal je Korošču tudi povedal, s kakšnim predlogom je cesarjev emisar prišel k Cehom. — Posrečilo se mu je Korošca docela pridobiti. Korošec mu je sam začel zaupljivo pripovedovati o akciji Lobkowitza pri njem. Povedal je o cesarjevi želji, naj bi sestavil spomenico z zahtevami Jugoslovanov. Posvet se je končal z dogovorom, da Jugoslovani spomenice ne oddajo.³⁵⁶

M. Paulova ugotavlja: »Korošec je besedo držal. S tem se je v bistvu končal t. i. novi kurz politike dvora.«³⁵⁷

Korošev obisk v Pragi pri čeških zarotnikih pomeni važen trenutek v njegovi opozicijski usmeritvi za dosledno vztrajanje na zahtevi po jugoslovanskem državnem zedinjenju in osamosvojitvi. Z novimi podatki o tem obisku je mogoče razumeti polni pomen tistega, kar je 1958 pisal Srdjan Budisavljević: »Na vabilo predsednika češke svobodomiselnih stranke dr. Karla Kramařa pride konec oktobra 1917 v Prago v spremstvu dr. Gregorja Žerjava predsednik Jugoslovanskega kluba na Dunaju

dr. Anton Korošec. Na sestankih z dr. Kramašem in drugimi vodilnimi osebnostmi češkega življenja je dobil dr. Korošec zaupne informacije o ciljih češke narodne politike in o potrebi kar najtesnejšega sodelovanja jugoslovanskih in čeških narodnih predstavnikov v dunajskem parlamentu. Pogovori v Pragi so močno delovali na dr. Korošca in na njegovo bodoče politično obnašanje in opredelitev.³⁵⁸ Zdaj tudi razumemo v polnem pomenu besede priznanja, ki jih je zapisal o Korošču l. 1928 liberalec Ivan Hribar: »Dr. Korošec, potrjen v veri ob svojem obisku v Pragi, zastopal je nacionalne težnje premočrtno in neustopno tako, da si nismo mogli bolje želeli.«³⁵⁹

Ni brez pomena ugotoviti, da je do opisane radikalizacije taktike Jugoslovanskega kluba, ki je po svoji logiki vodila k obračunu ne le z vlado, ampak z državo kot takšno in končno tudi z njenim vladarjem, prišlo še pred oktobrsko revolucijo. Jasno je, da je oktobrska revolucija mogoče vplivala tudi na dogajanje v naših deželah. A treba se je izogibati predstave, kot da so vsi odločilni momenti na poti k večji radikalnosti jugoslovanskih političnih zahtev v habsburški monarhiji nekakšna neposredna posledica oktobrske revolucije. Takšna predstava jemlje političnemu in družbenemu razvoju na naših tleh njegov avtonomni značaj, ki ga v resnici ima. Dejstvo je, da raste kljub različnim vplivom vsako politično in družbeno gibanje iz lastnih, domačih razmer. Tudi jugoslovansko gibanje med prvo svetovno vojno na Slovenskem v tem pogledu ni nobena izjema. Seveda pa je tako na naše dežele kot tudi na Rusijo ves tisti čas vplivalo dogajanje, ki ga označujemo s pojmom svetovna vojna, da je to dogajanje v vsaki deželi povzročalo do neke stopnje podobne razmere, iz katerih so rasla podobna stremjenja po novih razrešitvah družbenih in političnih problemov. To splošno dogajanje, ki je pripomoglo k razmeram, iz katerih se je rodila oktobrska revolucija, je že ves čas vplivalo na razmere, družbeno in politično življenje in prizadevanje v naših deželah.

Avstrijske vojaške cenzurne oblasti so za leto 1917 na podlagi različne pisem vojaških in civilnih oseb prišle do takihle zaključkov o razpoloženju Slovencev. *Junij*: V splošnem še vedno lojalno razpoloženje. *Julij*: Pri Slovencih skrajno stopnjevano hrepenenje po miru, a upanje nanj kopni; tu in tam pričakovanje, da bo mir prinesla ruska (februarska) revolucija. *Avgust*: Priložnostna politična razmišljanja, ki si obetajo pravico samoodločbe tudi za slovenski narod. Splošne izjave, ki se ujemajo tako s krfsko kot z majniško deklaracijo; jasno se izraža splošno prepričanje, da je ruska (februarska) revolucija močno okrepila jugoslovansko gibanje in da bo morala prinesiti zadovoljivo končno rešitev jugoslovanskega vprašanja, bodi v tej bodi v drugi smeri. *September*: Posamezno se najdejo politična razmišljanja o izgledih samostojne jugoslovanske države. *Oktober*: Iz celotne korespondence izhaja, da Jugoslovani ne računajo več s kakim statusom quo, vedno se izraža težnja k novem oblikovanju jugoslovanskih razmer... Ideja zedinjenja vseh Jugoslovancev monarhije se očitno širi tudi v nižjih plasteh ljudstva. K temu veliko prispevajo begunci iz Dalmacije, Istre in Bosne, Slovenci iz Kranjske in Trsta...³⁶⁰ Ta zapažanja so še iz časa pred oktobrsko revolucijo.

Opozicijsko stališče Jugoslovanskega kluba se je utrdilo in poglobilo v dneh smrti dr. Janeza Kreka (8. oktober 1917) in neposredno po njej.

Umestno je vprašanje, ali je Krek pred svojo smrtjo že prišel do političnega sklepa, da jugoslovansko gibanje na temelju majniške deklaracije konec koncev vodi k Jugoslaviji na razvalinah Avstrije. Zanimivo je mnenje škofa Jegliča o tem vprašanju, kakor si ga je zapisal 16. oktobra 1917 v svoj dnevnik: »Mislim, da ga je (Kreka) Bog o pravem času poklical iz sveta. Dogodki so se tako razvijali, da je bil v veliki nevarnosti nekorektnega mišljenja o izvoru državne oblasti in samoodločbi narodov.«³⁶¹

Po Jegličevi sodbi je bil Krek na tem, da prelomi s katoliško politično doktrino o božjem izvoru državne oblasti in da postavi na prvo mesto suvereno pravico slovenskega in drugih jugoslovanskih narodov do samoodločbe. — Oporo za takšno mnenje je Jeglič vsekakor lahko dobil iz splošnega razvoja politike Jugoslovanskega kluba in deklaracijskega gibanja. Ali pa je prav v Krekovem osebnem ravnanju bilo kaj takega, kar je to Jegličevo sodbo upravičevalo?

Kmalu po Krekovi smrti se je začel širiti že omenjeni spominski zapis prof. Alojzija Resa o njegovem pogovoru s Krekom kot nekakšen Krekov politični testament. Iz tega zapisa so najbolj znane besede: »Vi vsi, ki ste seme izkrvavelega naroda, mislite le eno: kako boste združeni vse svoje moči, vse svoje zmožnosti, vso svojo ljubezen in vse svoje srce posvečali naši jugoslovanski državi, za njen procvit, kulturo in blagostanje!« Te besede, ki so tedaj imele velik politični učinek in ki so pripomogle k podobi Kreka kot velikega Jugoslavana, je bilo mogoče razumeti, da je Krek jugoslovansko državnost postavljaj nad vse druge vrednote, tudi pred ozire do habsburške dinastije in njene monarhije. Te besede pa so imele to slabost, da od Kreka samega niso bile potrjene, da so bile le spominski prikaz, ki ga ni bilo mogoče preverjati.

Dejansko pa je Krek še precej po svojem pogovoru z Alojzijem Resom objavil v Zagrebu v drugi številki novega glasila starčevićanske stranke prava »Hrvatska država«, 4. septembra 1917, članek »Za narodno ujedinjenje«, ki ga lahko veliko bolj upravičeno vrednotimo kot Krekovo politično oporoko, saj je podpisan od njega samega.

Članek se začinja z omembo idej deklaracije Jugoslovanskega kluba in starčevićanske stranke prava in s poudarkom enotnosti Slovencev, Hrvatov in Srbov. *Poglavitna misel članka pa je ugotovitev, da je narodno življenje brez državnosti nemogoče, da enakopravnosti brez svobodnega samostojnega državnega razvoja ni mogoče doseči.* — To misel postavlja Krek v nasprotju s trditvijo, da bi utegnila biti zadovoljiva tudi narodna avtonomija. Narodna avtonomija brez državnosti nima življenjske vsebine, pravi Krek in vzklika: »Zedinjenje in zedinjenemu narodu enotno samostojno svobodno državo!« Nato se opredeli tudi glede vprašanja habsburške klavzule v obeh omenjenih deklaracijah in pravi: »To ni samo priznanje, ampak tudi apel...« dinastiji. Dinastija naj ve, da se slovenski, hrvatski in srbski narod lahko zadovolji samo s samostojno državo. Zahteva po samostojni državi ni antantna politika, stremljenja po svobodi in samostojnosti so starejša kot pa antanta, takšna prizadevanja niso veleizdajalstvo. Suženjstvo je veleizdajalstvo. Zahteve Slovencev, Hrvatov in Srbov so pravične in v nujnem skladu z idejo razvitega, zdravega naroda, uveljavljati pa jih morajo »brez ozira na kogar koli.« — Krek se zaveda, da s tem vprašanje jugoslovanskega zedinjenja in državne osamosvojitve

ni več omejeno na avstrijski državni okvir, da ni več notranjepolitično vprašanje, ampak mednarodno. To je res, pravi, toda krivda za to ne pada na zedinjeni narod. (»Ti nisi sam kriv, da je vprašanje tvojega zedinjenja dobilo mednarodni značaj.«) — Članek se končuje s pozivom k enotnosti in discipliniranosti ljudi »močnih prsi, jasnih pogledov, ki se otresajo verig in se ne pripravajo o tem, kaj bo napravil suženj, ko se mu veriga pretrga...«³⁶²

V svojem zadnjem spisu uveljavlja torej Krek pravico Slovencev, Hrvatov in Srbov do suverene države kot najvišjo pravico in moralno vrednoto, ki jo mora uveljaviti brez ozira na kogar koli. Če je Jeglič pri sodbi o Kreku imel v mislih ta članek, potem je vsekakor bil še zelo zmeren, kajti samoodločba naroda se v članku nedvomno pokaže kot vrednota pred pravicami monarha. Tudi L. Valiani sodi, da je Krek v članku neodvisno državo Slovencev, Hrvatov in Srbov »postavljaj le pogojno pod žezlo Habsburgov.«³⁶³ Ni bilo naključje, da je cenzura v Ljubljani oklestila ravno odstavek o habsburški klavzuli. Zdi se pa, da je nerazrešeni spor v SLS Kreka še vedno oviral na domačih tleh in je zato te svoje misli izrekel in napisal na hrvaških.³⁶⁴

Takšen razvoj Krekovega pogleda na vprašanje suverenosti naroda in samoodločbe je nakazan že v njegovih predvojnih izjavah. Pripravljenost odreči se v imenu suverenosti naroda zvestobi habsburški dinastiji, postavi interes Slovencev in drugih jugoslovanskih narodov nad interes dinastije, se je pri Kreku nakazal že leta 1915 v njegovem sodelovanju na reškem sestanku hrvatskih duhovnikov in dr. Laginje. Takrat ga je odločilno vodila bojazen pred italijanskim posegom po slovenskih ozemljih, bojazen pred razkosanjem slovenskega narodnostnega ozemlja. Septembra 1917 pa mu je očitno kot pglavitna vrednota bila pred očmi državna osamosvojitve kot edina pot k zavarovanju slovenskega narodnostnega obstoja; skrb za celotnost narodnostnega ozemlja se v tem trenutku ne izraža. Morda res zato, ker bi zavirala uveljavljanje pglavitne pravice in potrebe, boj za lastno državnost.

Po vsem tem smemo trditi, da se je Krek zavedal, da vodi zahteva Slovencev, Hrvatov in Srbov po državnem zedinjenju v samostojni državi, čeprav ostaja gibanje formalno še vedno na majniški deklaraciji, v položaj, ko bo treba pretrgati tudi s habsburško dinastijo, da je na nasledek opozarjal in ga sprejemal. To pa ni pomenilo, da bi se Krek postavil na protiaustrijsko antantofilskega tipa. V ločitvi od Avstrije in njene dinastije je videl le neizogibno nujnost, zraslo iz razmer, ki zanje Slovenci niso odgovorni.

Takšen vtis je o Kreku imel tudi Josip Smodlaka, človek, ki je do Kreka gotovo bil kritičen. Smodlaka je leta 1920 M. Paulovi pripovedoval, da je Krek dobro vedel, da sta Smodlaka in Čingrija nasprotna Habsburžanom in Avstriji. Po Smodlakovem mnenju je Krek morda vedel za tedanja mirovna pogajanja in morda mislil, da bodo Habsburgi obvarovali svoj prestol, morda si je tega tudi želel, toda govoril je vedno tako, kot da bi to bilo postranska stvar. Smodlaka je imel vtis, da mu gre za uresničitev jugoslovanske ideje in če bo to potrebno, tudi brez Habsburžanov. M. Paulova dobro opaža, da tako opisano Krekovo stališče seveda še ni identično z aktivnim protiaustrijskim, ki se je zanj trudil češki tajni odbor, ko pravi: »Za revolucijske češke kroge je bila glavna stvar delovati

proti Avstriji. Ali je Krek verjel v razpad Avstrije ali ne, to jim je bilo docela vseeno. To je bilo odvisno od okoliščin. Krek padca Avstrije ni doživel, umrl je že leta 1917. Resnica pa je, da je prehod vodstva jugoslovanske politike na Dunaju popolnoma v Koroščeve roke bilo občutiti v sodelovanju Čehov z Jugoslovani kot olajšanje položaja. Korošec je tudi sam deloval, predvsem pa je pripuščal, da so drugi delovali naravnost proti Avstriji.³⁶⁵

Razvoj slovenske jugoslovanske politike od radikalizacije taktike Jugoslovanskega kluba do razglasitve samostojne države Slovencev, Hrvatov in Srbov ni šel docela premočrtno. A usmeritev k takšni končni rešitvi se je vedno bolj utrjevala že od konca l. 1917 naprej in vzlic nekaterim omahovanjem, ki je do njih prišlo predvsem zaradi antantne diplomacije, ki je dajala protislovne izjave glede habsburške monarhije in ki se je šele maja 1918 javno opredelila za njeno razbitje, je ta usmeritev vendarle v bistvu nepretrgana. Taktika Jugoslovanskega kluba, da preprosto vztraja na zahtevah, izraženih v majniški deklaraciji, je za to usmeritev bila docela ustrezna. Majniška deklaracija se je izkazala v delovanju Jugoslovanskega kluba kot odličen taktični instrument. Omogočala je doseganje dveh namenov. Na njenem temelju je bilo politično utemeljevanje opozicijskega stališča preprosto in logično sklenjeno. To se je pokazalo v vseh stikih kluba z državnimi vrhovi. Po drugi strani pa deklaracijski temelj kluba ni silil v takojšen prelom z monarhijo, čeprav je njegovo protidualistično bistvo k temu neogibno vodilo.³⁶⁶ Dejstvo, da državni vrhovi nikoli niso bili pripravljeni pogovarjati se na temelju deklaracije, je dokazovalo v očeh najširših plasti, da jugoslovanskega vprašanja v okviru Avstrije ni mogoče rešiti. Slovensko meščansko politično vodstvo je tako ohranjalo politični stik z množicami in uspešno dokazovalo, da krivda za razdor ne pade nanj, ampak na odločilne dejavnike habsburške monarhije.

Takšno funkcijo majniške deklaracije v politični taktiki je nakazal predsednik kluba Korošec že julija ali avgusta 1917³⁶⁷ zagrebškemu profesorju Franu Barcu pred njegovim potovanjem v Švico. 7. septembra je o tem, kar je izvedel od Barca, poročal B. Marković srbski vladi tudi to-le: »Deklaracija pomeni prizadevanje za zedinjenje vseh Srbov, Hrvatov in Slovencev v neodvisno državo zunaj monarhije. V pogovoru s predsednikom Jugoslovanskega kluba Korošcem o možnosti uresničenja te deklaracije, mu je ta (Korošec Barcu) dejal, da bi v skrajnem primeru privolil na popolno zedinjenje v obliki personalne unije z Avstrijo. Korošec misli, da bi v tem primeru imeli popolno državno neodvinost in da bi se v primernem trenutku lahko osvobodili tudi te edine zveze, ki bi pri personalni uniji še obstajala. Korošec meni, da bi tudi ves srbski narod na to mogel pristati, če do zedinjenja drugače ne bi moglo priti.«³⁶⁸ Iz tega nekoliko zamotanega prikaza Barčevega poročila izhaja, da je Korošec majniško deklaracijo pojasnjeval, da pomeni prizadevanje za zedinjenje vseh Jugoslovancev zunaj monarhije kot zaželeno možnost. Hkrati pa je kot manj zaželeno, a vendarle še sprejemljivo možnost opredelil zedinjenje avstroogrskih Jugoslovancev v samostojno državo tudi ob začasni ohranitvi personalne zveze s Habsburžani, ki bi jo ob prvi ugodni priložnosti pretrgali.

Na tak način razume Markovičev prikaz Barčevega poročila tudi D. Sepić, ki pripominja, da bi druga od nakazanih možnosti seveda prišla v

poštev le v primeru splošnega kompromisnega, t. i. belega miru ali v primeru posebnega miru Avstroogrške z antanto. D. Šepić sodi, da je takšno stališče pomenilo, da je vodstvo Jugoslovanskega kluba in starčevičanske stranke prava vodilo politiko dveh želez v ognju.³⁶⁹ O dveh železih v ognju je v tej zvezi tedaj menda govoril tudi Spinčić.

Izraz o dveh železih v ognju za politiko Jugoslovanskega kluba na temelju majniške deklaracije pravzaprav ni primeren. Ima slabšalni prizvok, saj namiguje na nekakšno dvoličnost, ki je pozneje v hegemonistični razlagi dobila kar značaj dvoličnosti nasproti Jugoslaviji. Izraz pa vrh tega ne označuje bistva pojava. Bistvo je, da je tudi politika Jugoslovanskega kluba in politika slovenskega meščanstva v tem času, podobno kot npr. politika srbske Pašičeve vlade, poleg svojega »velikega« programa imela v zalogi še »mali« program za primer neugodnejšega položaja ob koncu vojne. Opredelitev za popolnoma samostojno in neodvisno Jugoslavijo kot boljšo rešitev za vse jugoslovanske narode, pa je v Koroščevi izjavi jasna. A ker ni šlo za simpatije, ampak za stvarna stališča, je pri vsem tem *odločilno vprašanje, kaj pravzaprav obsega mali program, minimum*. Dokler je ta minimum bil majniška deklaracija v svoji celotnosti, toliko časa je opozicijska taktika Jugoslovanskega kluba in slovenskega meščanstva imela v sebi bistven element, ki jo je vodil v nasprotje z obstoječim državnim sistemom. Odločilno je bilo, ali vztraja pri tem minimumu ali ne, ne pa ali si potihem želi še kaj več in ali morda za ta »več« tudi priložnostno kaj stori.

Prav v novembru 1917 je opazno omahovanje v tem odločilnem vprašanju. Nedvomno pod vplivom več dejavnikov: tu je avstrijsko nemška zmaga pri Kobaridu, ki je odrinila italijansko vojsko na Pijavo in dozdevno odstranila nevarnost, da se italijanske aspiracije na slovensko ozemlje uresničijo, zmaga, ki je tudi izboljšala izgleda Avstroogrške, da neokrnjena izide iz te vojne; tu je vpliv oktobrske revolucije v smislu, da je antanta z izpadom Rusije iz skupne fronte postala šibkejša; tu je vpliv prizadevanj cesarja Karla, da bi vendarle dosegel, da Jugoslovanski klub svojo opozicijo opusti. Neposredni povod za omahovanje pa je bilo dvoumno obnašanje hrvaško-srbske koalicije, glasovi, da se koalicija skrivaj pogaja z nemškimi krščanskimi socialci na Dunaju.

Na klubovih sejah 7. in 9. novembra 1917 je Korošec zaupno sporočil, kako ga emisar vlade Bilinski nagovarja, naj bi se klub vendar sprijaznil z dualistično obliko monarhije in naj bi v takšni monarhiji skušal uresničiti čim večjo avtonomijo in sploh doseči čim večje pravice. Od Bilinskega je tudi izvedel, da so za takšno preosnovo pripravljeni v Avstriji sodelovati nemški krščanski socialci, na Hrvaškem predvsem frankovci, a da so tudi člani hrvaško-srbske koalicije o tem razpravljali z dunajskimi krščanskimi socialci. Slovenske dežele kot tudi cela Istra bi v tem primeru ostale v avstrijski državni polovici.

Korošec je menil, da je treba vztrajati pri majniški deklaraciji. V tem ga je takoj podprl tudi poslanec Jarc. Najostreje pa je reagiral tržaški poslanec Rybař, ki je dejal, da ne zadostuje le opozicija kluba proti Seidlerjevi vladi, ampak da je stvar treba razčistiti tudi med jugoslovanskimi strankami. V odločilnih krogih se rogajo klubu, češ kaj boste vi s svojo resolucijo z dne 30. maja, ko pa se poglavitna in vladajoča stranka v jedru hrvaške države, hrvaško-srbska koalicija za deklaracijo ni izrekla!

V svojem taboru si je treba priti na jasno, tako s hrvaško-srbsko koalicijo kot tudi z Dalmacijo (Dulibić, Tresić). Obstaja neka struja med Hrvati in Srbi, je dejal Rybař, da se Slovence prepusti Italijanom, oni pa bi se odrekli Reke. Če bi hrvaško-srbska koalicija odgovorila, da je zadovoljna tudi s čim manjšim kot je majniška deklaracija, »potem se bomo pogovarjali o taktiki,« je sklenil Rybař svoja izvajanja in predložil, naj Spinčić vpraša hrvaško-srbsko koalicijo, prvič, ali se res pogaja s krščanskimi socialci na Dunaju, in drugič, ali bi pristala na zedinjenje brez Slovencev in Istre, če bi ji to resno ponudili.

Spinčić je na to reagiral, da je po njegovem mnenju večina ljudi v banovini za resolucijo, tudi hrvaško-srbska koalicija. Ni pa gotovo, ali bo to izjavila in kako bi odgovorila na vprašanja dr. Rybařa. Če bi rekla, da bi se zadovoljila brez Slovencev in brez Istre, bi on vseeno vztrajal pri resoluciji in bi ostal neizprososten proti vsaki vladi. Dodal je: »Sprejeli kmo svojo resolucijo, ne da bi vprašali koalicijo ali koga drugega. In mislim, da moramo v vsakem primeru pri njej vztrajati.«

Od Dalmatincev je najprej reagiral Dulibić, ki je potrdil, da bi se verjetno v Dalmaciji našli ljudje, ki bi sprejeli, če ne bi bilo mogoče doseči kaj drugega, zgolj priključitev Dalmacije k Hrvatski in Slavoniji. Prodan pa je izrazil mnenje, da se je treba držati načela »ali vsi v ječi ali pa vsi svobodni.«

Po sklepu kluba je 26. novembra Spinčić govoril s predstavnikom hrvaško-srbske koalicije Medakovićem in dobil sledeče odgovore: Na vprašanje, ali je res, da se hrvaško-srbska koalicija pogaja s krščansko socialno stranko na Dunaju, je Medaković odgovoril: Ne. — Na vprašanje, ali bi koalicija sprejela takšno rešitev jugoslovanskega vprašanja, ki bi bila v okviru dualizma, tako da bi del jugoslovanskih dežel bil priključen Avstriji, del pa Ogrski, je Medaković odgovoril, da o tem še niso razpravljali in da jih tudi nihče še o tem ni kaj vprašal. — Na vprašanje, ali se lahko že zdaj javno izjavijo za majniško deklaracijo — glede na to da so v srcu zanjo — in če ne, kdaj bo to mogoče, je Medaković odgovoril, da se je koalicija izjavila za enotnost že pred majniško deklaracijo. Neodvisno od Jugoslovanskega kluba so oni sprejeli svojo adresu; tudi Jugoslovanski klub je sprejel svojo deklaracijo neodvisno od njih. Tako bi lahko tudi v naprej po različnih potih korakali k istemu cilju. — Na vprašanje, ali bi hrvaško-srbska koalicija kot najštevilnejša predstavnica Hrvaške in Slavonije sprejela, če bi ji ponudili priključitev Bosne in Hercegovine pa tudi Dalmacije, Hrvaški in Slavoniji kot samostojno državno skupino brez Istre in brez slovenskih dežel, pa je dal Medaković naravnost klasičen odgovor: Kot pravi politiki bi sprejeli tudi manj, če ne bi mogli dobiti vse. Sicer pa je vse odvisno od uspeha orožja oziroma mirovne konference in ravno glede na to bi bilo slabo, če bi se izjavili za manj.³⁷⁰

Odgovori predstavnika hrvaško-srbske koalicije so bili precej einični in malo spodbudni, toda klub je konec koncev sprejel Spinčićev nasvet in vztrajal pri svojem. To je omogočilo, da se je sodelovanje s Čehi nadaljevalo, obenem pa je bilo odločilno tudi za nadaljnji razvoj deklaracijskega gibanja in za končni obračun s Sušteršičem, ki se je začel prav v tistih dneh.

O omahovanju Jugoslovanskega kluba v začetku novembra obstaja še zanimiv dokument iz arhiva Jugoslovanskega odbora. To je pismeno vprašanje človeka iz »slovenskega tajnega odbora«, po vsej verjetnosti Gregorja Žerjava, ki ga je 10. novembra 1917 dr. J. Hacin poslal iz Züricha v London Trumbiću z opombo, da ga je dobil po tajni poti z Dunaja.

V pismu z Dunaja je pisalo, da mora biti politična dejavnost Jugoslovanov v monarhiji in zunaj njenih meja tesno povezana in da morajo politiki doma in v emigraciji drug drugega obveščati. Potrebna je točna informacija iz inozemstva, kakšen vtis je napravila taktika Jugoslovanov na Dunaju, Zagrebu in Budimpešti v tujini. Kako daleč se sme iti? Kaj bi bilo, če bi se poslanci, oziraje se na ljudstvo, čutili primorane vladi nekoliko popustiti in če bi na koncu glasovali za budžet, za proračunski provizorij? Potrebne so jim jasne direktive, da bi znali postopati in se ravnati. Slede vprašanja v zvezi z zahodno mejo (gl. pogl. XV.). V nadaljevanju pravi pismo glede deklaracije z dne 30. maja, da je ta za vlado neizvedljiva in da je cesar Karel odkrito izjavil, da ne more zaradi Jugoslovanov in Čehov začeti vojne proti Nemcem in Madžarom. Czernin skuša zlorabiti deklaracijo in jih hoče pridobiti za nekakšno aneksijo Srbije Jugoslaviji pod dinastijo Habsburgov. Agenti za takšen program so bili v Švici in Srbiji. Pazijo naj nanje, posebno pa na to, kaj dela Sušteršič, kadar je v Zürichu. *Kakšen bi bil vtis, če bi opustili majniško deklaracijo in se podali v pogajanja o narodni avtonomiji?*

Posebno zadnje vprašanje je značilno za tedanji položaj. Poskus, dobiti od Jugoslovanskega odbora direktive za postopanje kluba na Dunaju, je ostal brez uspeha. Odgovora ali direktiv ni bilo. Jugoslovanski klub je svojo politiko in taktiko odločal sam, po lastnem preudarku. Prav zato imajo njegove odločitve še večjo zgodovinsko težo.

V decembru 1917 je klub razvil izredno živahno dejavnost in tako ukrepal proti usklajenim poskusom, da bi prek Sušteršiča, sarajevskega škofa Stadlerja in bosanskega politika Pilarja razbili enotnost jugoslovanske akcije, da bi omajali njeno temeljno zahtevo po protidualističnem zedinjenju. Po posebnem prizadevanju klubovega tajnika Žerjava se je začelo sistematično zbiranje gradiva za interpelacije vladi o preganjanjih in drugih dejanjih proti Jugoslovanom. Korošec je Žerjavovo delovanje podpiral in mu dal vsa pooblastila za vlaganja interpelacij s podpisi članov kluba. Od 25. septembra do 19. oktobra 1917 je bilo vloženih 21 interpelacij. Do 23. novembra že 70, do 3. decembra pa skupno že 96 interpelacij. Ta vladi zelo neprijetna dejavnost je utrjevala opoziicijsko stališče kluba, obenem pa je veliko pomenila v agitacijskem pogledu za širjenje deklaracijskega gibanja na Slovenskem.³⁷¹

Dejavnost Jugoslovanskega kluba je jeseni 1917 vplivala ne le na omejeni krog političnega, parlamentarnega življenja na Dunaju, ampak tudi vedno bolj na politično dogajanje na domačih slovenskih tleh. Se predno je slovensko jugoslovansko gibanje lahko dobilo oblike shodov in zborovanj, je proti jugoslovanskemu gibanju s takšnim zborom že nastopila t. i. Štajerčeva (po listu »Štajerc«) stranka z zborom 19. julija 1917 v Ptujju.³⁷² Posebno hudo razburjenje med koroškimi in štajerskimi Nemci je vzbudil izid brošure z naslovom »Narodnostna razmejitev na jugu«, ki jo je anonimno objavil Gregor Žerjav v Zagrebu.³⁷³ Brošura je zelo natančno opisala severno mejo bodoče jugoslovanske države na Štajerskem in Ko-

roškem na temelju etnične strukture prebivalstva. Ustanovitev jugoslovanske države je pričakovala kot plod mirovne konference. Značilno je, da se v njej nič ne govori o zahodni italijanski meji. V brošuri je Žerjav močno poudaril jugoslovanski etnični unitarizem in je zato tudi v slovenski publicistiki zbudila kritično pripombo Albina Prepeluha.³⁷⁴ V nemški politični javnosti je brošura povzročila vrsto političnih protestov občinskih odborov in drugih organizacij. Tako sta npr. celovška trgovska industrijska zbornica 15. oktobra 1917 in celovški občinski svet 7. novembra 1917 v izjavi proti Žerjavovi brošuri med drugim izrekla: »... Koroška ostane nemška in naprednega mišljenja ter ne pozna nobenih drugih stremeljenj kot tistih, ki so se že stoletja vedno znova obnesla v nemški moči in sili za gospodarsko blaginjo naše domače dežele.«³⁷⁵

Z razmahom deklaracijskega gibanja so nemški protesti na Štajerskem in Koroškem ob politični podpori vseh meščanskih nemških strank v Avstriji postajali vedno srditejši, višek pa so dosegli po vladni izjavi z dne 3. maja 1918 in po sprejemu nemških predstavnikov iz slovenskih dežel pri cesarju 25. maja 1918, ko je načelo nedeljivosti Štajerske in Koroške dežele dobilo polno podporo najvišjih državnih vrhov. V obnašanju nemških socialdemokratskih strank na Štajerskem in Koroškem je v tem vprašanju bila opazna razlika. Obe organizaciji sta sicer do zadnjih dni vojne odklanjali skupno nastopanje z nemškimi meščanskimi strankami in jim odrekli pravico govoriti v imenu nemškega delovnega ljudstva, toda koroški socialdemokrati se nikoli niso povzpeli do izjave, da priznajo možnost narodnostne delitve Koroške tako kot so to storili socialdemokrati na Štajerskem. Zaupno pa so koroški socialdemokrati nemške meščanske stranke v boju proti jugoslovanskemu deklaracijskemu gibanju podpirali.³⁷⁶

XI

POD VPLIVOM OKTOBRSE REVOLUCIJE

Velikanski mednarodni pomen oktobrske revolucije je nesporen. Prav tako nesporen je njen vpliv na jugoslovansko gibanje in še posebej na delovanje Jugoslovanskega kluba. Gre za splošne vplive na politične razmere, ki je v njih klub deloval, gre pa tudi za neposredne vplive. Medtem ko so prvi bolj stvar ocen, izvirajočih iz analiz stanja v družbeno revolucionarnem gibanju — želja meščanskega političnega slovenskega vodstva izogniti se nevarnosti, da ne bi hkrati s koncem vojske prišlo tudi do spremembe družbenega sistema, je prav gotovo dominantna vsega političnega razmišljanja in snovanja tudi v klubu — so neposredni vplivi lažje ugotovljivi.

Za tiste člane Jugoslovanskega kluba, ki so želeli in računali z zmago antante, je oktobrska revolucija bila presunljiv dogodek zlasti z vidika oslabitve zavezniške, antantne fronte. Vojaški položaj centralnih držav se je s premirjem na vzhodu in z mirovno ponudbo sovjetske revolucionarne vlade nedvomno zelo izboljšal. Vojaška intervencija ZDA v tem času na evropskem zahodnem bojišču še ni bila v polni meri občutna. Sovjetska mirovna ponudba in njej sledeča mirovna pogajanja v Brestu—Litovsku so se zdele kot nekakšna predstopnja k splošnim mirovnim pogajanjem brez zmagovalcev in premagancev. To je utrdilo v pričakovanjih tiste, ki so menili, da je rešitev jugoslovanskega vprašanja odvisna predvsem od mirovne konference. Tako prvi kot drugi so v temeljnem načelu sovjetske mirovne ponudbe, da mora mir sloneti na priznanju popolne pravice narodov do samoodločbe in izključiti aneksije in vojne odškodnine, videli zelo dobrodošlo sredstvo za podkrepitev zahtev po državnopravnem reševanju jugoslovanskega vprašanja in po priznanju njegovega mednarodnega značaja. Posebno dobrodošla so bila gesla oktobrske revolucije o samoodločbi narodov in miru brez aneksij in kontribucij potem, ko sta konec novembra 1917 nemška in avstroogrška vlada sprejeli sovjetsko mirovno ponudbo kot primerno podlago za pogajanja o splošnem miru in sporočili svojo pripravljenost udeležiti se mirovnih pogajanj.

Dunajska vlada je hotela pred politično javnostjo prikriti, da sovjetska mirovna ponudba vsebuje tudi polno priznanje pravic narodov do samoodločbe in je sovjetsko noto objavila okrnjeno. To dejstvo so izkoristili Jugoslovanski klub, Češki svaz in ukrajinski klub, da bi avstrijsko vlado primorali k jasni opredelitvi v vprašanju priznanja pravic narodov do samoodločbe.

30. novembra 1917 je o sovjetski mirovni ponudbi in stališču Avstroogrške govoril v državnem zboru predsednik vlade Seidler. Na opisni način je izrazil soglasje vlade z načelom »brez aneksij in kontribucij«, glede

pravice narodov do samoodločbe pa je izzivalno dejal, da avstroogrška vlada priznava drugim državam, ki bodo z njo sklepale mirovno pogodbo, pravico, da takšno samoodločbo dopustijo svojim narodom, a da bo Avstroogrška zase zahtevala, da se nihče nima pravice vmešavati v njeno lastno državno organizacijo. Avstroogrška je demokratična država, ki bo o svoji politični usodi sama odločala. Ta zavrnitev priznanja narodom Avstroogrške pravice do samoodločbe je izzvala protest Jugoslovanskega kluba, Češkega svaza in ukrajinskega parlamentarnega zastopništva. Po posredovanju Slovenca dr. Kavčiča, zaposlenega v vojaškem tiskovnem uradu, so izvedeli za polni tekst sovjetske mirovne pogodbe. V protestni izjavi zvečer istega dne, 30. novembra, so vsi trije klubi opozarjali, da je vlada zamolčala pravico narodov do samoodločbe iz sovjetske mirovne ponudbe, da te pravice ne priznava svojim narodom in da to ogroža uspeh mirovnih pogajanj. Hkrati so izjavili, da v smislu svojih deklaracij z dne 30. maja 1917 v celoti vztrajajo na zahtevi pravice vseh narodov do samoodločbe.

3. decembra 1917 je prišlo do usklajenega nastopa jugoslovanskega, češkega in ukrajinskega kluba na Dunaju in pa tistih strank in posameznikov v Zagrebu, ki so sodelovali z Jugoslovanskim klubom. Na Dunaju so tega dne vsi trije klubi vložili v državnem zboru interpelacijo o zamolčanih odlomkih sovjetske mirovne ponudbe, o Seidlerjevem tolmačenju pravice narodov monarhije do samoodločbe in vprašali vlado, ali je pripravljena dati resnična jamstva »navznotraj in nazunaj« za uresničitev te pravice. Vsi trije klubi so ob začetku pogajanj v Brestu-Litovsku sklenili, naj bi se pogajanj udeležili tudi avstroogrški narodi neposredno. Istega dne sta češki in jugoslovanski predstavnik v delegacijah izjavila, da more biti razvoj njihovih narodov zagotovljen le, če bo samoodločba narodov priznana jasno, vsestransko in v polni meri in če bodo za njeno izvedbo dane jasne in nedvoumne garancije. V Zagrebu pa je tega dne devet poslancev starčevićanske stranke prava z obema disidentoma koalicije, Budisavljevičem in V. Pribičevićem izjavilo, da se mora vojna končati z demokratičnim mirom, ki bo enotnemu narodu Hrvatov, Srbov in Slovencev zagotovil popolno svobodo državnega, kulturnega in gospodarskega življenja.³⁷⁷

Plenum delegacij se do konca leta ni več sestal in zato kake politične debate ni bilo. Pač pa je predstavnik Jugoslovanskega kluba Korošec v vojaškem odboru avstrijske delegacije 12. decembra govoril o preganjanjih Jugoslovancev in je svoja izvajanja priostril z besedami: »Globoko obžalujemo številne žrtve, toda iz krvi, ki je tekla tam doli v naši jugoslovanski zemlji, iz zatiranja in preganjanja se je rodila velika želja po svobodi, samostojnosti, po samoodločbi. V tej atmosferi je nastala naša državnopravna deklaracija in nikdo več ne bo iztrgal našemu jugoslovanskemu narodu iz srca idealov svobode, samostojnosti in neodvisnosti.«

V decembru in januarju uporabljajo predstavniki kluba v svojih izjavah večkrat gesla sovjetske vlade za podkrepitev svojih političnih zahtev. 18. decembra sta Jugoslovanski klub in Češki svaz — pridružili so se jima tudi Ukrajinci in nemški socialdemokrati — zahtevala od vlade, naj omogoči udeležbo predstavnikov vseh avstrijskih narodov pri pogajanjih v Brestu-Litovsku. Predsednik Jugoslovanskega kluba je izrazil nezaupanje zunanji politiki avstrijske vlade in izjavil: »Hočemo, kot to

zahteva boljševiška vlada in kot nam je to sporočeno, naj bo mir sklenjen od naroda do naroda, ne pa med narodi in nekim grofom, ki v vojni ni ničesar pretrpel. Mir morajo skleniti narodi, ki so v vojni krvaveli in ki ga bodo gotovo sklenili tako, da bo zares trajen.« — 19. decembra je Ravnihar zagovarjal boljševiško definicijo aneksije proti definiciji avstroogrške zunanje politike in močno poudaril mednarodni značaj jugoslovanskega vprašanja, ki ga je primerjal z mednarodnim značajem poljskega vprašanja. — 17. januarja 1918 je Ivan Benkovič vnovič podčrtal, da je jugoslovansko vprašanje postalo izrazito mednarodno vprašanje in da je majniška deklaracija minimalni ne pa maksimalni program.

V teh nastopih se je utrdilo sodelovanje češkega in jugoslovanskega kluba. Skupna radikalizacija njune politike se je dobro izrazila v odgovoru predsednika kluba Korošca češki delegaciji 20. decembra 1917 na novoletna voščila: »... v krvi smo uvideli i mi Jugoslovani, da nam brez svobodne narodne države ni bodočnosti. Vaš in naš narod sta od nekdanj iz demokratske zavesti zahtevala, da se tudi zanju provede — rešiteljica bednega človeštva — samoodločba narodov. Mi in vi nočemo nič drugega, nego da je naš narod gospodar v lastni hiši... Pri tem se ne brigamo za grožnje z leve in desne: naš narod nas je poslal, le njemu odgovarjamo pred zgodovino, ki bi nas obsodila brez usmiljenja, ako nismo brez strahu in obzira storili svoje dolžnosti...«³⁷⁸

Tudi ko so Čehi nastopili 6. januarja 1918 s svojo znano »trikraljevsko izjavo«, ki v splošnem velja kot odkrit prelom s habsburško monarhijo, je Jugoslovanski klub v brzozavki predsednika izrazil svojo solidarnost. Cenzura je objavo brzozavke preprečila.^{378a} Predsednik vlade Seidler je češki manifest v poslanski zbornici napadel in ga označil za veleizdajalski akt, vlada je skušala preprečiti njegovo objavo. V tem političnem boju je Jugoslovanski klub Cehe v celoti podpiral.

Najpomembnejše dejanje Jugoslovanskega kluba, ki ga lahko prištejemo k dejanjem, nastalim pod vplivom oktobrske revolucije, je memorandum kluba mirovni konferenci v Brestu-Litovsku dne 31. januarja 1918. Memorandum je opozoril na zahtevo jugoslovanskih narodov po samoodločbi in na avstrijsko državno politiko, ki te pravice ne priznava. Neposredna zahteva memorandum je bila, naj bi k pogajanjem o miru bili pripuščeni tudi izvoljeni predstavniki avstroogrških narodov, med njimi Jugoslovancev, da bi sklenili pogodbo o neomejeni samoodločbi narodov v monarhiji, ki se mora izvesti popolnoma svobodno in z jamstvi. V memorandumu je kot program Jugoslovanskega kluba navedeno v štirih točkah: »— 1. Takojšnji splošni demokratični mir, popolna razorožitev, mednarodna zagotovitev in zaščita svobodnega razvoja vseh narodov, velikih in majhnih. — 2. Priznanje in popolna zagotovitev svobodno izvedene in popolne pravice narodov do samoodločbe, zlasti v vprašanju, ali hočejo svobodno državo in v kakšni obliki naj se ustanovi. — 3. Za svojo državo ne zahtevamo ničesar, kar pripada drugemu narodu in potemtakem ne pripada nam; za svojo državo zahtevamo samo tisto ozemlje, ki je v kompaktnih masah nepretrgano naseljeno po Srbih, Hrvatih in Slovencih. — 4. Morje, zlasti Jadransko, naj bo svobodno. Kolikor je promet čez pristanišča na severu jadranskega morja, ki pa so v našem kompaktnem narodno gospodarskem ozemlju, posebno koristen za gospodarski razvoj bolj oddaljenih narodov, smo pripravljani z njimi

skleniti pogodbe, ki jim bodo zagotovile prosti trgovski promet čeznje.«
— Majniška deklaracija s svojo habsburško klavzulo je omenjena v prikazu zgodovinskega razvoja, v neposrednih programskih zahtevah pa ne več.³⁷⁹

Glede na svojo radikalnost je memorandum JK pri zgodovinarjih zbudil precej pozornosti, a različna tolmačenja. Gregor Žerjav je v svojem predavanju dejal, da je on avtor tega memoranduma in da je Korošca pridobil za podpis. Korošec tega podpisa ni odrekel in se ga ni odrekel tudi pozneje. V svojem predavanju Korošec tega memoranduma ne omenja. Dejstvo, da se Jugoslovanski klub v svojem poznejšem delu na ta memorandum ni skliceval, je vzbudilo dosti pomislekov in tudi mnenj, kot da je deklaracijsko gibanje, ki se je razvilo spomladi 1918 do svojega viška, a je še omenjalo majniško deklaracijo, v primerjavi z memorandumom nekakšen korak nazaj. Zgodovinarske ocene memoranduma so različne, v zvezi dejstvu, da vsi priznavajo njegov radikalni značaj.

Za B. Stullija je memorandum samo prehodna improvizacija, v bistvu dvoumna, diktirana po čistih zahtevah trenutka, brez stvarne želje za resnejšo akcijo krog reševanja jugoslovanskega vprašanja zunaj okvira monarhije in zunaj ozkorazrednih političnih interesov njegovih nosilcev, kajti memorandum je »ostal v najpopolnejšem pomenu besede mrtva črka na papirju.«³⁸⁰ Tudi D. Šepić opaža, da je klub jugoslovansko gibanje tudi po tem memorandumu vodil le na temelju majniške deklaracije in prisoja memorandumu pomen »zadnjega svarila.«³⁸¹ V svoji knjigi iz leta 1970 pa D. Šepić vidi poglobitveni pomen memoranduma v tem, da je Jugoslovanski klub z njim poudaril zedinjenje Slovencev, Hrvatov in Srbov v neodvisno državo kot mednarodno vprašanje.³⁸² D. Janković se je oprl predvsem na besedilo memoranduma samega in je poudaril njegov večkratni pomen in značilnost: »a) Bojevitost in ostrost stališča do Avstro-ogrske, b) poudarjanje absolutne pravice do samoodločbe za avstroogrske narode, c) poskus uporabiti ideje oktobrske revolucije za buržoazno nacionalni program, d) očitni in močni vpliv krfske reklaracije.«³⁸³

Kot že omenjeno, je avstrijska vlada objavo memoranduma preprečila in je zaradi tega Jugoslovanski klub 6. februarja 1918 vložil interpelacijo. O memorandumu in interpelaciji pravi L. Ude, da ju »moremo imeti v jugoslovanskem gibanju na tleh habsburške monarhije med prvo svetovno vojno za najbolj odkrito, naravnost za avstrijsko vlado in svetovno javnost od izvoljenih zastopnikov jugoslovanskih narodov izrečeno revolucionarno besedo.«³⁸⁴

V nadaljnjem bomo še spregovorili o tem, kaj je poleg cenzurnih ukrepov oblasti preprečevalo, da bi memorandum konferenci v Brestu-Litovsku služil tudi kot podlaga za notranje politično akcijo na tleh habsburške monarhije. Že po njegovi obliki in vsebini pa je jasno, da je memorandum imel poglobitveni namen delovati za internacionalizacijo jugoslovanskega vprašanja. Toda to ni bilo samo ukrep proti stališčem nemške in avstrijsko ogrske delegacije v Brestu-Litovsku, objavljenih 27. decembra 1917, po katerih vprašanje pripadnosti nacionalnih skupin, ki nimajo državne samostojnosti, ne bi bilo mednarodno, ampak le vprašanje države, ki v njej živijo in njenih notranjih ustavnih ureditev.

Trikraljevska manifestacija Čehov je bila ena oblika zavrnitve takih stališč, memorandum Jugoslovanskega kluba mednarodni konferenci v Brestu-Litovsku pa drugačna, morda za ta namen celo primernejša.

Posebno še, ker je sovjetska vlada 30. decembra v noti antanti in Združenim državam Amerike opozorila na razliko med njenim tolmačenjem pravice narodov do samoodločbe in tolmačenjem v izjavah centralnih držav ter izrecno zahtevalo priznanje pravic samoodločbe tudi Čehom in južnim Slovanom in pozvala antanto, naj se o tem izreče.³⁶⁵

Vprašanje je, če so člani Jugoslovanskega kluba za to sovjetsko noto izvedeli, saj je avstrijski tisk ni objavil. Gotovo pa so prebrali izjave predsednika britanske vlade Lloydja Georgea z dne 5. januarja 1918 in program predsednika ZDA Wilsona z dne 8. januarja 1918 (znamenitih 14 točk), ki sta dobili v avstrijskem tisku veliko razširjenost. To je bilo prav razumljivo, saj je poglobitveni zaključek teh izjav ustrezal nameram avstro-ogrske vlade: tako angleški kot tudi ameriški državnik sta namreč govorila v smislu ohranitve habsburške monarhije in sta za njene narode predvidevala le avtonomijo. Posebno neprijetna za Jugoslovane, zlasti Slovence je bila v obeh izjavah omemba o zadovoljitvi nacionalnih teženj Italijanov in novi določitvi meje nasproti Italiji, čeprav (po Wilsonu) v skladu z jasno spoznavnimi narodnostnimi mejami.

Nastajal je vtis, da se tudi antanta strinja z avstrijsko nemškim tolmačenjem pravice narodov do samoodločbe in da jugoslovansko vprašanje, poleg češkega, obravnava kot izrazito notranje vprašanje habsburške monarhije. Da je jugoslovansko javno mnenje te izjave vzlic temu ugodno sprejelo, je treba pripisati okoliščini, da se je z njima potrdila možnost bližnje sklenitve miru, ki bi seveda moral biti kompromisni mir.³⁶⁶ Kakor je perspektiva bližnjega miru bila privlačna, tako je za Slovence in druge jugoslovanske narode habsburške monarhije bilo zelo slabo, da bi bili spet prepuščeni notranjim odnosom sil v monarhiji. To je bilo še posebej resnica za Slovence, ki jim je poleg tega grozila še narodnostna okrnitev na zahodu. Zato so skušali misel sporazumnega miru še vedno povezovati s samoodločbo narodov, t. j. s priznavanjem mednarodnega značaja jugoslovanskega vprašanja.³⁶⁷ Misel, da bi izkoristili brest-litovsko konferenco in ob njej ustvarili precedenčni primer, spričo katerega bi jugoslovansko vprašanje postalo predmet dnevnega reda tudi na bodoči splošni mirovni konferenci, ki bi na njej bili zastopani tudi posamezni avstrijski narodi, je zato bila privlačna in sprejemljiva ne le za t. i. antantofile v Jugoslovanskem klubu, ki so si želeli razbitja habsburške monarhije, ampak za klub v celoti, tudi za tiste njegove člane, ki so bili morda še pripravljeni sprijazniti se z rešitvijo jugoslovanskega vprašanja v okviru monarhije. *Memorandum Jugoslovanskega kluba konferenci v Brest-Litovsku je potemtakem akcija, ki je predvsem usmerjena k temu, da zagotovi mednarodni značaj jugoslovanskega vprašanja tudi za primer sporazumnega miru.* To je bilo dejanje, ki ni bilo začetek neke nove etape v razvoju jugoslovanskega gibanja, katerega razvoj je bil v tem času že trdno utemeljen in zagotovljen, ampak je pomenilo reagiranje Jugoslovanskega kluba in slovenske politike na mednarodno vojno diplomacijo. Na ta način ga lahko štejemo za *prvo zunanjepolitično dejanje nastajajoče neodvisne države habsburških Jugoslovanov.*³⁶⁸

Neposrednega uspeha ta diplomatski poskus Jugoslovanskega kluba, uveljaviti se kot mednarodnopravni subjekt, ni imel. Zanimiv odmev pa najdemo v izjavi cesarja Karla češkim poslancom, ko jih je sprejel v avdienco 27. februarja 1918. Tedaj je cesar dejal, da k mirovnim poga-

janjem v Brest-Litovsku zato niso povabili zastopnikov avstrijskih narodov, ker bi bilo to nemogoče zaradi Madžarov; le-ti ne bi bili iz ogrske državne polovice pustili nikogar razen Madžarov.⁸⁸⁹ Cesar torej zahteve po predstavnštvu narodov na mednarodni konferenci ni zavrnil neposredno, ampak le zaradi razlogov oportunisti. To je vsekakor bil nek uspeh.

V kakšnem razpoloženju so bili člani Jugoslovanskega kluba v dneh sestavljanja memorandumov v Brest-Litovsk, kaže zapisek o sprejemu pri predsedniku vlade Seidlerju dne 30. januarja 1918. Tedaj so zahtevali takojšnjo izvedbo majniške deklaracije v celotnem obsegu in so — izrabljaje vtis po januarskih delavskih nemirih — grozili tudi z možnostjo ljudskega upora, če se vlada ne odloči, da takoj sprejme program majniške deklaracije. Govorili so o možnosti enostranske razglasitve zedinjenja in neodvisnosti jugoslovanskih dežel monarhije, po nekakšnem tihem pristanku cesarja, ki bi ne dal povelja vojski, da proti Jugoslovanom nastopi z orožjem.⁸⁹⁰ V poročilu deželnega predsednika za Kranjsko Attemsa za mesec februar 1918 je najti še eno uradno omembo »pisanja dr. Korošca delegatom v Brest-Litovsk«, in sicer kot »dokaz za antanti prijazno držanje« voditeljev Jugoslovanskega kluba.⁸⁹¹

Memorandum Jugoslovanskega kluba konferenci v Brest-Litovsku je prvi in tudi edini poskus prodreti z vprašanjem jugoslovanskih narodov v habsburški monarhiji neposredno na raven odnošajev med suverenimi, državnopravnimi subjekti, storjen v mejah habsburške monarhije. V isti smeri je seveda že ves čas delovala tudi jugoslovanska politična emigracija. A ta je bila brez neposredne zveze z narodi, ki jih je hotela predstavljati in si je zanj vsakdo lahko mislil, da ostrina njenih zahtev po državni osamosvojitvi jugoslovanskih narodov pač izvira tudi iz zavesti, da so mostovi za njo podrti. Zahtevo po navzočnosti jugoslovanskih predstavnikov iz monarhije na bodoči mirovni konferenci vsebuje sicer tudi zagrebška resolucija slovenskih in nekaterih hrvaških strank z dne 3. marca 1918. Toda ta resolucija je ostala tajna, ustvarjena ne kot programatična zahteva za mednarodno akcijo, ampak kot osnova za pogajanja s hrvaško-srbsko koalicijo o politični koncentraciji. Sicer ni bila sporočena nikomur, njeno besedilo pa je izkopal iz arhiva šele zgodovinar Dragovan Šepić leta 1958.

S sklenitvijo miru v Brest-Litovsku 3. marca 1918 je memorandum izgubil neposredni pomen. V deklaracijskem gibanju, ki prav tedaj doseže višek v slovenskih deželah, ga niso omenjali. Ta okoliščina vedno znova zbuja pomisleke. Ti pomisleki puščajo v nemar poglobitno funkcijo memorandumov kot dokumenta, namenjenega mednarodni sferi, premalo pa poznajo in upoštevajo dinamiko deklaracijskega jugoslovanskega gibanja na Slovenskem. Spričo legalnosti majniške deklaracije je to gibanje imelo postaven značaj, medtem ko bi ga s prevzemom memorandumov izgubilo, že tedaj in ne šele v začetku maja 1918. Gibanju samemu, ohranjanju njegove enotnosti, je majniška deklaracija služila zadovoljivo.

Se en razlog je bil, ki je preprečeval, da bi memorandum lahko služil kot orodje jugoslovanske agitacije v slovenskih deželah in v Istri: njegove, po krfski deklaraciji posnete, premalo določne besede o razmejitvi z Italijo. Ta razlog bo slišati na konferenci v Zagrebu dne 2. in 3. marca 1918.

11 Prva odločitev

XII

V ČASU POSKUSOV ANTANTE ZA POSEBNI MIR Z AVSTROOGRSKO

Vzlic spremembam v zunanjepolitičnem položaju Jugoslovanski klub ni opustil opozicijske taktike. V mesecu februarju in marcu 1918 je bilo zopet pereče vprašanje državnega proračuna. 13. februarja je ministrski predsednik Seidler povabil Korošca, Laginjo in Spinčiča na pogovor, da bi jih pridobil za glasovanje za proračun. Vprašal je, kaj mislijo, ko je v parlamentu tako težak položaj, na kar mu je Korošec odgovoril, da njim to nič mar in da stoji Jugoslovanski klub bolj trdno kot kdaj koli na temelju majniške deklaracije. Spinčič omenja, da je Korošec govoril s predsednikom vlade »prav prezirno«.³⁹²

Tudi cesar Karel je poskusil podobno, ko je povabil 27. februarja 1918 predsednika kluba Korošca k avdienci. Tudi tukaj se je izkazalo, da Jugoslovanski klub ne bo opustil svoje pozicije. Prav značilno je, da je cesar skušal Koroščevo nasprotovanje zlomiti z argumentom italijanske nevarnosti! (»Menda ne boste dopustili, da bi Italijani prišli v Ljubljano?«)³⁹³

7. marea je klub glasoval proti budžetu. Opozicijski značaj takšnega glasovanja je bil tem očitnejši, ker so nemški sociademokrati glasovali za budžet, izvzemši za vojaške kredite in tako stopili nemškim meščanskim strankam ob stran.

Vse bolj pa se je kazalo, da z opozicijsko taktiko na Dunaju in s plebiscitarnim gibanjem na slovenskih tleh potrebam časa še ni zadoščeno. Ob presoji, da bo vprašanje jugoslovanskih narodov iz habsburške monarhije reševala mirovna konferenca, kamor morda vsaj Avstroogrška ne bo prignana kot popolna premaganka, ki bi morala svojim narodom izpolniti vsako zahtevo, je postajalo vedno bolj nujno, da bi se ustanovilo skupno politično predstavniško telo Slovencev, Hrvatov in Srbov v monarhiji, da bi lahko v kritičnem trenutku prevzelo vlogo izvrševalea narodne samoodločbe. Misel o ustanovitvi Narodnega odbora ali Narodnega sveta se je v slovenskem tisku pojavljala že od začetka leta 1917. Zdaj pa je postala pereča.

Položaj v Hrvaški-Slavoniji pa še ni bil takšen, da bi bila mogoča koncentracija vsaj poglavitnih strank. Največja ovira je bilo dosledno odklonilno stališče hrvaško-srbske koalicije do sodelovanja v kakršnikoli jugoslovanski akciji. Na Hrvaškem samem so pobudniki za politično koncentracijo bili starčevićanski pravaši in skupina okrog »Glasu Slovenaca, Hrvata i Srba«. Ravnali so v sporazumu z Jugoslovanskim klubom, ki je skušal vplivati na premagovanje političnih ovir za ustanovitev skupnega narodnega predstavnštva. V tem času so se Slovenci iz Jugoslovanskega

kluba uveljavljali kot pobudniki politične koncentracije Jugoslovancev v monarhiji in so se tega tudi zavedali (5. decembra 1917 je pisal Gregor Zerjav Vekoslavu Kukovcu: »List — Glas Slovenaca, Hrvata i Srba — bo prinašal veliko slovenskih člankov in se bo največ oziral na Slovence, ki danes de facto vodijo celi boj.«). Tega so se zavedali tudi v Zagrebu (n. pr. Milivoj Dežman-Ivanov v »Obzoru« februarja — marca 1918: »Iz slovenačkih redova proizašao je najnoviji pokret...«). To so opažale tudi avstrijsko-ogrski oblasti (na seji skupne vlade 27. septembra 1918 je zunanji minister Burian dejal, da bi najbolj intenzivno obliko državi sovražnega jugoslovanskega gibanja lahko označili kot »Koroščevo gibanje« — »Korošec-Bewegung«).

Najresnejši poskus doseči skupno politično platformo vseh jugoslovansko usmerjenih strank in skupin in tako omogočiti ustanovitev skupnega narodnega predstavništva Slovencev, Hrvatov in Srbov v monarhiji, je bil sestanek dne 2. in 3. marca 1918 v Zagrebu. Ta sestanek in njegova resolucija (»Marčna resolucija«) veljata v jugoslovanskem zgodovinospisju v glavnem kot delo strank na Hrvaškem.³⁹⁵ Zato je treba pritrčiti Dragovanu Sepiću, ki ugotavlja kot iniciatorje akcije Jugoslovanski klub in Starčevićevo stranko prava.³⁹⁶

Pobudo Jugoslovanskega kluba prav dobro dokumentirajo pisma Gregorja Žerjava iz januarja in februarja 1918 Vekoslavu Kukovcu.³⁹⁷ — 9. januarja piše Žerjav, da »skupno organizacijo absolutno rabimo« in se zaskrbljeno sprašuje: »Morda nas dogodki celo prehitijo, predno bo naš jug legalno reprezentiran.« — 12. februarja piše o poglavitni oviri: »Težave nam dela zgradba nacionalnega bloka v Banovini.« Hkrati opiše zamisel, kako to oviro premagati: »Projekt je: izda se nova deklaracija v Zagrebu, podpišejo Jugoslovanski klub, Starčevićanci, vodje političnih strank in grup med Slovenci, tudi socialisti, člani koalicije (ne poslanci), grupa Budisavljević, socialisti v Zagrebu in ostali nezavisni elementi. Izključeni so kompromitiranci à la Dulibić. Po podpisu... agitacija za konsolidacijo nar. življenja. Nato podpisatelji izbere akcijski odbor, ki vodi ves jug. — Priznam, da so prilike v Banovini druge nego naše, bojim se pa, da vsa ta zgradba nima zadostne demokratične podlage. Ta čas pa sem dobil iz Zagreba vest, da je tam stvar več ali manj rešena. Vsebinska nove deklaracije: »Ujedinjenje vseh delov SHS, oslobodjenje.« —

Zanimiv je Žerjavov občutek, da jugoslovansko gibanje v Banovini nima dovolj demokratične podlage, občutek, ki se je vsekakor porajal ob dejstvu, da naraščajoče jugoslovansko deklaracijsko gibanje na Slovenskem ni imelo podobnega vzporednega pojava tudi na Hrvaškem in v Slavoniji. — Iz pisma razberemo, da je poglavitna teza nove deklaracije bila zasnovana v Zagrebu, vsekakor v vrstah Žerjavovih političnih prijateljev, skupine okrog »Glasu SHS«: zedinjenje vseh delov SHS, kar je pač pomenilo brez ozira na državne meje, in pa popolna državna osamosvojitve tako zedinjenih Slovencev, Hrvatov in Srbov (»oslobodjenje«). Ob tej novici se Žerjavu takoj vzbude pomisleki, ali je to sprejemljivo tudi za Slovence: »Uvaževati je kontra,« piše dalje v istem pismu, »da je spričo obupnega boja Nemcev na Koroškem in Štajerskem težko odpraviti tukaj staro deklaracijo — z doktor Korošcem sva se obširno posetovala. Zaključka še nimava. Zdi se nama, da kar se nas tiče, bo deklaracija še ostala. Naj se Banovina ujedini na zagrebški deklaraciji, mi pa pristopimo

k organizaciji na novi bazi, ne da bi staro zatajili. Mešano poudarjamo pač obe, kakor danes širimo »samoodločbo« ob enem z deklaracijo 30. maja 1917. — Če bi imel biti novi stvor v Banovini življenjski, nam je prav.»

Pravkar navedeni odlomek iz pisma je Špindler pri svoji objavi izpustil. A ravno ta omogoča razumevanje odnosa slovenske politike do zagrebškega sestanka in njegove resolucije. Ta sestanek sta želeli tako klerikalno kot liberalno krilo slovenske politike, ker so v njem vsi videli možnost premaganja poglobitve ovire za politično koncentracijo habsburških Jugoslovancev, možnost otajanja hrvaško-srbske koalicije. Obe krili v načelu nista nasprotovali ideji, naj nova resolucija vsebuje tezo o popolnem zedinjenju jugoslovanskih narodov brez habsburškega okvira v docela samostojno državo, če se hrvaškim politikom to zdi nujno za politično koncentracijo. Hkrati pa sta samostojno ocenjevali potrebe deklaracijskega gibanja na Slovenskem, ki se je tedaj močno razvijalo po svoji lastni logiki in ki ni moglo opustiti majniške deklaracije kot svoje formalne osnove, čeprav je vsebinsko lahko dobivalo novo kvaliteto (zahtevo po samoodločbi vseh stopenj, tudi brez habsburškega okvira). Prav posebej pa so na takšno samostojno presojanje lastnega položaja in njegovih taktičnih potreb vplivale razmere na Koroškem in Štajerskem, kjer bi brez formalne deklaracijske baze javno politično jugoslovansko gibanje sploh bilo nemogoče, saj so Nemci držali vse postojanke ne samo v državni, ampak tudi v deželni samoupravni oblasti. In končno, stvaren razlog za previdno odmerjanje odnosa do zagrebškega sestanka in njegove pričakovane resolucije, je bila skepsa glede dejanske demokratične moči in podlage strankarskih dogovorov v Banovini, skepsa, ki je temeljila na velikih razlikah med sistemi političnega življenja na Slovenskem in v Banovini.

Dne 20. februarja je Zerjav Kukovca obveščal z Dunaja o novih momentih v akciji: »... Akutna sta zdaj Centralni jugoslovanski svet v Zagrebu in ljubljanski Narodni odbor. Že v nedeljo smo hoteli v Zagrebu, da se zaključí taktika. Perhorescira se, da bi izšla nova deklaracija, ker bi to cepilo. Hrvatske stranke naj se združijo na program, ki kot nekaj ob sebi danega predpostavlja postulat narodne države, a se izraža glede na metode njene uredbe: ustanavlja načelo edinstvenosti naroda SHS, poudarja načelo demokracije, ki na zunaj pomeni samoodločbo, na znotraj pa daje možnost vseh vrst samovlade, to je možnost, da se ozira na avtonomične želje, izvirajoče iz gospodarskih, prometnih, historičnih in drugih razlogov. Enakopravnost ver, pisma itd. — To naj se zove program, da ne bo zamenjavanja in izigravanja z deklaracijo. Centralno narodno vijeće se gradi na stranke in sicer v Banovini na hrvaško-napredno samostojno stranko, grupo Domagoj, grupo Budisavljević, srbske radikalce, seljačko, Starčevićance, socialdemokrate. — Ker se je bati, da Pešta zapreči centralni urad, je eksekutiva deljena v bosanski, cislitanski in hrvaško-slavonski narodni odbor. Ta načrt pomeni nekoliko *stabljenja* Zagrebčanov, ki so se nekako ujedinili na novo deklaracijo. — Ne vem, če je načrt končen, a mislim, da prodere.»

Zerjav (morda še kdo) se je torej 17. februarja (nedelja) udeležil v Zagrebu posvetovanja o nameravanem sestanku in resoluciji. Iz Spindlerjevih zapiskov lahko sodimo, da je šlo za dogovore z Budisavljevićevo skupino »Glas SHS«, saj je ta dala potem neposredno pobudo za dogovor

o sestanku.³⁹⁸ Iz Žerjavovega sporočila je treba ugotoviti dvoje: prvič, zaradi taktičnih ozirov so sklenili, naj sestanek ne izda kake nove deklaracije (ki bi cepila enotnost deklaracijskega gibanja na Slovenskem, a tudi nosilec majniške deklaracije v banovini — starčevićanskih pravašev in drugih skupin), namesto deklaracije, naj se izdela program narodnega zedinjenja in samodločbe; drugič, to posvetovanje je še računalo na možnost, da bo hrvaško-srbsko koalicijo mogoče vsaj dcloma premakniti iz njene zadržanosti, ali pa morda vsaj njen hrvaški del.³⁹⁹

Ze naslednji teden pa je bilo jasno, da tudi na hrvaški del koalicije ni mogoče računati. V uradništvu »Hrvatske države« so se sestali le predstavniki skupine »Glasu SHS« in starčevićanskih pravašev, medtem ko so predstavniki hrvaške samostalne stranke vabilu niso odzvali. Sprva pa je ta stranka menda bila pripravljena na pogovore in je bil potreben poseben manever nasprotnikov skupne akcije, da so to pripravljenost izigrali. Spinčić si je tedaj zapisal: »Ta stranka je imela svoje dogovore, seje. Z veliko večino glasov so sklenili, da pošljejo svoje predstavnike. Toda tisti, ki so sicer bili nasprotni, so predložili, naj bi se o stvari pogovorili s srbsko samostojno stranko, kajti z njo so v hrvatsko-srbski koaliciji. — Tam so potem obravnavali — Popović, Pribičević, Medaković... — Odklonili so kooperacijo zaradi razlogov: 1. Jugoslovanski klub ni zanesljiv, enkrat je glasoval za provizorij. — 2. Hrvati se niso zadosti potegnili za preganjane Srbe. — 3. Ne Čehi ne Jugoslovani v oni polovici monarhije nimajo kaj izgubiti. Hrvati in Srbi te polovice, na Hrvaškem in v Slavoniji pa bi izgubili tisto oblast, kolikor je imajo, pridobili bi njihovi nasprotniki in Srbi bi bili zopet najmočnejše preganjani.«⁴⁰⁰

Tisti del hrvatsko-srbske koalicije, ki je nasprotoval zamisli politične koncentracije in ustanovitve narodnega sveta, je torej med svojimi razlogi na prvem mestu navajal nezaupanje do Jugoslovanskega kluba in njegove politike in se skliceval na klubovo glasovanje za provizorij. Ta razlog je bil precej kratkih nog, ne le zato, ker je inkriminirano glasovanje bilo že mrtev problem iz junija 1917 in ne le zato, ker je Jugoslovanski klub že od avgusta 1917 naprej vodil vedno bolj radikalno, proti vladi opozicijsko, v narodnem vprašanju pa jugoslovansko usmerjeno politiko. Razlog je bil kratkih nog predvsem zaradi tega, ker je hrvaško-srbska koalicija sama ves čas vodila brez najmanjšega omahovanja politiko, ki je vlado — vojskujočo se vlado! — podpirala. Navedeni razlog je le prikrival globlje vzroke, ki je zaradi njih koalicija, njen odločilni del, odklanjala sodelovanje z Jugoslovanskim klubom.

Takšen globlji vzrok je bil odpor proti možnosti, da bi se v politične odnose na Hrvaškem vključil nov dejavnik, ki bi s svojo navzočnostjo silil, da se že ustaljene politične zamisli in razmerja znova preverijo, da se jugoslovansko vprašanje z ravni hrvaško-srbskih odnosov, prilagojenih potrebam Srbije, premakne na raven jugoslovanskega, tj. vse elemente in torej tudi Slovence kot enakopraven faktor obsegajočega zedinjenja. Odklonilno stališče koalicije je le v drugi obliki ponovilo tisto, kar je že v prvi polovici leta 1917 vodja in glava srbskega dela koalicije Svetozar Pribičević dejal tako nedvoumno v zaupnem pogovoru, ob Krekovem in Koroščevem predlogu, naj bi адреса koalicije obsegla tudi zedinjenje s Slovenci. Po pričevanju Lorkovića »ni hotel niti slišati o Slovencih.«⁴⁰¹ To je bil praktični odgovor na temeljno tezo, ki se je je držal hrvaški

nosilec gibanja za jugoslovansko zedinjenje, predsednik Jugoslovanskega odbora dr. Ante Trumbić, da so namreč Slovenci za enakopravno zedinjenje nujno potrebni kot tretji faktor poleg Hrvatov in Srbov.

Drugi in tretji razlog, ki so ju izrazili Pribičević, Popović in Medaković, sta bila bolj iskrena. Zlasti tretji je potrjeval očitke oportunitizma, ki so ga kritiki že tedaj izrekli hrvaško-srbski koaliciji. Tudi ta oportunitizem je imel globlje razloge. Te razloge je Paulova, ki so ji sicer ideje hrvaško-srbske koalicije bile simpatične, po dolgih desetletjih raziskovanja in razmišljanja takole opredelila: »Oportunitizem Svetozarja Pribičevića in rezerviranost glede splošne nacionalne akcije že nista več (v času priprav za zagrebški sesetanek) izvirala iz bojazni, da bi frankovci na javnih volitvah lahko postali gospodarji hrvaškega sabora v odločilnih trenutkih ob koncu vojne. Ta nevarnost je kopnela glede na vedno hujše slabljenje avstrijske državne moči. Toda Pribičević je imel svoj »srbski« nazor o krfskem paktu. Če primerjamo načela Jugoslovanskega odbora in pa srbske vlade v inozemstvu, se je njegovo stališče v celoti ujemalo s Pašićevim. Odnosaj do Jugoslovanskega odbora je bil malodane odklonilen. Sodil je, da je Srbija kot svobodna in neodvisna država poklicana zastopati narod na zunaj. Srbi, Hrvatje in Slovenci so en narod, Srbija pa njegov Piemont. Jugoslovanski odbor tukaj nima nobene vloge. Drugače je s Čehi in češkim zamejskim zastopstvom, kajti Čehi nimajo svojega Piemonta. Pribičević je prisojal Jugoslovanskemu odboru samo propagandno vlogo. Naglašal je, da krfski pakt ni pakt, ampak samo deklaracija, kako si oba dejavnika, Jugoslovanski odbor in srbska vlada predstavljata zedinjenje naroda in ustanovitev skupne države.«⁴⁰²

Za polomijo s hrvaško-srbsko koalicijo je izvedel Spinčić, ko je 23. februarja prispel v Zagreb z Dunaja s temi-le sporočili Jugoslovanskega kluba: »Konferenca naj se skliče za 2. in 3. marec, da bi se je lahko udeležili Bosanci; Pavelić naj povabi koalicijo, Radića, srbske radikale v Sremu in Banatu, Rittiga, Barca, Rožića« — V zapiskih je Spinčić tem strankam in skupinam pripisal tudi frankovce. »To sem vse Paveliću povedal. Od koalicije ni glasu. Povabljeni niso prišli. Frankovci so se odločili za kooperacijo z Radićem. Ta ni z njimi iz prepričanja, a drži se jih zaradi morebitnih preganjanj. — Torej nič... Pri takšnem stanju zadev ni koncentracije niti poglobitnih. Krivda je v glavnem na srbskih samostalcih (Popović, Pribičević). Z omenjenima občuje Srdjan Budisavljević vsak dan; enako Valerijan Pribičević.«

V takih razmerah je bil sestanek, ki je potem do njega 2. in 3. marca v Zagrebu vendarle prišlo, že vnaprej precej platonične narave.

V uradnem sporočilu zagrebškega sestanka 2. in 3. marca 1918 so kot udeleženci iz Slovenije navedeni dr. Izidor Cankar, dr. Anton Korošec in dr. Albert Kramer.⁴⁰³ A poleg Kramerja je kot drugi predstavnik slovenskih liberalcev moral biti na sestanku navzoč tudi Gregor Žerjav, saj o tem sam piše Kukovcu 5. marca 1918: »Na sestanku, kojega rezultat vidite iz ‚Glasa SHS‘, se je silno veliko govorilo. Mi Slovenci smo bili kakor ‚oportunistični‘ elementi c. kr. kalibra. Pustili smo jih govoriti in se prepirati. Slišali pa smo tudi marsikatero zrnje. Policija nas je hotela onemogočiti, pa se je koalicija prestrašila in bana prisilila, da ni delal nadaljnjih ovir. Zdaj se kuha načrt programa za skupnost strank (ideje

prilичno iz komunikeja, a nekaj detajlirane), nato pa še statut za organizacijo.«

Precej podroben zapisek pogovorov na sestanku je napravil Spinčić in je ohranjen v njegovih papirjih. V izvlečku je zapisek objavil Dragovan Sepić.⁴⁰⁴ Vendar so v tem povzetku izpadli nekateri stavki in odenki, ki so pomembni za razumevanje stališča Jugoslovanskega kluba. Na sestanku so se poleg Korošca, ki je moral govoriti kot predstavnik Jugoslovanskega kluba, oglašali samo hrvaški in srbski politiki. Splošni vtis diskusij povzema D. Sepić takole: »Zdi se, da so na konferenci dominirali tisti, ki so se zavzemali za odkrit nastop s programom narodne enotnosti in popolne osvoboditve ter zedinjenja brez vsakršnih meja in omejitev.«

Res, uveljavljala se je teza, ki je Žerjav zanjo vedel že prej in o njej informiral Kukovca 12. februarja. Ta teza je na sestanku večkrat izzvenela tudi v kritiko Jugoslovanskega kluba, da se noče odreči majniške deklaracije z njeno habsburško klavzulo. V zvezi s tem je vodja Starčevićancev Pavelić moral opozoriti, »da ni sestanek zato, da desavuiraj Jugoslovanski klub, ampak zato, da se postavijo načela, ki jih je na njih delati«. — Bilo jo tudi nekaj poskusov pripraviti Korošca do izjave, na čem pravzaprav Jugoslovanski klub vztraja, na majniški deklaraciji ali na memorandumu za Brest-Litovsk. (»Giunio prosi pojasnila: ali deklaracija ali tisto, kar so sporočili v Brest-Litovsk glede samoodločbe.« Podobno tudi Krstelj.) Korošec se je odgovoru izognil, pač pa je namesto njega odgovoril podpredsednik Jugoslovanskega kluba Laginja in sicer prav presenetljivo: »Memorandum je šel skoraj tajno, ker je morja dal drugim.« — To bi pomenilo, da Jugoslovanski klub memorandumu za široko jugoslovansko agitacijo ne more uporabiti, ker pušča jadransko vprašanje preveč odprto! Laginja kot Istran je pač vedel, kaj govori. Lahko, da je imel tudi v mislih, na kakšno ostro kritiko so naletele enake formulacije krfskega pakta o istem problemu prejšnje leto pri Slovencih in Hrvatih na Primorskem.

Korošec se je oglasil štirikrat. Najprej je na željo predsedujočega dr. Pavelića takolo poročal o položaju: »Konsolidirali smo — en narod trojnega imena! V Cislajtaciji se izrekajo za našo deklaracijo — medtem ko na Hrvaškem, v Slavoniji malo: koalicija ne, frankovci ne, v Bosni zlasti Muslimani ne; a Srbi pa gredo bolj daleč in se ne izjavljajo. — Vlada hoče spremembo ustave. Mi hočemo državo. Treba je delati, da se narod zdaj izreče. Zdaj faktorji računajo z Wilsonom. In zato je nujna izjava iz vseh dežel. Naj se to zborovanje izreče, kako bi koncentrirali moči.« — Kot pozitivno ugotovitev je Korošec torej poudaril, da je ideja narodne enotnosti splošno sprejeta. Opozoril pa je na razliko, da se v avstrijskih, slovenskih in hrvaških deželah deklaracijsko gibanje razvija, medtem ko je takšnega gibanja na Hrvaškem in v Slavoniji le malo. Željo vlade po spremembi ustave in zahtevo Jugoslovancev po državi je postavil kot antitezo. Sprememba avstrijske ustave, o kateri je tedaj vlada govorila, se je gibala izključno v okviru dualizma in je bila v načelu pripravljena govoriti le o avtonomiji. Korošček poudarek, da Jugoslovani hočejo državo, je pomenil, da odklanjajo takšno vladno zamisel in za takšno odklonitev naj se zdaj narod izjavi in to v vseh jugoslovanskih deželah, ne samo na Slovenskem, v Istri in Dalmaciji. Za takšno akcijo proti vladni politiki

je zadoščala kot podlaga majniška deklaracija, njeno protidualistično bistvo, njena zahteva po lastni državi.

V svoji drugi intervenciji je Korošec rekel: »Vsi Slovenci hočejo samoodločbo naroda. Nekateri mislijo, da bi monarhija morala uresničiti našo državo. A so tudi takšni, ki se (na monarhijo) ne ozirajo. Na Štajerskem in na Koroškem tega zadnjega ne bi mogli podpisovati.« — S temi besedami je Korošec brez olupševanja na kratko označil položaj jugoslovanskega gibanja pri Slovencih. Omenil je, da so nekateri, ki mislijo, da bi rešitev jugoslovanske državnosti bila možna tudi s federalizacijo monarhije, omenil je, da so drugi, ki na ta državni okvir ne mislijo, opozoril je na specifičnost položaja na Štajerskem in Koroškem, a popolnoma jasno je tudi ugotovil, kaj je podlaga enotnosti pri Slovencih v jugoslovanskem gibanju: vsi hočejo samoodločbo naroda. Enotnost v tem gibanju je pglavitna skrb; vztrajanje na javni odklonitvi habsburškega okvira, opustitev majniške deklaracije kot postavne podlage gibanja na Koroškem in Štajerskem, to bi ogrožajo enotnost jugoslovanskega gibanja pri Slovencih, ki je medtem najvidnejše nosilce apriornega avstrijskega patriotizma že samo izločilo.

Zapisek o tretji intervenciji pravi: »Korošec je prosil, naj vsi podpro našo akcijo. Muslimani so dozdej nasprotni. Za Srbe je rekel Majkić, da niso za okvir. Srbe moramo docela upoštevati, tudi tisto glede okvira. Koalicija? Ta bi mogla očitati Jugoslovanskemu klubu, kar oni njej. — Oni zavzemajo isto stališče kot mi. — Gleda tudi malo čez (mejo). Izjava mora biti takšna, da jo bodo mogli gutirati (sprejeti) tudi zunaj. Kompromisa med antanto in četverozvezo ne more biti. Ta ali ona mora zmagati, ena biti premagana. Federalizacijo monarhije ne bi dopustila Nemčija.« — Korošec je torej v zlic vsem ugovorom in pomislekom navzoče prosil, naj podpro akcijo Jugoslovanskega kluba. Pri tem je posebej opozoril, da mora sestanek popolnoma upoštevati tudi stališče Srbov (iz Bosne) in izpustiti omembo habsburškega okvira. To je bil načelen odgovor na načelen pomislek. Nenačelne ugovore koalicije, ki uradno sploh ni bila navzoča, je mimogrede zavrnil z opozorilom na njeno taktiko. — Zelo pomemben je bil Koroščevo nasvet, da je treba izjavo sestanka oblikovati tako, da jo bodo lahko sprejeli tudi jugoslovanski predstavniki v tujini, da torej ne sme biti navzkriž z njihovimi prizadevanji. Gre za željo doseči nekakšno koordinacijo nastopanja, čeprav tega zaradi skrajno pomanjkljivih zvez vse do konca vojne ni bilo mogoče uresničiti. — Prav posebno zanimivo pa je Koroščevo mnenje, da se vojna mora končati z zmago ene ali druge strani. Ni sicer še napovedal, katera naj bi bila zmagovita stran, vendar je opozoril popolnoma razločno, da v primeru zmage centralnih držav zaradi Nemčije nikakor ni pričakovati, da bi se habsburška monarhija federalizirala. Izključil je uresničitev majniške deklaracije v primeru zmago centralnih držav! Glede na to, da bi v primeru zmage antante bila deklaracija, vsaj kar zadeva njen državni okvir, tudi neprimerna, je očitno, da Koroščevo vztrajanje, da se vsaj pri Slovencih deklaracija še ne izloči kot politični temelj jugoslovanskega gibanja, ni bilo nič drugega kot taktičen preudarek, način, kako se izogniti krizi v enotni deklaracijski fronti in pa udarcem habsburške države. Strateški cilj pa je računanje na zmago antante, popolno in protivstrijsko jugoslovansko zedinjenje.

Končno se je Korošec oglasil še enkrat, da bi odgovoril na željo srbskega predstavnika iz Bosne Majkića, ki je zahteval, naj Jugoslovanski klub doseže, vsekakor pri vladi, »da bi tudi njim dali nekaj svobode, sestajanja,« torej svobode političnega življenja. Korošec je na to odvrnil: »Storili bomo, kar bo mogoče, ne vem, če se nam bo posrečilo.« Ta dogodek kaže, da so v Bosni pozitivno ocenjevali delovanje Jugoslovanskega kluba v dunajskem državnem zboru za olajšanje neznosnega režima v Bosni in Hercegovini, da so si takšnega prizadevanja želeli še več. Ta dogodek kaže po drugi strani, da Korošec ni verjel, da bi se s pritiskom na vlado dalo kaj resnega doseči.

Kritična stališča do majniške deklaracije v luči takšnih Koroščevih izjav niso bila najbolj kočljiva stvar na zborovanju. Ko je Drinković (skupina »Glas SHS«) izrazil mnenje, da se na bazi majniške deklaracije ne da doseči popolnega in protiavstrijskega jugoslovanskega zedinjenja in ko je zahteval, naj bi jugoslovanski predstavniki na Dunaju ne delovali za rešitev jugoslovanskega vprašanja s faktorji monarhije, je že sam povedal, da bi Madžari morda sami kaj popustili, Madžari in Nemci skupaj pa nikoli, da torej dualizem ovira vsakršno reformo. S tem je tudi povedal, v čem je bila moč taktike Jugoslovanskega kluba naslonjene na majniško deklaracijo: za majniško deklaracijo »telle-quelle« je bilo v naprej jasno, da je nosilci dualizma in s tem tudi habsburške monarhije nikoli ne bodo hoteli sprejeti. Dosledno vztrajanje na tej deklaraciji je moralo končno pripeljati do preloma s habsburško monarhijo in to preloma enotne deklaracijske fronte, torej celega slovenskega naroda. Koroščeve izjave so potrjevale, da ta taktika ni izključevala, ampak je, nasprotno, slonela tudi na akciji v drugi smeri, na političnem zedinjevanju z vsemi drugimi Jugoslovani habsburške monarhije in na sprejemanju njihovih posebnih potreb in želja, prav izrecno tudi na sprejetju pravice in želje Srbov po popolnem nacionalnem zedinjenju, v protiavstrijskem smislu.

Bolj problematični so za uspeh zborovanja bili pomisleki druge vrste. Izrazil jih je srbski predstavnik iz Bosne Dimović, ki je takole povedal, kakšno je mnenje bosanskih Srbov: »Njegovi so mu rekli, kaj je narodu treba sveta; zastopajo ga zunaj drugi.« — To je bilo neposredno oporekanje potrebe po politični koncentraciji jugoslovanskih narodov na ozemlju habsburške monarhije, oporekanje potrebe po tem, da bi si ustanovili lastno politično predstavništvo kot nosilca samoodločbe, to je bil izraz teze o jugoslovanskem zedinjenju kot funkciji osvobodilne misije Srbije, ne pa zedinjenja enakopravnih delov na temelju samoodločbe. Vendar takšni pomisleki na posvetovanju niso prevladali. In v sklepni fazi ob koncu vojne je tudi Bosna in Hercegovina izbrala pot jugoslovanskega zedinjenja, ne preproste priključitve Srbiji.

Omembe vredno je še dejstvo, da so nekateri udeleženci sestanka menili, da bo jugoslovansko vprašanje mogoče rešiti šele po vojni, na mirovnem kongresu, da marsikateremu izmed njih misel na kako, četudi le politično akcijo že v času vojne, ni bila posebno pri srcu.

Sestanek je sporazumno sprejel dve besedili. Eno je bilo namenjeno javnosti. To je bila tako imenovana zagrebška deklaracija ali resolucija. Naznanjala je, kateri politiki so se v Zagrebu sestali, nato pa je čisto na kratko izrekla, o čem so se sporazumeli: »Po diskusiji o splošnem poli-

tičnem in narodnem položaju so si vsi navzoči edini v tem, da je nujna koncentracija vseh strank in skupin, ki stoje na stališču narodne enotnosti in ki na temelju načela narodne samoodločbe zahtevajo svojo narodno nedvisno in na demokratičnih temeljih urejeno državo Slovencev, Hrvatov in Srbov.«⁴⁰⁵ Zgolj notranji, zaupni rabi pa je bilo namenjeno besedilo temeljnih načel, ki naj bi služila kot podlaga za koncentracijo. Ta dokument postavlja načelo nacionalne enotnosti Slovencev, Hrvatov in Srbov, njihovo brezpogojno pravico do samoodločbe, ki naj bo mednarodno zajamčena. Zahteva zedinjenje v enotni neodvisni nacionalni državi, ki pa naj upošteva in ohrani »državotvorne kontinuitete historično političnih ozemelj ob popolni enakopravnosti plemen in konfesij«. Zanimivo je, da je odstavek, ki govori o teritorialnem vprašanju, veliko bolj določen kot pa so to bili izrazi krfske deklaracije in memoranduma Jugoslovanskega kluba za Brest-Litovsk, pač v smislu kritične pripombe Laginje: »Zahtevamo ozemlje, na katerem živi v nepretrgani kontinuiteti naš enotni narod in jamčimo kulturno avtonomijo narodnim manjšinam. *Temu našemu narodnemu ozemlju pripadajo neodtujljivo tudi obale, pristanišča in otočja severnega in vzhodnega Jadrana.*« — Nadalje zahteva dokument demokratično meščansko državo in končno tudi to, da bodi narodu Slovencev, Hrvatov in Srbov zajamčeno sodelovanje na bodočem mirovnem kongresu. — Dokument je ostal neobjavljen in znan le zaupno vodilnim politikom. To ni bil program za javno politično akcijo.⁴⁰⁶

Oba dokumenta kažeta z vrstnim redom naštevanja posameznih narodnih imen (Slovenci, Hrvatje in Srbi), da se omejujeta na jugoslovanske narode, kolikor jih je na ozemlju habsburške monarhije.

Jugoslovansko zgodovinopisje, kolikor se je za ta zagrebški sestanek in njegove resolucije zanimalo, se je ustavljalo ob dveh momentih: ob napredku, ki naj bi ga zagrebška deklaracija izkazovala v primerjavi z majniško deklaracijo, in ob dozdevno protislovnem dejstvu, da se je tudi po zagrebški deklaraciji jugoslovansko deklaracijsko gibanje pri Slovencih še naprej razvijalo na temelju majniške deklaracije. Razčlemba sestanka in sploh jugoslovanskega gibanja pri Slovencih pa nedvoumno kaže, da gre pri zagrebški resoluciji, če jo primerjamo z majniško deklaracijo, v bistvu le za napredek formalnega značaja, saj ta resolucija nikoli ni postala temelj nekemu širšemu političnemu gibanju, ki bi si prizadevalo zajeti ljudske množice. Ni postala niti temelj za politično koncentracijo strankarskih vrhov, saj je vzlic tej resoluciji poglavitni problem, stališče hrvaško-srbske koalicije, ostal slejkoprej nerešen. Po drugi strani pa je ravno v tem času pri Slovencih dobivalo največji razmah deklaracijsko gibanje, ki je v najširših množicah oblikovalo in utrjevalo politično voljo po zedinjenju v samostojni jugoslovanski državi.

Zmotno je mnenje, da je majniška deklaracija tedaj Jugoslovanskemu klubu služila kot temelj za njegove zahteve vladi. V resnici mu je služila kot temelj za akcijo med množicami. Ob vladnem odklanjanju osnovnih postulatov majniške deklaracije ni Jugoslovanski klub šele »utrjeval svoje prepričanje, da se z vlado ne bo mogoče sporazumeti«, ⁴⁰⁷ ampak je res, da so prav z izkušnjo v deklaracijskem gibanju prihajale do prepričanja, da morajo Slovenci in drugi Jugoslovani vzeti svojo usodo sami v roke, najširše ljudske plasti. To je bila tudi pot, ki je po njej slovensko meščanstvo, kljub nevarnemu socialnemu vrenju med množicami, ohranjevalo

svoj politični vpliv in vodilni položaj. Takšen pomen deklaracijskega gibanja se je pokazal celo na samem zagrebškem sestanku. Sestanek so spremljale velike mladinske manifestacije v Zagrebu v počastitev predsednika Jugoslovanskega kluba, delegacija te mladine je prišla pozdravit predsednika Jugoslovanskega kluba tudi v prostore, kjer so se politiki zbrali.⁴⁰⁸

Res pa je z dejstvom, da so slovenski predstavniki sodelovali na zagrebškem sestanku in bili med podpisniki njegove resolucije, deklaracijskemu gibanju bila dodana nova, radikalnejša nota. To omenja sam Korošec v edinem stavku, ki je z njim v svojem predavanju omenil zagrebški sestanek: »Ker smo bili prepričani, da pride do likvidacije (monarhije) in ker se nam je od gotovih ljudi zamerjalo, da smo imeli izraz »žezlo habsburško«, zato smo iskali prilike pred ljudstvom, kako bi mogli, da vržemo žezlo ven. To se je zgodilo marca 1918 v Zagrebu na nekem zborovanju.« — L. Ude piše, da pomeni zagrebška resolucija v jugoslovanskem gibanju v monarhiji med vojno važen mejnik, ob katerem se v nadaljnjem delijo duhovi. Od nje naprej so napadi Sušteršičeve »Resnice« in poznejših »Novic« naperjeni predvsem proti Korošču in Izidorju Cankarju.⁴⁰⁹

V jugoslovanskem tisku je cenzura objavo zagrebške resolucije (njene javnosti namenjenega sporočila) preprečila, zato jo je v celoti objavil nemški dunajski tisk 6. marca. »Reichspost« je resoluciji očitala, da nič ne govori o tem, ali bo jugoslovanska država ustanovljena v okviru habsburške monarhije ali ne in je udeležence zagrebškega sestanka dolžila, da izvajajo »politiko Beograda«.⁴¹⁰

Za popolnejšo ocena zagrebškega sestanka pa tudi politike Jugoslovanskega kluba in Slovencev v tem času je koristno pogledati, kako je na sestanek reagirala hrvaško-srbska koalicija. Dimović je svoj čas poročal Miladi Paulovi, da je bil Svetozar Pribičević ob zagrebškem sestanku zelo vznemirjen in da je premišljeval o tem, ali naj se s koalicijo vendarle ne postavi narodnemu gibanju na čelo. Do tega po Dimovićevem mnenju ni prišlo, ker je tedaj koalicija zasebno izvedela iz generalnega štaba od nekega znanega častnika, da je Avstrija še močna in da se pripravlja ofenziva.⁴¹¹ — Dejansko se je 21. marca 1918 začela Ludendorffova nemško-avstrijska ofenziva, znani »Friedenssturm«. V pričakovanju te ofenzive sta Svetozar Pribičević in Dušan Popović prek svojega prijatelja, sodnika Hojića, ki je tedaj dobil dovoljenje za potovanje v Švico, sporočila srbski vladi, da bo avstrijski zunanji minister Czernin Popovića povabil, naj sodeluje pri izdelavi načrta za rešitev jugoslovanskega vprašanja v avstrijskem smislu. Czernin je Popoviću že sporočil, da bo antanta Srbijo zapustila in da bo Srbija sklenila poseben mir z Avstroogrsko. Opozorila sta, da se ta govorica zelo širi v Avstroogrski in povzroča »v našem narodu veliko malodušnost«. Po tem svojem poslancu sta se predstavnika koalicije tudi potrudila zbiti pomen zagrebškega sestanka. Sporočila sta srbski vladi, naj ne verjame veliko novicam o revolucionarnem gibanju na Hrvaškem, kajti to gibanje še zdaleč ni zrelo.⁴¹² Tako je o Hojićevih sporočilih poročal srbski poslanik v Bernu S. Grujić srbskemu zunanjemu ministrstvu 21. marca 1918. Po vojni, 23. marca 1921, pa je sodnik Hojić Miladi Paulovi povedal, da je glavni namen njegove misije bil pojasniti srbski vladi politično linijo hrvaško-srbske koalicije in da je v svojih pogovorih dobil vtis, da politično ravnanje koalicije »ne najde odmeva

pri Srbih«. Seveda so ga srbski predstavniki prepričevali, da stvar Srbije dobro stoji in da bo Nemčija poražena, vendar se je Hojić vrnil domov zmeden, saj je prav v tistih dneh začela ofenziva centralnih držav.⁴¹³

Obdobje, ko je bilo še mogoče pričakovati posebni mir z Avstro-ogrsko ob obstanku monarhije, se je končalo 2. aprila 1918 z izzivalnim nastopom zunanjega ministrstva Czernina v državnem zboru, ki je sprožil t. i. Sixtovo afero.⁴¹⁴ Czernin, ki se je trudil, da bi ob podpori Nemčije znova uvedli absolutizem in izsilili ustavne spremembe v korist nemškega elementa, je svoj nastop povezal tudi z ostrim napadom na Čehe in zlasti na Masaryka. Če je z očitkom veleizdajstva na račun Čehov res nameraval zastrašiti Jugoslovanski klub, se mu to ni posrečilo. Korošec je v imenu kluba poslal Češkemu svazu brzojavko z zagotovilom, da bodo Jugoslovani vztrajali v nezlomljivi zvestobi na strani češkega naroda v boju za njegovo čast in obstoj.⁴¹⁵ Češki svaz pa je vendarle čutil potrebo, da politično voljo po samostojni državi izrazi tudi širša politična manifestacija. Po *zgledu deklaracijskega gibanja na Slovenskem se je tudi na Češkem rodila misel izvesti nekak ljudski plebiscit*, končno pa je iz tega nastala t. i. češka narodna prisega dne 13. aprila 1918. Tej manifestaciji so demonstrativno prisostvovali tudi predstavniki Jugoslovanskega kluba, ljubljanski župan Ivan Tavčar in hrvaški politiki, z izjemo frankovcev in hrvaško-srbske koalicije. Po odstopu zunanjega ministra Czernina sta Jugoslovanski klub in Češki svaz 18. aprila skupno izjavila, da terjata demokratizacijo zunanje politike, posebno pa udeležbo zastopnikov ljudstva pri mirovnih pogajanjih.

XIII

VIŠEK DEKLARACIJSKEGA GIBANJA

Že L. Ude je opozoril na to, da deklaracijsko gibanje narašča v več stopnjah. Od srede septembra 1917 do marca 1918, so za gibanje značilne izjave občinskih odborov, osebno podpisovanje izjav in društvene izjave za majniško deklaracijo. Vse te izjave so bile naslovljene na Jugoslovanski klub na Dunaju. Ni še natančnejše obdelave izjav po raznih merilih, posebno glede omembe habsburške klavzule. L. Ude se pridružuje oceni F. Kovačiča iz leta 1926, da nad polovica izjav vsebuje habsburško klavzulo ali pa vsaj omenja cesarja Karla v zvezi z odobravanjem njegovih mirovnih prizadevanj. Tudi še ni analize socialnih in revolucionarnih momentov v posameznih izjavah. Izjema je za sedaj le poskus takšne razčlenbe za Koroško.⁴¹⁶

Razmeroma največ je bilo posameznih podpisov zbranih na Slovenskem Štajerskem 72 038. Na Kranjskem je bilo zbranih le 28 327 zasebnih podpisov, toda ta številka je gotovo premajhna, saj je tudi med 200 000 ženskimi podpisi, ki so jih zbirali posebej in ki jih je 24. marca 1918 slovesno izročila predsedniku Jugoslovanskega kluba Korošču Franja Tavčarjeva, žena ljubljanskega župana, velik del zbran prav na Kranjskem. Na Koroškem, kjer je deklaracijsko gibanje poteklo pod posebno hudim pritiskom oblasti in nemških strank, je bilo zbranih 19 000 podpisov. Tudi na Goriškem, ki je bilo tudi po zmagi nad Italijani pri Kobaridu še dolgo časa vojno ozemlje, je bilo zbrano veliko število izjav z osebnimi podpisi. Tukaj je bila najpomembnejša oblika izjavljanja občin, občinskih odborov. Ne gre seveda pozabiti, da je v številu podpisov, zbranih po drugih deželah, tudi velik del beguncev z Goriškega, ki so tamkaj začasno bivali. Od približno 380 občin slovenske Štajerske se je izjavilo za majniško deklaracijo 215 občin. Od 386 kranjskih občin je podpisalo izjavo 189 občin. Na Koroškem 10 občinskih odborov, na Goriškem najmanj 28.

Meseca marca 1918 je deklaracijsko gibanje zrastle na drugo stopnjo. Začeli so se shodi, zborovanja, tabori. Dotlej so deželne vlade takšne vsenarodne shode prepovedovale. Korošec je že 10. januarja 1918 poskusil s shodom v Kostanjevici, a ga je politična oblast prepovedala. L. Ude piše, da ni povsem jasno, kako naj si po doslednih prepovedih pred marcem 1918 razložimo, da so zdaj začele deželna vlada in okrajna glavarstva takšne manifestacijske javne shode za majniško deklaracijo dovoljevati. Kot najbolj verjeten razlog navaja občutek zmagoslavja in sorazmerne varnosti habsburške monarhije spomladi 1918, zlasti pod vplivom januarških izjav Lloyda Georgea in Wilsona ter razmeroma ugodnega položaja na bojiščih. Hkrati tudi dopušča možnost, da je to bila posledica pravnega mnenja, ki ga je februarja 1918 izdelalo vrhovno javno tožilstvo na prošnjoo

štajerskega deželnega namestnika Claryja. Ta oblastna instanca je takrat izjavila, da v agitaciji za majniško deklaracijo ni nič kaznivega, »ker ni nameravana odcepitev od avstrijske državne skupnosti, ko gibanje izrečno poudarja, da novo ustanovljena jugoslovanska država ostane pod žezlom habsburške dinastije.« Temu mnenju pravosodno in notranje ministrstvo ni ugovarjalo, razne pomisleke je imelo ministrstvo za deželno obrambo.⁴¹⁷

K tej sodbi bi bilo treba dodati še nekaj momentov. Na zunanje političnem področju je bila sklenitev ugodnih mirovnih pogodb 3. marca v Brestu-Litovsku in 7. marca z Romunijo nedvomno dejavnik, ki je državnim vrhovom večal občutek varnosti. Bolj kot občutek varnosti pa je najbrž treba upoštevati, da je v tem času Avstrija še resno računala na možnost sklenitve posebnega miru z antanto, pri čemer se je seveda želela kolikor mogoče izogniti pogoju, da bi tak mir vsiljeval tudi notranjo preosnovo monarhije v smislu njene narodnostne federalizacije. Sredi februarja 1918 je cesar Karel prek španskega kralja ponujal Wilsonu pogovore o mirovnih pogojih in pri tem ni samo zavračal italijanskih ozemeljskih pretenzij, ampak je tudi zanikal pomen avtonomije avstrijskih narodov za mir.⁴¹⁸ V takšnem položaju državni vrh gotovo ni čutil veselja, da bi ustvarjal kake spopade z domačimi nacionalnimi gibanji in tudi ne z jugoslovanskim gibanjem na Slovenskem. Kot je znano, so se tajni pogovori o posebnem miru nadaljevali spomladi 1918 po več linijah. Šele t. i. Sixtova afera, ki jo je sprožil izzivalni govor zunanjega ministra Czernina 2. aprila 1918, je pomenila konec teh prizadevanj in Avstrijo znova in dokončno podredila vojni politiki Nemčije. Poleg tega je avstrijska vlada nedvomno izvedela, da se že od začetka leta 1918 vsaj deloma spreminja tudi prejšnje odklonilno stališče Italije do jugoslovanskega gibanja, da se pripravlja politični sporazum z jugoslovansko emigracijo. Tudi to je bil razlog več za prenašanje deklaracijskega gibanja. Posebno še po sporazumu Torre—Trumbić (7. marec 1918), ki je z njim bila odprta pot h kongresu zatiranih narodov Avstroogrske in Rimu. Pregarjanje deklaracijskega gibanja bi vtis o zatiranosti teh narodov v svetu le okrepilo. Najbrž ni brez pomena za sorazmerno popustljivo obnašanje vladnih organov do deklaracijskega gibanja v tem trenutku tudi dejstvo, da je prav v drugi polovici februarja, tja do 7. marca bilo pereče vprašanje glasovanja za proračunski provizorij in da si je cesar prizadeval pridobiti za to glasovanje poleg poljskega kluba, Češkega svaza tudi Jugoslovanski klub. Kot že omenjeno, je cesar povabil 27. februarja predsednika kluba Korošca in ga skušal omehčati z opozorili na italijansko nevarnost za Trst in druga slovenska ozemlja. Na Korošček »caeterum censeo«, da je prvi pogoj, da vlada sprejme majniško deklaracijo v svoj program, cesar ni odgovoril z neposredno zavrnitvijo deklaracije. Na Koroščevo pritožbo, da politične oblasti zaradi deklaracijskega gibanja prebivalstvo preganjajo, ni reagiral. Ko mu je Korošček še enkrat prebral besedilo deklaracije, je Karel sicer odvrnil, da ga besedilo zadovoljuje, vendar je takoj postavil vprašanje »Kaj pa Ogri?« in s tem opozoril na nesprijemljivost deklaracije de facto.⁴¹⁹

Vzlic opoziciji Jugoslovanskega kluba je 7. marca računski provizorij bil vseeno sprejet. Poljaki so popustili in pri glasovanju odšli iz dvorane, za provizorij je glasovala tudi avstrijsko-nemška socialna demokracija. Vlada je še naprej dosledno odklanjala majniško deklaracijo. Tega dne

je predsednik vlade Seidler v državnem zboru sicer priznal obstoj jugoslovanskega vprašanja (»dass sie besteht, kann gewiss von niemandem in Abrede gestellt werden.«), a hkrati je poudaril, da bi o ustavnih spremembah bilo mogoče govoriti le na temelju »aksioma dualistične in državne zvestobe«. ⁴²⁰

V tem splošnem položaju vladi na Dunaju ni kazalo, da bi okrepila pritisk proti deklaracijskemu gibanju in zato tudi ni nastopila proti prirejanju shodov. Takšno njeno ravnanje ji je nedvomno olajšala okoliščina, da deklaracijsko gibanje ni prevzemalo kake nove formalne podlage (zagrebške resolucije z dne 3. marca 1918), ampak je vztrajalo na podlagi majniške deklaracije. 19. marca 1918 je Jugoslovanski klub izrecno poudaril, da zagrebška resolucija ni sklep kluba. ⁴²¹ Kake načelne in splošne prepovedi narodnih shodov pa dunajska vlada že dotlej ni izdala, kakor priča dejstvo, da se je že 13. januarja 1918 v Beljaku neovirano sestel t. i. »Nemški ljudski zbor«, ki se ga je udeležilo baje 2000 udeležencev in ki je prav posebej ostro zavrnil češke in jugoslovanske zahteve. Prav tako je treba opozoriti, da dunajska vlada seveda tudi ni izdala kakega splošnega dovoljenja za prirejanje deklaracijskih shodov, saj takšni shodi, kljub poskusom, nikoli niso bili dovoljeni na Koroškem.

Od 10. marca do 12. maja je bila prirejena cela vrsta ljudskih shodov in taborov (v Krškem, Skofji Loki, St. Petru na Krasu, Kamniku, Trstu — »Krekovo slavje« dne 10. marca 1918 — v Zalcu, St. Ilju pri Velenju, Logatcu, St. Janžu, v Postojni in na Bizeljskem). Med temi shodi je treba posebej omeniti tabor v Zalcu 17. marca, kjer so poleg slovenskih politikov govorili tudi disident hrvatsko srbske koalicije Srdjan Budisavljević in saborski poslanec Peršić. Posebnega značaja je bil tabor v St. Janžu pri Dravogradu 7. aprila, namenjen tudi koroškim Slovincem, ki se je končal s spopadom med zborovalci in nemškimi nacionalisti, ki so zborovanje skušali motiti. Nemški časniki so tedaj pisali o Koroščevi državljanski vojni in o krvavem taboru, glas o incidentu je prodril tudi v tujino. ⁴²²

Z odlokom 12. maja 1918 je notranje ministrstvo prepovedalo vsako agitacijo za majniško deklaracijo in s tem tudi shode. ⁴²³ Na vprašanje, kaj je vlado nagnilo, da je opustila dopuščanje agitacij in shodov, misli L. Ude, da je to spremembo povzročil prav »krvavi tabor« v St. Janžu 7. aprila. — Ta tabor je zares povzročil veliko razburjenje pri nemških nacionalistih in tudi vznemirjenje pri vladi, kar je videti iz številnih dokumentov. Pa vendar je ministrstvo za notranje zadeve še 24. aprila zavračalo pritožbo nemških državnih poslancev, da cenzura ne preprečuje jugoslovanske propagande, in sicer s sklicevanjem, da ostaja ta propaganda v okviru majniške deklaracije, ki »svoj čas ni bila ocenjena kot nezakonita« in da zato tudi ni bilo primerno ovirati propagiranje ideje, ki je v njeni osnovi. ⁴²⁴ Ni torej opaziti, da bi se temeljna ocena deklaracije in deklaracijskega gibanja v očeh notranjega ministrstva dotlej že kaj spremenila. *Odločilni moment* je moral nastopiti pozneje in po vsej verjetnosti so bile to *ljudske demonstracije v dneh 22.—24. aprila 1918 v Ljubljani ob enem s pojavom nepokorščine pri slovenskem vojaštvu ob teh dogodkih* (več o tem v poglavju XVI.).

Dogodki so bili predmet seje avstrijske vlade dne 1. maja 1918 in 3. maja je predsednik vlade Seidler na sestanku načelnikov parlamentarnih klubov, ki se ga pa predsednika Jugoslovanskega kluba in Češkega svaza

iz protesta nista udeležila, napovedal zaostreni vladni kurz na Slovenskem in odrekel vsakršno možnost, da bi slovenske dežele mogle biti zate pri reševanju jugoslovanskega vprašanja.⁴²⁵

Seveda je šlo za širšo preusmeritev v taktiki avstrijske vlade. Namesto taktike pomirjanja narodnostnih nasprotij z odložitvijo vseh problemov na čas po vojni, se je znova uveljavljala politika oktroiranja ustavnih sprememb v korist vladanja nemštva. Po padcu Czernina nemška politika ni omahovala, ampak nasprotno, prešla je v napad. Ministrski predsednik Seidler je sam priznal predsedniku Češkega svaza Staněku, da vlada že izdeluje načrt ustavne uredbe o razdelitvi čeških dežel na narodnostna okrožja. Ravnihar si je zapisal, kar je o tem poročal Korošec na seji Jugoslovanskega kluba 7. maja: »Ministrski predsednik je to priznal Staněku. Ministru Toggenburgu se je dal nalog, da izdelata koncept naredbe. Dr. Korošec in Staněk sta z ozirom na te vznemirljive vesti pisala pismo cesarju. V pismu ga opozarjata, da se nameravani ukrepi oddaljujejo od smernie, ki jih je bil on sam — cesar — začrtal. V današnjem času bi pomenili naravnost zločin, saj bi bili sposobni spodkopati moralne in politične vrednote, ki bi morale ostati nedotakljive. Vlada pripravlja ukrepe na zahtevo nemških strank, ti ukrepi torej niso državna potreba, ampak imajo namen, da oplazijo z bičem naše narode ter da jih v očeh vsega sveta ponižajo: nastale bodo nedogledne posledice; razbiti se hoče parlament; odločeni smo sprejeti borbo in smo pripravljene na preiskus moči (Kraftprobe); ves eivilizirani svet pa bo strmel. — Do sedaj še ni odmeva na to pismo.«⁴²⁶

Proti obnovi politike oktroaja v čeških deželah in proti iztrganju Slovencev iz jugoslovanskega vprašanja je Jugoslovanski klub nemudoma reagiral, najprej na velikem ljudskem taboru v Postojni 9. maja, nato pa tudi v skupni izjavi s Češkim svazom 7. maja 1918. Resolucija postojnskega tabora »obsoja vse poskuse Seidlerjeve vlade, ki hoče na severu reševati narodnostno vprašanje v prid Nemcev, na jugu države pustiti vse pri starem.«⁴²⁷ V češko-jugoslovanski izjavi pa je poleg protesta proti delitvi čeških dežel izražen tudi protest proti »naznanjeni državnopravni odcepitvi slovenskih dežel od celotnega nerazdeljivega naroda Slovencev, Hrvatov in Srbov, kakor tudi proti nemški invaziji na Jadransko morje.« Izjava opozarja vlado, da pomeni njeno zavračanje zahteve po samoodločbi in uvajanje absolutističnih oktroajev »začetek bojev, kakršnih še ni bilo in ki utegnejo iti dlje, kot pa slutijo sami začetniki oktroaja.«⁴²⁸

V obdobju dopuščenih deklaracijskih shodov je le še resolucija krškega shoda 10. marea 1918 omenjala habsburško klavzulo, vse druge pa so samo pozdravljale jugoslovansko deklaracijo kot začetek delovanja Jugoslovanskega kluba in zahtevale na podlagi pravice narodne samoodločbe samostojno jugoslovansko državo in takojšnjo sklenitev miru. Seidlerjeva izjava in prepoved agitacije za majniško deklaracijo pa je habsburško klavzulo, kot opozarja L. Ude, pri Slovencih popolnoma razvrednotila, saj je takšna prepoved pomenila, da pod habsburško dinastijo ni možno uresničenje temeljne zahteve majniške deklaracije, združitve Slovencev s Hrvati in Srbi.

Prvič je bila vladna prepoved uveljavljena za shod v Trbovljah 19. maja. Dotlej je v začetku maja bilo še 6 taborov. Poleg omenjenega v Postojni se je treba spomniti zlasti tabora na Bizeljskem ob Sotli

12. maja, ki je združeval slovenske in hrvatske zborovalce. Prepovedani shod v Trbovljah se je v bistvu vendarle vršil, saj so se zborovalci sestali, govornik, državni poslanec Benkovič pa jim je v sporočilu o prepovedi povedal tudi bistveni namen zborovanja, »da se doseže demokratična jugoslovanska država, prosta tujega gospodstva in na podlagi samoodločbe.« To je bil začetni način izigravanja vladne prepovedi, izigravanje, ki se je že po kratkem času, v začetku junija spremenilo v pravicato upornost.

Medtem je prišel tudi cesarjev odgovor na opozorilo, ki sta mu ga poslala Staněk in Korošec. Odgovor sicer ni bil neposreden, a zato nedvoumen. Cesar je 25. maja 1918 naklonil sprejem zastopnikom Nemcev in nemškutarjev iz slovenskih dežel. Govori teh zastopnikov in pa cesarjev odgovor so, kot pravi L. Ude, v še bolj surovi obliki ponovili Seidlerjeva izvajanja z dne 3. maja. Tako so Slovenci prav na usta samega cesarja izvedeli, da nimajo v Avstriji kaj opraviti, da je avstrijsko cesarstvo pravzaprav le sestavni del Nemčije.⁴²⁹ Sam cesar je zdaj poudaril nerazdeljivost kronovin in zagotovil, da bo pot do Jadranskega morja zagotovljena Nemcem, da se slovenske dežele ne bodo priključile jugoslovanski državi in obljubil je, da bo vlada ostro nastopila proti agitaciji za odcepitev slovenskega ozemlja. Vztrajanje na majniški deklaraciji in še posebno vztrajanje na državnopravnem zedinjenju Slovencev s Hrvati in Srbi je zdaj bilo dejanje naperjeno ne samo proti politiki vlade, ampak tudi proti volji monarha. Zdaj je odpadlo zadnje upanje, da bi cesar s svojo oblastno besedo mogel položaj v državi razrešiti tako, da bi Slovincem narodnostni obstoj bil zagotovljen. Sprejeti cesarjevo stališče je zdaj pomenilo odreči se ne le pravici Slovencev do samoodločbe, ampak tudi do življenja sploh. To je bila tudi osnovna misel skupnega stališča slovenskih strank, ko so se opredelile ob cesarjevi besedi.

V tem trenutku se je tudi vodstvo Jugoslovanske socialdemokratske stranke odločilo, da se neposredno pridruži slovenskemu narodnemu, jugoslovanskemu gibanju. 26. maja 1918, torej dan po avdienci, je na taboru v St. Vidu — moral je že biti v zaprtem prostoru — kot predstavnik Jugoslovanske socialdemokratske stranke nastopil Anton Kristan. Svojo udeležbo je pojasnil prav s tem, da se hoče socialdemokratska stranka, ki se manifestacij ni udeleževala, solidarno upreti pripravljajočim se preganjanjem tistih, »ki se bore za svobodo«. Naslednji dan, 27. maja, pa so predstavniki Slovenske ljudske stranke, Jugoslovanske demokratske stranke (dejansko je enotna liberalna stranka bila ustanovljena šele mesec dni pozneje, a že tokrat so se s tem imenom slovenski liberalci predstavili) in Jugoslovanske socialdemokratske stranke skupno sklenili kratko, a pomembno izjavo. Cenzura jo je skoraj v celoti zatrla, izšla pa je v Zagrebu v »Glasu SHS«.

Izjava izrecno odgovarja na sprejem »južnih Nemcev in renegatov na Dunaju« in tudi na cesarjeve besede ter pravi: *»Zahteve po zedinjenju Slovencev, Hrvatov in Srbov v lastni državi ne moremo in ne bomo opustili. Ta zahteva je vsem plastem našega naroda prešla v meso in kri. Tisoči in tisoči tistih, ki so doma, in tistih, ki so zdoma, so nanjo prisegli. Uresničenje te zahteve nam daje edino možnost, da rešimo vsaj golo narodno življenje, ko smo že vse drugo dali. Naš narod ne bo izvršil samomora. Zato se naslanjamo na narodno pravo, ki ga nihče ne more*

*prekršiti brez kazni, in trdno ostajamo pri svoji zahtevi ter pozivamo Narodni svet, naj organizira odpor vseh poštenih elementov našega naroda proti naznanjenemu preganjanju Jugoslovanov.*⁴³⁰

Ostri odgovor cesarju je bil sestavljen nedvomno tudi pod vtisom spremenjenih stališč v antanti do obstanka Avstrije, posebno še kongresa zatiranih narodov v Rimu in njegovega vzporedka, tajnega solidarnostnega protiavstrijskega zborovanja nenemških narodov Avstrije v Pragi. Gotovo pa tudi pod vtisom elementarnega protiavstrijskega nastopa slovenskega ljudstva, izraženega v uporih slovenskega vojaštva v tistih dneh. To je bil trenutek, ki o njem piše Sperans — E. Kardelj, da je po vojaških uporih »bilo že povsem jasno, da slovensko ljudstvo z obema rokama glasuje proti Avstriji.« Proti cesarjevi besedi je bila postavljena pravica slovenskega naroda do življenja, naroda, ki ni nikomur na ljubo pripravljen storiti samomora.

Izjava treh slovenskih strank z dne 27. maja 1918 označuje prelomen trenutek v razvoju gibanja za slovensko narodno samoodločbo. Ta izjava priča, da so se vodilne subjektivne sile slovenskega narodnega gibanja prelomnosti trenutka zavedale. Izjava je doslej bila premalo ocenjena kot začetek nove, uporniške faze, ki se izteka neposredno v ustvarjanje lastne slovenske in jugoslovanske državnosti. Ni naključno, da je prav na tem sestanku bil dosežen med strankami tudi sporazum glede ustanovitve narodnega sveta.

Ne oziraje se na prepovedi se je v mesecu juniju sestalo pet velikih javnih zborovanj. Zborovanje na Vrhniki 2. junija se je razvilo v enega največjih taborov teh mesecev. Korošec je govoril najprej ob sprejemu na železniški postaji. Nato je na zborovališču sporočil ljudem oblastno prepoved shoda. Ko pa je odšel v gostilno »Pri črnem orlu«, so šli tisoči za njim. Z balkona sta nato govorila Korošec in Gostinčar. Oblastni zastopnik in petindvajset orožnikov so bili odrinjeni od govornika. Oblastni zastopnik Gustav Golia je poročal: »Zvečer so se mladi ljudje vpregli v voz, ki je peljal Korošca in njegovo spremstvo na kolodvor. Korošec se je tamkaj zahvalil vsem zborovalcem za udeležbo, pri čemer je poudaril, da se je treba le modrosti vlade, prepovedi tega zborovanja zahvaliti, da je ta tabor tako uspel. Ta prepoved je navdušenje le še stopnjevala in še bolj utrdila prepričanje o nujnosti ustanovitve jugoslovanske države.«⁴³¹

Takšno preziranje prepovedi shoda je deželno vlado zelo vznemirilo in predsednik Attems je predlagal notranjemu ministru, naj bi mu dovolili, da bi Korošču prepovedal obisk kranjske dežele in da bi ga smel izgnati, če bi se tamkaj pojavil. 26. junija je notranji minister ta predlog zavrnil.⁴³²

Kljub prepovedi so se deklaracijski shodi sestali še 9. junija v Metliki (zborovalci so šli čez Kolpo na hrvatsko stran in so tam zborovali), 23. junija na Vranskem in 30. junija v Št. Juriju ob Južni železnici ter v Naklem pri Kranju.⁴³³ Politična oblast je dobila ponovna navodila, da morajo vsak shod brezpogojno preprečiti in pravočasno ukreniti vse, da bodo imeli na voljo zadostno moč orožništva in vojaštva, da izsilljo spoštovanje državne oblasti.⁴³⁴

S pomočjo Šušteršiča je avstrijska oblast še enkrat poskusila tudi politično nastopiti proti enotnemu narodnemu gibanju. Kot naročeni so jim prišli letaki, ki so jih metala italijanska letala s Trumbićevim podpisom in ki so naznanjali, da Italija podpira jugoslovansko gibanje in so po-

zivali na odpor proti Avstriji. Kranjski deželni odbor (izvršni organ avtonomne oblasti; deželni zbor v času vojne sploh ni zasedal), zadnja postojanka deželnega glavarja dr. Šušteršiča, je 19. junija 1918 s petimi glasovi, med njimi tudi glas nemškega deželnega odbornika, sprejel sklep, da pozove občine, da se izjavijo proti Trumbiću. Edini Šušteršičev nasprotnik v deželnem odboru, predstavnik narodno napredne stranke dr. Triller se je glasovanja vzdržal, ko ni bil sprejet njegov dodatni predlog, naj se deželni odbor istočasno izjavi tudi za majniško deklaracijo Jugoslovanskega kluba.

Akcija je nedvomno bila spretno zastavljena. Izjava proti letakom iz italijanskih letal in ob akciji Trumbića, ki je širokim plastem slovenskega prebivalstva bila malo znana, je imela še največ možnosti za kak uspeh. Kdor pa bi ji nasprotoval, bi si neposredno naprtil zločin veleizdajc. »Slovenec«, katerega glavni urednik je bil Izidor Cankar, je kljub temu 24. junija pozval občine, naj ne podpišejo resolucije, ki jim jo ukazuje deželni zbor.⁴³⁵ Prvi poziv deželnega odbora občinam je po poročilu deželnega predsednika Attemsa ostal brez odmeva, tako da je 3. julija moral deželni odbor občinam poslati pravcato grozilno okrožnico.⁴³⁶ Pod tem pritiskom so nekateri občinski odbori najbrž začeli omahovati, tako da jim je tudi Jugoslovanski klub omogočil odstopnico.

Iz tega časa je nedatirano pismo predsednika kluba Korošca Izidorju Cankarju, ki mu priporoča: »Ali nasvetujete, da (občine) sploh nič ne odgovorijo, ali pa da znabiti odgovorijo takole: Z ozirom na poziv slavnega deželnega odbora je občinski odbor sklenil: občinski odbor neomajno vztraja na stališču državnopravne deklaracije Jugoslovanskega kluba z dne 30. maja lanskega leta ter odklanja vsako drugo stališče, naj se mu predlaga od katerekoli strani.«⁴³⁷ Majniška deklaracija se je torej še enkrat izkazala kot učinkovita formula za varovanje enotnosti slovenskega narodnega jugoslovanskega gibanja. Spričo tega je bil odgovor 164 občin na poziv deželnega odbora uspeh zelo dvomljive vrednosti in kot takega ga ocenjuje tudi deželni predsednik. Za Šušteršičem je tedaj stalo le nekaj kranjskih klerikalcev — »starinov« — posebno med duhovščino, zunaj Kranjske pa tudi med klerikalci nihče.

Pa vendar se je zdelo vodstvu tako klerikalne kot tudi liberalne stranke potrebno, da še enkrat nastopi z dejanjem, ki je bilo precej klavrno. Načelnik kranjske SLS Andrej Kalan in predsednik JDS Ivan Tavčar sta obiskala 10. julija deželnega predsednika Attemsa in mu v imenu obeh strank izročila izjavo, ki je obsojala Trubićevo akcijo in poudarjala avstrijski okvir majniške deklaracije.⁴³⁸ To je tudi čas, v katerem piše Aleš Ušeničnik svojo nemško brošuro »Um die Jugoslavija« (Skofijski imprimatur dne 2. avgusta 1918), ki v njej ponovno potrjuje habsburški državni okvir in izraža zaupanje v cesarja, ki pa se končuje s pomembnim poudarkom: »Jugoslavija ali smrt!«

Kako so avstrijske oblasti takšna zagotovila tedaj sprejemala, priča izjava šefa policije Skubla Ušeničniku ob njegovi brošuri, da on ve, da slovenski politiki tega stališča več ne zavzemajo in da hočejo biti zunaj Avstrije.⁴³⁹

Drvečega plazu nihče ne bi bil mogel več ustaviti. — V juliju poslanci Jugoslovanskega kluba shodov niso več sklicevali, 16. julija se je zopet začelo delo parlamenta in s tem se je deklaracijsko gibanje formalno

končalo. Nastopil je čas neposrednih priprav za državno osamosvojitve. V »slovanskih« dneh v Ljubljani in ob ustanovitvi Narodnega sveta, ko policija in žandarmerija nista mogla preprečiti manifestativnega pohoda kljub oblastni prepovedi k odkritju spominske plošče Kreku v St. Janž, je notranji minister ugotavljal, da je avtoriteta državne oblasti na Kranjskem iluzorična.⁴⁴⁰

Za ocenjevanje deklaracijskega gibanja je dobro spoznati, kako o njem govore poročila avstrijskih oblasti. Prvo pregledno poročilo je o razvoju deklaracijskega gibanja poslal notranjemu ministru kranjski deželni predsednik Attems 9. februarja 1918.⁴⁴¹ V njem je skušal prikazati razvoj tega gibanja že od junija 1917. Opozoril je na prelom v pisanju »Slovenca«, ki je 4. julija 1917 zadnjič pisal o zgolj hrvaško-slovenskem zedinjenju in ki je 28. julija »odprto prešel k deklaracijskemu programu ... in izjavil ... da je program deklaracije z dne 30. maja 1917 minimalna zahteva Slovencev, od katere ne smejo in ne morejo odstopiti niti za las.« Jedrnato je povzel deklaracijsko kampanjo »Slovenskega naroda« in »Slovenca« še pred ljubljansko izjavo.⁴⁴²

Orisal je značaj apela na ljudstvo, ki naj zahteva jugoslovanskega zedinjenja v smislu deklaracije v celoti sprejme in narodnemu gibanju da moč, da bo lahko kljubovalo vsem nasprotovanjem in prestalo tudi vse morebitne viharje. Poročilo izraža mnenje, da je šele ljubljanska izjava, posebno še podpora škofa Jegliča, ki jo je dal deklaracijskemu gibanju, sprožila pravi odmev med ljudstvom.^{442a}

Poročilo govori o vsebini deklaracijskih izjav, ugotavlja sorodnost v njihovem besedilu, kar mu je dokaz, da ima gibanje načrten temelj. Iz dejstva, da izjave prihajajo iz Kranjske, Koroške, Štajerske, Dalmacije, Istre in tudi drugih jugoslovanskih dežel monarhije, sodi, da je propaganda močno razširjena, iz okoliščine, da so se za deklaracijo izjavili tudi učitelji, akademiki in železničarji, pa sklepa, da je agitacija prodrla že v vse plasti prebivalstva. Še širšo podlago dobiva gibanje s tem, ker se je začelo še posebno zbiranje podpisov žena in deklet, s proglasom Cilke Krekove in Franje Tavčarjeve 15. septembra 1917. Iz vsega tega, pravi poročilo, lahko notranji minister spozna, da ne gre za kako tajno zbiranje podpisov, ampak za odkrito, širokopotezno propagando za uresničitev majniške deklaracije Jugoslovanskega kluba. Agitatorji, ki podpise zbirajo, uporabljajo različne argumente; poleg narodne rešitve bo svobodna Jugoslavija zagotovila tudi rešitev socialnih, kulturnih vprašanj in posledic vojne.⁴⁴³

Poročilo tudi meni, da je za razvoj deklaracijskega gibanja zelo ugodna okoliščina, da deklaracija vsebuje omembo habsburškega žezla. Agitatorji lahko zato delajo odkrito in se vedno lahko sklicujejo na to, da ne delujejo ne proti monarhiji ne proti dinastiji. Poročilo pa svari, sklicujoč se na ostre izjave posameznih slovenskih politikov, da takim zagovorom ne gre verjeti in prihaja do sklepa, »da ima deklaracijska propaganda pred očmi kot zadnje sredstvo nasilje, revolucijo.«⁴⁴⁴

Za dokaz pravilnosti svojega sklepa se skliče tudi na tedanje pisanje dr. Tume o deklaraciji v »Napreju«. — O nadaljnjem razvoju deklaracijskega gibanja in njegovem končnem namenu pa sodi takole: »Po vsem tem je komaj mogoče dvomiti, da se bo agitacija še širila, dokler ne bodo aranžerji — v prvi vrsti člani Jugoslovanskega kluba in njegovih organov,

srbofilski privrženci starega kova v zvezi z mlado duhovščino — množice napravili tako voljnc, da bodo lahko v odločilnem trenutku stopili pred vlado z .aut, aut'. — Elementi, ki se s takim postopanjem ne strinjajo, zlasti starejša duhovščina, komaj še pridejo do besede. Kdor se ne izjavlja za deklaracijo, tega bojkotirajo, ga obravnavajo kot izdajalca, terorizirajo.« — Poročilo meni, da je skrajni čas začeti z ukrepi proti temu gibanju, ti ukrepi pa ne smejo biti drobnjakarski, policijski, kot npr. zaplemba tiskovin, preprečevanje kolportaže in podobno, Končno opozori poročilo na nevarnost, da se narodno deklaracijsko gibanje združi tudi z elementarnim protivojnim in socialnim gibanjem, posebno še z gibanjem delavstva.⁴⁴⁵

Ministrstvo za notranje zadeve ni sprejelo Attemsovega nujnega navsveta o zatiranju deklaracijskega gibanja. 18. februarja 1918 se je glasil njegov »votum«: pobiranje podpisov za majniško deklaracijo ni veleizdaja, glede na habsburško klavzulo in ker to ni akcija za nasilno spremembo ustavnega reda. S tem mnenjem se je pridružilo mnenju višjega državnega pravdnštva v Gradcu. Učinkovitost takšnega stališča pa je praktično bila bistveno zmanjšana s tem, ker se mu ministrstvo za narodno obrambo, v soglasju s čisto drugačnim mnenjem žandarmerije, ni hotelo pridružiti, kljub poskusom pravosodnega in notranjega ministrstva.⁴⁴⁶

Dejanski razvoj deklaracijskega gibanja pa kljub habsburški klavzuli tudi notranjemu ministru ni dal mirno spati. Še prej ko je minil mesec od tolerantnega »votuma«, je notranje ministrstvo s šifriranim telegramom pozvalo deželne šefe v Gradcu, Ljubljani, Trstu in Zadru (4. 3, 1918), naj čim prej strogo zaupno poročajo o naslednjem: »Kakšno je resnično stališče posameznih plasti prebivalstva do zahteve po samostojni jugoslovanski državi in v kakšnem obsegu in v kakšni zvezi z Avstrijo in dinastijo si ga zamišljajo? — Ali pri tem stoji v ospredju lojalno ali pa državi sovražno pojmovanje? — Ali bi že ustavna sprememba, ki bi vsebovala možnost administrativnega in legislativnega izločanja jugoslovanskih področij, mogla vzbuditi v širših krogih zadovoljstvo?«⁴⁴⁷ Med odgovori na ta nujni poziv je zaenkrat na voljo le poročilo zadrškega namestnika. Glede podeželskega prebivalstva Dalmacije ne more reči nič natančnega, inteligenca pa je vsekakor odločno za jugoslovansko državo. To državo si zamišlja protidualistično, z Zagrebom kot centrom. Gibanje za to državo je še brezpogojno lojalno. Ljudje bi se zadovoljili tudi z zedinjenjem avstrijskih jugoslovanskih dežel, administrativnim in zakonodajnim, vendar to le v primeru, če bi do tega prišlo takoj, sicer se bo gibanje radikaliziralo v soglasju z emigracijo in terjalo rešitev jugoslovanskega vprašanja od drugega foruma. V poročilu je tudi zanimiva sodba o velikem ugledu, ki so ga tedaj prav zaradi deklaracijskega gibanja uživali v Dalmaciji slovenski državnozbornski poslanci: »Tukaj moram pa omeniti... da je dalmatinsko prebivalstvo za zdaj brez krepkega političnega vodstva, od katerega bi lahko pričakovali, da bi bilo sposobno uveljaviti v politiki kako odločilno politično smer ali pa da bi v danem primeru našlo potrebni izhod; v tem pogledu je vodstvo jugoslovanske politike trenutno bolj v rokah slovenskih državnozbornskih poslancev in tukajšnje prebivalstvo se docela zaupljivo ravna po nasvetih, ki mu jih dajejo.«⁴⁴⁸

Attemsovo poročilo z dne 6. 3. 1918 za mesec februar ni odgovor na telegrafsko anketo. V tem poročilu skuša ponovno zbuditi prepričanje, da gro pri deklaracijskem gibanju za protidržavno akcijo. Skliče se predvsem

na dvoje: na Tumova izvajanja o majniški deklaraciji v »Napreju« 4. februarja in pa na memorandum predsednika Jugoslovanskega kluba Korošca konferenci v Brest-Litovsk! Navaja tudi članek »Slovenskega Naroda« z dne 23. februarja, ki se zavzema za internacionalizacijo jugoslovanskega vprašanja. Ugotovi pa, da deklaracijsko gibanje še ni dobilo oblike cestnih demonstracij, da še vedno ostaja v obliki izjav in shodov.⁴⁴⁹ Tudi v svojem poročilu za mesec april, napisanem 7. maja 1918, opozarja Attems, da je habsburška klavzula »v teku časa dejansko vedno bolj izgubljala pomen« in da se uporablja le še taktično. Obsežno opisuje Sušteršičevo akcijo proti deklaracijskemu gibanju in upa, da bo imela uspeh. S posebnim zadovoljstvom omenja tudi brošuro »Die Deutschen Österreichs und die südslawische Frage« (Nemci Avstrije in jugoslovansko vprašanje), ki je izšla iz kroga nemškega narodnega sveta za Kranjsko in ki vztraja na tem, da Slovenci ne morejo biti udeleženi pri morebitni rešitvi jugoslovanskega vprašanja. To dvoje in gotovo tudi vtis po Seidlerjevi izjavi z dne 3. maja, ga vzpodbuja k optimističnemu sklepu glede deklaracijskega gibanja, da namreč »o kakem resničnem ljudskem gibanju ni mogoče govoriti.«⁴⁵⁰ Deželnega predsednika je morda tudi nekoliko pomiril prihod bataljona madžarskega pehotnega polka št. 132 v Ljubljano namesto nepokornih slovenskih gorskih streleev.

Prav tiste dni pa je notranje ministrstvo na Dunaju dobivalo tudi druga poročila, ki o razmerah na Kranjskem, o deklaracijskem gibanju, nikakor niso govorila pomirljivo. Tako je 11. maja poročal prehrabeni inšpektor o razmerah v cerkniškem okraju, da je zaradi jugoslovanske propagande »prebivalstvo zajeto v naglo stopnjujoče se stanje razburjenja, ki bo v kratkem pripeljalo do revolucije, če ne bo čim prej energičnih ukrepov. Ljudstvo označi kot narodnega izdajalea in popolnoma onemogoči vsakogar, ki je državi zvestega mišljenja.«⁴⁵¹ Žandarmerijsko poveljstvo pa je še pred 27. majem poročalo o razpoloženju na Kranjskem, da se v zvezi z jugoslovansko agitacijo širijo govorice, da si bodo Slovenci jugoslovansko državo izbojevali, če je potrebno, tudi z nasiljem. Poročilo je opozarjalo na velike količine orožja, ki ga je žandarmerija že dotlej zaplenila pri prebivalstvu in ki bi ga bilo nujno čimprej spraviti iz dežele. Predlaga revizijo orožnih listov, pri čemer naj bi pravico nošnje orožja izgubili vsi, ki niso politično neoporečni. — Podobno je položaj presojalo tudi vojno ministrstvo, ki je v mesecu maju predložilo deželnim vladam v Gradcu, na Koroškem in Kranjskem, naj slovenskemu civilnemu prebivalstvu odvzamejo orožje.⁴⁵²

Kako minljiv je bil Attemsov optimizem, priča že omenjeni njegov predlog z dne 5. julija, naj bi preprečili jugoslovansko propagando na Kranjskem tako, da bi Korošca, ki je na čelu tega gibanja, izgnali.⁴⁵³ Prav nič optimizma pa ni za ta čas dopuščalo Attemsovo mnenje, ki ga je izrazil 13. oktobra 1918, ozirajoč se na preteklost deklaracijskega gibanja. O vlogi obeh slovenskih meščanskih strank v tem gibanju je tedaj sodil takole: V agitaciji SLS je habsburška klavzula stopala vedno bolj v ozadje, predvsem po krivdi glavnega urednika »Slovenca« Izidorja Cankarja in njegovega štaba iz vrst mladih radikalnih elementov, (A. Vrtovec, A. Pestotnik, V. Cenčič, dr. Jež, B. Remec), ki je »način pisanja Slovenca uravnaval po tendencah zagrebške resolucije, ki jo je sam podpisal in ki je slovensko prebivalstvo postopoma toda zanesljivo pridobil za politiko

jugoslovanskega kluba«. Škof Jeglič pa je prilival olja k ognju, ki sta ga zanetila Krek in Korošec. — O slovenski liberalni stranki pa je Attems kljub upom, ki jih je gojil v zvezi z njenim predsednikom dr. Tavčarjem, »starim avtonomistom«, menil, da habsburška klavzula in omejitve na avstrijski okvir zanjo nikoli ni bila nič drugega kot samočasna taktična poteza.⁴⁵⁴ O majniški deklaraciji in deklaracijskem gibanju pa je zdaj bil takega mnenja: Majniška deklaracija s svojo dinastično zaščitno znamko je bila samo sredstvo za doseg namena in to — kakor pričajo izjave slovenskih občin — celo zelo učinkovito sredstvo. Agitacijo za jugoslovansko državo so zanesli do zadnjega hribovskega gnezda in zajela je slovensko ljudstvo v njegovi celoti. Že dolgo gojeno sovraštvo proti nemštvu se je spremenilo v sovraštvo proti Avstriji...⁴⁵⁵

Podobno so govorila tudi poročila oblasti iz drugih dežel. S Stajerskega je nedvomno najbolj značilno opozorilo žandarmerijskega poveljnika v Celju Lichema z dne 24. aprila 1918, torej še pred velikim vznemirjenjem, ki so ga povzročili vojaški upori. To poročilo, ki so ga na posebno anketo potrdila tudi okrajna glavarstva Celje, Konjice in Maribor, se je o jugoslovanskem deklaracijskem gibanju takole izrazilo: »...zajelo je celotno ljudstvo brez razlike strankarske usmeritve, zajelo je vojaka v zaledju in na fronti. Agitacijsko delo je bilo mojstrsko zastavljeno in prav tako mojstrsko končano. Do mozga je pretreslo ljudstvo, ki je doslej živelo v miru. Na to gibanje pač ne bi smeli gledati kot na neškodljivo... Poskušali so z vsemi sredstvi... da bi hrepnenje po miru, ki tiči danes pač v vsakem človeku, odrinili s trditvami, da je samo zavezništvo z Nemčijo vzrok podaljševanja vojne.. Če bi se jugoslovanska država resnično ustanovila, bo prišlo do odkrite državljanske vojne... Nemške stranke se gotovo ne bodo mirno zadržale.«⁴⁵⁶ — Veliko je poročil v zvezi s taborom v Št. Janžu pri Slovenj Gradcu, prav tako tudi aktov ob nameravanem deklaracijskem shodu v Trbovljah, ko so se vsi faktorji bali, da ne bi shod sprožil stavke v revirjih, ki oskrbujejo južno železnico. — Na zahteve vojaških oblasti predvsem pa ministrstva vojske, ki so v razmahu deklaracijskega gibanja na slovenskem Stajerskem videli enega izmed glavnih virov vojaškega upornišva, je končno tudi notranje ministrstvo, ki se je sicer tem ocenam upiralo, moralo na podlagi poročil, ki jih je dobilo od civilnih oblasti, končno priznati: »Ni mogoče zanikati, da agitacija zavzema vedno bolj radikalne oblike in da je pri posameznih voditeljih opaziti tendence usmerjene proti obstoju države. Skrajno potrebno je te tendence pobijati.«⁴⁵⁷ V zvezi s tem je notranje ministrstvo 2. junija z odlokom Z 12680/MI dalo deželnim predsednikom v Gradeu, Trstu, Ljubljani in Celoveu navodilo, naj popolnoma preprečijo tudi društvene shode nacionalnega značaja in to na Kranjskem in Primorskem na celem ozemlju, na Koroškem v »jezikovno mešanem delu« dežele, na Stajerskem pa v vsej južni Stajerski.⁴⁵⁸

Posebno vznemirjen zaradi razvoja deklaracijskega gibanja je bil koroški deželni predsednik grof Lodron. Vznemirjen je bil predvsem kot nemški nacionalist. V deklaracijskem gibanju je videl delo elementov, ki so tuji deželi in ki nameravajo doseči raztrganje dežele. Tolažil se je sicer s tem, da bi večina domačih koroških Slovencev umaknila svoje podpise, če bi vedela, da gre za raztrganje dežele, »... toda mislim, da je navzlic temu zelo kočljivo in nevarno, če se na tako samovoljen in hujskajoč način

razpihujejo nacionalistične strasti v sedanjem času, ko je razpoloženje podeželskega prebivalstva že tako razburjeno zaradi zmanjšanja količine moke za samopreskrbnike, zaradi ostrih rekvizicij žita, živine in živinske krme in ko so tudi mestni prebivalci razburjeni zaradi vedno večjih težav pri preskrbi...⁴⁵⁹ — Lodron je posebno vnet, ko zahteva pooblastilo, da bi proti deklaracijskemu gibanju lahko nastopil z oblastvenimi ukrepi. 27. marca opozarja, da je vsako nadaljnje pasivno čakanje oblasti nevarno in da je ukrepanje nujno potrebno, 1. aprila pa že panično vzklika: »Prosim, da ne prezrete pomembne resnobe tega gibanja, ki utegne spodkopati pravi patriotični smisel dobrega prebivalstva dežele in lojalnim nemškimi voditeljem iztrgati vodstvo iz rok in prignati tudi zmerne elemente v vse preveč radikalni tok.«⁴⁶⁰ — 2. maja je v Celovcu demonstriralo 500 žena iz Trdnje vesi (Annabichl), severnega predmestja Celovca, pred poslopjem deželne vlade zaradi pomanjkanja moke in kruha. Lodron je ob tej priliki poročal notranjemu ministrstvu: »Globoko vznemirjenje, ki vlada v deželi zaradi jugoslovanske agitacije se še do skrajnosti zastruje zaradi dejanske lakote. Vsak čas lahko zato pričakujemo, da se bodo demonstracije ob prvi priložnosti sprevrgle v nasilne izpade.«⁴⁶¹ — Koroški predsednik Lodron je bil v skrbi za pobijanje deklaracijskega gibanja še posebno domiseln in je še pred splošno prepovedjo iznašel način, kako bi gibanju dal s posebnim razglasom pečat protizakonnosti. Izkoristil je privolitev notranjega ministrstva, da je mogoče nastopiti proti zbiranju podpisov za deklaracijo, če gre pri tem za zlorabe oziroma zavajanje v zmoto. Lodron je 11. aprila 1918 razposlal vsem okrajnim glavarjem okrožnico in dovoljenje notranjega ministrstva na lastno pobudo spremenil kar v poziv, naj okrajna glavarstva izdajo oglas o prepovedi nepravilnosti pri zbiranju podpisov, hkrati je dal žandarmeriji pooblastilo in navodilo, naj zbiranje podpisov strogo nadzoruje. Tako je ustvaril vtis, kot da je zbiranje podpisov samo na sebi nezakonito, orožništvo pa se je neomejeno vmešavalo in zastraševalo udeležence deklaracijskega gibanja.⁴⁶²

Najmanj je poročil o deklaracijskem gibanju s Primorskega. Ne gre samo za posebnosti gibanja na tem področju zaradi bližine fronte in evakuacije prebivalstva, ampak največ najbrž za to, da je velik del aktov, ki se nanašajo na tržaško namestništvo že po prvi svetovni vojni bil odstopljen Italiji. V dunajskih fondih so ostali v glavnem le odlomki. Med njimi je poročilo deželnega orožniškega poveljstva z dne 30. maja 1918 o razpoloženju na Primorskem, ki pravi, da so podpise za majniško deklaracijo zbirali v okrajih Opčina, Sežana, Volosko, Poreč, Buzet, Pazin in Krk. Agitatorji so v glavnem duhovščina in učitelji. Poročilo trdi, da je ljudstvo v splošnem pokazalo malo razumevanja in zanimanja. Zelo pa se je ljudstvo za to gibanje zavzelo v okraju Volosko, kjer sta pobudnika državnozborna poslanca Spinčič in Laginja. Poročilo omenja tudi, da na Primorskem, razen v Pulju, ni opaziti kaknega »boljševiškega gibanja«, le v Pulju boljševiške ideje prodirajo med avstrijsko delavstvo v arzenalu.⁴⁶³ Vsekakor ni brez zveze z deklaracijskim gibanjem ugotovitev tržaškega namestnika Friesa Skeneja, napisana sicer šele 22. oktobra 1918, da je pri Slovencih in Hrvatih na Primorskem misel zedinjenja Jugoslovancev habsburške monarhije prodrila z elementarno silo.⁴⁶⁴

XIV

SLOVENSKI SOCIALDEMOKRATI IN GIBANJE ZA NARODNO SAMOODLOČBO

Slovenski socialdemokrati so bili kot politični predstavniki slovenskega delavstva med svetovno vojno, posebno proti koncu, postavljeni v razmere, ki so odpirale možnosti za uresničitev njihovega družbeno revolucionarnega programa. Vojna je terjala hitre odgovore in odločna dejanja, njena dinamika ni dopuščala, da bi besede mogle prikriti družbeno revolucionarno nedejavnost. Boj proti vojni kot boj proti imperialističnemu sistemu in opredelitev dejavnega razmerja delavskega gibanja do narodno-osvobodilnih gibanj, tam kjer so ta gibanja dobila kot del protesta proti imperializmu velik zagon, to so bili ključni problemi tistega časa. Delavski razred vsakega naroda se je z njimi soočal na svojih domačih tleh.

Za slovenske socialdemokrate so se po obnovi parlamentarnega življenja pereče opredelitve in odločitve zgostile okrog tistega vprašanja, ki je terjalo takojšen odgovor: Kakšno je razmerje slovenske delavske stranke do gibanja za narodno samoodločbo? To vprašanje ni bilo ključno le za socialno demokracijo samo, ampak je bistveno opredeljevala celotno slovensko narodno vprašanje in značaj njegovega razreševanja v 20. stoletju. Seveda je šlo tedaj za časovno zelo omejen del tega razreševanja. Toda ta del iz let 1917—1918 je bil vse do let 1941—1945 v vsem razvoju najpomembnejši. Kajti tedaj se je izoblikovala prva priložnost za revolucionarno razrešitev slovenskega vprašanja po dejavnosti delavskega razreda kot vodilnega političnega subjekta.

Dejstvo je, da do takšne razrešitve ni prišlo, da je samoodločba bila izvršena pod vodstvom meščanskih političnih osebkov, da je ta samoodločba bila porazno okrnjena po ozemeljskem obsegu, da je prinašala nerešena razmerja do državne zveze z drugimi jugoslovanskimi narodi in da — seveda — ni ničesar spremenila na družbenem sistemu, tako da so pričakovanja slovenskih delovnih ljudi glede razrešitve socialnih vprašanj ostala večidel neizpolnjena.

Problemi, ki so ostali odprti l. 1917—1918, so bili v glavnem rešeni v letih 1941—1945. A zdaj po vodilni dejavnosti delavskega razreda. Tako ima zgodovinska raziskava možnost ne le razčlenjevati dogajanja leta 1917—1918, ampak tudi priložnost primerjati obe prelomni razdobji. Namen primerjave ne sme biti neko podceljevanje priznanj ali graj, ampak ugotavljanje momentov, ki so — vsaj kar zadeva politični osebek — odločali o uspehu ali neuspehu. Takšne primerjave se bo treba nekoč zares lotiti. Za prvi razved pa je na voljo pogled družbeno uspešnega subjekta iz let 1941—1945 na dejavnost svojega predhodnika v letih 1917—1918. Tehtnost tega pogleda je v njegovi družbeni uspešnosti.

Poglavitna ugotovitev uspešnega subjekta je, da slovenska socialna demokracija v l. 1917—1918 ni bila sposobna opraviti vloge zavestnega subjektivnega dejavnika, ki bi zasnoval in uresničil takšno politiko, ki bi izhajala iz lastnih moči slovenskega naroda in bi se opirala na vse tiste napredne sile, ki so v Avstriji same težile po zlomu monarhije od znotraj. Ni bila tista subjektivna moč, ki bi bila sposobna zajeti in usmeriti nedvomno obstoječo revolucionarno energijo slovenskih ljudskih množic, ki so sprejemale misel o možni in nujni neodvisnosti slovenskega naroda, a hotele hkrati s tem doseči tudi svojo socialno osvoboditev. Dejstvo, da se tudi ona kot delavska stranka ni usmerila k možnosti revolucionarne spremembe obstoječega stanja, da je v revolucionarnem položaju ostala nepripravljena, brez lastne smeri, je poglavitni razlog za to, da je slovenski narod med vojno bil premalo aktiven, da se je njegova usoda kovala brez njega in proti njegovi volji in prav posebno še za to, da slovenska narodna samoodločba leta 1918 ni razrešila nobenega pomembnejšega socialnega problema in je tako tudi slovenski delavski razred ostal praznih rok.⁴⁶⁵

Dovolj dobro znano je, da je v okviru Jugoslovanske socialdemokratske stranke prišlo ob majniški deklaraciji in deklaracijskem jugoslovanskem gibanju do razdora med strankinim vodstvom, ki je tedaj navidezno nastopalo še skupno s Henrikom Tumo ter delilo njegove poglede, in pa med opozicijo »socialistične mladine«, dejansko predvsem kroga izobražencev v stranki. Bistvo spora med opozicijo in stranko je bilo v vprašanju, ali naj socialna demokracija vztraja naprej na samostojnem razrednem stališču ali pa naj se pridruži politiki združenega meščanstva, ki se je povzpelo od prejšnjega drobtinčarstva do načelne narodno politične zahteve, izražene v majniški deklaraciji.⁴⁶⁶

Prizadevanje za samostojnost JSDS v razmerju do slovenskega narodnega gibanja je samo na sebi bilo nedvomno upravičeno in potrebno. Saj je stranka slejkoprej edina predstavljala socialistično gibanje na Slovenskem. Toda učinkovitost tedanjih prizadevanj je bila omejena in sicer zaradi reformistične tradicije stranke in zaradi njene nerevolucionarne prakse v času vojne. Spričo takšne njene prakse je v tedanjih mesecih dejansko šlo manj za obrambo samostojnosti revolucionarnega subjekta, ki dejavno razvija svojo alternativo za razrešitev družbenih in narodnostnih konfliktov v boju proti imperialistični vojni, ampak dosti bolj za vztrajanje pri deklarativni »razrednobojnosti«. S tem ni rečeno, da v stranki ni bilo revolucionarno usmerjenih ljudi. Bili so takšni, zlasti med njenimi delavskimi življi. »Jaz sem bolj boljševiškega pokolenja,« je pisal Ivan Regent 16. marca 1918 članu vodstva JSDS Josipu Petejanu. Toda njihov vpliv se v stranki ni uveljavil.

Znano je, da je idejno najmočnejši zagovornik samostojnosti delavske stranke bil dr. Henrik Tuma, da je vztrajno opozarjal, kako je ta samostojnost neločljiva od strankinega družbeno revolucionarnega cilja in zato nerazdružljiva od internacionalističnega stališča. To Tumovo prizadevanje je nedvomno močno poudaril in povzdignil dr. Dušan Kermavner v knjigi »Ivan Cankar in slovenska politika leta 1918«. Prav ob tej knjigi pa je treba znova opozoriti, da tudi Tuma zadregi strankinega vodstva pred vprašanjem razmerja do narodnega gibanja ni mogel dati drugačne vsebine kot jo je ono samo pojmovalo. In to ne le zato, ker je Tuma bil preveč osamljen. Bolj zato, ker tudi on ni zares verjel v možnost, da slovenski

proletariat na svojih tleh po svoji pobudi sam kaj stori in je pričakoval rešitev od zunaj, predvsem od avstrijsko-nemške socialne demokracije. Prav posebno pa je Tumovo dokazovanje udarjalo mimo, ker tudi on ni razrešil vprašanja o razmerju delavske stranke in narodnoosvobodilnega gibanja na novi, družbeno revolucionarni ravni. Ravno skozi zaostritev narodnega vprašanja Slovencev pa se je tedaj predstavilo celotno družbeno vprašanje na naših tleh. V narodnem vprašanju je Tuma izhajal od t. i. avstromarksističnega pojmovanja. To pojmovanje je vodilo k ohranjanju avstroogrške države, četudi zaželeno v nekoliko spremenjeni obliki (kot nosilec osovražene imperialistične vojne in narodnostnega zatiranja, je ta državni sklop v tem času že vzbujal nasprotovanje pri slovenskem človeku). Pomenilo je tudi načelno odklanjanje, da bi se slovensko narodno vprašanje rešilo s priznavanjem pravice do državnosti, politične suverenosti in z njo zvezane pravice do samoodločbe. Tedaj in tudi pozneje je Tuma vztrajal pri pojmovanju, da narodnostno vprašanje ni politično, ampak v bistvu le kulturno vprašanje.⁴⁶⁷

Tuma, ki je bil vse do X. zбора JSDS konec 1917 priznani ideolog stranke, je v vsej polemiki proti jugoslovanskemu deklaracijskemu gibanju in »socialistični mladini«, ki se mu je pridruževalo, pod pojmom »samoodločba naroda« razumel nekaj čisto drugega kot pa resnično državno samoodločbo in tudi nekaj drugega kot boljševiki. Ravno njegova razlaga tega pojma v zvezi z oktobrsko revolucijo to najbolj nazorno pokaže. V političnem referatu na X. zboru je najprej poudarjal, da je ruska proletarska revolucija »zgolj protidržavna, gospodarska in socialna,« da je »ruski delavski in kmetski proletarec skoraj čisto anacionalen.« Od teh ugotovitev je prešel k trditvi, da je formula boljševikov o miru brez aneksij in brez prispevkov in na podlagi pravice narodov do samoodločbe razdeljena v dva dela, od katerih je eden poglobitni, drugi pa podrejenega pomena; drugi je pogojen po prvem, prvi pa docela neodvisen od drugega. Poglobitna je zahteva po miru brez aneksij in prispevkov, to je zahteva, ki se je treba bojevati za njeno takojšnjo izvršitev, ker je pogoj takojšnjega miru. Drugotno je vprašanje samoodločbe narodov, to pride na vrsto šele pozneje, to ni stvar revolucionarne akcije, ampak le neizogiben učinek revolucije, ki je že sama zmagala.⁴⁶⁸

S takšnim tolmačenjem boljševiške mirovne formule je Tuma odrekel narodnim gibanjem vsakršno vlogo v boju proti imperializmu in njegovi vojni, proletariat in njegove »čiste« razredne interese pa ugotavljal kot edino moč revolucije. Samoodločba naroda torej ni politično dejanje, ni izraz njegove suverene politične volje, ampak stvar državniške modrosti proletariata, ko prevzame oblast. Narodnemu vprašanju je na ta način odrekel njegovo politično vsebino.

S tem mnenjem ni bil osamljen, kakor priča resolucija o političnem položaju sprejeta na istem zboru, ki zahteva preosnovo Avstroogrške na podlagi administrativne delitve njenega ozemlja v narodnostno zaokrožene celote, ki naj dobe »polno pravico samoodločevanja v vseh kulturnih, gospodarskih, socialnih in upravnih zadevah.« Sele zvezi vseh teh upravnih narodnostnih enot (v mejah habsburškega sklopa) priznava značaj politične državne celote »s polno pravico samoodločevanja na zunaj in na znotraj združenih narodnosti...«⁴⁶⁹

Najsi so bili nagibi Jugoslovanskega kluba in deklaracijskega gibanja pod njegovim vodstvom še tako meščanske narave, kar je pač samo po sebi umljivo, je pojmovanje pravice naroda do samoodločbe v tem političnem vrhu dejansko bilo stvarnejše in s tem zahtevi zgodovinskega trenutka ustrežnejše.

Jugoslovanska socialdemokratska stranka se je sklieevala na tivolsko resolucijo iz leta 1909 kot na dokument, ki opredeljuje samostojni program te stranke v jugoslovanskem vprašanju in to bolje od majniške deklaracije. Pri tem je skrbno zamolčala dejstvo, da tivolska resolucija sloni na temeljni misli, da je jugoslovansko vprašanje zgolj kulturno in nikakor ne politično, nikakor ne državno vprašanje. Razlika med tivolsko resolucijo in majniško deklaracijo je bila bistvena ne samo zaradi različnega razrednega značaja oblikovalcev te in one, ampak tudi zaradi razlike v pogledu na vsebino narodnega vprašanja kot takega. Majniška deklaracija je bila seveda hudo ranljiva za načelno kritiko, zlasti za kritiko z radikalno demokratičnega stališča, tako zaradi naslonitve na hrvaško državno pravo kot tudi zaradi pristajanja na monarhično državno obliko. To ranljivost sta Tuma in z njim nekaj časa tudi uradno vodstvo JSDS obilo izkoriščala. Toda v eni točki je program majniške deklaracije vsekakor bistveno prekašal program tivolske resolucije: bil je zahteva po lastni državi, kar tivolska resolucija ni bila. Prav zaradi takšne avstromarksistične dediščine, ki je z njim JSDS bila obremenjena v nacionalnem vprašanju, je prišlo do osupljivega položaja, da je delavska stranka, potem ko je opustila samostojno politično stališče in se pridružila vsenarodnemu deklaracijskemu gibanju in prevzela njegov državni program, prešla glede narodnega vprašanja na naprednejše stališče, ki bi v nemeščanski, proletarski interpretaciji lahko sprostito in razvilo neslutene revolucionarne zmožnosti.

Slovenska socialdemokratska stranka, ki je napovedovala očiščujočo burjo mednarodne proletarske revolucije, se je znašla na valovih gibanja, ki ga ni pričakovala in ji je bilo odveč, ker jo je dozdevno odnašalo od njenih višjih, čistejših ciljev. Resnost položaja pa se je razodevala šele postopoma.

Preselitev izvrševalnega odbora Jugoslovanske socialdemokratske stranke v Trst, izvršena tik pred vojno, med drugim tudi z namenom namestiti vodilni organ delavske stranke v največje mestno, industrijsko-prometno in delavsko središče, se je po vstopu Italije v vojno pokazala kot za stranko neugodna. Razmere, ki so zavledale v Trstu, so za dalj časa zavrle skoraj vsako delovanje osrednjega vodstva. Ta omrtvičenost je sicer pripomogla k temu, da v prvem obdobju vojne ne v slovenski ne v italijanski socialdemokratski stranki v Trstu ni prišlo do tistega razhajanja kot v socialističnih strankah nekaterih drugih dežel, a bila je vendarle omrtvičenost.

Obe stranki sta kazali v splošnem protivojno usmeritev. Še v začetku aprila 1915 je izvršilni odbor razpravljal o potrebi, da bi slovenska socialdemokratska stranka zopet začela izdajati svoje glasilo, o meri njegovega pisanja pa je sklenil: »Kar se tiče smeri lista, mora biti list nevtralen, kolikor je to mogoče. Vojna poročila izključiti. Prinašati socialistična poročila, kolikor je to mogoče iz vseh dežel, kakor to dela LAVORATORE'.«⁴⁷⁰

A če govorimo o protivojnim stališču slovenskih socialdemokratov, potem to pomeni le, da vojne niso odobraval, ne pa da bi se bili vojni dejavno uprli. Uprli se niso niti v tem smislu, da bi bili zavrnil, ravnanje vodstva nemško-avstrijske socialdemokratske stranke, ki je prispevalo krepak delež k razpadu internacionale in se uvrstilo med vnete »social-patriote« nemškega kova. Kolikor vemo, v tem niso bili enotnega mnenja. Eden izmed vidnih aktivistov stranke Ivan Kocmur je še po vojni, na XI. zboru JSDS 1. in 2. novembra 1919 v Ljubljani, takole obujal spomine na začetek vojne: »Dan 4. avgusta 1914 bo ostal v neizbrisnem spominu vsem, ki se zanimajo za proletarsko gibanje. Ta dan znači nek prelom internacionale; ta dan se je nemška socialna demokracija odrekla internacionali. Nisem bil med tistimi, ki so obsojali nemške socialiste, ker sem dobro vedel, da so ravnali to kot v silobranu. Avstrijski socialisti so bili srečnejši, ker ni zboroval parlament, zlasti pa Slovenci, ki niso bili nikoli v avstrijskem parlamentu zastopani...«⁴⁷¹ — Če bi sodili po Tumovem nastopu na balkanski socialistični konferenci v začetku januarja 1910 v Beogradu, bi lahko domnevali, da Tuma ob takem ravnanju nemško-avstrijskega socialdemokratskega vodstva niti ni bil presenečen, ampak da ga je celo pričakoval. Saj je v Beogradu takole govoril: »Svetovne vojne ne more preprečiti jugoistočni proletariat sam, moralo bi to storiti le organizirano delavstvo francosko, italijansko in nemško. Dasi je do duše antimilitaristično, danes vendar ni godno, da vrže puško v stran.«⁴⁷² — Protivojnost v načelu, praktično pa nekakšna nevtralnost, spričo katere je bilo mogoče v Trstu ohranjovati sodelovanje med italijanskimi in slovenskimi socialdemokrati in ne pretrgati z nemško-avstrijskim vodstvom na Dunaju.

Italijansko-slovensko socialistično solidarnost v Trstu je omogočalo še več drugih dejavnikov. Med njimi vsekakor ta, da je protirendentistična smer med italijanskimi socialdemokrati (Valentino Pittoni) prišla zaradi splošnih razmer do izredne veljave. Nadaljnji razlog je tudi bil, da je Tuma skupaj s Pittonijem računal na zmago centralnih držav. Takšna zmaga se jima ni zdela nič nezaželenega, saj sta pričakovala po takem koncu vojne za Trst veliko gospodarsko prihodnost, ki bi pomenila tudi okrepitev italijansko-slovenskega delavskega gibanja. Tuma je računal celo na to, da se bo habsburška monarhija še razširila, da bo zasedla Beneško Slovenijo in da bi na ta način bili »zedinjeni« vsi deli slovenskega ozemlja v mejah habsburške države.⁴⁷³ Tumov račun za zmago centralnih držav se je omajal šele po vojni napovedi Združenih držav Amerike Nemčiji, torej aprila 1917.⁴⁷⁴ Vse dotlej pa nič ne kaže, da bi v njegova razmišljanja pronicala misel, ki bi bila podobna mirovnemu geslu, kakor so ga izoblikovali na mednarodni socialistični konferenci 8. septembra 1915 v Zimmerwaldu, geslu o miru brez aneksij in prisilnih prispevkov ter na temelju samoodločbe narodov, ali pa podobna vsaj kompromisnemu miru brez zmagovalcev in premagancev.

Se v letu 1916 se je politična dejavnost izvršilnega odbora omejevala v glavnem na to, da so se posamezni njegovi člani sestajali z italijanskimi vodilnimi tovariši na politične diskusije.⁴⁷⁵ Proti koncu tega leta se je zopet nakazala želja, da bi stranka začela z večjo politično aktivnostjo in predvsem, da bi začela izdajati svoje glasilo. Niso pa bili vsi tega mnenja. Nekateri bi bili raje počakali, da se vojna prej konča. V tem

pogledu je zanimivo pismo goriškega socialista Valentina Komavlija z dne 24. novembra 1916 Josipu Petejanu v Trst. Komavli je bil vojak in je medtem že dobil Tumovo obvestilo, da se skliče konferenca glede lista. Proti mnenju mnogih sodrugov, ki nasprotujejo izdajanju lista, meni Komavli, da je to potrebno. »Ne smemo čakati konca vojne, prvič, ker ne vemo, kdaj pride in drugič, ker nas lahko konec vojne najde nepripravljene... Po mojem prepričanju je vojna dosegla svoj višek in gre brzo nizdol... Ni izključeno torej, da nam lahko bližnji čas prinese mir in z njim ogromnega dela.«⁴⁷⁶

Možnost, da se vojna hitro konča, je bilo tisto, kar je sililo k obnovi politične dejavnosti. Pričakovali so, da bo konec vojne prinesla zmaga centralnih držav. Valentino Pittoni je 8. avgusta 1916 odgovarjal Tumi na njegovo pismo o izdajanju slovenskega socialdemokratskega lista ob pomoči italijanskih tržaških socialdemokratov. Tudi sam se je zavzemal za sporazumnost obeh strank in izražal upanje, da »mir ni več tako strašno daleč« in da je zato čas, da se vse pripravi. »Kar zadeva politično organizacijo, bova lahko izčrpno govorila ob moji vrnitvi, ki ni več tako daleč. Popolnoma se strinjava o nujnosti še tesnejše zveze med socialisti različnih narodov. Pot k temu bo zastavljena z različnimi separatizmi, toda konec koncev bomo našli pravo pot, ne samo mi na jugu (Italijani in Jugoslovani), ampak vsi socialisti Avstrije.«⁴⁷⁷ V takšnih pričakovanjih se je 25. decembra 1916 sestala izredna konferenca Jugoslovanske socialno demokratične stranke in njeni sklepi so, po besedah Tume, pomenili prvi nastop slovenske socialne demokracije v veliki vojni, ki je v glavnem začrtal smernice njenemu delovanju v letu 1917.⁴⁷⁸

Resolucije izredne konference vsebujejo kot izhodišče zanimiv poudarek, da socializem ni le filozofska, sociološka ali gospodarska teorija, ampak da je to predvsem gibanje prebujenega ljudstva. — Misel, ki je naznanjala, da se hoče stranka uveljaviti predvsem kot organizator takšnega gibanja in ne ostajati le pri razglasih. — Jugoslovanska socialistična stranka stoji strogo na stališču delavskega razrednega neposrednega boja, je rečeno tukaj. Poudarja z vso odločnostjo načela socializma in internacionalizma ter aktivnega nepretrganega, strogo delavskega političnega in gospodarskega gibanja, ker edino ta načela pripeljejo do rešitve socialnega vprašanja in istočasno do pravega svetovnega miru. Le tesna združitev delavskih množic vsega sveta premaga vojno in prinese mir, delavci ne smejo pričakovati miru iz rok gospodujočih državnikov. Mir bo takrat, ko »vzplameni en sam plamen ljubezni« med delavstvom vseh narodov. — Te besede se dajo razumeti kot klic k obnovi internacionale. Ali pa naj bi internacionalna solidarnost delavstva nastajala v boju in služila boju proti imperialistični vojni, ali pa bi naj bila le izraz privrženosti miru in postopnemu delovanju za družbeno preobrazbo, na to vprašanje sklepi konference ne dajo nedvoumnega odgovora. Zelo razločno pa govore o tedaj perečem vprašanju avstrijske notranje politike, o vprašanju koncentracije strank na narodni podlagi. V pričakovanju obnove parlamentarnega življenja po smrti Stürgkha in starega cesarja so se socialisti na Poljskem in na Češkem pridružili zvezi meščanskih strank. »Jugoslovanska socialistična stranka,« pravijo sklepi, »odklanja vsak stik v katerem si bodi momentu in kateri si bodi obliki z meščanskimi strankami... Združitev z meščanskimi strankami bi pomenila prostovoljni

samomor stranke... bi ji vezala roke in kompromitirala njen prosti naravni razvoj...« Sklepi poudarijo namen rešiti narodno vprašanje in sicer na podlagi enakopravnosti, enakoveljavnosti in avtonomije vseh narodov. Narodnemu vprašanju prisojajo velik pomen. Toda za delavsko stranko je narodno vprašanje vse kaj drugega kot pa za meščanske stranke, ki to gibanje izrabljajo le za svoje politične in razredne koristi. To vse še prav posebno velja za slovenske razmere in zato konferenca ne vidi in ne more videti v koncentraciji slovenskih strank kakega resnično koristnega dela za narod, niti ne, če je koncentracija omejena zgolj na meščanske stranke. »Koncentracija strank na Slovenskem bode z ozirom na naše zaostale splošne razmere služila le klerikalni stranki, ki si bode tudi ob tej priliki kovala kapital zase. Druge stranke bodo pri tem igrale klavrno vlogo podrejene štafaže... Slovenski socialisti odklanjamo kratko malo vsako sodelovanje pri sličnih podjetjih. Naša pot gre narazen. Bodočnost slovenskega naroda je le v socializmu in za ta ideal bomo mirno in odločno in nevezano naprej delali.« — »Zastopniki jugoslovanske socialistično delavske stranke izjavljajo ponovno in slovesno, da je za socialistično delavstvo rešitev narodnega vprašanja v smislu enakopravnosti in avtonomne federacije vseh narodov, važna kulturna zahteva...«

Kar zadeva avstrijski politični položaj, sklepi te konference potemtakem ne pozivajo na boj proti vladi, ki vodi vojno, ampak imajo predvsem značaj polemike s slovenskimi meščanskimi strankami in njihovo idejo narodne koncentracije. Ali je do tega časa že kdo vabil slovensko socialdemokratsko stranko, naj se meščanski fronti pridruži, ni ugotovljeno. Močni poudarek, da šteje stranka narodno vprašanje za kulturno vprašanje in da si zamišlja rešitev v federaciji kulturno avtonomnih narodov, je zavračal tudi politično podlago, ki so se na njej zedinjevale meščanske stranke, namreč zahtevo po državnopravnem političnem reševanju slovenskega in jugoslovanskega narodnega vprašanja. Mogel pa bi biti tudi zavrnitev zimmerwaldske zahteve po priznanju pravice narodov do samoodločbe, če so jo zborovalci tedaj imeli v mislih. Kritičnosti ob stališčih vodstva nemško-avstrijske socialne demokracije do vojne v sklepih ni zaslediti.⁴⁷⁹

Sklepe so širili tudi kot letake in javno jih je pozdravil tržaški »Il lavoratore« 14. februarja 1917.⁴⁸⁰

Zivahnejše politično snovanje v Jugoslovanski socialdemokratski stranki se je razvilo ob obeh mednarodnih dogodkih, ki sta tako močno vplivala na vse tedanje dogajanje, ob februarski (dejansko 8. marca) revoluciji v Rusiji in pa ob vojni napovedi Združenih držav Amerike Nemčiji 6. aprila 1917. Revolucija v Rusiji je dokazala, da imajo ljudske sile dejansko tisto moč, da se morejo upreti svoji imperialistični vladi in sistemu. Vstop ZDA v vojno pa je opozoril, da se ta ne more končati z zmago centralnih držav in to je dalo velik zamah prizadevanjem za sporazumni mir v Evropi, prav posebno pa v habsburški monarhiji. Prizadevanje za sporazumni mir tukaj ni stvar le delavskih strank, to za monarhijo rešilno idejo sprejemajo z izjemo nemških nacionalistov in vojske in pa z izjemo tistih, ki so razbitje monarhije želeli, vsi drugi. Od cesarja do narodov in strank. Cesar se je v prizadevanja za sporazumni mir lahko vključeval le s splošnimi, zaradi Nemčije zelo previdnimi izjavami, sicer pa je mogel sodelovati le v tajnih stikih. Nasprotno pa so

delavske stranke, članice razpadle internacionale, bile izredno primerne kot nosilke mednarodne mirovne akcije. In ko se je nemško-avstrijska socialna demokracija pridružila pobudi holandsko skandinavskega odbora za sklic konference predstavnikov socialističnih strank nevtralnih in vojskujočih se držav v Stockholm, je to avstrijski vladi prišlo kot naročeno. Tudi Jugoslovanska socialdemokratska stranka je, podobno kot druge delavske stranke, z veseljem sprejela pacifistični oklic petrograjskega sovjeta, ki so v njem imeli večino menjševiki, z dne 27. marca 1917. Oklic je nastopil proti osvajalnim prizadevanjem vlad vseh dežel, poudaril, da morajo narod odločiti vprašanje vojne in miru, da je zato potrebna skupna akcija narodov za mir. Izrecno se je obrnil na nemški in nemško-avstrijski proletariat («na proletarce nemško-avstrijske koalicije in v prvi vrsti na nemški proletariat») in ga opozoril, da njegovo geslo o obrambi kulture pred aziatskim despotizmom Rusije zdaj ne drži več. V naslednjem odstavku, ko pravi, da se bo ruska revolucija branila pred bajoneti osvajalcev, se očitno znova obrača na delavce »nemško-avstrijske koalicije«, ko jih spodbuja: »Pozivamo vas, da odvržete jarem lastnega absolutističnega režima... Odklonite, da bi bili orodje osvajanja in nasilja v rokah kraljev, junkerjev in bankirjev in potem bomo s skupnimi napori končali to grozno klanje...« Nato se spet obrača na delavce vseh dežel in jih poziva k obnovi in utrditvi mednarodne enotnosti kot jamstva bodoče zmage in popolne osvoboditve človeštva.⁴⁸¹

V oklicu petrograjskega sovjeta še ni zimmerwaldskega gesla o miru brez aneksij in kontribucij ter samoodločbi narodov, moglo pa se ga je razumeti kot poziv k sporazumnemu miru na osnovi statusa quo, saj je zavrnil osvajalno politiko vseh držav.

Pozdrav Jugoslovanske socialdemokratske stranke ruskim socialistom z dne 8. aprila 1917, ki izraža »levosocialistično« navdušenje ob zmagi ruske revolucije nad carizmom in vojnim nasiljem in ki zlasti v svojem zaplenjenem odstavku izraža tudi pričakovanja, da stopijo stranke vseh dežel na pot velikih dejanj, ki omogočijo uresničenje ciljev svetovne revolucije in kjer se veseli, da je ruska revolucija že postala največji faktor miru, ki je zadal meščanski vojni smrtni udarec, je nedvomno odziv na oklic petrograjskega sovjeta.

Sporazumni mir na podlagi statusa quo se je sicer nekako ujemal s prvim delom zimmerwaldskega gesla, o miru brez aneksij in kontribucij, ni pa vseboval drugega, enako bistvenega dela tega gesla, namreč zahteve po priznanju pravic narodov do samoodločbe. Petrograjski oklic govori le o »notranji samoodločbi« narodov Rusije in je usmerjen k ohranitvi ruskega državnega sklopa.

Zato petrograjski oklic ni postavil slovenskih socialdemokratov pred vprašanje, kako gledajo na vprašanje samoodločbe. V svojem pozdravu ruskim socialistom so lahko ostali pri splošnem izražanju privrženosti daljnemu končnemu cilju, republikanski preosnovi evropskih držav in njihovem združenju v mirno avtonomno skupnost.⁴⁸² Šele 19. maja 1917 je ruska meščansko-menjševiška vlada izrecno sprejela geslo o miru brez aneksij in kontribucij. Toda med tem je vprašanje stališča do zimmerwaldskega gesla v celoti, tudi do samoodločbe narodov, socialističnim strankam takorekoč uradno postavil holandsko-skandinavski komite. Ko se je pokazalo, da ne bo mogoče neposredno sklicati mednarodne konfe-

rence socialističnih strank, je namreč ta komite poskusil drugo pot. Priredil je t. i. predposvetovanja. To so bili pogovori s predstavniki posameznih strank, članic nekdanje internacionale in v teh pogovorih naj bi se ti predstavniki v imenu svoje stranke izrazili o čisto določenih vprašanjih v zvezi z mirom, obnovo internacionale in mednarodno socialistično konferenco v Stockholmu. Komite je izdelal poseben vprašalnik. Prvi del vprašalnika se je nanašal na mirovne pogoje. Glede splošnih temeljev miru je zahteval opredelitev do pravic narodov do samoodločbe, avtonomije narodnosti, aneksij, vojnih odškodnin, obnove. Nato pa je vprašal po mnenju glede uporabe teh načel v konkretnih primerih in sicer v primeru Belgije, Srbije, drugih balkanskih držav, Poljske, Finske, Alzacije-Lotaringije, Severnega Šlezviga, Armenije, Litve, Ukrajine, Čehov, Židov in kolonij.

Nemško-avstrijska socialna demokracija se je predposvetovanj udeležila in je še pred koncem maja 1917 pojasnila svoja stališča. Ta stališča v tistem času niso bila nobena skrivnost, kakor tudi ni bila nobena skrivnost to, da avstrijska vlada podpira odhod delegatov socialno-demokratskih strank monarhije, pa tudi iz okupirane Srbije v Stockholm, v pričakovanju, da bodo govorili v smislu ohranitve statusa quo, t. j. integritete habsburškega državnega sklopa.

Nemško-avstrijska socialdemokratska stranka je v svoji izjavi sprejela prvi del zimmerwaldskega gesla (mir brez aneksij in kontribucij), zavrnila pa njegov drugi del, pravico narodov do samoodločbe. Potem ko je potrdila, da je treba obnoviti Srbijo in ji dovoliti zedinjenje s Črno goro, je glede habsburških Jugoslovanov izjavila: »Trije jugoslovanski narodi in njihove kronovine Avstroogrške, vključno z Bosno, naj ostanejo v sklopu monarhije, delegacija pa se obvezuje, da bo prizadevanja teh narodov po avtonomiji vsak čas podpirala.« V nadaljevanju je poudarila, da avstrijska država nikakor ne zatira malih narodov, ampak da ohranjuje njihov narodnostni obstoj. Izrecno je nastopila proti razbitju habsburškega državnega sklopa s trditvijo, da so narodnostna področja tako zmešana, da je natančna razmejitev med njimi nemogoča in bi bila le povod za nove vojne. Pa tudi sicer bi razbitje na majhne države zadrževalo politični in gospodarski napredek teh narodov, ker bi jih izročilo vplivu velikih držav. Posebno priostritev proti nezaželenim gibanjem teh narodov pa je vsebovala izjava, da mora biti izbojevanje svoboščin stvar teh narodov samih.⁴⁸³

Izjava nemško-avstrijske socialdemokracije se je torej izrekla za ohranitev monarhije, ne da bi hkrati postavila kot svoj namen vsaj njeno preosnovo in še manj, da bi se za tako preosnovo hotela tudi zavzeti. Pa vendar je že golo dejstvo, da ta izjava ni izrecno govorila o ohranitvi dualizma, da je v eni sapi omenjala tri jugoslovanske narode, torej tudi Slovence obenem s Hrvati in Srbi, da je govorila o njihovi avtonomiji, bilo v očeh nekaterih slovenskih politikov, ki so prav tedaj snovali Jugoslovanski klub in načrtovali njegovo državnopravno izjavo, nekakšno potrdilo, da avstrijska vlada, ki stoji v ozadju tega nastopa v Stockholmu, vendarle ni popolnoma nasprotna ideji o državnopravnem zedinjenju habsburških Jugoslovanov. Morda tega sami niso niti verjeli, gotovo pa so to dozdevno skladnost med izjavami nemško-avstrijskih socialdemokratov v Stockholmu in pa med majniško deklaracijo uporabili v obrambi

deklaracije pred napadi nemških strank, ki so Jugoslovanskemu klubu očitala, da hoče razbiti Avstrijo in da škili v Srbijo. Mariborski »Slovenski gospodar«, ki je izražal mnenje predsednika kluba Korošca, je 7. junija leta 1917 na take očitke odgovarjal: »Toda res je le to: mi smo in hočemo ostati v Avstriji, toda združeni, a nočemo biti drugim narodom za hlapea... Lahko na ves glas povemo, da naši poslanci glede združenja v habsburški monarhiji živečih Slovencev, Hrvatov in Srbov zastopajo isto mnenje, kakor ga zastopa tudi sedanja vlada... Da je temu res tako, je pač najboljšo spoznati iz izjav, ki so jih oddali avstrijski socialdemokrati na mirovnih sestankih v Stockholmu. Tudi oni zahtevajo združenje vseh v avstro-ogrski državi živečih Jugoslovancev. Znano pa je, da naši socialdemokrati v Stockholmu govorijo sicer na svojo lastno odgovornost, vendar pa so imeli, predno so odšli v Stockholm, z našimi državniki obsežne pogovore glede avstrijskih vojnih ciljev.«⁴⁸⁴

Drugače kot Koroščevo glasilo je reagiral slovenski liberalni »mladin« Gregor Zerjav, ki je tedaj bil še konfiniran v Gradcu in se še ni neposredno udeleževal dejavnosti Jugoslovanskega kluba. Pripravljal pa se je, da poseže v slovensko politiko in prav pismo, ki ga je 4. junija 1917 pisal Tumi, sodi med prva znamenja obnovljene politične pobude slovenskih liberalcev. Tumi je pisal kot odgovornemu predstavniku slovenske socialdemokratske stranke in prek njega je skušal vplivati na stališča te stranke, stališča, ki naj bi bila do programa avstrijskih nemških socialistov seveda kritična. »Stališča vašega in vaše stranke v tej smeri se do danes ni čulo,« je pisal Zerjav Tumi. »Morda s svojo kritiko odpiram odprta vrata. Če bi vas mogel v tej važni dobi le v kateri točki opozoriti, kako je ta program poguben, bi bil jako zadovoljen.«

Zerjav začenja z ugotovitvijo, da nemško-avstrijski socialisti odklanjajo geslo o samoodločbi narodov. »Ostati morajo (narodi) v dosedanjem razmerju, če bi tudi ne hoteli. V okviru nespremenjene suverenitete (dualistične) si naj narodi narodno avtonomijo pribore sami, kdaj, se ne reče, a vsekakor ne v mirovni pogodbi.« — Zerjav zavrne mnenje, da ni mogoča razmejitev med narodnimi državami. Nato razgrne položaj Slovencev v sistemu samoupravnih narodnostnih okrožij in avtonomije na osebem načelu, kakor bi ga ustvarile zamisli avstrijsko-nemške socialne demokracije in sklene: »Ko se človeku v tem pogledu stiska srce, pa vam pride stranka, od koje se je še nekaj pričakovalo, in cinično reče, da se nas tu ohranjuje, vojna naj neha brez notranje spremembe, a imate pravico — se boriti naprej. Vidite, in ker je slovenska socialna demokracija še vedno pri tej nemški — in ne morda pri češki — socialistični stranki in ker se iz molčanja da sklepati, da je govorila tudi v imenu Jugoslovancev ali vsaj tačito eonsensu — zato sem se tako razburil, da sem se osmelil in Vam pisal. — Vrzite moj vsiljivi list v kot in pustite, da izvedejo smrtno obsodbo Vašega naroda, ne da ste ugovarjali glasno — ali pa razjasnite položaj, da bo svet tudi o Jugoslovancih v Avstriji vsaj slišal, ne da so za kitajski zid okrog nje, ampak da hoče tudi naš rod biti rešen preteče smrti in večnih bojov za obstanek — na svoj način kaj storiti za civilizacijo. — Prosim, uničite pismo. In brez zamere...«⁴⁸⁵

Zerjav je izjavo nemško-avstrijskih socialdemokratov v Stockholmu zagrabil s tiste strani, kjer je bila zares najbolj ranljiva. Izrazil je željo, naj bi se tudi slovenska socialdemokratska stranka oglasila v Stockholmu

v imenu svojega naroda in upravičeno je opozoril, da bo toliko časa, dokler v teh vprašanih ne pove javne jasne besede, veljalo mnenje, da se tudi ona strinja s pogledi avstrijsko-nemških socialdemokratov.

S prvo željo je Zerjav pri slovenski socialdemokratski stranki in pri Tumi naletel na odprta vrata. Izvršilni odbor JSDS je že 2. maja 1917 sklenil, da prijavi mednarodnemu biroju v Stockholmu Henrika Tuma kot svojega predstavnika.⁴⁸⁶ 12. maja je Tuma v pismu Regentu, ki je tedaj bil v vojaški bolnici v Libenau, izrazil namen opozoriti na Slovence in njihovo narodnostno ogroženost.⁴⁸⁷

Se zdaj drži, kar je Tuma napisal leta 1934, namreč, da »še ni spisana zgodovina stockholmskega podjetja«. Še vedno je nepojasnjeno, zakaj konec koncev vendarle ni prišlo do tega, da bi slovenska socialdemokratska stranka pojasnila mednarodnemu socialističnemu odboru v Stockholmu svoje poglede in da so tako slovenski socialdemokrati med delavskimi strankami jugoslovanskih narodov ostali edini, ki tega niso storili. Nepojasnjeno je, zakaj se niso udeležili predkonference in zakaj niso, tako kot nemško-avstrijski, češki (centralisti in separatisti) avstrijsko-poljski, avstrijsko-ukrajinski, madžarski, hrvaški in bosanski socialdemokrati leta 1917 razložili svojega stališča. Ni pojasnjeno, zakaj so se usmerili le k sodelovanju na končni konferenci, ki jo je bilo pričakovati kvečjemu proti koncu leta 1917 in za katero je bilo že vnaprej zelo dvomljivo, ali se bo sploh sestala. 17. junija 1917 je kranjska deželna konferenca JSDS znova sklenila, naj se stranka udeleži konference v Stockholmu, le da je dotlej edinemu delegatu Tumi dodala še Kristana in Kopača. To je potrdila tudi seja izvršilnega odbora stranke 25. junija 1917 v Trstu. Znano je, da je kranjska konferenca sklepu pristavila, naj se omenjeni delegati udeležijo konference le v primeru, da pridejo tudi delegati antantnih sekcij. A ni bilo še opaženo, da je konferenca hkrati delegatom naročila, naj v nasprotnem primeru sestavijo posebno spomenico in jo po zaupniku pošljejo v Stockholm in da je to potrdil tudi izvršilni odbor 25. junija 1917 v Trstu. Dejstvo, da se stockholmska konferenca ni sestala, torej ni moglo biti ovira, da ne bi spomenice vzlic temu izročili. Če je ostala v Tumovem predalu in zagledala beli dan šele nekaj let po vojni, potem je to bilo v nasprotju s prvotnim sklepom.⁴⁸⁸

Ker slovenska socialdemokratska stranka ni nastopila niti na predposvetovanjih v Stockholmu maja 1917 niti ni pozneje objavila spomenice, pripravljene za mednarodno konferenco, je obveljalo tisto, na kar je opozarjal Zerjav, da bo namreč javnost sodila, da se slovenska stranka strinja z izjavami nemško-avstrijskih socialnih demokratov. Te sodbe ni moglo prav nič spremeniti tisto, kar je stalo v spomenici, saj je obležala v predalu. Javnosti so bile dostopne le priobčene izjave slovenske socialdemokratske stranke, te izjave pa so bile takšne, da so se v poglavitnih točkah, predvsem pa v točki glede odklanjanja samoodločbe narodov, ujemale s stališčem nemško-avstrijske socialne demokracije.

Deželna konferenca JSDS 17. junija v Ljubljani je glede položaja v Avstriji zahtevala demokratizacijo javnega življenja, samoupravo ljudstva, svobodno občino, samoupravne narodnostne skupine, katere naj upravljajo docela samostojno svoje kulturne in gospodarske zadeve, vse združene v zvezno državo. Ostajala je torej docela v okviru tega, kar so povedali avstrijsko-nemški delegatje v Stockholmu. Poročilo deželne

konferenca je sicer omenjalo, da je Tuma o stockholmski konferenci razpravljajal na Dunaju s sodrugi ostalih avstrijskih socialno demokratičnih strank, a ničesar o tem, kakšno stališče je pri tem v imenu izvršilnega odbora zavzel. Pozdrav v Stockholm, ki ga je ta konferenca sprejela, vsebuje le pričakovanje, da se bodo napovedane stockholmske konference udeležil predstavniki delavskih strank vseh dežela in da bodo sklenili skupno akcijo za takojšnji svetovni mir in obnovo internacionale, »katere sklepom bomo zvesto sledili.«⁴⁸⁹ Do 17. junija 1917 torej še nobene javne kritične besede glede stališč nemško-avstrijske socialne demokracije iz maja meseca.

Albin Prepeluh je leta 1934 trdil, da je vodstvo slovenske socialne demokracije — in z njim Tuma — pritrđilo naziranju dunajskih voditeljev nemško-avstrijske socialne demokracije.⁴⁹⁰ Temu je Tuma tedaj nemudoma ugovarjal. O tem, kaj naj bi slovenski delegati pravzaprav v Stockholmu govorili, pa so podatki sila pičli. Sporočilo kranjske deželne konference ni o tem povedalo ničesar. Edini drobec je v zapisniku seje izvršilnega odbora z dne 25. junija 1917, ki je sklepe kranjske konference potrđil in obenem dodal: »Izvršilni odbor nalaga delegatom, naj se zavzamejo z vso vnemo za obnovitev internacionale socialdemokratskih strank, posebej pa še za reorganizacijo avstrijske skupne socialdemokratske stranke na podlagi popolne enakopravnosti in avtonomije posameznih narodnih sekcij.«⁴⁹¹ Naročilo ne vsebuje ničesar, kar bi slovenske delegate kakorkoli spravilo v nasprotje s stališči avstrijsko-nemške socialne demokracije. Ni videti, da se bi pri tej priložnosti vnela sploh kakšna razprava o teh stališčih. A seveda je tudi to ostalo v zaupnem krogu.

Prva priložnost pojasniti pred javnostjo svoje stališče, se je ponudila ob izidu novega strankinega glasila »Naprej«, dne 15. julija 1917. V uvodni besedi je slovenska socialdemokratska stranka resnično povedala nekaj besed, ki bi se po njih dalo soditi, da se njeno stališče v vseh potankostih vendarle ne ujema s stališčem avstrijsko-nemške socialne demokracije. Izjave za obnovo internacionale in za boj mednarodnega proletariata proti kapitalističnemu družabnemu redu in proti imperia- lizmu so bile še na črti splošnega značaja stranke. Kritični značaj, ne le na račun internacionale, ampak tudi na račun dunajskega vodstva, imajo pripombe, da internacionala ni dovolj upoštevala gibanj neenakopravnih narodov: »Premalo je upoštevala internacionala, da ni odvisen družabni razvoj le od socialnih gibanj, temveč tudi od nacionalnih, da izpodbijajo dostikrat narodnostni nameni in narodnostne potrebe socialne namene in potrebe. Narod, ki še ni izvojeval vseh notranjih reform, ki so potrebne za preobrat gospodarskih razmer, zadržuje razvoj socializma.« — Temu je sledil poudarek, ki se spet močno ločuje od stališča avstrijsko-nemške socialne demokracije: socialna demokracija »se odločno zavzema za osvoboditev zatiranih narodov... , podpira z vso silo kulturna stremljenja svojega naroda. Jugoslovanska socialno demokratična stranka nikakor ne prezira dejstva, da je narodnostni obstoj slovenskega naroda ogrožen. Ker priznava to dejstvo, zato je pripravljena, da zastopa povsod in vselej one narodnostne težnje Slovencev, ki so zanje v resnici demokratične, civilizatorične, gospodarske in kulturne važnosti.« — Kot da to še ne bi bila dovolj razločna omejitev njenega podpiranja narodnostnih teženj, še posebej zatrdi: »Slej ko prej pa bo ostro nastopala proti vsakemu

šovinističnemu gibanju, ker je njej stremljenje narodov po vedno večjem napredku plemenita medsebojna kulturna tekma, a ne nizkoten boj razpaljenih strasti. Jugoslovanska socialna demokracija je prepričana, da se ukorenini le tedaj med slovenskim narodom, ki je skoz in skoz proletarski — če pospešuje razvoj njegovega šolstva in njegovih narodno kulturnih institucij, ker je dovzetno le izobraženo ljudstvo za nauke socializma.« — Po tej zelo odločni opredelitvi narodnostnega vprašanja kot zgolj kulturnega sledi zelo previdno priznanje majniški deklaraciji: »Do najnovejšega časa so prezirale slovenske meščanske stranke praktično delo za to idejo (skupno avtonomijo slovanskih narodov na jugu), šele vojna jih je dvignila iz njihovega tesnega obzorja.« Nato pa nasproti državnopravnemu cilju majniške deklaracije, ki ga ne omenja, opredeli svoj lastni program: »Jugoslovanska socialna demokracija bo delovala z vso silo za združitev jugoslovanskih narodov v avtonomno skupino in za to, da ohrani vsak od teh narodov svojo kulturno samostojnost.«¹⁹²

Uvodnik »Napreja« je dokazoval, da slovenska socialdemokratska stranka resnično ne pristaja docela na izjave dunajskega nemškega vodstva, predvsem ne na tisto njegovo zares nevzdržno stališče, da mora pač vsak sam gledati, da si svoje pravice pridobi. V poglavitem vprašanju, vprašanju priznanja pravic narodov do samoodločbe, v pojmovanju narodnostnega vprašanja kot kulturnega in s tem nedržavnega, nepolitičnega, ampak notranje državnega, pa ni bilo nobenih razlik. Pristavek o »samoodločevanju, kjer gre za smrt in življenje narodov« ni bilo mogoče razumeti kot klic po pravici do samoodločbe, ampak le kot podkrepitev zahteve po samoupravi ljudstva v nasprotju z birokratizmom.

Tuma je po svojem dvotedenskem bivanju na Dunaju v avgustu 1917, kjer se je udeležil posvetovanj v zvezi s pripravami na Stockholmsko konferenco, sestavil spomenico slovenske socialdemokratske stranke. Obsegala je 75 tipkanih strani. Do dveh tretjin jo je Tuma sam objavil leta 1925; v obsežnem izvlečku jo je podal D. Kermavner v opombah k njegovim spominom, odlomke iz spomenice je objavil »Zgodovinski arhiv KPJ« leta 1951. V celoti pa spomenica še dandanes ni objavljena, čeprav bi to zaslužila. Bistveno pa je, da ni bila objavljena v času, ko je bila sestavljena in ko naj bi govorila mednarodni javnosti o Slovencih in Slovenceem o njih samih.

V spomenici spoznamo Tumo kot človeka, ki je srednjeevropske in slovenske razmere preučeval, premišljal in ki je tisto, kar je dognal, znal tudi učinkovito povedati. Med drugim je v spomenici prepričljivo orisal, kakšna poguba čaka Slovence v primeru zmage centralnih držav. Spretno so razčlenjeni vzroki nemške in avstrijsko-nemške napadalnosti, opisana je krivda nemških državnih vrhov za vojno pa tudi solidarna odgovornost nemškega ljudstva. Prikazana je krivda Italije za vojno in temeljito so zavrnjene njene imperialistične želje na Jadranu. V zvezi z zagovorom slovenske etnične meje proti Italiji uporabi tudi pojem samoodločbe, češ italijanski imperializem žali načela pravice do samoodločevanja narodov. — V tej zvezi pogrešamo omembo londonskega pakta, če je Tuma zanj res vedel. — Spomenica označi Srbijo kot po zgodovini namenjeno voditeljico med Jugoslovani. Samoodločbo pojmuje kot avtonomijo in ponovi avstromarkistično tezo o nujnosti izločitve »kulturnega grupiranja nacionalitet potem polne avtonomije iz razrednega

boja«. Izrazi mnenje, da je sklepanje stalnega miru možno le z demokratično avstrijsko narodnostno državo. Pojem avtonomije pa dejansko prenaša na širše, tudi na politično področje, ko pravi, da bi narodnosti morale imeti v parlamentu »lastne zastopnike«, njihovi predstavniki pa bi morali sopodpisati mirovno pogodbo. Izhajajoč iz teze, da socialna demokracija ne more biti brezbržna do mirovnih problemov, nastopi polemično proti trditvi avstrijskonemških socialdemokratov iz maja v Stockholmu: »Posebno tudi ni res, da je stvar posameznih narodnosti, naj si svojo avtonomijo pribore iz lastne sile. V vseh evropskih državah je položaj tak, da so male nacionalitete popolnoma v rokah vladajočih narodov. Pridobitev avtonomije za vse narodnosti je torej naloga celotne internacionalne socialne demokracije.«

Četudi bi bila spomenica v svojem času objavljena, bi stopnja njene kritičnosti do nemškoavstrijskega socialdemokratskega vodstva po vsej verjetnosti ne zadovoljila tistih ljudi v slovenski socialni demokraciji, ki so čutili, da stranka mora opredeliti svoje stališče do narodnega gibanja in ki so hkrati menili, da je slovenski problem političen in da ga je treba rešiti s političnim, državnim zedinjenjem z drugimi jugoslovanskimi narodi. To so bili predvsem izobraženci, a tudi samorastniki kot Albin Prepeluh. A ker ni prišla na dan niti takšna spomenica, se je poleti 1917 tem raje začela razvijati polemika med to opozicijsko »socialistično mladino«, in na videz še enotnim strankinim vodstvom s Tuma vred. Morda je res kateri od »socialistične mladine« hkrati z opozicijsko odločitvijo zavrgel tudi svoj socialistični nazor, poglavitno pa je bilo vendarle to, da ta »mladina« ni mogla več prenašati nedejavnosti stranke v narodnem vprašanju. Po svojih mislih socializma ni zavračala, a čakati z narodno osvoboditvijo, ki je bila pereča, na tisti dan, ko bi mednarodni proletariat daroval Slovincem revolucijo, za nameček pa še narodno (kulturno) svobodo, ni hotela. Njena opozicija je izražala dejstvo, da ta problem za delavsko gibanje v resnici obstaja, a pokazala je istočasno, da tudi »mladina« ni bila sposobna najti kakovostno nove rešitve, ampak da je le krenila po bližnjici, k sodelovanju v deklaracijski fronti pod vodstvom meščanstva. Načelen nasprotnik te bližnjice je bil Tuma. On pa v boju za narodnostno osvoboditev ni videl družbene energije, ki bi mogla proletariatu podeseteriti moči, ampak je v njem videl oviro na poti k socializmu, nekaj kar dozdevno zedinjene socialdemokratske stranke razdružuje in jim preprečuje izvršitev njihove prve naloge — socialistične revolucije.

Vodstvo stranke, ki je tedaj že bilo popolnoma pod vplivom Antona Kristana, v resnici ni imelo tako načelnih razlogov, ker se z revolucionarnimi nameni dejansko ni ukvarjalo. Toda od oktobra 1917 do aprila 1918 se je še zdelo, da stojita Kristanovo vodstvo in Tuma trdno na enem stališču. X. strankin zbor 25. in 26. decembra 1917 v Ljubljani je v tem duhu še sprejel za svoja stališča, ki jih je oblikoval Tuma. Glede majniške deklaracije je tako izjavil, da »jo pozdravlja kot prvi enotni in politični izraz združenih meščanov in kmetov za važno politično idejo, katero je razredno organizirano delavstvo že leta 1909 o pravem času, na pravem mestu ter v pravi obliki izreklo ob polni indiferentnosti vse jugoslovanske javnosti«. ⁴⁹³ Vsa priznanja, ki jih je dal deklaraciji in deklaracijskemu gibanju, pa niso ničesar spremenila na dejstvu, da stranka sicer poudarja tivolsko resolucijo, ne poskusi pa ničesar za njeno uresničevanje. Navidez

je to bilo zaradi računa na možnost revolucionarne razrešitve družbenih problemov v sodelovanju s proletariatom drugih narodov (tako je upal Tuma), v resnici pa je za vodstvo stranke to bila taktika. In ta taktika se je končala s tem, da je tudi stranka krenila po bližnji »socialistične mladine« in se postopoma približevala deklaracijskemu in jugoslovanskemu gibanju pod vodstvom meščanstva, dokler se mu ni ob koncu vojne docela pridružila.

»Socialistična mladina« ni razrešila perečega vprašanja o razmerju delavske stranke do narodnega gibanja. Rešila je svoj osebni, moralni problem s tem, da se je pridružila gibanju svojega naroda, takšnemu, kakršno je bilo, takšnemu, kakršno ga je oblikovalo in vodilo slovensko meščanstvo. Ne gre pa prezreti, da je v deklaracijskem gibanju »mladina« imela pomembno vlogo: vnašala je vanj odločnejšo in demokratičnejšo smer. Zagovarjala je ideje, ki jih je zgodovina potrdila šele pozneje. To je bila predvsem zamisel Jugoslavije kot federacije enakopravnih narodov.

Tumi ne gre odrekati priznanja, da je svojo politično zamisel zidal na računu, da bo do revolucionarnega nastopa delavskih strank resnično prišlo. A moral je postopno spoznavati, da ne v krogu izvršilnega odbora JSDS ne pri vodstvu nemškoavstrijskih socialdemokratov na Dunaju ne najde zanesljivih opor. Znamenja so se mu kazala že zgodaj. Ko je po lastnem zatrdjevanju konec leta 1916 nastopil v izvrševalnem odboru z zahtevo, na slovenska socialna demokracija »krene na lastna samostojna in radikalna pota«, je že doživel odpor. Podobno so mu tovariši iz izvršilnega odbora avgusta 1917 na pripravljani konferenci za Stockholmski kongres na Dunaju onemogočili, da bi se kritično lotil desničarskega dunajskega vodstva in mu željo »totalno spridili«. ⁴⁹⁴ A spridili so mu le priložnost, da bi svojo kritiko izrekel na zaupnem zborovanju. Tudi on pa se ni odločil, da bi jo izrekel glasno, v javnosti; a če že, potem zelo blago, kakor je bilo videti v njegovem referatu na X. strankinem zboru. Ker tudi izvršilni odbor JSDS — iz drugih razlogov — kritike dunajskega vodstva ni načeval, je bila s tem dodatno utrjena podlaga za odborovo enotnost s Tumo. Šele tedaj, ko je v začetku marca 1918 izvršilni odbor prvič dopustil v nekem članku kritiko ravnanja nemškoavstrijskih socialdemokratov, ko so ti v državnem zboru glasovali za proračun, je prišlo do prve občutne razpoke v dozdevni strnjivosti. ⁴⁹⁵

Kritični članek je menda bil prvi »poskusni balon za spremembo politične smeri socialdemokratskega vodstva« in je zanj najverjetneje dal pobudo Kristan sam. ⁴⁹⁶ Zgodovina politike izvršilnega odbora JSDS od prvih mesecev leta 1918 do konca vojne je zgodovina približevanja jugoslovanskemu gibanju, enotni vsenarodni fronti pod vodstvom meščanskih strank. To je bil razvoj, ki je pustil razočaranega Tumo ob strani in ki je budil tudi nejevoljo številnih delavskih aktivistov stranke, ki so se čutili opeharjene za pravo delavsko, socialistično revolucijo snujočo in pripravljajočo stranko.

Po oktobrski revoluciji v Rusiji so sprva nekatera znamenja zbudjala upanje, da bo tudi avstrijsko-nemška in ob njej slovenska ter italijanska tržaška socialna demokracija, storila tisto, kar so si želeli Tuma in mnogi drugi v delavski stranki, namreč, da bo krenila »na lastna samostojna in radikalna pota«, na pota revolucije. Prirejanje mirovnih shodov v delavskih centrih v podporo mirovne politike boljševiške vlade in kot pritisk

na avstroogrsko vlado je naznanjalo dozdeven začetek nastopa proletariata kot političnega dejavnika, ki hoče obračunati z vojno in z vlado, ki vojno vodi, navsezadnje pa tudi s sistemom, ki vojno poraja. Tudi na slovenskih tleh je to gibanje dobilo močan zamah. Ko je Tuma na X. strankinem zboru ob koncu leta postavil v prvo vrsto račun na mednarodno revolucionarno akcijo proletariata, je potemtakem imel nekaj opore v dejanskem razvoju. In res se je komaj dva tedna pozneje začelo tisto znamenito stavkovno gibanje na Dunaju, v Dunajskem Novem mestu, v industrijskih centrih Gornje Štajerske pa tudi na Madžarskem, ki je ustvarilo položaj, za katerega avstrijski zgodovinar Rudolf Neck pravi, da je to bila prva resnično revolucionarna situacija v podonavski državi od marčne revolucije leta 1848 sem.⁴⁹⁷ A prav ta revolucionarni položaj je postavil vodstva strank, v prvi vrsti nemško-avstrijske, a tudi slovenske socialne demokracije pred neizprosno preskušnjo. In znano je, da so ta vodstva storila vse, da bi stavkovno gibanje zavrla in speljala v neškodljive vode.

Paulova objavlja poročilo, ki ga je češki tajni odbor dobil o sestanku nemških, poljskih, slovenskih in madžarskih socialdemokratov, ki naj bi bil 13. januarja 1918 na Dunaju in kjer je V. Adler dal v razpravo vprašanje, ali naj se stavka razvije v revolucionarno smer ali ne. Poročilo pravi, da je sam izrazil mnenje, da čas za revolucijo še ni zrel. Kar je na poročilu zanimivega, pa je, da trdi, da so slovenski socialni demokrati priporočali, naj bi socialna demokracija »šla z narodom«, a da je njihov predlog bil zavrnjen. Prevladalo je mnenje, da se v danem trenutku ne da storiti nič drugega kot politične korake za demokratizacijo Avstrije.⁴⁹⁸ Po tem poročilu bi torej slovenski socialdemokratski predstavniki bili edini, ki so priporočali revolucionarni razvoj. Ali je poročilo pristno? In če je, kdo bi to bil? Ali morda Tuma, ki se je nekaj dni pozneje udeležil sestanka Bauerjeve levee na Dunaju? Ne glede na ta vprašanja je odločilno, da je izvršilni odbor Jugoslovanske socialdemokratske stranke ravnal v smislu stališč Adlerjevega in Rennerjevega krila avstrijsko nemške socialne demokracije za pomirjenje stavke, da je vplival, da se stavka ne bi razširila tudi na slovenske dežele in da je v tem duhu izdal 25. januarja 1918 oklic slovenskemu delavstvu. In ta oklic je sestavil Tuma.⁴⁹⁹ Tako kot za avstrijskonemško socialno demokracijo, pomeni januarska stavka tudi za vodstvo slovenske socialdemokratske stranke dejansko odpoved od revolucionarne usmeritve. Približevanje vsenarodni fronti je le logična posledica te odpovedi in je odslej le še vprašanje postopka, kako pridobiti za delavsko birokracijo boljše politične koneesije in položaje v zamenjavo za »uslugo«, da se stranka pridružuje deklaracijskemu, jugoslovanskemu gibanju.

Na jugu avstrijske državne polovice so bile stavke samo v Trstu, v Miljah in v Pulju. Slovenski delavci v Trstu in Miljah so nastopali solidarno z italijanskimi, delavski svet je izdajal tedaj posoben vestnik tudi v slovenskem jeziku (»Sporočila delavskega sveta«). O stavki je »Edinost« 31. januarja 1918 izražala mnenje, da ima kot veliko ljudsko gibanje za mir širši pomen kot zgolj ozko socialdemokratsko strankarski.⁵⁰⁰ V Ljubljani se je ob ponehavanju stavke na Dunaju in drugod sestel shod delavskega društva »Bodočnost« (20. januarja 1918). Poročilo vladnega predstavnika o shodu govori o nabito polni dvorani Mestnega doma, da so številni udeleženci morali ostati zunaj.

Prvi govornik Josip Kopač je najprej omenil velike delavske nastope zadnjih dni in dejal, da je potek mirovnih pogajanj v Brestu-Litovskem prisilil delavstvo, da se oglasi k besedi in da nastopi z vso odločnostjo za končanje strašne morije. V vsej Avstriji delo miruje. Danes mora tudi jugoslovanska socialdemokracija zavzeti stališče do stavke. Za njim je nastopil Anton Kristan. Govoril je o pogajanjih v Brestu-Litovskem in ugotovil, da zmage v vojni ne more biti in da se je treba zavzeti za sporazumen mir. Prebral je oklic dunajskega delavstva proti postopkom nemškega predstavnika Hofmanna. Povedal je, da je v Trstu delavstvo nastopilo proti vladi. Zavzel se je za to, da se odstrani absolutistični režim, poglavitna zahteva pa je mir. »Delavstvo hoče mir, toda hoče mir brez aneksij in kontribucij. Alzacija in Lotaringija, Bosna in Hercegovina so svarilni primeri aneksijske politike. Delavstvo hoče mir kot ga predlaga Rusija. Rusija noče nikogar posiljevati, zavzema se za pravico in enakopravnost in za samoodločbo vseh narodov. Geslo delavcev je: dovolj morjenja, živel mir sporazuma, mir brez aneksij in kontribucij.«

Poročilo govori o strastnem razburjenju navzoče množice in o tem, kako sta na poziv vladnega predstavnika Petejan in Kristan nastopila pomirjevalno. Najbolj učinkovit je bil Kristan, ki je »udeležence skušal prepričati, da se delavstvo lahko z mirnim in možatim obnašanjem bolj uveljavi kot pa s pobalinskimi izpadi, ki so orodje drugih strank. Namigoval je na nedavne demonstracije srednješolcev pred »Resnico«. Najbolj pa je Kristan pomiril množico s sporočilom, da bo v torek dopoldan novo zborovanje, kjer bo strankino vodstvo poročalo o uspehu svojih korakov pri vladi. Udeležba na torkovem shodu bo po naravi stvari pomenila začetek stavke v tukajšnjih obratih.« — Poročilo nadalje govori o očitnem razpoloženju navzočih za demonstracije in za štrajk. Govorniki so jih pomirjali, posebej je storil to Kopač za tiste, ki so ostali zunaj.

Shod se je razšel mirno.^{500a} Vzlic temu je deželni predsednik Attems poročal na Dunaj zelo zaskrbljeno in trdil, da je položaj resen, da je razburjenost velika in nevarnost stavke neposredna. Zlasti jo hočejo železničarji, čeprav jih je Kopač miril, češ za to bo še čas. Attems je predlagal militarizacijo železnic. Dunajsko notranje ministrstvo pa je sprejelo mnenje državne policije, da je bolje počakati z militarizacijo železnic in videti, kaj še bo. Zdaj bi to utegnilo le škoditi, saj se delavstvo že začenja pomirjati. Pričakovati je, da se bodo delavci na Kranjskem ravnali po delavstvu na Dunaju in Spodnji Avstriji.

Deputacija delavskega shoda, vodil jo je Anton Kristan, se je naslednjega dne res oglašila pri deželnem predsedniku Attems, pritožila pa se je predvsem zaradi preskrbe in zaradi razmer v militarizirani tovarni Maks Samassa. 22. januarja je bil nov shod v Mestnem domu in deputacija je poročala, kakšen odgovor je dobila od deželnega predsednika. Petejan je delavcem nato priporočal, naj delo nadaljujejo. Seveda pa se morajo paziti, da jih vlada ne bo prevarila; zato bodo skrbeli, da se vladne obljube spremenijo v dejanja. Kristan je zagotovil pomirjevalno, da bo avstrijska socialna demokracija vse, kar se bo dogajalo, spremljala z Argusovimi očmi in gorje vladi, ki bi se predrznila prelomiti dano besedo. Predsednik Attems je poročilo o shodu končal z ugotovitvijo, da štrajkov na Kranjskem ni bilo in da sta se obe zborovanji mirno razšli.⁵⁰¹ Bojno razpoloženje

slovenskega delavstva se je izteklo v pesek ob pripomoči njegovih voditeljev.

Po teh dogodkih se je politika izvršilnega odbora JSDS pod vodstvom Antona Kristana začela postopoma približevati deklaracijskemu gibanju. Ni izključeno seveda, da so takšno usmeritev pospeševale tudi okoliščine v mednarodnem razvoju, predvsem morda novica, da je londonska konferenca antantnih socialističnih strank v dneh 21. do 23. februarja 1918 sprejela razbitje avstroogrske države. Memorandum londonske konference je objavil zagrebški tisk in baje se je pod njegovim vplivom socialdemokratska stranka Hrvatske in Slavonije odločila za sodelovanje na sestanku slovenskih, hrvatskih in bosanskih strank v Zagrebu 2. in 3. marca o koncentraciji.⁵⁰²

Prav v dneh objave londonskega memoranduma se je 26. februarja 1918 na pobudo Tume sestal širši izvrševalni odbor stranke in bržčas sprejel predloge, ki jih je Tuma oblikoval 6. februarja v zvezi s pričakovanjem povabila stranki k sodelovanju v Narodnem svetu. Predlogi so vsebovali naslednje tri točke: »1. Iz majske deklaracije je izločiti pridržek hrvatskega in habsburškega prava ter sprejeti enostavno formulo enotne državne organizacije Slovencev, Hrvatov in Srbov na skupnem etnografičnem in gospodarskem ozemlju s polno demokratično organizacijo in kulturno samoupravo posameznih delov Slovencev in Srbo-Hrvatov. — 2. Stranka stoji na internacionalnem, revolucionarnem razrednem stališču, ker vidi v tem edino mogočnost, priti do lastne državne skupnosti jugoslovanske skupine, in posebej, ker vidi v tem garancijo polne samoodločbe narodov sploh in Slovencev posebej. — 3. Jugoslovanska socialdemokratska stranka na podlagi demokratičnih načel lahko sodeluje od slučaja do slučaja pri vseh onih problemih, ki se tičejo osnove jugoslovanske samovladne države in skupnega gospodarskega in kulturnega stremljenja.«⁵⁰³ Vsekakor gre za poskus izoblikovati kompromisno podlago, ki naj bi omogočila stranki sprejem »popravljen« majniške deklaracije, a vendarle ohraniti ji samostojno stališče. Iz besed tega poskusa ne veje kaka pripravljenost zgrabiti stvar narodne samoodločbe v svoje roke, ampak bolj pripravljenost sprejeti nekaj, kar je postalo neogibno.

Prijateljski sestanek predstavnikov vseh strank 23. marca 1918 ob izročitvi 200 000 ženskih podpisov za deklaracijo predsednika Jugoslovanskega kluba je bil prvo vidno znamenje spremembe stališča slovenske socialdemokratske stranke. Udeležil se ga je Anton Kristan, čeprav le v imenu uredništva »Napreja«. V govoru pa je izrecno sprejel pravico narodov do samoodločbe in priznal je slovensko, jugoslovansko vprašanje kot politično, državno vprašanje.⁵⁰⁴

Posebnega pomena za čustveno mobilizacijo slovenskega javnega mnenja, posebno še za rast simpatij za »socialistično mladino« in njene zahteve, je bilo znamenito predavanje Ivana Cankarja »Očiščenje in pomlajenje« 20. aprila 1918 v »Ljudskem odru« v Trstu. O predavanju in njegovih okoliščinah, poprejšnjih in poznejših, je napisanega precej; v zadnjem času tudi knjiga.⁵⁰⁵ Omejimo se na to, da ponovimo tisto, na kar ta knjiga z vso upravičenostjo opozarja: Cankar je v predavanju v zagovoru »socialistične mladine« izrazil misel, ki je ta »mladina« ni imela in ki je njegova lastna. Izrazil je misel zgodovinskega pomena, da je slo-

venski delavski razred poklican, da on reši slovensko narodno vprašanje, da on zbere moči slovenskega ljudstva in jih vodi v tem boju.⁵⁰⁶

Cankarjevo predavanje je tedaj in pozneje v javnosti veljalo kot podpora zahtevi opozicije v Jugoslovanski socialdemokratski stranki, naj se stranka pridruži deklaracijskemu gibanju. Sirok odmev so imele Cankarjeve besede: »Tako so mislili mladi socialisti in zmotili so se! Stranka je zamrmrala v svojem glasilu in mrmra še zmerom, da je treba najpoprej demokratizacije in socializacije avstrijske monarhije ter Evrope z okolico vred, potem šele da se bo dalo govoriti o jugoslovanski državi.« Te besede, kot da so bile naslovljene na Tuma in njegove zadržke.

Odmevnost Cankarjevega predavanja je pripomogla k temu, da je na prvomajskem slavlju v Mestnem domu v Ljubljani Josip Kopač temperamentno nastopil za poseg delavstva v narodno gibanje. Uradna resolucija o tem sicer ne govori, a Cankar je Kopačev nastop v polemiki proti Antonu Kristanu pozneje povzel takole: »Tisto namreč sem povedal, kar je z drugačnimi, le še bolj temperamentnimi besedami izjavil sodrug Kopač ob majskem slavlju v Mestnem domu ljubljanskem: da bije zdaj usodna ura za ves celotni slovenski narod! Da mora zdaj biti organizirano delavstvo na slovenskem jugu pripravljeno na vse! Da je ono, prav ono poklicano stopiti na fronto v boju za samostojno, neodvisno državo.«⁵⁰⁷

V mesecu maju je bil izvršen odločilni primik socialdemokratske stranke k deklaracijskemu gibanju. Vodstvo JSDS ga je pred lastnim članstvom opravičevalo predvsem z moralnim faktorjem, da mora tudi delavstvo spričo obnove nemškega kurza in vladnega zatiranja deklaracijskega gibanja, ki se je prav tedaj odkrito začelo, biti solidarno v obrambi naroda in njegovih demokratičnih svoboščin. Anton Kristan je prvič sodeloval kot govornik na deklaracijskem shodu — že prepovedanem pod prostim nebom — v Vižmarjih 5. maja. Jugoslovanska socialdemokratska stranka je 27. maja nastopila skupno s klerikalno in liberalno v izjavi ob cesarjevem sprejemu nemških in nemškutarskih predstavnikov iz slovenskih dežel.

Po Kopačevem prvomajskem govoru in njegovem povzetku v »Napreju« tudi Tuma ni mogel več dvomiti. 10. maja 1918 je v pismu uredništvu »Napreja« sporočil, da preneha biti njegov sotrudnik in je med drugim zapisal: »Konečno protestiram proti nacionalnemu oportunistu, ki se je jel kazati v stranki in je stopil z izjavo sodruga Kopača očitno na dan — proti jasnim sklepom strankinega zbora in izvršilnega odbora in to sedaj — ko se polom deklaracije bliža z naglimi koraki. Mar-li hoče socialdemokratska stranka kot privesek nacionalističnih odgovarjati za posledice šovinistične, brezmiselne politike — ter pojde na cesto?«⁵⁰⁸ Tuma je položaj zmotno ocenjeval. Menil je, da se bo deklaracijsko gibanje pod vladnim pritiskom zlomilo.

Protesti so prihajali tudi iz vrst delavskih aktivistov stranke. Značilno je pismo V. Kermolja, ki ga je 31. maja poslal iz Celovca uredniku »Napreja« Petejanu. V njem pravi, da bi rad kaj pisal proti približevanju stranke »narodnjaškemu morju, ... ali ko vidim, da je vse pijano za jugoslovansko državo, ostane vse brezuspešno ... Nekdaj se je vedno poudarjalo, da smo najprej socialisti in šele potem pride na vrsto narodno vprašanje, kakor pa v zadnjem času cela stvar izgleda, smo tudi mi na naš prapor napisali: Živela jugoslovanska država! Cobal je še dodal:

‚svobodna‘. Država, kateri naj bi vladali Jegličiči, Sušteršičiči, Tavčarji, Rybaři in podobni ljudje, naj bi bila svobodna?... Takozvana slovenska socialistična ‚Omladina‘ se danes na debelo smeje, ker nehote je stranka dospela tja, kamor je ‚Omladina‘ prvotno hotela...⁵⁰⁹

Cankarjeva kritika socialdemokratske stranke je vzbudila, kot znano, ne le ugovore užaljenih voditeljev stranke, ampak tudi ugovore njenih delavskih aktivistov. To je Cankarju gotovo dalo misliti. Dejstvo, da je stranka ravno v mesecu maju, po že navedenih besedah V. Kermolja, »dospela tja, kamor je ‚Omladina‘ prvotno hotela«, pa mu je gotovo olajšalo odločitev, da nastopi še z enim, s svojim »spravnim« predavanjem 1. junija 1918 v Ljubljani. S tem predavanjem je Cankar res pokazal, da se od stranke ne ločuje. A gotovo je tudi pomembno, da se Cankar s tem predavanjem ni odrekel tisti misli, ki je v njegovem tržaškem predavanju bila najznamenitejša: misli, da je delavski razred po zgodovini poklicani voditelj naroda in bo njegovo vprašanje razrešil. Prav v tem smislu so iz Cankarjevega ljubljanskega predavanja pozneje, posebno še med narodno-osvobodilnim bojem, ko je revolucionarna delavska stranka dejansko postala vodilna moč naroda, tolikokrat ponavljali znameniti stavek: »Na meni, na mojih plečih, na plečih delavca-proletarca, sloni bodočnost slovenskega naroda, naroda-proletarca!«

Izvršilni odbor JSDS je 4. junija 1918 še posebej protestiral proti uvedbi nemškega kurza in proti zagroženim preganjanjem jugoslovanskega gibanja in poudaril, »da smatra za svojo dolžnost, da v sedanjem času, ko vlada preti celemu narodu s persekucijami in preganjanji, odločno in jasno pove tako v svojem časopisju kakor na shodih, da se jugoslovanski proletarijat v bistvu strinja z ostalim narodom...« In povedal je tudi še čisto konkretno: »Glede ustanovljenega Narodnega sveta izjavlja celokupni izvrševalni odbor, da Jugoslovanska socialno demokratična stranka ne vstopi v Narodni svet, pač pa ne odklanja sodelovanja, pridržuje si za izvršitev sprejetih sklepov povsem prosto roko.«⁵¹⁰

O sodelovanju v gibanju za samoodločbo so govorili tudi sklepi vse-slovenskega delavskega dneva, 28. julija 1918 v Ljubljani. Ponovili so trdno voljo po »združitvi našega troimenskega naroda v lastno demokratično državo«. Govorili so tudi o mejah Jugoslavije in postavili načelo sporazumnega dogovora s prizadetimi narodi, načelo samoodločevanja in plebiscita in izrazili željo, da bi italijanski in nemški socialisti o tem povedali svoje mnenje in stopili v dogovor z JSDS. Končno so se načelno izrekli za samostojni politični nastop stranke, a ker »ne morejo izključevati v tej izvanredni zgodovinski dobi eventualne potrebe skupnega nastopa z vsemi drugimi strankami v narodu, prepuščajo v takem slučaju uravnavanje strankine taktike izvrševalnemu odboru odnosno strankinemu zboru, ki se naj po potrebi nemudoma skliče ob pričetku petega leta vojne.«⁵¹¹

Predstavniki stranke so se udeležili ustanovnega shoda za Narodni svet, niso pa še vanj stopili, mesta v njem so jim bila pridržana.

Ta »zibajoča, gugajoča politika brez ciljnih tavanj«, kakor jo je tedaj imenoval njen kritik France Milost, je zbudila še nove ugovore. Značilno je pismo Antona Jernejčiča iz Trsta z dne 18. avgusta 1918: »Vest, katero sem zvedel potom časopisja, da ste se udeležili ustanovnega shoda Narodnega sveta, najsi bodi že v eni ali drugi formi, me je popolnoma iznenadila,

ker ste s tem kršili smisel sklepa celokupnega izvrševalnega odbora, po katerem vas gotovo nihče ne pooblašča, da se udeležite enakih parad. Nekoliko političnega značaja se bi vendar lahko zahtevalo od vas, ker drugače nam morajo biti razni Golouhi ljubši, ker so vsaj odkritosrčni. Prehitro je iz vas izginil vladajoči duh vseslovenskega delavskega shoda, ki bi moral biti merodajen kot navodilo celokupnega slovenskega proletariata. — Pomisli, da če se tako nepotrebno bližaš za en korak k buržuaziji, se gotovo za tri odstraniš od celokupnega mednarodnega proletariata . . .⁵¹²

Zadnja stopinja na poti, ki jo je vodstvo JSDS začelo v prvih mesecih leta, so sklepi slovenskih in hrvaških delegatov na jugoslovanski socialistični konferenci v Zagrebu 6. oktobra 1918. Ti sklepi postavljajo v prvo vrsto boj za jugoslovansko državo, kajti »nacionalno državo je namreč smatrati kot predpogoj za uspešnejši razredni boj.« — Praktični sklep konference je bil, da »stranka sodeluje v Narodnih svetih oziroma v Narodnem odboru skupno z ostalimi strankami v narodu SHS v vseh točkah, ki ne nasprotujejo socialističnim načelom.«

Sklepom je že v naprej pismeno ugovarjal Tuma, na konferenci sami pa jim je med navzočimi slovenskimi predstavniki nasprotoval Ivan Regent. Toda on ni imel glasovalne pravice, ker je bil povabljen le osebno. Proti vstopu v narodne svete so se izrekli tudi predstavniki socialdemokratske stranke Bosne in Hercegovine. »Tako po glasovanju so tisti, ki so bili za vstop v Narodno veče, odšli k Pribičeviću, da mu naznanijo veselo novico,« se spominja I. Regent.⁵¹³

Proti politiki razrednega sodelovanja, ki jo je od maja 1918 vodil izvršilni odbor JSDS, je bilo ves čas čutiti odpor levice. Toda do ločevanja v strankinih vrstah tedaj še ni prišlo. To se je zgodilo šele po vojni, prav kmalu na zasedenem Primorskem, v jugoslovanski Sloveniji pa nekoliko pozneje. In tedaj so mnogi iz nekdanje »socialistične mladine« bili med aktivisti internacionalistične, revolucionarne levice. Ne vsi. Tudi ne Albin Prepeluh, ki je bil spet spoštovani in vodilni član JSDS ter je kot njen predstavnik postal poverjenik za socialno skrbstvo v deželni vladi za Slovenijo. Ta razhod v »mladinskih« vrstah po vojni opozarja, da taktika vodstva JSDS že v odločilnem mesecu maju 1918 stranke ni vodila v tisto smer, ki jo je večina »mladine« pravzaprav želela.

DEKLARACIJSKO GIBANJE IN LONDONSKI PAKT

Deklaracijsko, jugoslovansko gibanje pod vodstvom slovenskih meščanskih strank se je viharno razvijalo kot enotna politična fronta Slovencev, vzlie temu, da se je to vodstvo izogibalo, da bi gibanju dalo večji pospešek in probojnost z apelom, četudi najprevidnejšim, na socialno revolucionarne nagibe množice. Politično bistro misleči ljudje, ki pa se niso hoteli predati »sproščenemu razmahu brezmejnega evforičnega optimizma« — tako je polet deklaracijskega gibanja označil D. Kermavner — so že zgodaj presodili, da to gibanje vodi k ciljem, ki so uresničljivi le z razbitjem habsburškega državnega okvira.

Takega mnenja je bil tedaj Henrik Tuma in se tudi ni pomišljal, da bi ga javno povedal, čeprav nasilen nastop habsburškega državnega aparata proti veleizdajalskemu početju še nikakor ni bil izključen. 4. februarja 1918 je priobčil svoje spoznanje, »da so majniške deklaracije (Jugoslovanskega kluba in Češkega svaza) oprte le na eventualno zmago antante ali pa na notranjo revolucijo«. Ker meščanstvu takih revolucionarnih namenov in sposobnosti ni prisojal, je v vsem svojem pisanju, ki je z njim skušal delavski stranki opredeliti samostojno razredno stališče do deklaracijskega narodnega gibanja, opozarjal na temeljno kočljivost druge možnosti za zmago deklaracijskega gibanja, na kočljivost zmage antante. Opozarjal je, da pomeni zmaga antante tudi zmago Italije in njenih osvajalnih želja po slovenskem in hrvaškem ozemlju na vzhodni obali Jadrana. Opozarjal je na dejstvo, da je antantni vojni cilj ravno razkosanje slovenskega narodnostnega ozemlja. To nalaga Slovenceem skrajno previdnost.

Slovenska meščanska politika se za njegova opozorila ni zmenila in v javnosti ni razpravljala o italijanski nevarnosti. To dejstvo je posebno poudaril D. Kermavner in prepričano zapisal, da je množično deklaracijsko gibanje sploh bilo možno »le ob molku o preteči nevarnosti za primorske Slovence«, da je vodstvo gibanja zato o tej nevarnosti zavestno molčalo, »da ne bi kakšni dvomi ... povzročili kakšne razpoke v vsenarodni strankarski koncentraciji«. ⁵¹⁴

Glede na strašno izkušnjo z italijanskim imperializmom, ki so jo Slovenci doživeli po zmagi antante in po porazu habsburške monarhije, so tedanja Tumova opozorila in ob njih postavljena trditev D. Kermavnerja še kako potrebne premisleka in raziskovanja. Gre za morda najbolj kočljivi problem v gibanju Slovencev za narodno samoodločbo v času prve svetovne vojne.

Kermavnerjeva trditev, da se je slovenskemu meščanskemu vodstvu zdelo »politično priporočljivo mižati pred to nevarnostjo, da se ne bi

začeli razhajati v dve vrsti«, je logičen del njegove teze. V okviru te teze bi obe vrsti, ki bi se naj v nji razcepili slovenski narodnjaki, bili takšnile: na eni strani tisti, ki bi vztrajali v zahtevi po slovenski samoodločbi in državnosti, ne oziraje se na vse nevarnosti, ki tej državnosti grozijo, na drugi strani tisti, ki bi zaradi rešitve primorskih Slovencev pred italijansko nevarnostjo bili pripravljene od takšne zahteve odstopiti in iskati ozemeljski celotnosti Slovencev zavetja še naprej v okviru habsburške države. Z drugimi besedami, cepitev v tiste, ki na majniški deklaraciji vztrajajo neomajno, in v tiste, ki habsburško državo še vedno sprejemajo takšno, kakršna pač je, to je tudi dualistično in Slovence iz reševanja jugoslovanskega vprašanja izključujočo, torej v tiste, ki od majniške deklaracije odstopajo.

Dejstvo pa je, da je v času, ko se je deklaracijsko gibanje najmočnejše razmahnilo, od konca 1917 do pomladi 1918, ravno takšna diferenciacija bila že izvršena! Sušteršič in njegovi prvrženci, ki so deklaracijo kot brezpogojno zahtevo zavračali v imenu interesa celokupnosti habsburške monarhije, so bili že izolirani in to brez bistvene škode za strnjeno vsenarodnega gibanja. Kermavner zato svojo tezo nadaljuje v drugi smeri. Obe vrsti, ki bi se naj vanju začeli Slovenci razhajati, bi po njegovem bili tile: »V eni bi bili tisti, ki bi poudarjali osamosvojitve nerazkosanega naroda v okviru ohranjenega neporaženega državnega sklopa, v drugi pa tisti, ki bi na temelju — prav toliko prijetnih kolikor neutemeljenih — antantofilskih iluzij zavračali vsakršno zaskrbljenost.«⁵¹⁵

Kaj to pomeni? Tudi Kermavner poskusi opredeliti obe vrsti, ki naj bi se vanju deklaracijsko gibanje v primeru resne razprave o italijanski nevarnosti razcepilo: Prvi so tisti, »ki so bili prav tako radikalno za to, da preneha tuja oblast nad Slovenci in drugimi avstroogrskimi Slovani, a bi bili radi hkrati odvrnili kremplje druge tuje oblasti, ki je kot sestavni del antante vojne koalicije segala po slovenskem Primorju«. Ta skupina ima še eno značilnost: ni namreč hotela »v nobenem primeru veljati za pristaše osovraženega državnega sklopa«. Druga vrsta so »antantofili, ki prvih ne bi mogli prepričevalno zavračati«. Kermavner še pravi, da so prvi kot drugi habsburški državi že »šteli dneve«, torej bili prepričani o njenem neogibnem propadu.

Takšna opredelitev dileme in možne diferenciacije, ki bi nastala ob resni razpravi o italijanski nevarnosti, je sicer domiselna, vendar bolj zgrajena na želji kot dejstvih. Avtor je to sam občutil, ko je bralcu zagotavljal: »Noben vir nam ne more odkriti, kako so se politično razmišljajoči Slovenci porazdeljevali med oboje, a če hočemo upoštevati razpon slovenske politične misli pred koncem prve svetovne vojne, moramo priznati obstoj obojih in se posloviti od poenostavljene krive predstave, da je vse obračanje Slovencev od tuje vladavine in njene vojne, ki so ju bili tako-rekoč vsi vprek siti do grla, že pomenilo tudi željo po zmagi antante in iz nje izvirajoče prepričanje, da je ta zmaga že odločena.«

Slovo od »poenostavljene krive predstave,« da je vsakršno narodno-osvobodilno prizadevanje Slovencev že bilo tudi antantofilstvo, je seveda nujno vsakomur, ki ga je doslej gojil. Kermavner bi svojo misel morda bolje raztolmačil bralcu, ko bi stvar prijel z druge strani, da namreč nikakor ni bil vsakdo, ki si zaradi neokrnjene osvoboditve Slovencev tedaj ni želel zmage antante in ki si je osvoboditev mogel zamisliti v reformi-

ranem sklopu obstoječe države, zaradi tega že bil avstrofil, avstrijakant, pristaš nemške zmage ali kaj podobnega. Resnično, ni nujno da bi to bil. Kermavnerju gre zasluga, da je opozoril, da je tudi v slovenski meščanski politični misli tedaj zelo obrobno tlelo upanje, da bi bilo mogoče Avstrijo reformirati s pomočjo novih političnih sil, predvsem avstrijske socialne demokracije. Če to upanje ni bilo večje, potem tega najbrž ni bila kriva kako posebno velika simpatija za uresničevanje imperialističnih vojnih ciljev Anglije, Francije in Italije (Rusija je bila že izločena), ampak predvsem to, da je dejansko ravnanje avstrijske socialne demokracije dajalo kaj malo povoda za optimizem. Kermavner je storil vsekakor nujno potrebno dejanje, ko nam je pokazal politično podobo Henrika Tume in njegovih tedanjih pogledov na slovensko narodno vprašanje. A prav ob tej podobi postaja še bolj jasno, da bi poleg »antantofilske«, pravilneje pač — deklaracijsko jugoslovanske, in avstrofilske (tako Sušteršičeve kot avstroslavistične) alternative kot *resnično tretja možnost bila le tista, ki bi bila družbeno revolucionarna*. To je ugotovil že Sperans.

Kdor bi zastopal to tretjo možnost, čeprav bi obsegala tudi ohranitev »osovraženega državnega sklopa«, bi se že tedaj ravnal le ne po dobrem zgledu odnosa revolucionarjev neruskih narodov do teritorialnega obsega oktobrske revolucije, do državnih meja nekdanje Rusije, ampak bi tudi imel prav v tem specifičnem vprašanju že uglednega somišljenika — Lenina!¹⁶ Toda oblikovanega družbenega dejavnika, ki bi klical k takšni akciji, k internacionalističnemu *revolucionarnemu* nastopu proletariata habsburške monarhije, v tej državi ni bilo! Ne pri Slovencih ne pri katerem koli drugem narodu (tudi pri Madžarih še ne). Proletarski internacionalizem je nemško-avstrijska socialna demokracija s svojo podporo vojni razbila že leta 1914 in razhod med narodnostno organiziranimi delavskimi strankami monarhije je bil splošen. Navidezna izjema so bili slovenski in pa tržaški italijanski socialdemokrati. Že od likvidacije januarskega stavkovnega gibanja leta 1918 po strankincem vodstvu naprej je bilo izključeno, da bi ta preostanek avstrijske internacionale mogel dobiti kak družbeno revolucionarni smisel in je tako vedno bolj — kljub željam posameznikov — postajal zveza, ki temelji edinole na avstromarksizmu, to je na nepriznanju narodom pravice do samoodločbe in »državotvornem« ohranjanju celotnosti državnega sklopa. Zato takrat tudi opozorilo na nevarnost, ki grozi primorskim Slovencem, če se ta sklop razbije, kljub dobrim željam posameznikov kot je bil npr. Tuma, v ušesih narodno razgibanega, samoodločbo zahtevajočega slovenskega ljudstva ni imelo nobenega revolucionarnega zvena, ampak je iz njega slišalo le to, na kar se je avstromarksistični »internationalizem« v resnici skrčil, na ohranjanje habsburške države, »osovraženega državnega sklopa«. Saj so s podobnimi opozorili pred italijansko nevarnostjo Slovence spodbujale k vojnemu naporu tudi same avstrijske državne oblasti, nemško nacionalni tisk pa je z njimi skušal pobijati deklaracijsko, jugoslovansko gibanje.¹⁷

Gola opozorila na italijansko nevarnost, naj so bila oblečena v še tako udarne revolucionarne internacionalistične izraze, niso mogla sprožiti nobene revolucionarne diferenciacije v narodnem gibanju. Njihov praktični učinek je lahko bil le pasivizacija. Zaman je Tuma v imenu Jugoslovanske socialdemokratske stranke, v resnici pa le v svojem lastnem, 7. februarja 1918 zavračal očitke na račun stranke zaradi njenega odnosa

do majniške deklaracije z zagotavljanjem, da je stranka »iskreno prepričana, da internacionalni proletariat po osvoboditvi ljudstva doseže tudi državno tvorbo češkoslovaško in jugoslovansko«, to osvoboditev ljudstva pa da je sposobna doseči »le ena četa«, namreč »združenega internacionalnega evropskega proletariata«. Zaman ne zato, ker bi ta teorija bila zgrešena, ampak zato, ker je to bila le Tumova miselna konstrukcija, ki je v stvarnosti obstajala le kot potencialna možnost, v resnici pa so manjkali bistveni pogoji, da bi se mogla uresničiti. Poglavitni pogoj, ki je manjkal, je bilo to, da lepo zamišljene čete združenega internacionalnega revolucionarnega proletariata, kolikor so ga predstavljale obstoječe delavske stranke, v resnici ni bilo. Obstajale so delavske stranke, katerih vodstva, ki so slej ko prej obvladala večino delavskih članov, na kako revolucionarno akcijo v resnici še malo niso mislila. Obstajalo pa je in burno se je razvijalo narodno, deklaracijsko-jugoslovansko gibanje, ki je postavljalo na dnevni red prečta vprašanja celotne slovenske družbe in ki so zahtevala reševanje takoj, ne pa šele »po osvoboditvi ljudstva«. Zaman se je zato Tuma hudoval zaradi »narodnega paroksizma«, zaman je zahteval v imenu jugoslovanske socialdemokratske stranke, v resnici pa le v svojem lastnem, da »imamo deklaracijsko politiko za nerealno«. Tudi v tem položaju je obveljalo, da je družbeni akciji mogoče nastopiti nasproti samo z drugo družbeno akcijo, ne pa s praznimi apeli. Dejstvo je, da Tuma, kadar je govoril »o organski moči evropskega proletariata«, pri tem ni mislil na neposredno akcijo slovenskega proletariata, ampak je tudi on pričakoval pobudo le iz velikih centrov. Pričakoval zaman. Slovenski proletariat naj se ohrani bodoči internacionali, razredno mora ostati čist, po zmagi internacionale pa bo dobil kot plačilo ne samo osvoboditev ljudstva, temveč za namček tudi »državno tvorbo jugoslovansko«, pravzaprav niti ne, ampak »popolno narodno avtonomijo«. Misel, da bi slovenski proletariat mogel začeti internacionalo uresničevati tudi sam, s svojim lastnim bojem na svojih lastnih tleh, je Tumi nesprejemljiva kot je bila drugim tuja. Najostrejša Tumove izjave proti deklaraciji in deklaracijski politiki izvirajo prav iz dni neposredno po tem, ko je moral pokazati, kako si pravzaprav zamišlja revolucionarno družbeno akcijo. To je bilo po dneh januarske stavke leta 1918 in po oklicu izvrševalnega odbora JSDS z dne 25. januarja. Avtor besedila oklica je namreč Tuma sam. V njem je, kot pravi Kermavncr, »izrazil svoj pogled na položaj in perspektive...«⁵¹⁸

O splošnem reagiranju JSDS v januarski revolucionarni situaciji smo že govorili, tukaj le nekaj besed o Tumovem oklicu. Po Tumovem lastnem mnenju, izraženem v znamenitem protideklaracijskem članku z dne 4. februarja 1918, je lahko vsak delavec razumel oklic kot poziv k »najodločnejšemu boju« za socialdemokratski program, to je za »politično, gospodarsko, socialno in kulturno svobodo vsakega poedinca in vsakega naroda«. Kaj pravi torej ta poziv k »najodločnejšemu boju«?

Glavni razlog, zakaj se je »veliko gibanje nemškega proletariata začasno umirilo« in »prešlo kakor dih vstajajoče pomladanske prirode«, zakaj je ostalo le »prvi glasni klic po svobodi«, ki se je »izvil iz dna ljudske duše«, vidi v tem, da je češki in poljski proletariat zapustil organizacijsko enotnost z avstrijsko-nemškim in »krenil za smotri zbeganega meščanstva«. A za to poglavitno nesrečo, za to da se je proletariat raz-

eevil, so krive le neke brezosebne »vojne grozote« in dosti bolj osebne »zmedene ideologije meščanstva«. O tem, da je nemško-avstrijsko socialdemokratsko vodstvo podprlo vojno nemško-avstrijskega imperializma, o tem razglas ni izgubljal besed. Temeljna njegova ugotovitev je, da »klike nemškega proletariata ni našel delavstva avstrijskega (to je delavstva v vsej državi) pripravljenege«. Poraza je kriv češki in poljski proletariat. Kot pozitivna sila pa slej ko prej stoji »krepko in enotno organizirani nemški proletariat«. O tem, da je vodstvo to krepko organiziranost izrabilo predvsem zato, da je avstrijsko-nemški proletariat odvrnilo od revolucionarne akcije, v Tumovi oceni ni sledu. Tuma je osebno bil na Dunaju prav v kritičnih dneh⁵¹⁹ in je med vsemi slovenskimi socialdemokrati gotovo imel največ možnosti, da se o januarskem gibanju pouči. Pa vendar se je očitno strinjal z ravnanjem desničarskega vodstva avstrijsko-nemške socialdemokratske stranke ne le v narodnem vprašanju (zavrnil je program leveice, ki je terjala pravico narodov do samoodločbe), ampak tudi v razredno revolucionarnem. Kakšna je potemtakem bila njegova vizija »perspektive« slovenskega proletariata? V oklicu jo je naslikal takole: »Proletariat malega slovenskega naroda bridko čuti zamujeni trenutek skupnega boja združenega delavstva vseh narodov za svobodo in blaginjo vseh. Svest si, da z lastno močjo ni moči dospeti do velikega stavljenega si cilja, je videl slovenski proletariat boljšo bodočnost le ramo ob rami s proletariatom sorodnih in velikih narodov, s katerimi mu je zgodovina odkazala skupno bivanje in skupno stremljenje. Tem globlje teži danes na njem posledica nesloge avstrijskega delavstva — danes po končanem velikem poskusu samostojnega gibanja krepko in enotno organiziranega nemškega proletariata. A tudi s tem živejšo vero gleda v bodočnost, ker ga navdaja prepričanje, da edinole proletariat more izvojevati ideal svobode in neodvisnosti — da se avstrijski proletariat mora zavedati svoje življenjske naloge ter združen zopet in zopet pričeti boj za neločljive skupne cilje.« — Iz tega odstavka veje predvsem poudarek majhnosti slovenskega naroda in z njim tudi šibkosti moči njegovega proletariata, veje poudarek o usodnosti zgodovine, ki je slovenskemu narodu že odkazala skupno bivanje, to je skupno državo z nemškimi narodom: perspektiva pa je v tem, da se bo avstrijski proletariat zopet združil in zopet pričel boj. — Kaj in kako pa naj dela slovenski proletariat do tistega velikega časa? Oklic mu daje dva neposredna nasveta, katerih izpolnitev je pogoj tretjemu: a) »naj tesno strne svoje vrste« in b) »naj z neumorno agitacijo pridruži vse slovensko delavstvo svoji organizaciji«. Svetuje mu torej agitacijo in propagando in pa organizacijsko delo. Stvari, ki jih je delavska stranka že vedno postavljala v ospredje svoje politične akcije. Kje je tisti poziv k »najodločnejšemu boju«? Očitno v tistem delu stavka, ko od akcijskih pozivov (»naj«) preide k programskemu (»da«). Torej: »naj tesno strne svoje vrste, naj z neumorno agitacijo pridruži vse slovensko delavstvo svoji organizaciji, da stopi ob stran bojujočega se avstrijskega delavstva«. To je vse. Organizacijska in politična solidarnost z nemško-avstrijsko socialdemokratsko stranko in njenim desničarskim vodstvom!

Tuma se je res trudil izoblikovati nek razredni internacionalistični koncept. Delal je zanj s peresom. Sam se v organizacijsko delo ni podajal, stranka pa se njegovih nasvetov ni držala. Pa tudi bistvo teh nasvetov

ni bilo revolucionarno, bilo je daleč od Leninovega gesla državljanska vojna imperialistični vojni. Bilo je tudi daleč od pravilne ocene vzrokov neuspešnosti nastopa avstrijsko-nemškega delavstva. Z eno besedo, *bilo je daleč od tega, da bi moglo spodbuditi revolucionarno diferenciacijo v vsenarodnem deklaracijskem gibanju*. Bilo je daleč od tega, da bi opozorilom na nevarnost italijanskega imperializma moglo dati moč diferenciacijskega faktorja. *Spričo tega je dejanski položaj (razpon politične misli s tem ni istoveten) po januarju 1918, poleg že izgubljene Sušteršičeve, ponujal samo dve možnosti: deklaracijsko gibanje ali nič*. Družbenega subjekta, ki bi zbral dejansko obstoječe ljudske moči v tretjo, družbeno revolucionarno možnost, vse do konca monarhije ni bilo.

Vprašanje italijanske nevarnosti za slovenska narodnostna ozemlja torej ni bilo temeljno vprašanje strankarske narodne koncentracije v deklaracijskem gibanju. Res pa je, da se v slovenskem političnem razpravljanju to vprašanje pojavlja presenetljivo malo, presenetljivo z vidika, da je ta nevarnost dejansko bila velika in za narodnostni obstoj naravnost življenjsko pomembna. Ne moremo si misliti, da se slovenske politično vodilne osebnosti te nevarnosti ne bi zavedale. Če torej v javnosti o njej v zvezi z deklaracijskim gibanjem, z zahtevo po slovenski oziroma jugoslovanski državnosti niso kaj več razpravljale, potem so za to morali biti neki drugačni razlogi. Pred poskusom, da bi te razloge ugotovili, je treba še enkrat pomisliti, da je italijansko nevarnost, aspiracije italijanskega imperializma po slovenskih in hrvaških ozemljih, v vsem tem času vztrajno in nepretrgoma, kajpada javno, poudarjala avstrijska državna politika! V prvi vrsti z namenom, da bi Slovence spodbujala k bojnemu naporu na soški fronti. Kot vemo, ne brez uspeha. Italijansko nevarnost je avstrijska državna politika poudarjala tudi zato, da bi razvrednotila tedaj tako splošno sprejeto misel pri Slovencih, da je namreč deklaracijsko jugoslovansko gibanje pot k rešitvi slovenskega narodnega vprašanja. Vrh tega je treba še vprašati, kako da primorski Italijani niso bolj trdno računali z dejstvom londonskega pakta? Ali ni tudi protiiredentistovstvo italijanskih socialnih demokratov v Trstu bilo možno »le ob molku« o tem paktu? Ali ni sploh enotnost italijanske socialdemokratske stranke v Trstu bila možna le ob tem molku, ki so v njem Puecher in drugi pristaši iredentizma zaenkrat prepuščali glavno besedo Pittoniju in drugim avstro-marksistom, v prijetni zavesti, da Trst in vse drugo neogibno pripade Italiji?

Vzrokov za malo zgovornost o italijanski nevarnosti je gotovo bilo več. Med njimi pač tile: — Pričakovanje, da se vojna konča brez razbitja habsburške monarhije in tudi brez njenega ozemeljskega okrnjenja, bodisi po posebnem miru, bodisi po splošnem miru; to pričakovanje se veže s prepričanjem, da bo na mirovni konferenci rešeno tudi državno-pravno vprašanje Slovencev in drugih jugoslovanskih narodov v monarhiji. — Pričakovanje, da se vojna konča z zmago antante in z razbitjem habsburške monarhije, pri čemer bo Slovincem in drugim jugoslovanskim narodom priznana pravica do samoodločbe in državnega zedinjenja njihovega nacionalnega ozemlja; to pričakovanje se veže z upanjem, da v tem novem položaju, ko bo monarhija prenehala obstajati, antanta ne bo izvedla londonskega pakta; to pričakovanje se veže tudi z upanjem, da bo nevarnost izvršitve londonskega pakta odvrnilo delovanje jugoslovanske

emigracije in srbske vlade; to pričakovanje se prav tako veže s prepričanjem, da bo deklaracijsko plebiscitarna manifestacija Slovencev za Jugoslavijo na celotnem narodnostnem ozemlju prepričala antantne dejavnike, da je vse to ozemlje treba priznati jugoslovanski državi. — Neinformiranost vsaj do konca l. 1917, da poleg splošno znanih želja italijanskega imperializma obstaja tudi čisto določna pogodbeno obveznost antantnih držav do Italije, neobveščenost o obstajanju londonskega pakta. — Državniška neizkušenosť in naivno zaupanje v pravičnost miru. — Resignacija na Trst in druga ozemlja, ki jih zahteva Italija in sicer kot smiselna žrtev, ki jo naj Slovenci in Hrvatje prispevajo kot ceno jugoslovanskega zedinjenja na ruševinah habsburške monarhije ob zmagi antante. In morda še drugi razlogi. A vsaj omenjene je treba pogledati bolj natanko.

V letu 1917 in vse do pomladi 1918 je možnost, da se vsaj za Avstroogrsko vojna ne konča s kapitulacijo, ampak z mirom, ki bi upošteval celotnost habsburške monarhije, bila še vedno realna. O vseh različnih možnostih miru, o izjavah o takšnem miru, so časopisi tistih mesecev polni, tudi slovenski. Cesar Karl se je trudil, da se obda z nimbom prizadevnega iskalca vseh možnosti za končanje vojne in za mirno rešitev monarhije. Zaradi tega nimba so poleti 1917 hoteli predstavniki hrvatsko-srbske koalicije (Svetozar Pribičević, Edo Lukinić), Srbov iz Bosne in Hercegovine (Danilo Dimović) in predsednik Jugoslovanskega kluba Korošec dobiti od avstrijske vlade dovoljenje za potovanje v Švico in so ji obljubljali, da bodo tam nastopali v smislu sklenitve miru z Avstrijo. Hoteli so pretipati stališče Srbije do separatnega miru in pripravljeni so bili sprejeti zahtevo po uresničenju »velike Srbije«, torej ne Jugoslavije.⁵²⁰ Namera se sicer ni uresničila, a dejstvo je, da je še marca 1918 hrvaško-srbska koalicija poslala svojega človeka v Švico, da bi poizvedel, kakšno je stališče Srbije do vprašanja posebnega miru z Avstroogrsko.⁵²¹ Pričakovanja, da se vojna konča za Avstroogrsko na takšen način, so pospeševale tudi izrecne izjave antantnih predstavnikov, med njimi pač najbolj znani izjavi Lloydja Georgea in Wilsona. Danes vemo, kako vztrajno in do kako poznega časa je delovala tajna diplomacija antante in tudi same Avstroogrške za izločitev Avstroogrške iz vojne (februar—junij 1917 — akcija princa Siksta; 21. februar—marec 1917 — tajno pogajanje Wilsona z Avstroogrsko ob soglasju Lloydja Georgea; 18. maj 1917 — Balfourov memorandum državnemu sekretariatu Lansingu, ki izraža namen antante ohraniti monarhijo; avgust 1917 in februar 1918 pogajanja grofa Armanda Revertere; december 1917 general Smuts se pogaja z grofom Mensdorff-Pouilly; marec 1918 poskus Lloydja Georgea; februar—marec 1918 poskus Wilsona prek španskega kralja Alfonza; februar—april 1918 stiki H. Lammascha in Wilsonovega predstavnika Herrona).⁵²² Upoštevanje možnosti, da se za Avstroogrsko vojna tako konča, srečujemo pri slovenskih politikih v vsem tem času. Dokumentirano je npr. mnenje Korošca dne 3. marca 1918 na sestanku v Zagrebu, da se bo vojna sicer končala z zmago antante, a da tudi to še ne izključuje možnosti za ohranitev monarhije.

Obenem s pričakovanjem miru, ki ne po preprosta kapitulacija, se pojavlja vztrajno tudi račun na mirovno konferenco, na kateri bo Avstrija morala pristati na federalizacijo, na ustanovitev jugoslovanske državne enote. To pričakovanje srečamo takorekoč pri vseh. Ze 11. novembra 1915

je npr. o tem govoril Spinčiču in Laginji Ivan Žolger, ko jima je razlagal svoje poglede na perspektivo rešitve jugoslovanskega vprašanja. Izrazil je prepričanje, da nikakor ni treba obupati, ker v vsakršnem primeru vojnega izida se bo »na kongresu po njej našel kdo, ki nas bo zagovarjal, naše interese, naš obstanek«,⁵²³ Češki tajni odbor je svojo politiko obračal po željah antante v prepričanju, da bodo slovanski narodi v Avstriji dobili tisto, k čemur bo Avstrija prisiljena na mirovni konferenci.⁵²⁴ Predsednik avstrijske vlade Clam Martinic je sam 22. maja 1917 predstavnikom hrvaško-slovenskega kluba dejal, da med vojno jugoslovanskega vprašanja sicer ni mogoče rešiti, a da se bo moglo rešiti s kompromisom pri sklepanju miru.⁵²⁵ Tudi cesar Karl je 27. aprila 1918 Korošču govoril o možnosti sklenitve miru s posredovanjem Wilsona, torej njegovih pogojev, ki so vsebovali zagotovitev avtonomije narodom v Avstriji.⁵²⁶ Prepričanje, da bo jugoslovansko vprašanje rešeno na mirovni konferenci, če se ne bo prej uredilo po ustavni poti znotraj Avstrije, je izrazil Zerjav v svoji brošuri jeseni 1917.⁵²⁷ Tudi v svojem pismu Kukovcu 5. decembra 1917 je Zerjav prepričan, da bo jugoslovansko vprašanje uspešno rešeno na mirovnih pogajanjih.⁵²⁸

Račun na odločilni vpliv mirovne konference na razrešitev jugoslovanskega vprašanja najdemo pri politikih vseh smeri. Po drugi strani pa je bilo jasno, da tudi obstanek monarhije v primeru miru, ki ne bi bil kapitulacija, še ne bi izključil revizije njenih državnih meja v korist Italije. Antantne, seveda tudi italijanske vladne izjave, ki so govorile o tem, da ni namen njihovega vojskovanja razbitje Avstroogrške, so vedno poudarjale zagotovitev interesov in teritorialno povečanje Italije (in Srbije ter Črne gore). Zato tudi tisti, ki so kakor Tuma, zagovarjali ali imeli v mislih, naj Slovenci rešitev neokrnjenosti svojega narodnostnega ozemlja in rešitev svojega narodnostnega vprašanja iščejo v okviru reformiranega državnega sklopa habsburške monarhije, nikakor niso mogli biti zatrdno prepričani, da do revizije meja v korist Italije in na škodo Slovencev in Hrvatov vendarle ne bo prišlo. Že spomin na to, da je Avstrija sama v letu 1915 ponujala neka svoja državna ozemlja Italiji za njeno nevtralnost, je moral navajati na misel, da je možno, da bi Avstrija za srečno rešitev iz vojne bila pripravljena tudi na teritorialne koncesije. Resnične varnosti pred italijanskim posegom na slovensko in hrvaško ozemlje torej spoznamni mir (sklepale bi ga seveda države, ne pa socialistične stranke) pa naj bi bil splošen ali poseben, ni pomenil. Resnično varnost bi lahko pomenila samo revizija londonskega pakta in odstop Italije od teh ozemeljskih zahtev.

V letu 1917 je bilo nekaj dejstev, ki so lahko spodbujala upe pri slovenskih politikih, da bo londonski pakt v resnici ovržen. Predvsem je tukaj mogočni prodor gesla o pravici narodov do samoodločbe po februarški in zlasti še po oktobrski revoluciji, gesla, ki je postalo poglavitno ideološko orožje antante in ki ga je povzdignil tudi odločilni novi člen antantne zveze, Združene države Amerike, njihov predsednik Wilson. Prav Wilsonove znamenite točke januarja 1918, ki so sicer prezrle jugoslovansko vprašanje kot celoto in potrdile, da je namen združenih držav Amerike ohranitev Avstroogrške, so bile izjava z antantne strani, ki je izključevala londonsko tajno pogodbo ne samo načelno, ampak tudi praktično s svojim

zahtevkom, naj bi se »popravki meja Italije uveljavili vzdolž jasno spoznavnih narodnostnih črt.«

Začasna ruska vlada je v maju 1917 zahtevala od drugih vlad antante, naj znova pregledajo zavezniške vojne cilje in ukrenejo, kar je potrebno za sklenitev splošnega miru brez aneksij in vojnih odškodnin, na temelju pravice vsakega naroda do samoodločbe. Ta zahteva je s tem postavljala vprašanje veljavnosti vseh tajnih medzavezniških pogodb, tudi londonskega pakta. Stiki francoske vlade prek Sixsta Bourbonškega, z vednostjo in soglasjem britanske vlade, z avstrijskim cesarjem Karlom, so vznemirili italijansko vlado, zlasti zunanjega ministra Sonnina, saj je to pomenilo, da sta francoska in britanska vlada pripravljene odstopiti od londonskega pakta in skleniti posebni mir z Avstroogrsko. Poletí 1917 je prišlo celo do javne polemike o veljavnosti londonskega pakta oziroma italijanskih aspiracij. Že sredi junija 1917 je v Parizu kongres prostozidarskih lož antantnih dežel sprejel resolucijo, ki med drugim zahteva »osvoboditev in zedinjenje vseh narodnosti Avstroogrske, ki so doslej bile politično in upravno zatirane in ustanovitev njihovih nacionalnih držav na temelju plebiscita prebivalstva.«⁵²⁹ Italijanski minister Ubaldo Comandini je v listu »Il Corriere della Sera« 29. junija 1917 napadel to prostozidarsko resolucijo in odločno nasprotoval plebiscitu, ki ga je predlagala, češ da bi to pomenilo za Italijo, da se odobri »akt piratstva« in prizna tiransko politiko, ki se je vodila proti Italijanom v Avstriji. Tudi italijanski prostozidarji so se oglasili z manifestom, v katerem so se izrazili za zedinjenje vseh Italijanov in za meje, ki bodo Italiji zagotovile potrebno varnost. Veliki prostozidarski mojster Italije Ettore Ferrari je moral odstopiti, kongres italijanskih prostozidarjev pa je avgusta 1917 obsodil resolucijo kongresa prostozidarjev v Parizu. Sonninov list »Il Giornale d'Italia« je 20. septembra 1917 tožil, da se »proti legitimnim prizadevanjem Italije kuje podla zarota«, da sicer ne gre za Trentin in Trst, ampak za Istro in Dalmacijo; Jugoslovani hočejo dokazati, da Italija nima pravice do vzhodne obale Jadrana, da bi se mogla zadovoljiti samo s Trstom in da ima ta trditev privržence v Rusiji, Franciji in Angliji, celo tudi v nekaterih italijanskih demokratičnih krogih. Sonninov list je poudaril, da je »jadransko vprašanje rešeno z londonsko pogodbo, na temelju kompromisa med jugoslovanskimi in italijanskimi prizadevanji, kompromisa, ki je bil dosežen pod okriljem stare Rusije, ki je nedvomno ščitila slovanske interese.

To so nedvomno bila znamenja, da se v antantnih deželah, ne samo v Rusiji, širi zahteva po reviziji londonskega pakta. Da je zahteva pariškega kongresa prostozidarjev bila znana tudi v Avstriji, je videti že iz očitka, ki ga je list nemških krščanskih socialcev »Reichspost« poletí 1918 naslovil slovenskim in hrvaškim katolikom, da z zahtevo po jugoslovanski državi ravnajo v smislu prostozidarstva. Na te očitke je prav krepko odgovarjal krški škof Anton Mahnič v odprtem pismu Slovincem.⁵³⁰ Voditeljem Jugoslovanskega kluba je treba pač prisoditi vsaj odliko državniške modrosti, da so se za vsa ta vprašanja zanimali. Res pa je, da jim je takšno modrost v svojih spominih odrekel Henrik Tuma.

Avgusta 1917, ko je bival nekaj časa na Dunaju v zvezi s pripravami za stockholmsko konferenco, se je po posredovanju dr. Ivana Prijatelja poglobil v publikacije iz antantnih držav, ki so jih zbirali v dunajskem dvornem arhivu. Na osnovi tega branja se mu je, kot pravi, »posrečilo

sestaviti vso vsebino londonskega pakta med Italijo in antanto iz leta 1915«. Tumo je večkrat obiskal Žerjav, ki mu je, takoj ko je izvedel, da bo delegat na stockholmski konferenci, še iz Gradca v Trst pisal pismo, »v katerem mi je priporočal zastopanje narodnostnih interesov Slovencev proti nemško-avstrijski socialni demokraciji.« Za kak nastop proti nemški socialni demokraciji Tuma pač ni bil dozveten, Žerjav pa je, kakor pričajo njegovi večkratni obiski Tumi na Dunaju, vendarle vztrajal. Očitno so njuni pogovori bil polemični in iz te polemičnosti je treba razumeti tisto, kar je pozneje o njih Tuma zapisal: »V razgovorih na Dunaju sem ga opozarjal na nevarnost, ki preti slovenskemu Primorju, Goriški in Istri v primeru zmage držav sporazuma.« Tuma je torej proti tedaj že utrjeni politiki vztrajanja na majniški deklaraciji kot minimalni zahtevi uporabil svoj najučinkovitejši argument — italijansko nevarnost. Žerjav kot sploh odločilni ljudje v Jugoslovanskem klubu pa za ta argument ni bil dozveten. Njegov odpor je Tuma v spominih prikazal takole: »Žerjav o tem (londonskem paktu) še ni bil poučen in skoraj ni mogel verjeti, da bi bili Rusija in Francija sprejeli ta pakt. Priporočal sem mu, naj to sporoči drugim vodilnim slovenskim in hrvaškim politikom, zlasti dr. Korošču, čigar dolžnost je, da kaj ukrene. Pozneje mi je nekako malomarno omenil, da Jugoslovanski klub ne pripisuje vsemu temu posebne važnosti. Zanašali so se pač na svoje narodne odbore v antantnih državah. K dr. Laginji sem pristopil sam. Tudi njega sem poučil o londonskem paktu *in posebno o stališču, ki ga je zavzemal srbski zastopnik na londonskih konferencah aprila 1917 glede Jadrana, Trsta in Dalmacije* (?). Iz kretnje dr. Laginje sem sklepal, da smatra moje pripovedovanje za neutemeljeno poročanje publicistov. Zdelo se mu je vse to neverjetno in me je končno odpravil z izjavo, da imajo za vsak primer že vse poskrbljeno. Prepričan sem, da niti Laginja niti Žerjav nista storila niti najmanjšega koraka, niti da bi se prepričala o pravilnosti mojih poročil, še manj pa, da bi bila storila kaj po zastopstvih v Parizu, Londonu in New Yorku (!).«⁵³¹

Takšno Tumovo spominjanje je še danes eden povodov za vprašanje, zakaj Žerjav, Laginja in drugi narodnjaški politiki v tem času niso verjeli novicam o obstoju londonskega pakta.⁵³²

Nekaj dokumentov dokazuje, da v tem vprašanju, podobno kot že glede izvora majniške deklaracije, Tumovo spominjanje ni prav zanesljivo in da gre tu za sodbe, ki si jih je ustvaril pod vplivom svojih političnih želja. V papirjih Ivana Prijatelja se je ohranila dokumentacija, ki jo je sestavil Žerjav ravno o vprašanju londonskega pakta in razmejitve z Italijo. Dokumentacija ni datirana. Najstarejši v njej omenjeni podatek je iz februarja 1916, najmlajši pa s konca marca 1917. To in pa dejstvo, da v teh zapiskih ni najti nobenega sledu krfske deklaracije, dopušča kot najverjetnejše datiranje dokumenta v mesec julij 1917, torej mesec, v katerem je Žerjav prispel na Dunaj iz svoje dotedanje konfinacije v Gradcu. Ni čakal šele na Tumova opozorila, ampak se je že sam s pomočjo Prijatelja poglobil v branje antantnega tiska. Prav z namenom, da bi prišel na jasno o stališčih glede jadranskega vprašanja. Njegovi izpiski obsegajo 24 dokumenta in 25 bibliografskih enot. Popolnoma na jasnem si je bil, da londonski pakt obstaja in tudi, kakšne so obljube Italiji. Izpiskom je dodal tudi svojo splošno oceno: »Na splošno: vse izjave Angležev, Francozov in Italijanov smatrajo delitev monarhije kot ob sebi

umljivo. Italijane skrbi, da bi Slovenci in Hrvati tvorili državo pod Habsburgom, Srbi in Jugoslovanski odbor pa delajo za Jugoslavijo in dokazujejo opravičenost etnične meje. Vsi priznavajo suprematijo Italije v Adriji. Jugoslovanski odbor zahteva Istro, Trst, Gorico za Jugoslavijo. Oficialni in iredentistični krogi so za mejo, ustanovljeno v pogodbi od 27. (26.) 4. 1915 (v Londonu). Zmerni laški krogi so za to, da dobe le Trst, Goriško, Istro do Raše, Valono. Angleži in Francozi podpirajo komite vseskoz. Medtem ko nastopajo Italijani s potvorjenimi številkami, je Jugoslovanom na razpolago vse gradivo statistike. Izza Wilsona in revolucije v Rusiji je stališče Jugoslovanskega odbora zelo okrepljeno, oni se obračajo z apeli tudi na Wilsona. »La Serbie« nastopa jako previdno in v redakcijskem razdelku opušča formulacijo granic, zlasti zapadne, a se pošteno borijo za *princip*, da Italija ne sme postati politična gospodarica obale, le strategična.⁵³³

Ni mogoče torej trditi, da Žerjav in z njim Jugoslovanski klub o londonskem paktu ne bi bil na tekočem, res pa je, da je Žerjavova sodba, zlasti kar zadeva podporo stališčem Jugoslovanskega odbora od strani francoske in angleške vlade (če tako razumemo njegov izraz »Angleži in Francozi«), bila veliko preoptimistična. Njegovo opazanje, kako previdno se izraža glasilo srbske vlade v zvezi z zahodno mejo, pa kaže, da se je Žerjav zavedal, kako sporno je to vprašanje. Zavedal se je tudi tega, kakšna je tista mejna črta, do katere bi bili pripravljene popustiti »laški moderalisti à la Salvemini in Mondaini«.

Občutljivost za probleme jugoslovansko-italijanske razmejitve je mogoče ugotoviti v času radikalizacije politike Jugoslovanskega kluba tudi pri tržaških slovenskih politikih. Tržaška »Edinost« je to prav očitno pokazala v svojem odzivu na sklenitev krfskega pakta, saj je ta dogovor med »gospodi na Krfu, Pašičem in jugoslovanskimi delegati« grajala prav zaradi njegovih ozemeljskih določil. V formulaciji, da bo jugoslovansko kraljestvo obsegalo ozemlja, v katerih Jugoslovani kompaktno prebivajo in da Jugoslovani ne zahtevajo ničesar, kar pripada drugim, je »Edinost« sumila možnost jadranskega kompromisa na račun primorskih Slovencev in poudarila, da je ravno za primorske Slovence najbistvenejše tisto vprašanje, ki zadeva teritorije, ki naj bi pripadali novi državi... Do kje naj bi sezali teritoriji, ki naj bi tvorili to novo državo?... Ali da bolje formuliramo vprašanje: Ali naj bi tudi italijanska manjšina v primorskih pokrajinah pripadla jugoslovanski državi?!... Ali pa naj bi Slovenci teh pokrajin v interesu »odrešenja« avstrijskih Italijanov pripadli k Italiji?!⁵³⁴ Naslednjega dne je slovenski tržaški dnevnik povedal stvar še določneje: »Pri čitanju krfskega »dogovora« smo takoj pogrešali jasno določbo glede razmerja napram Italiji. Nahajamo sicer zahtevo po svobodnem in odprtem Jadranskem morju, katera zahteva je brez dvoma naperjena proti laškim aspiracijam na nadvladje v tem morju; no, o zapadni meji predlagane jugoslovanske države molči dogovor popolnoma. — Ta molk je tembolj značilen, ko vendar vsi vemo, da je Italija napovedala vojno z jasno določenim ciljem, da osvoji do sedaj še »neodrešene« dežele in med temi seveda v prvi vrsti Trst. Ravno tako nam je znano, da se laške aspiracije ne omejujejo na samo tržaško mesto, temveč da zahtevajo Italijani pod imenom Trst vse naše Goriško tja gori do Rombona in Triglava; pa tudi lep del Notranjske, približno do Logatca, vso Istro in vse tiste istrske in

dalmatinske otoke, ki jih iz strategičnih razlogov smatrajo potrebnim za svoje gospodstvo nad Adrijo. — Zdelo se nam je nemogoče, da bi ‚dogovor‘ molčal o teh aspiracijah, ako bi pogodbeniki imeli resen namen, da reklamirajo za bodočo svojo državo te skoraj izključno jugoslovanske dežele, v katerih se nahaja le na obali nekaj več ali manj poitalijančenih mestec, liki otokom v jugoslovanskem morju . . . Ugibali smo o razlogih tega molka in smo se potem spomnili nekih vesti, ki so poročale, da se je ravno glede teh pokrajin že dosegel sporazum med Pašićem in laško vlado. Da se pri tem Lahi niso odpovedali svojim aspiracijam na naše primorske kraje, lahko sklepamo iz srditosti, s katero se še vedno zaganjajo v soško fronto . . . Kakor ne moremo nikdar privoliti v to, da se nam odtrže Dalmacija, tako seveda dobrovoljno nikdar ne dopustimo, da se naše Primorsko izroči na milost in nemilost Italiji.« List postavlja nasproti krfskemu paktu, ki je nejasen v tem ključnem, bistvenem vprašanju za Slovence, »z vso odločnostjo« deklaracijo Jugoslovanskega kluba in poudari »z vso jasnostjo, da spada v okvir te deklaracije tudi naše Primorsko, izključivši edinole furlansko ravnino.«⁵⁵⁵ — Le nekaj dni pozneje je izredni občni zbor političnega društva »Edinost« v Trstu, 28. avgusta 1917, sprejel posebno resolucijo proti italijanskim aspiracijam, a tudi proti vsakomur, ki bi to vprašanje skušal reševati brez soglasja prizadetega primorskega prebivalstva. Kajti to bi nasprotovalo »pravici do samoodločevanja narodov, označeni od antantnih vlasti ravno glede malih narodov kot glavni vojni cilj.« Resolucija je opozorila na etnično strukturo Primorske, na gospodarske posledice, »odrezanja čisto slovenskega zaledja od dohoda do morja, ki bi spravilo celo Jugoslovanstvo pod gospodarsko nadvladje kraljevine Italije in bi moralo v najkrajšem času izzvati najhujši odpor in nove vojne komplikacije.« Resolucija je ponovno potrdila stališče majniške deklaracije in protestirala »najslovesnejše proti predrznim italijanskim aspiracijam na prej omenjene jugoslovanske dežele in proti vsakemu samovoljnemu odločevanju o usodi teh dežel . . .« Povod za protest so bila »pogajanja . . . med srbskim ministrskim predsednikom Pašićem in italijansko vlado v svrhu, da se doseže sporazum glede obojestranskih aspiracij na avstrijsko Primorje in Dalmacijo.« — To ni bila nekakšna ustrežljivost avstrijski zunanji politiki, ampak resničen strah, da med nosilci jugoslovanskega zedinjenja v tujini in Italijo ne bi prišlo do kakega kompromisa, ki so zanj vsi vedeli, da je bil možen le na temelju žrtvovanja primorskih Slovencev in dela Istre. Znano je, da je Pašić tedaj v svojih pogajanjih z italijanskim ministrskim predsednikom Orlandom dejansko govoril o kompromisu na temelju odstopa Goriške, Trsta in zahodne Istre Italiji.⁵⁵⁶

Ze poleti 1917 torej ni upravičeno očitati tistim ljudem v Jugoslovanskem klubu, ki so prav takrat potrdili opozicijsko, radikalnejšo usmeritev jugoslovanskega gibanja v slovenskih deželah, nekakšno politično preproščino in mižanje pred italijansko nevarnostjo. Akcija tržaške »Edinosti« je vsekakor bila usmerjena k temu, da slovensko javnost opozori na problem, obenem pa da opozori tudi Jugoslovanski odbor in srbsko vlado, da je pravi nosilec narodne samoodločbe, pravi subjekt te samoodločbe le slovensko ljudstvo na domačih tleh in da si nikakor ne smejo lastiti pravice sklepati namesto njega kake kompromise, ki bi bili na račun njegovih nacionalnih, predvsem ozemeljskih interesov. Majniška dekla-

racija je v tej akciji postavljena kot dokument, ki naj izpriča zahtevo tega avtentičnega subjekta slovenske samoodločbe, zahtevo po združitvi vsega Primorja, z izjemo njegovega furlanskega dela, v bodoči Jugoslaviji.

Tudi na Hrvaškem so bili vznemirjeni ob posvetovanjih na Krfu. Posrečilo se jim je ponovno poslati prof. Barca v Svico poizvedet, kako in kaj. V Lausanni se je Barac srečal s Trumbičem in ta mu je zagotovil, da krfski pakt varuje vse interese Hrvatov in Slovencev.⁵³⁷ To je za dolgo časa bil takorekoč zadnji kontakt med jugoslovanskimi politikami v domovini in politikami v emigraciji. Tumova predstava, da bi bil lahko Jugoslovanski klub po nekih svojih predstavnikih v antantnih državah sprožil akcijo za revizijo londonskega pakta, je neustrezna. Predstavniki Slovencev in Hrvatov iz avstrijske državne polovice v Jugoslovanskem odboru so sicer bili poslani v tujino z namenom delovati proti italijanskim aspiracijam, a po njihovem odhodu se je zgubila vsaka možnost stika z domovino. Jugoslovanski klub je na temelju splošnih informacij skušal uganiti, kakšna je politika Jugoslovanskega odbora in srbske vlade, toda stvarnega stika in možnosti usklajenega nastopa ni bilo. Jugoslovanski klub je nastopal popolnoma samostojno takorekoč vse do razpada habsburške monarhije. In to je seveda vplivalo na njegove ocene položaja okrog londonskega pakta. B. Krizman je odkril poskus nekega slovenskega politika iz kroga Jugoslovanskega kluba, vsekakor Žerjava, ki ga je storil konec oktobra ali v začetku novembra 1917, da bi prek dr. Janka Hacina dobil navodila od Jugoslovanskega odbora. Značilen je tisti del tega (Žerjavovega) pisma Trumbiču, ki se nanaša na vprašanje zahodne meje: »Kakšno je stališče antante v našem vprašanju? Kaj pravi Italija? Kaj Rusija? Kako je prišlo do krfskega sporazuma? Kakšen je bil uspeh Sonnina—Pašića v Londonu? Kaj so se dogovorili v Rimu in o kakšnih mejah razpravljajo? Kaj Italija *danes* zahteva? ... Kako naj se obnašajo (Jugoslovani v monarhiji) nasproti Italiji glede Dalmacije, Primorja, Trsta, Pulja, Gorice, Brd, doline Soče?»⁵³⁸ Vsa ta in druga vprašanja so ostala brez odgovora. A že iz vprašanj je videti, da je pisec (Žerjav) resno računal — bilo je prav v dneh zmage pri Kobaridu — na možnost, da Jugoslovanski odbor ali srbska vlada celo v neposrednih pogajanjih z Italijo doseže revizijo italijanskih aspiracij; v naštevanju posameznih ozemelj se pokaže, da je mislil na možnost precej podrobnega pogajanja z Italijo (Trst, Gorica, Brda, dolina Soče).

Zmaga pri Kobaridu in prodor na Piavo konec oktobra in v začetku novembra 1917 sta pri Slovencih v splošnem bila sprejeta z zadoščenjem. Učinek tega italijanskega poraza pa ni bil neko večje prepričanje o zmagi centralnih držav, ampak nasprotno, omogočil je bolj sproščen razmah deklaracijskega jugoslovanskega gibanja, ker se je fronta odmaknila in se je začelo utrjevati prepričanje, da Italija po tem porazu svojih zahtev ne bo mogla uveljaviti. Takšno razpoloženje je prišlo na dan še posebno pri Slovencih v Trstu. Poleg drugih predstavnikov tržaškega prebivalstva je deputacija tržaških Slovencev in goriških beguncev, ki jo je vodil dr. Rybač, izrazila namestniku Friesu Skeneju svoje veselje »nad sijajnimi zmagami«. Dr. Rybač je v svojem nagovoru med drugim dejal: »S presijajno zmago naših čet je odvrnjena — upamo, da za vedno — nevarnost, ki je skozi toliko mesecev kakor mora tlačila naš Trst. Obenem so nam zopet povrtnjeni lepi slovenski kraji ob Soči, od Rombona do Svete Gore, a

naposled tudi naša sončna Gorica in vinorodna Brda, h katerim se po dolgi, od leta 1866 sem trajajoči ločitvi, pridružuje tudi domovina beneških naših bratov, do sedaj italijanska Slovenija!«^{538a} Ta manifestacija je zbudila dvome v Ljubljani in Zagrebu in zato je Rybač v posebni izjavi pojasnil, da dogodki na italijanskem bojišču ne morejo vplivati na politiko Jugoslovanov v monarhiji, posebno ne na politiko Jugoslovanskega kluba in da program kluba temelji na načelu narodnosti in samoodločbe naroda. Manifestacija v Trstu je bila izraz veselja primorskih Slovencev, ker sovražnik zapuša njihove kraje. To veselje da je posebno razumljivo glede na porazen vtis, ki ga je nanje napravil londonski pakt!⁵³⁹

Po zmagi pri Kobaridu je na Slovenskem res zavladalo neko pričakovanje, da bo mogoče doseči jugoslovansko državno osamosvojitve, ne da bilo treba žrtvovati primorske Slovence. Ta optimizem je bil nerealen, a ljudski. Razmah deklaracijskega gibanja mu je dal še več netiva in poročilo deželnega predsednika Attemsa za april 1918 ga je takole opisalo: »Za Slovence se je po tukajšnjem splošnem javnem mnenju vojna z zaključkom vojskovanja proti Rusiji in umiritvijo ofenzive proti Italiji že končala. O vojnih dogodkih na zahodu pišejo z dozdevno objektivnostjo nevtralnega naroda, seveda se pa kot pri marsikaterem nevtralcu skrivajo tudi za to objektivnostjo najbolj žive antipatije proti Nemčiji. Sovražnost proti Italiji se je tukaj v glavnem umaknila prizadevanju za obnovo dobrososedskega razmerja. Kako daleč gredo ta prizadevanja, je med drugim lepo videti iz članka »Glasa Slovenaca, Hrvata i Srba«, ki vnaprej odklanja misel na vključitev beneških Slovencev v jugoslovansko državo zaradi strahu, da ne bi s takšno zahtevo prizadeli interesov antante.«⁵⁴⁰

Vztrajni Tumovi dvomi o možnosti zavrnitve italijanskih aspiracij v primeru antantne zmage so nedvomno — to je pokazala zgodovina — bili utemeljeni. In gotovo je imel prav, ko je 17. decembra 1917 Žerjavu — ki je bil opozoril, da je angleški publicist Seton Watson jeseni 1915 v novi izdaji svoje knjige popravil svojo predvojno formulacijo v tem smislu, da je tudi Slovence vključil v jugoslovansko državo — izrazil začudenje, »da vidi (Žerjav) v takih citatih kako spremembo stališč, posebno glede slovenskega naroda in problema njegovega položaja ob Adriji«. Nedvomno je imel prav, ko je svaril, kaj se bo Slovincem pripetilo ob zmagi Italije, ko bodo »izročeni vsi vitalni interesi jugoslovanske skupine na milost in nemilost Italiji.« A gotovo ni mogel pričakovati, da bo Žerjav sprejel njegov izhod iz tega položaja, da bi namreč tudi on videl »za slovenski narod le eno rešilno pot v smislu proletarskega demokratizma.«⁵⁴¹ Čisto jasno, da je Žerjav skušal najti izhod iz položaja, ne da bi pri tem računali ali celo spodbujali »krepko demokratično gibanje v vseh državah sveta za osvoboditev delavskih mas«, kakršno je lebdelo pred očmi Tumi kot prvi pogoj za naslednjo, poznejšo fazo razvoja, za »samoodločbo, posebno manjših narodnosti«. Tumova vizija evropske proletarske demokratične revolucije je bila tisto, kar na Žerjava »ni napravilo nobenega vtisa«, nje ni hotel računati v svojo politično zamisel, ne pa skrb, kaj bo s Primorjem in Trstom. Žerjav se je trudil najti pot k slovenski narodni samoodločbi, a samoumevno, v okviru obstoječega družbenega sistema. Pri tem je pod vtisom Wilsonovih izjav še pred vstopom ZDA v vojno in pod vtisom ruske februarске revolucije v svetu računali na »načela mednarodne etike, da je skrb velikih narodov, odvezati malim verige, da se čisto prosto

smejo izjaviti, od koga in kako hočejo biti vladani«, kakor je že 4. junija 1917 pisal Tumi.⁵⁴² To je bil nestvarni zanos, ki je zaradi njega previsoko ocenjeval tisto, kar je govorilo o možnostih za revizijo londonskega pakta. Precenjevanje takih možnosti ga je pripeljalo k temu, da je Tumove pomisleke zavrnil 2. januarja 1918 s prenagljeno sodbo o »zloglasni, a k sreči obsoletni (zastareli) londonski pogodbi . . .«⁵⁴³

Komaj nekaj dni nato (8. januarja 1918) se je zdelo, da Wilsonova objavo programa 14 točk še potrjuje Žerjavovo sodbo, da je londonski pakt zastarel. Ta sodba je bila nepravilna, a v tedanjem času precej razširjena. Tega so se balli tudi italijanski iredentisti iz Trsta, ki so se bili zatekli v Italijo. Eden najvidnejših med njimi, tržaški liberalni državni poslanec Giorgio Pitacco, je z odobritvijo italijanskega zunanjega ministra Sonnina 18. januarja 1918 izročil ameriškemu veleposlaniku spomenico, ki je izražala zaskrbljenost tržaških iredentistov zaradi 9. in 10. točke Wilsonovega programa in opozarjala na polni obseg italijanskih aspiracij na vzhodni jadranski obali.⁵⁴⁴ Tudi v Zagrebu so pričakovanja, podobna Žerjavovim glede veljavnosti londonskega pakta, bila tedaj udomačena. V februarju in marcu 1918 je zagrebški »Obzor« pisal, da so Wilsonove in Lloyd Georgeove izjave dokaz, da antanta ni sprejela krfskega programa in da prav tako morda tudi ne bo obveljal londonski pakt in da bo Italija kaj popustila.⁵⁴⁵

Deklaracijska politika je bila usmerjena k državni osamosvojitvi Slovencev, Hrvatov in Srbov v vsakem primeru. Wilsonove besede o »jasno razpoznavnih narodnostnih mejah« so le še okrepile namero, te meje podčrtati ne le s statističnimi podatki, ampak tudi s plebiscitarnim izrazom ljudske volje. Deklaracijsko gibanje je imelo namen biti tak plebiscit. To je tisto, kar je Žerjav v svojem odgovoru Tumi 2. januarja 1918 postavil v prvo vrsto: »Prvi pogoj je, da naš narod sam hoče svobodo, da se trdno organizira, da je zastopan na zunaj, skratka da na vseh poljih — v notranji in zunanji politiki — neprestano prikazuje svoj program. To, kar vi imenujete deklaracijsko gonjo, ni nič drugega nego povzdigovanje pri nas žal tako nizko ležeče zavesti, samozavesti, odpornosti, narodne značajnosti, priprava na eventualni plebiscit, priprava na obrambo naše zapadne meje . . .« Žerjav poudarja, da je takšno plebiscitarno gibanje prvi pogoj za samoodločbo v vseh možnih situacijah, ki bi se v njih Slovenci potegovali za samoodločbo: ob zmagi antante, ob bankrotu, ki bi sledil vojni, ob kompromisu na mirovni konferenci, ob notranji revoluciji, ob akciji dinastije, a tudi za primer demokratizacije in internacionale, ki ga je pričakoval Tuma. Deklaracijskega gibanja niti sam Žerjav ni razumel izključno kot pripravo za položaj ob zmagi antante.

Se bolj so upi, da bo tudi ob zmagi antante mogoče doseči revizijo londonskega pakta in to celo po neposrednem sporazumu z Italijo, naraščali po novicah o rimskem kongresu zatiranih narodov. K temu je za vestno pripomogel tudi Jugoslovanski odbor, ki je pristal na to, da so italijanska letala 24. junija in še druge dni 1918 nad Ljubljano in Zagrebom metala letake s podpisom dr. Anteja Trumbića, ki so zagotavljali, na temelju razgovorov z ministrskimi predsedniki antantnih držav, da »naša stvar stoji popolnoma dobro«, čeprav ni mogoče povedati podrobnosti. »Če bi se karkoli zgodilo, česar ne bi mogli takoj pravilno razumeti, bodite popolnoma prepričani, da je naša stvar pomembno vprašanje vseh

naših zaveznikov. Z Italijo smo zdaj v najboljših odnosih.«⁵⁴⁶ Pozneje se je res izkazalo, da so se na rimskem kongresu neobvezno dogovarjali le o Dalmaciji, medtem ko je na slovenskem sektorju in deloma tudi v Istri bilo še vse odprto. A teh »podrobnosti« Trumbičev letak ni povedal.

S kako naivnim prepričanjem so tedaj ljudje jemali kot samo po sebi umevno, da je stvar na zahodu zagotovljena, priča podatek, da je odbor slovenskih kulturnih delavcev 1. marca 1918 razpravljaj o zidavi nove cerkve na Sveti Gori — Skalnici nad Gorico, kjer naj bi bil mavzolej za narodne bojevnike.⁵⁴⁷

Zanašanje na Trumbiča, na Jugoslovanski odbor, na podporo angleške in francoske vlade, to je bilo tisto, s čimer so vodilni ljudje v Jugoslovanskem klubu, tako tisti, ki so na zmago antante računali že prej, kot tisti, ki so jo sprejemali pozneje, tolažili pomisleke in bojazni v zvezi s Primorsko. Kaka Koroščeva izjava, ki bi neposredno pojasnjevala njegova stališča in pričakovanja v zvezi z londonskim paktom, zaenkrat ni znana. V letu 1918 se njegovi pogledi po vsej verjetnosti niso razlikovali od Zerjavovih. Pričevanje dr. Melka Cingrije, ki je skupaj z Zerjavom spremljal konec oktobra 1918 Korošca, zdaj že predsednika Narodnega veča, na poti v Zenevo, pove, da je Korošec svojo zunanjepolitično misijo začel brez kakih ozirrov na Italijo in londonski pakt in da je v svojih pogovorih postavljaj jugoslovansko državno mejo na zahodu na narodnostno mejo, vključno tudi Trst. Cingrija je to občutil kot napako in je v tem smislu potem na Korošca tudi vplival.⁵⁴⁸

Kot odsev pogledov, ki so vladali pri Korošču in vodilnih ljudeh v njegovi stranki, lahko ocenjujemo tudi prepričanje, ki ga je Jeglič izrazil v dnevniku 26. novembra 1918, potem ko je italijanska zasedba Primorske in velikega dela Kranjske bila že dejstvo. Jeglič je tedaj vzel na znanje opozorilo antantnih častnikov, ki so prišli v Ljubljano in povedali, da Italijani tako ravnajo, ker jim takšna pravice dajejo določila pogodbe o premirju. Zraven pa si je zapisal: »Toda pri mirovnem kongresu bodo gotovo zoper nje določili strogo narodne meje; ker so za nas Angleži, Francozi in Amerikanci, smemo v prihodnost z zaupanjem gledati.«

Pričakovanja o možnosti revizije londonskega pakta v smislu priznanja pravice jugoslovanski državi do narodnostnih mej na zahodu so bila kajpada brez podlage. Gotovo se je vsaj del slovenskih deklaracijskih politikov tega že takrat zavedal. Ravno tržaška »Edinost«, na najbolj izpostavljenem odseku zahodne meje, tega tudi ni prikrivala. 20. marca 1918 je poudarjala, da tržaški narodnjaki v mejnem vprašanju ne računajo na pomoč antante, ampak ravno nasprotno, da dobro vedo, »da bi zmaga antante pomenjala ne samo za velik del Slovenije (vso Primorsko in velik kos Kranjske) ocepitev od ostale Jugoslavije in torej narodno smrt, temveč tudi neomejeno gospodstvo imperialistične Italije na Jadranskem morju in vseh njegovih obalah, torej popolno gospodarsko odvisnost po milosti antante v najožjih mejah porojene Jugoslavije.«⁵⁴⁹ »Edinost« je vztrajala, Tumovim ugovorom navkljub, pri deklaracijskem gibanju in poudarjala njegov pomen kot izraza narodne volje pa tudi družbenega političnega gibanja.⁵⁵⁰

Ljudje, ki niso imeli iluzij o možnosti, da bi londonski pakt bil podprt, a so vzlic temu vztrajno nadaljevali politiko državne osamosvojitve Slovencev skupaj s Hrvati in Srbi, so to delali v zavesti, da druge poti sploh

ni. Razmerje med Italijo in Avstroogrsko, vprašanje izvršitve londonskega pakta se zaradi pasivizacije slovenskega narodnega gibanja (in to je v tem tedanjem položaju bila edina resnično obstoječa alternativa) ne bi prav nič spremenilo. Vztrajali so torej pri svojem resnično mršavem upanju, da bo samostojen slovenski politični nastop za državno samoodločbo na spornih ozemljih vendarle nekaj pomenil tudi v mednarodnih razmerjih. Pri tem pa so nedvomno vzeli v račun tudi možnost, da bodo Trst in primorska ozemlja izgubljeni. Že iz (Žerjavovega) vprašanja v navedenem tajnem pismu iz novembra 1917 Jugoslovanskemu odboru je čutiti pripravljenost sprejeti v razmerju do Italije tudi ozemeljski kompromis. Pri marsikom je bila dejavna opredelitev za boj za jugoslovansko državnost na strani antante zvezana z že vnaprejšnjo resignacijo po tej plati. Kar zadeva Tržačane, je stvar bila enkrat odločena že aprila 1915, ko so se na zahtevo carske Rusije odrekli samostojnemu oboroženemu odporu proti Italiji in pristali na italijansko zasedbo. S takšno resignacijo je bila povezana protiavstrijska akcija Ljudevita Pivka, ki se je v začetku leta 1915 navduševal nad »širokim narodno političnim obzorjem ljudi, ki vedo, da Trst sam najbrž ne bo deležen jugoslovanske svobode«, ki pa vedo, da je pomembna zmaga nad Avstrijo in njeno razbitje.⁵⁵² Takšna resignacija se je nedvomno izrazila tudi ob razpadu monarhije v znani akciji iskanja antantne, italijanske pomoči v Benetkah.

Res pa je, da velik del, lahko bi trdili ogromna večina, Slovencev takšne resignacije ni sprejemala. Odpor na soški fronti, splošno zadovoljstvo ob prodoru pri Kobaridu in begu italijanske vojske, je to izpričevalo kaj nedvoumno. Pri Slovencih, gotovo pri Primorcih, je takšna resignacija, prav posebno pa še aktivna podpora italijanskemu vojskovanju, vzbujala nejevoljo. Sled te nejevolje se ne kaže samo pri poznejših kritičnih glasovih do Pivkove akcije.⁵⁵³ To razpoloženje je prav razločno izrazil sam Andrej Gaberšček, priznani slovenski narodnjak, v svojih »Goriških Slovincih« leta 1934, kjer je v sklepni besedi zapisal Slovincem, posebno tistim, ki so tedaj bili v Jugoslaviji: »Kaj bi bilo s Slovenci sploh, ako bi se uresničile sanje tistih patentiranih »Jugoslovanov«, ki so prešli na Pijavi na italijansko stran in so komaj čakali, da na čelu laških čet korakajo ali jahajo preko te naše lepe slovenske zemlje tja čez Dravo...?! Ako bi se bila ta nesreča dogodila, po zločinski neumnosti posameznih Slovencev proti navodilom našega Jugoslovanskega odbora (!), tedaj bi še danes vladali po vsej naši zemlji tja do nemške ali avstrijske meje tisti fašisti, ki uničujejo vse, kar je bilo primorskim in notranjskim Slovincem najdražje na svetu. — Ako so Italijani zasedli tedanje meje kljub temu, da jih je konec svetovne vojne zatekel na Pijavi, kdo bi jih pregnal od Drave, ako bi se mogli pred vsem svetom postavljati z zmagovitimi pohodi preko vse Slovenije na Dravo...?«⁵⁵⁴

Naj so bili nagibi, politična zrelost, sposobnost ocenjevanja mednarodnih razmer vseh tistih ljudi, ki so vodili deklaracijsko-jugoslovansko politiko državne samoodločbe Slovencev skupaj s Hrvati in Srbi, takšni ali drugačni, te ali one zvrsti, naj jih občudujemo ali pa se zgražamo nad njihovo omejenostjo, naj v njih gledamo narodne voditelje ali pa razredno omejene politike, eno dejstvo je zgodovina nedvomno potrdila. Odločitev Slovencev za lastno državnost skupaj s Hrvati in Srbi ob koncu prve svetovne vojne pa čeprav jo je spremljalo strašno razkosanje slo-

venskega naroda in četudi ni hkrati pomenila samoodločbe ljudstva, je vendar *odločilno dejanje*, ki so z njim Slovenci dokončno postali političen narod. Odločitev za takšno dejanje je že tedaj bila globoko upravičena, kljub žrtvam, ki so grozile. Tudi strašno okrnjena samoodločba je za Slovence ogromno pomenila.

Naj bo dovoljeno na tem mestu razmišljanje, ki sicer ne sodi na področje zgodovinske raziskave, ker si skuša zamisliti, kaj bi se zgodilo, če deklaracijskega jugoslovanskega gibanja pri Slovencih ne bi bilo, ker sega torej na področje domišljije. A vendar morda takšna domišljajska podoba ne bo odveč, da bi postal pomen tedanje in takšne narodne samoodločbe jasnejši. — Če torej Slovenci med svetovno vojno ne bi zahtevali lastne državnosti tudi proti Avstriji in če bi iskali rešitev svojega nacionalnega problema v nekakšni narodni avtonomiji v habsburškem državnem okviru, če ne bi ustanovili svojega Narodnega sveta, če se ne bi zvezali z Narodnim večem v Zagrebu in če se ne bi potem zedinili s Srbijo in Črno goro v skupno jugoslovansko državo, bi se po vsej verjetnosti stvari razvijale takole: Londonski pakt bi se vzlic temu izvršil, kajti Avstrija ne bi bila pristala na separaten mir, četudi Slovenci ne bi več terjali državnopravne rešitve. Italija bi morda dobila še več, vsaj še gorenjski trikot in zahodni del Koroške, razdelitev slovenskega ozemlja bi bila še hujša. — Preostali Slovenci bi v Avstriji morda dobili kako nacionalno avtonomijo. A gotovo brez štajerskih mest in tudi takšno le do Drave in splotno nobene na Koroškem. Nasprotja med nemškimi in slovenskim elementom morda ne bi bila tako ostra, a ne bi izginila, politična germanizacija Slovencev bi močno napredovala. Vladala bi nemško-slovenska dvojezičnost vsepovsod, če ne kar nemška jezikovna izključnost, kot gotovo na Koroškem in v štajerskih mestih severno od Drave. — Slovenci ne bi dobili univerze, morda le kake oddelke v Gradcu. — Slovenci bi doživljali enak politični razvoj kot Avstrija. To pomeni, da bi že leta 1934 pri nas zavladal fašizem klerikalnega tipa. Slovenski socialdemokrati bi se najtesneje strnili z avstrijsko socialno demokracijo in ne bi imeli samostojnega pomena, februarja 1934 pa bi tudi oni bili likvidirani. Slovenski komunisti bi bili šibki, podobno kot je bila izjemno šibka komunistična partija Avstrije. Ne bi razvili samostojnega revolucionarnega koncepta, ne bi domislili svoje samostojne narodno in družbeno revolucionarne vloge, ne bi bila ustanovljena Komunistična stranka Slovenije. — Slovenska emigracija s Primorskega ne bi odigrala svoje doslej vse premalo ocenjene vloge na Štajerskem in tudi ne v Ljubljani, kajti Avstrijci bi jo usmerjali na jug. — Avstrijski del Slovencev bi že leta 1938 prišel pod oblast Hitlerjeve Nemčije. Nacizem svojih klerofašističnih »Vindišarjev« ne bi gladil, vodil bi proti njim brezobzirno germanizacijo, podobno kot proti Lužiškim Srbom. Obenem z avstrijsko komunistično stranko bi docela zatrl komunistično gibanje tudi pri Slovencih. Hkrati z Avstrijo bi nacizem nedvomno likvidiral tudi slovensko avtonomijo. Nacizem bi imel več časa za politiko, ki jo je dejansko potem izvajal šele od leta 1941 naprej in še to le na delu slovenskega ozemlja. Ne bi bilo »Ljubljanske pokrajine« kot baze narodnoosvobodilnega gibanja. — Ne bi bilo oboroženega narodnoosvobodilnega boja, rezistenca bi bila avstrijskega tipa, kvečjemu morda nekaj tudi italijanskega. Vsekakor ne bi bilo ljudske vstaje na Primorskem. — Leta 1945 bi bili vsi Slovenci zahodno od črte, ki ločuje oba družbena sistema v Evropi, pa vendar ne bi

bili državno zedinjeni. Avstrijsko-italijanska meja se tudi po drugi svetovni vojni ne bi spremenila, kot se ni spremenila na južnem Tirolskem. Po vsej verjetnosti sploh ne bi bilo niti skupne države drugih jugoslovanskih narodov in tudi ne njene moralne podpore. — Pol germanizirani in pol italijanizirani Slovenci ne bi bili narod, ampak nekakšna narodnost, v položaju, podobnem tragičnemu položaju Baskov, ali pa še to ne. — Takšna je podoba, ki vstaja pred očmi, če od vsega dejanskega razvoja v tem delu Evrope v desetletjih po letu 1918 odštejemo eno samo tedaj izvršeno zgodovinsko dejstvo, odločitev Slovencev za državno samostojnost skupaj z drugimi jugoslovanskimi narodi. Ob tej domišljjski podobi postaja očitno, da se je slovensko meščanstvo kot voditelj tedanjega narodnega gibanja kljub vsem tveganjem in kljub vsej politični problematičnosti odločilo zgodovinsko pravilno. Odločitev za Jugoslavijo je bila odločitev za obstoj Slovencev kot naroda.

SLOVENSKO LJUDSKO UPORNIŠTVO IN DEKLARACIJSKO GIBANJE

Najdramatičnejši dogodki slovenske zgodovine v pomladi leta 1918 so vojaški upori v dolini reke Mure na Štajerskem, v Judenburgu, v Murau in Radgoni. 12. maja se je uprl 42. pehotni bataljon dopolnilnega bataljona 17. pešpolka v Judenburgu, 14. maja nadomestna stotnija 7. lovskega bataljona v Murau in 23. maja dopolnilni bataljon 97. pešpolka v Radgoni. V svojih spisih ob 50-letnici teh uporov slovenskega vojaštva je Lojze Ude opozoril, da pripada tem uporom v okviru vseh uporniških pojavov v avstroogrski vojski tistega časa prav posebno pomembno mesto. Upor v Judenburgu sodi med največje kadrške upore avstroogrške vojske, prav tako tudi upor v Radgoni.⁵⁵⁵ Upor slovenskega vojaštva v Judenburgu je od največjih kadrovskih uporov avstroogrške vojske časovno prvi. Tudi češki zgodovinar Rudolf Pichlik, ki se že dolga leta trudi raziskati vojaško uporniško gibanje, sodi, da so upori slovenskih in srbskih povrnjencev po obsegu spadali med največje in da so bili pravzaprav prvi, pri katerih je mogoče zapaziti vse faktorje, ki so privedli vojake do tega, da so obrnili orožje proti vojni.⁵⁵⁶ Pomembnost Pichlikovega mnenja je posebno v tem, ker je utemeljeno na primerjanju gradiva za celo habsburško monarhijo, ne samo uporov slovenskega vojaštva.

Že sodobniki uporov, vsaj tisti, ki so zanje kljub ostri cenzuri izvedeli, najbolj pa oblasti, ki so se z njimi po službeni dolžnosti pečale, so vedeli, da so ti upori v habsburški vojski v vzročni zvezi z vrnitvijo velikega števila vojakov iz vojnega ujetništva v Rusiji. Vračali so se že od konca l. 1917 čez razpadajočo fronto v posameznih skupinah. Njihov dotok se je povečal po zasedbi Ukrajine v drugi polovici februarja 1918, tako da je njihovo število v začetku marca 1918 bilo ocenjeno na 120 000. Posebno velik dotok nekdanjih vojaških ujetnikov iz Rusije pa je nastal po sklenitvi mirovne pogodbe v Brest-Litovsku, ki je predvidevala tudi vrnitev vojnih ujetnikov. Do konca aprila se jih je vrnilo skupno 380 000, do konca junija pa že več kot pol milijona.⁵⁵⁷

Avstrijske vojaške oblasti so se zavedale politične problematičnosti ujetnikov, ki so se vrnilo iz revolucionarne Rusije in Ukrajine. Morali so skozi poseben sistem politične karantene, kjer so prestajali različne stopnje političnega preverjanja. Avstrijske vojaške oblasti je v prvi vrsti zanimalo obnašanje ujetnikov v Rusiji z vidika, koliko so pristali na sodelovanje s sovražnikom. V ta namen so za povrnjence uvedli poseben »opravičevalni postopek« (Rechtfertigungsverfahren). Vojaške oblasti so z velikom trudom dokazale sodelovanje s sovražnikom samo kakim 6000 povrnjencem (1800 Čehov, 3489 Jugoslovanov, 180 Romunov, 492 Italijanov in 147 Poljakov in Ukrajincev). Dokazale so 2918 primerov dezertiranja k

15 Prva odločitev

sovražniku (805 Čehov, 871 Jugoslovanov, 331 Romunov, 302 Italijana in 609 Poljakov in Ukrajincev). Vrhovno poveljstvo je bilo prepričano, da so te številke veliko premajhne.⁵⁵⁸ Šele postopoma so v ospredje zanimanja vojaških oblasti prihajali sumi o nevarnosti povrnjencev zaradi revolucionarnih idej in razpoloženj. R. Pichlik pravi, da so se bivši ujetniki v očeh vojaških organov monarhije postopoma spreminjali iz dobrodošlega vira za popolnitev razredčenih vrst armade v nevaren element, ki ga je treba skrbno stražiti. Opažanja o njihovem obnašanju so začela uporabljati besedo »boljševiki« v najrazličnejših variantah in poudarjati »boljševiške ideje«, ki so se jih ujetniki »nalezli« v Rusiji.⁵⁵⁹

Povrnjenci so torej v očeh avstrijskih vojaških oblasti bili nevarni v dvojnem smislu, kot sovražniki habsburške monarhije iz narodnostnih razlogov in kot ljudje s socialno revolucionarnimi namerami. Nič čudnega torej, da so pri raziskovanju vzrokov vojaških uporov vselej mislili na oba elementa, narodnostni in socialno revolucionarni. To je bilo toliko bolj razumljivo, ker so se vojaški upori pojavljali izključno pri vojaštvu slovanskih narodov. Povrnjenci nemške oz. madžarske narodnosti uporov med vojaki lastne narodnosti niso raznetili.

Medtem ko je socialna revolucionarnost bila lastnost, ki so jo povrnjenci prinašali s seboj, je narodnostno uporništvo, tudi kolikor so ga imeli že ob vrnitvi, lahko v domačih razmerah tudi še bolj naraslo spričo že razvitega političnega gibanja nenemških narodov. Zato je razumljivo, da je vojaške in politične oblasti pri uporih zanimalo vprašanje, koliko so nanje vplivala prav ta politična gibanja.

Slovenski vojaški upori časovno sovpadajo z viškom deklaracijskega gibanja na Slovenskem. Ta okoliščina je vsekakor že tedaj vsiljevala vprašanje, v kakšni zvezi so upori s tem gibanjem. Na to vprašanje mora poskusiti odgovoriti tudi zgodovinopisje jugoslovanskega gibanja. Dosedanje sodbe o tem se pri Slovencih razhajajo. Lojze Ude je v svoji študiji o vojaških uporih napisal: »Vsem vojaškim uporom, izrazom nezadovoljstva v avstroogrski vojski tistega časa skupno je vojna naveličanost, zahteva po sklenitvi miru... Povrnjenci iz ruskega ujetništva... so zanesli v to razpoloženje večjo odločnost. Toda največjim uporom in vsem uporom slovenskega vojaštva skupna je tudi nacionalna nezadovoljnost in to odločilna.« Hkrati je opozoril na okoliščino, da se ni uprl niti en nemško-avstrijski polk, ampak da se je upiralo predvsem slovansko vojaštvo.⁵⁶⁰ Takšni presoji je nemudoma ugovarjal D. Kermavner: »Enako (zanikalno) pa je soditi tudi o vsakršnem drugem merjenju ali pripisovanju 'večje' ali 'odločilne' vloge narodnostni nezadovoljnosti in odmevom narodnega političnega gibanja v domovini (deklaracijske ali jugoslovanske 'propagande') v primerjavi z vlogo splošne naveličanosti z vojno, spontanega soglasja z ruskim boljševiškim zgledom in zlovoljnosti zaradi stradanja. Za takšno merjenje namreč nimamo nobenega *objektivnega* merila in v njem izražamo samo svoja apriorna nagnjenja k *nam* bližjim nagibom. Upornikov ne proučujemo, ampak jih skušamo barvati po sebi, kadarkoli si prizadevamo zmanjšati ali odmislniti tiste med uporniški nagibi, za katere nismo v sebi razvili dovolj razumevanja.«⁵⁶¹

Stališče D. Kermavnerja je v logični zvezi z njegovo sodbo, da »v obzorju« slovenskih (in čeških) politikov »ni bilo nobene 'notranje revolucije', ampak so se na čelu vsenarodnega gibanja le pripravljali, da utrgajo

zrel sad narodnostne osamosvojitve, kakor ga prinese izid vojne bodisi v okviru državnega sklopa ali pa z njegovim razsulom.«⁵⁶²

Vkljub temu ugovoru je L. Ude vztrajal pri svoji sodbi in je mesec maj 1918 ovrednotil kot najbolj viharen mesec v deklaracijskem gibanju prav zaradi uporov slovenskega vojaštva v tem mesecu. »Jaz jih štejem k deklaracijskemu gibanju — kratko — iz naslednjih nazlogov: Nemško avstrijsko vojaštvo se ni upiralo, tudi vojaški in civilni funkcionalni spisi tistih dni . . . , ki sem jih pregledal, dokazujejo upravičenost take trditve . . . Nič zato, če so bili zelo vidno med temi uporniki ujetniki, ki so se vrnili iz Rusije, tako imenovani povrnjenci. Resolucije, sprejete na shodih, taborih deklaracijskega gibanja, so zelo odločno poudarjale načelo pravice do narodne samoodločbe in zahtevo po miru. In mir je bil tisto, kar so povrnjenci iz Rusije predvsem pričakovali. A to je bilo razpoloženje tudi nemško-avstrijskih povrnjencev, pa ti se niso upirali.«⁵⁶³

Popoln odgovor na to vprašanje najbrž ne bo nikoli mogoč, že zaradi pomanjkljivih virov. Pa tudi dosedanje raziskave so še zelo nepopolne. Pa vendar smo dolžni v knjigi o slovenski narodni samoodločbi vsaj poskusiti, da bi se takemu odgovoru približali ob upoštevanju vsega doslej objavljenega, deloma pa tudi še neobjavljenega gradiva.

Na začetek tega poskusa spada ugotovitev, kako so o tem vprašanju sodili posamezni dejavniki v tistem času. V spisih vojaških organov (vrhovnega poveljstva, vojnega ministrstva in drugih) najdemo vztrajno trditev, da je jugoslovansko deklaracijsko gibanje pomemben, če ne najpomembnejši neposredni vzrok vojaških uporov v Judenburgu, Murau in Radgoni. Nasprotno pa je notranje ministrstvo sodilo, da teh dogodkov ni pripisati nahujskanosti prebivalstva v zaledju, marveč skoraj v vseh primerih le pogubnemu vplivu vojakov, ki so se vrnili iz ruskega vojnega ujetništva; le glede Judenburga pravi, da njegov vzrok nastanka ni pojasnjen in da je bil edini upor, pri katerem dozdevno niso imeli pglavitne vloge povrnjenci.⁵⁶⁴

Kakor nimamo merila o tem, po katerih vplivih so se uporniki odločali bolj, po katerih manj, tako tudi nimamo merila, kdo je bolje spoznal in presodil vzroke slovenskih vojaških uporov, ali civilne oblasti — notranje ministrstvo — ali vojaške oblasti. Civilne so bolj poznale značaj civilnega političnega gibanja in življenja, vojaške pa nedvomno bolj poznale vojaške razmere. Različna mnenja oblasti pa ne izvirajo samo iz različne obveščenosti, ampak odsevajo nasprotja med oblastmi samimi. S podobnim pojavom smo se srečali že pri polemiki o odgovornosti za preganjanja Slovencev v prvih časih vojne. Ne le v primeru Slovencev in vojaških uporov, ampak tudi v splošnem lahko govorimo o stalnem in na vseh področjih občutnem nasprotju med civilnimi in vojaškimi oblastmi monarhije. Vsepovsod ugotavljamo, da je ena stran krivila drugo in obratno, za vse težave, ki so nastajale, za vse neuspehe, ki so jih doživljali. Pri tem je vsaka stran skušala prikriti tisto, kar je bilo krivde na njeni strani. Zato je notranje ministrstvo skušalo zmanjšati pomembnost deklaracijskega gibanja in opravičevati, zakaj proti njemu ne nastopi z drastičnimi ukrepi. Nasprotno pa so vojaške oblasti skušale prikriti, da gre za pomanjkljivosti v vojaški organizaciji, predvsem za moment nacionalnega zatiranja v sami vojski, za slabo prehrano, neprimerno ravnanje s povrnjenci in pa seveda,

kar je poglavitno, za splošni porast protivojnega razpoloženja, vsestranske in neustavljive želje po miru.

Gotovo, da je v tolmačenjih vojaških oblasti pomemben še en dejavnik, namreč nemški nacionalizem oficirskega kadra. Politično gibanje Slovencev je bilo nemškim nacionalistom trn v peti, vseeno ali je bilo patriotično ali protiaavstrijsko. Vsakršno gibanje, ki bi Nemcem odvzelo politično oblast nad slovenskimi deželami, je zanje bilo nesprejemljivo in so ga seveda skušali pobijati na vse načine. Eden od najpriljubljenejših načinov je bilo ovajanje pred oblastmi, da je gibanje protidržavno, da ga organizira antanta in podobno. Ta nemška politika je skušala izkoristiti upore slovenskega vojaštva, da bi dokazala nevarnost jugoslovanskega deklaracijskega gibanja in dosegla, da bi ga oblasti odločno in veliko bolj korenito kot dotlej zavrle in prepovedale. Trditev o povezanosti vojaških uporov in deklaracijskega gibanja so širili in poudarjali, ne da bi seveda mogli samostojno raziskovati, kako je s to stvarjo. Vendar tudi ta okoliščina ne bi mogla zadoščati za trditev, da zveze med obema pojavoma v slovenskem življenju ni bilo.

Kako so na upore slovenskega vojaštva reagirali slovenski politiki, ki so vodili deklaracijsko jugoslovansko gibanje? Iz razumljivih razlogov so viri o tem zelo pičli. Cenzura je preprečevala vsakršno pisanje tiska o uporih. Morebitne protidržavne izjave v zvezi z njimi pač ne bi bile napisane. A brez intimnih izjav vendarle nismo.

Prav v dneh slovenskih vojaških uporov, 24. maja, si je zapisal škof Jeglič v dnevnik: »Med vojaki gine disciplina. Prihajajo domov poljubno in se poljubno vračajo. Sedaj jih že orožniki love in celo vklenjene nazaj gonijo. Med vojaki se čuje klic: 'Živela revolucija!' V Judenburgu je zadnje dni (14 dni nazaj) besnel silen upor. Grozne stvari pripovedujejo, no vse ne bo res! Zdi se res tole: vojaki stradajo, prosili so pomoč dolgo časa; častniki so naše zasramovali z besedo Windische Hunde; vojaki so rekli, da gredo v boj za cesarja in domovino, toda neki obrst in drugi častnik ne smeta z njimi; prišli so med nje vojaki iz ruskega ujetništva, a togotni, da niso smeli domov, ampak so morali koj naravnost v vojake: ti so hujskali in nastal je upor. Mnogo je mrtvih, a druge so polovili in pozaprli. Danes je mir. Sploh se sliši o uporih od vseh strani.« — V tem zapisku najdemo vse elemente vzrokov vojaškega upiranja, tudi narodnostno diskriminacijo v armadi, popolnoma manjka pa misel, da bi upori utegnili biti v zvezi z deklaracijskim gibanjem.

Jeglič ni bil neposreden politični voditelj, zato je zanimivo, kaj so tedaj mislili ljudje, ki so bili neposredno v vodstvu. Glava njegovega nacionalno radikalnega, protiaavstrijskega krila Gregor Žerjav je 19. junija 1918 zapisal v pismu Kukovcu, ki je tedaj bil vojak v Lebringu: »Kako pa v Lebringu? Veseli me, da so Bosanci tako pametni in patriotični! Oni prismojeni boljšeaviki, ki so v Radgoni toliko razsajali, se bodo pokorili, ko bo kader v Szekesfehervarju, Janezi pa v južnejem zraku v Tolmezzo, lovci 7 bodo v Dogni tudi premišljevali, zakaj so nasedli Olipovemu bratu. Bosenski lovci, 2, 3 imajo smolo, da prevzemo žalostno dediščino v Judenburgu.« — Te besede vsekakor ne bi mogle potrjevati teze o povezavi jugoslovanskega gibanja z vojaškimi upori, nasprotno, pomenile bi, da vodilni politiki takšnih uporov ne odobravajo. Seveda pa je možno in celo verjetno, da je Žerjav tako pisal zaradi ozirov na cenzuro, da je vedel,

da Kukovec pozna njegove prave misli, in da mu je na tak odklonilen način sporočil precej natančno, kakšna je usoda upornih enot po zatrtju upora. Vsekakor je bil dobro obveščen o tem, kam so jih premestili. Gotovo pa tudi tega Žerjavovega pisanja ne moremo vzeti kot dokaz o zavestnem vzročnem razmerju med političnim nacionalnim gibanjem in vojaškimi upori.

O odnosu voditeljev političnega narodnega gibanja do vojaških uporov bi lahko sklepali tudi po tem, kako so o njih govorili pozneje, ko ni bilo več ozirov na avstrijsko oblast. V spominskih spisih obeh glav Jugoslovanskega kluba, Korošca in Žerjava, ni besede o uporih slovenskega vojaštva. Tudi zgodovinarji obeh meščanskih strank, ki so pisali o deklaracijskem gibanju, uporov ne omenjajo. Tega ne stori Fran Erjavec v svoji »Zgodovini katoliškega gibanja na Slovenskem« iz leta 1928 in tega ne stori niti Ivan Lah v svoji jugoslovansko-nacionalistični interpretaciji naslednje leto (V borbi za Jugoslavijo, II. del, Svetovna vojna) posvečeni »Spomenu dr. Gregorja Žerjava, našega voditelja in bojevnika za zmago jugoslovenske misli«. Celo v knjižici »Borba Slovenaca za Jugoslaviju« — napisal jo je Jugoslavicus, Fran Erjavec — ki je izšla v Beogradu l. 1934 z namenom približati vladajočim krogom tedanje Jugoslavije Koroščevo SLS in prikazati njeno jugoslovansko politiko pred vojno, zlasti pa v času svetovne vojne kot radikalno jugoslovansko, ni besede o uporih slovenskega vojaštva. Ne liberalno ne klerikalno slovensko meščansko politično vodstvo ni uporabilo slovenskih vojaških uporov kot dokaz svojega protiaustrijskega in jugoslovanskega radikalizma med svetovno vojno.

V izjavah vodilnih dejavnikov slovenskega jugoslovanskega gibanja torej ne najdemo nobenega dokaza, celo ne trditve ali kakršnega koli namigovanja, da bi to gibanje upore slovenskega vojaštva maja 1918 vključevalo v svojo akcijo ali da bi jih vsaj skušalo pospeševati. Ali je torej uporništvu slovenskih vojakov v tem času popolnoma samostojen pojav, neodvisen od narodnega, jugoslovanskega gibanja Slovencev? O tem niso — z veliko zamudo — razmišljali le slovenski zgodovinarji, o tem so že mnogo prej pisali na osnovi sistematičnega študija arhivskega gradiva češki zgodovinarji (M. Paulova, R. Pichlik), v zadnjem času pa se v to raziskovanje vključuje tudi dunajska univerza.⁵⁶⁵

V svojem življenjskem delu, ki skuša zajeti celotno dejavnost narodnih gibanj pri Čehih, Slovencih in pa drugih Jugoslovanih, piše M. Paulova o slovenskih vojaških uporih v posebnem poglavju z naslovom »Gibanje ljudskega odpora pomladi 1918«, ne da bi skušala ugotoviti kakršno koli neposredno povezavo uporov z akcijo narodnih gibanj.⁵⁶⁶ Znamenje, da v svojem gradivu o akcijah teh gibanj ni našla nobenega dejstva, ki bi dopuščalo trditve o kaki zavestni povezavi. — R. Pichlik je vojaške upore iz leta 1918 proučeval kot izraz dejavnosti povrnjenecv iz ujetništva v Rusiji. Za vse upore od srede maja do začetka junija 1918, med njimi za vse slovenske, je ugotovil, da so bili v zvezi z vrnitvijo avstrogorskih vojnih ujetnikov iz Rusije. Kritično je pogledal, kako se je to dejstvo izražalo v pisanju zgodovinarjev Avstrije in nasledstvenih držav, kakor tudi v češkoslovaškem marksističnem zgodovinopisju. Avstrijsko pisanje je poudarjalo »boljševiški« značaj uporov kot podkrepijo za trditve, da je bil odpor proti vojni v sicer zvesto armado prinesen od zunaj, »uvožen« iz Rusije. S podobnimi izgovori je izključevalo dejanja povrnjenecv

iz uradno priznanega boja za narodno svobodo tudi meščansko zgodovino-pisje nasledstvenih držav. Podobno, samo iz drugega izhodišča, je vojaške upore ocenjevalo češkoslovaško zgodovino-pisje po drugi svetovni vojni, ko je širilo razlago, po kateri naj bi bili upori mehanična in avtomatična posledica vrnitve bivših ujetnikov iz revolucionarne Rusije. To soglasje med avtorji različnih svetovnih nazorov, meni R. Pichlik, je izviralo pri enih iz popolnega podcenjevanja študija problemov ruske revolucije in njenega vpliva na srednjeevropske razmere, pri drugih pa iz apriorizma stalinskega obdobja, ki je nekritično zagrabilo vsako »dejstvo«, o katerem se je zdelo, da potrjuje takrat splošno priznane teze o nastanku ČSR.

R. Pichlik izhaja iz pravilnega spoznanja, da je vojaško uporništvo neizmerno zapleten psihološki prelom, ki ga mora prebiti vojak imperia-listične armade, kadar od zavračanja vojne preide k boju proti njej z orožjem v roki. *Ta prelom je lahko nasledek obupa kot tudi nasledek spoznanja.* Če s tega stališča presojava upore spomladi leta 1918, težko dobimo enoten odgovor. Pri posameznikih in posameznih uporih najdemo različno stopnjo obupne odločnosti in različno stopnjo zavesti.

R. Pichlik sestavlja tudi svojo lestvico stopenj odpora proti vojni. Začetna stopnja je naravno nagnjenje vojakov, da bi svoj odnos do vojne rešili najpreprosteje — z dezertertvom. Dezertertvo ni bilo enakomerno razvito v deželah habsburške monarhije. V čeških deželah se ni razvilo tako kot na Hrvaškem in v Slavoniji ali pa v Galiciji. Na jugu in v Galiciji so se dezertertji povezovali v velike, včasih oborožene skupine. Postale so strah avstrijskih organov. R. Pichlik meni, da se v dezertertstvu kaže tudi kmečki značaj teh vojakov, da gre za nemir pred bližajočo se žetvijo. Zato je dezertertstvo posebno številno tam, kjer so enote nameščene blizu domačega kraja.

O političnem in revolucionarnem pomenu »zelenih kadrov« je pri nas pisal že Albin Prepeluh in prišel do sklepa: »Teh ubežnikov se je pozneje bala tudi Narodno vijeće, toda brez potrebe, zakaj bili so brez političnih vodnikov in so se mirno razšli po domovih, ko je minila nevarnost vojne in kazni zaradi dezertacije.«⁵⁶⁷ Dezertertvo je sicer aktiven izraz protivojnega razpoloženja, ni pa upor proti vojni. Kjer se je radikalno protivojno razpoloženje povezal samo s spoznanjem bede vojaškega življenja in bede družin zaradi vojne, piše R. Pichlik, ni prišlo do oboroženega upora ali poskusa vstaje. Do njega je prišlo le tam, kjer so na to razpoloženje vplivali tudi konkretni izrazi ljudskega boja proti vojni in monarhiji. »Spomladi 1918 leta je bil to predvsem razmah narodnoosvobodilnega boja. Stopnja njegovega razvoja pri posameznih narodih je v znatni meri določila tudi stopnjo odpora pri moštvu te ali one narodnosti v avstroogrski armadi.«⁵⁶⁸

R. Pichlik opozarja na pomen krajevne razmestitve rezervnih enot spomladi 1918. Tam, kjer so sedeži bili v področju, od koder je moštvo izhajalo, se je protivojni odpor izrazil neposredno v dezertertstvu (pri hrvatskih ali poljskih enotah). Tam, kjer je bila rezervna sestava nameščena v tujem okolju, dezertertvo ni bilo tako lahko in ga je mogel omogočiti samo upor in odstranitev častniške oblasti. Vendar je bila odločilna ne prevelika oddaljenost od domače dežele. Pomemben je bil tudi dejavnik bližine delavskih centrov, centrov socialnega boja delávstva. Do največjih uporov moštva rezervnih sestav avstroogrške armade v zaledju spomladi

1918. leta, pravi Pichlik, je prišlo tam, kjer je šlo za vojake tlačnega naroda, pri katerem je osvobodilni boj že takrat dosegel velik razmah — npr. za Čehe ali za Slovence — in kjer je bila njihova sestava nastanjena sorazmerno blizu domače dežele, v industrijskem področju ali središču socialnega boja delavstva vladajočega naroda. V takih razmerah so se rodile največje akcije, katerih pobudniki so bili povrnjenci iz ruskega ujetništva: oboroženi upori slovenskih vojakov na Štajerskem in dva poskusa vstaje — v rezervnem bataljonu novosadskega 6. pešpolka v Pečuhu in plzenskega 7. strelskega polka v Rumburku.⁵⁶⁹

Če pogledamo na položaj v Sloveniji z vidika razširjenosti dezerterstva, se je treba najprej ustaviti ob dejstvu, da so slovenske dežele ležale že od pomladi leta 1915 v neposrednem zaledju fronte s posebno strogim vojaškim režimom nadziranja, kjer si ni bilo mogoče zamisliti obstanka velikih skupin dezertertjev kot npr. tistih v Slavoniji in na Fruški gori. Drugi moment, ki bi ga bilo treba upoštevati, je dejstvo, da je soška fronta, kot črta obrambe proti italijanskemu imperializmu in njegovim aspiracijam imela za Slovence nek smisel in morda tudi zato tukaj dezerterstvo ni bilo tako razvito. Vsekakor zelo tehtno je opozorilo D. Kermavnerja, da bi si takšne prebežniške in italijanski vojski tako uslužne akcije, kakršna je bila carzanska akcija dr. Ljudevita Pivka v Tirolah, ne mogli zamisliti na soški fronti. Vzlic temu pa se zdi, da je splošna teza, da je v Sloveniji bilo dezerterstvo zelo malo razvito, potrebna preverjanja.

»Slovinci, vsaj kolikor je meni znano,« pravi Prepeluh, »nismo poznali niti zelenih kadrov.«⁵⁷⁰ Paulova (Tajny vybor stran 455) pa piše, da so skupine slovenskega zelenega kadra bile tudi v slovenskem Podravju in celo v obsežnih gozdovih Semmeringa, takorekoč pred vratmi Dunaja. Njihove vrste so se pomnožile z begunci iz vrst upornikov v Judenburgu, Murau in Radgoni. Na temelju aktov vrhovnega armadnega poveljstva opozarja, da je spomladi 1918 pri transportih pohodnih formacij na fronto iz Maribora, in sicer pri nadomestnih četah 26. strelskega in 47. pehotnega polka, prišlo k množični dezertaciji. O istih dejstvih piše tudi R. Pichlik.⁵⁷¹ Tudi v arhivu notranjega ministrstva je nekaj aktov, ki opozarjajo, da dosedanega mnenja ne smemo preveč posploševati.

13. maja 1918 je nemško nacionalni državni poslanec Marckhl iz Celja poročal predsedniku vlade Seidlerju, da je pri zadnjem odhodu pohodnega bataljona iz Celja zmanjkalo 32 mož, v Mariboru pa polovica vsega moštva.⁵⁷² — Še pred tem je 27. aprila 1918 poveljnik žendarmerijskega oddelka v Celju ritmojster Lichem svarilno poročal o položaju na južnem Štajerskem, vsekakor z namenom, da bi dosegel povečanje števila orožnikov. Opozarjal je na splošno negotovost: »Kazniva dejanja proti lastnini se večajo v strah zbujajočem obsegu, razložiti pa jih je moči s splošno stisko spodnjih ljudskih plasti... Toda tudi nasilna dejanja naraščajo do obsega, kakršnega ne bi nikoli mogli slutiti. Rop, umor, uboj so postali vsakdanji pojav, cele razbojniške tolpe ropajo in more po deželi. Če pa sprašujemo po storilcih, so to v glavnem dezerterti...« — Notranje ministrstvo Lichemovemu poročilu ni verjelo in je zato zahtevalo od deželnega namestništva, naj poizveduje pri okrajnih glavarstvih. Odgovori okrajnih glavarstev Maribor, Celje in Konjice so Lichemova opozorila potrdili. Enako tudi deželni namestnik Clary 10. julija 1918.

Okrajno glavarstvo Maribor je 20. junija 1918 poročalo, da so Liche-mova opažanja pravilna, da pričajo o njegovem dobrem daru opazovanja. Število hudodelstev je veliko, predvsem pa je zelo razširjeno dezerterstvo. Streliški polk št. 26 je pred kratkim prosil okrajno glavarstvo za pomoč pri lovljenju 30—40 dezertertjev, ki so doma v okraju Maribor. Zlasti občine Pohorja so izredno priljubljena in iskana zavetja za dezertertje. »Posebno nevaren je takšen pojav, če pride — tako kot v Radgoni — do množičnih dezertacij in če potem cele tolpe dezertertjev ogrožajo okraj. Tako je bilo v sodnem okraju St. Lenart; tam so se potikale cele skupine pobeglih vojakov in pri posameznih kmetih zahtevale živila, če jim niso dali rado-voljno, so jih izsilili. Posebno hud je bil primer, ko so dezertertji pri nekem posestniku zahtevali kruha, ta jim je odklonil in so mu nato še isti dan požgali gospodarsko poslopje, naslednji dan pa stanovanjsko poslopje.« — Okrajno glavarstvo Celje je 18. junija 1918 poročalo, da je tamkajšnji okraj gorat in sijajno zavetišče sodrge. Dezertertji in vojni ujetniki se prosto gibljejo. Žandarmerija pa je prešibka, da bi jim to preprečila, posebno še, ker ljudje dezertertjem pomagajo. Če orožnikom dajo v pomoč vojsko za lovljenje dezertertjev, je to neučinkovito. Vojaki se pasivno upi-raj. Črnovojniški žandarji so sploh brez vrednosti. V Trbovljah je samo pet orožnikov (v miru 10—14). Posledica takšnega stanja je »popolna anarhija v podeželskih občinah. Noben vojaški dopustnik se več ne vrne pravočasno, saj ni nikogar, ki bi ga k temu prisilil. Dezertertji, tatovi in roparji so edine osebe, ki se lahko veselijo najpopolnejše varnosti. Raz-rahlanje vojaške discipline je npr. imelo za nasledek, da je akcija iskanja dezertertjev, ki jo je v Ostrožnem izvedla cela četa pod poveljstvom nekega nadporočnika, ostala popolnoma brez uspeha. Vojaki so se v gozdu pre-prosto ulegli, oficir pa je bil brez moči. Neka hiša, za katero so sumili, da se v njej skrivajo trije dezertertji, je bila obkoljena, toda vojaki so šli v hišo in se tam samo zabavali z dekleti itn.« — Okrajno glavarstvo Konjice pa je poročalo 19. junija 1918: »V okraju se množijo kazniva dejanja na prav vznemirljiv način, posebno tatvine, vlomi, ropi in goljufije. Gozdovi na obrobem gorovju (Pohorje proti severu, Konjiška gora in njeni po-daljški na jug) dajejo zavetje ubežnim vojakom in ujetnikom v znatnem številu. Dezertertji so oboroženi in podvzemajo pravcate roparske pohode. Zdi se, da njihovemu vzgledu posamezno sledijo tudi že oddelki rednih čet. Vsekakor vodi po poročilu žandarmerijske postaje v Konjicah sled nekega ropa živine neposredno v vojaške prostore v Žalcu... Vojaki so nagnjeni k nasilnim dejanjem brez vsakega razloga, red in disciplina sta v vojski majhna. Polovljeni in izročeni dezertertji znova uhajajo in nadaljujejo svoje početje v zaledju. Vojaške osebe poljubno prekorajujejo dopuste... Vse to učinkuje spodbudno na slabe elemente v zaledju, ki v razširjajoči se nesigurnosti tudi sami brez strahu počenjajo zločine. Zaradi tega in tudi zaradi dolgega trajanja vojne in z njo zvezane ločitve od svojcev, ki ji ni videti konca, zaradi hude stiske, ki se kaže v pomanjkanju živeža in po-trebnega potrošnega blaga, v visokih cenah, zaradi hudih rekvizicij itn., je ljudstvo postalo zelo nezadovoljno in na tej podlagi rastejo misli o prevratu, ki se vežejo z jugoslovansko državno mislijo... Predsedniki občin so v zadevah krajevne policije že v mirnem času večidel bili ne-ustrezni. V vojski pa jim je funkcija predstojnika občine večinoma postala komaj še znosno breme, ki ga skušajo vedno znova od sebe odvaliti. Okraj-

no glavarstvo jih lahko pripravi k nadaljevanju njihovega delovanja samo z največjo težavo. Njihovo uradovanje, posebno glede zadev varnostne policije, je skrajno pomanjkljivo... Skoraj cel okraj je zavzet za jugoslovansko misel, uresničenje te misli pomeni velikemu delu ljudstva tudi osvoboditev iz vladajoče stiske.⁵⁷³ Poleti 1918 je dezerterstvo moralo biti razširjeno tudi na Kranjskem. Obveščevalni oddelek vrhovnega armadnega poveljstva je avgusta poročal vojnemu ministrstvu, da se na južnem Stajerskem in v ljubljanskem okraju med povrnjenci širi »boljševiška« propaganda za vstop v »boljševiški« (zeleni) kader, katerega sedež je v Kamniških Alpah.⁵⁷⁴ O ostrem postopanju orožnikov priča dogodek v Poljčah (okraj Radovljica), kjer je 18. julija 1918 orožnik z bajonetom usmrtil zapoznelega dopustnika, posestnika Janeza Ferjana.⁵⁷⁵

19. junija 1918 je Zerjav pisal Kukovcu o potrebi hitre ustanovitve Narodnega sveta in organiziranosti »od zgoraj navzdol do zadnje vasi«, med drugim zaradi »roparskih napadov (javna varnost zaradi dezerterejev in tatvin pada)«. ⁵⁷⁶

Tudi slovenske pokrajine so torej poznale dezerterstvo in njegove spremne pojave v taki meri, da je konec spomladi 1918 močno vznemirilo ne samo avstrijske oblasti, ampak tudi že slovenske meščanske politike. Če tega dezerterstva ni bilo še več, potem je to treba razumeti v luči dejstva, da je pri Slovencih tem bolj bila razvita najvišja stopnja odpora proti vojni, vojaško uporništvó.

Prvi pojav nepokorščine neke slovenske enote, ki je močno vznemirilo tako vojaške kot tudi civilne avstrijske oblasti, je bilo obnašanje nadomestnega bataljona 2. gorskega strelskega polka v Ljubljani 24. aprila 1918, ko vojaki niso ubogali povelja in niso nastopili proti demonstrantom v Ljubljani.⁵⁷⁷

Poročilo ljubljanske policijske direkcije z dne 24. aprila 1918 omenja, da so se že 22. in 23. aprila začele v Ljubljani demonstracije zaradi skrajno slabe preskrbe. Demonstranti so se napotili k županu dr. Tavčarju, ta pa je krivdo za slabe razmere naprtil deželni vladi. Ze s tem, posebno pa še z objavo poročila o demonstracijah v »Slovenskem narodu«, je po mnenju policijske direkcije naravnost spodbujal ljudi k nadaljnjemu demonstriranju. Na seji občinskega sveta 23. aprila je svojo nejevoljo zaradi demonstracij v magistratnem poslopju izrazil na ta način, da je dejal, naj ljudje, če hočejo, da jih kdo sliši, ne demonstrirajo v magistratu, kjer jih nihče ne sliši, ampak naj gredo na cesto in naj tam povzdignejo svoj glas za končanje vojne. Vojaške oblasti so zaradi tega poročila zahtevale strogo preiskavo proti Tavčarju. Deželni predsednik Attems ga je zaslišal, vprašal je tudi svojega zaupnika, kaj je Tavčar na tisti seji občinskega sveta v resnici rekel in nato o zadevi poročal na Dunaj tako, da je Tavčarja dejansko vzel v zaščito. Po njegovem je Tavčar na seji občinskega sveta izjavil: »Ce hočejo ljudje demonstrirati, potem naj to zaradi njega store pred magistratom ali pred stanovanjem župana, v magistratnem poslopju pa hoče imeti mir.« Odsvetoval je uvedbo kazenskega postopka proti Tavčarju, ker bi se moral končati z oprostilno razsodbo. Opozoril je tudi na splošno obnašanje župana Tavčarja in ugotovil, da se je v obeh letih, kar je Attems deželni predsednik, držal izredno dobro. Bil je ustrežljiv proti vsem zahtevam vojaških in civilnih oblasti, močno se je trudil pri izvajanju preskrbovalnih zadev, v političnem in nacionalnem pogledu pa

je bil zelo zadržan. Sele po vrnitvi nekdanjega župana Hribarja je bilo opaziti v obnašanju Tavčarja spremembo. Začel je pisati v »Slovenskem Narodu« članke, v katerih je nastopil proti Nemcem na Kranjskem in posebno še proti temu, da so vodilna mesta državnih oblasti v rokah Nemcev. Imel je tudi zelo dolg bojevit govor na nekem shodu v Kamniku in je pokazal zadrego in rezerviranost tudi nasproti Attems. Po mnenju slednjega je treba razlago za takšno spremenjeno obnašanje iskati v tem, da se Tavčar boji, da ne bi Hribar zopet prišel na površje in njega odrinil v ozadje.⁵⁷⁸

Ravnanje župana dr. Tavčarja ob demonstracijah 22. in 23. aprila vsekakor ni bilo takšno, da bi lahko demonstrante pomirilo. Tretji dan, 24. aprila, so se demonstracije razmahnile tako močno, da so hudo vznemirile avstrijske civilne in vojaške oblasti. V svojem prvem poročilu o demonstracijah, napisanem istega dne, pravi deželni predsednik Attems, da se je ob devetih dopoldne zbralo pred deželno vlado pet do šeststo žena. Attems je sprejel delegacijo šestih demonstrantk. Pritožile so se zaradi pomanjkljive preskrbe in trdile, da so pri deželni posredovalnici za živino spravljene velike zaloge masti. Medtem ko je deželni predsednik še skušal pomiriti delegatke, je pri stranskih vratih vdrlo v poslopje deželne vlade več kot 200 žensk in prihrumelo prav do Attemsove pisarne. Vpile so in kazale namero, da postanejo nasilne, saj so že v predsobi začele razbijati pohištvo. Deželni predsednik jih je s težavo nagovoril, naj gredo na dvorišče, da bi jim lahko spregovoril. Tam jim je ponovil tisto, s čimer je prej hotel pomiriti delegacijo. Vsa množica je potem odšla in se napotila k poslopju deželnega zbora (danes univerza). Pet varnostnih organov, ki so tam stražili, je kar pregazila. Pri portirju je zahtevala deželnega glavarja Sušteršiča, hkrati pa začela razbijati okna v pritličju in prvem nadstropju glavnega pročelja. Višjega policijskega komisarja dr. Skubla, ki je prispel s svojo stražo na pomoč, je množica, ki so jo sestavljale ženske in na pol dorasla mladina, sprejela s kamenjem, ni pa nikogar ranila. Del demonstrantov je šel potem na »Zeleni grič«, kjer so bila skladišča deželnega urada za promet z živino. Zaradi koncentracije policistov in žandarjev se jim ni posrečilo vdreti v skladišče. Razbili pa so okna s kamenjem. Drugi del demonstrirajočih žena in mladine je šel čez Kongresni trg in razbil vsa velika okna v kavarni nemškega kazina, nato se je napotil na Stari trg, kjer pa je večina trgovin bila že zaprta z železnimi zavesami. Tako zaveso pa so odprli v trgovini s perilom Hamann, razbili veliko okno in vdrli v trgovino in jo oplenili. Tega prešibke policijske moči niso mogle preprečiti. Okna so razbili tudi pri Kreditnem zavodu in pri nekaterih drugih, tudi pri slovenskih trgovinah.

Deželni predsednik je zahteval okrepitev od deželnega orožniškega poveljstva. Dobil pa je samo 11 mož. Policijska direkcija pa je zahtevala vojaško asistenco. Drugi polk gorskih lovcev je dal eno četo, ki je potem bila razmeščena na vseh ogroženih točkah. Isti dan zvečer je Attems pričakoval prihod še 30 orožnikov. Deželni predsednik je prosil notranje ministrstvo, naj doseže pri vojaškem poveljstvu v Gradcu namestitev enega bataljona v Ljubljano, da bi garnizija bila okrepljena za pomoč proti nadaljnjim nemiro. Zahteval pa je, da moštvo tega bataljona ne sme biti slovenske, hrvaške ali češke narodnosti! — O vzrokih demonstracij in nemirov pa je sodil takole: »Nobenelega dvoma ni, da prebivalstvo strada

in da je to tudi glavna gonilna vzmet današnjih kravalov. Obstaja pa tudi politično ozadje. S sistematičnim ščuvanjem v tisku in pri shodih, ki so obravnavali jugoslovansko vprašanje, je prišla v množico velika količina netiva, ki se je zdaj razplamenelo po eni strani proti deželnemu glavarju, po drugi strani pa proti Nemcem.«

Vojaške oblasti so bile mnenja, da ljubljanska policija ni opravila svoje dolžnosti in da je v svojem odporu proti demonstrantom bila preveč neodločna. Razume se, da je ljubljanska policijska direkcija skušala te očitke zavrniti in da je zato tudi skušala zmanjšati pomen in obseg demonstracij samih. Istega dne 24. aprila, je napisala svoje poročilo. To se s poročilom deželnega predsednika v glavnem ujema. Ima pa več podatkov iz neposrednega opazovanja in stika z demonstranti. Pravi, da so demonstranti imeli namen vdreti v deželni dvorec in se prebiti do deželnega glavarja Sušteršiča, kar pa jim je policija preprečila. To poročilo že opisalnemu poteku dodaja, da se je demonstrirajočim ženskam na poti od deželne vlade do deželnega dvorca pridružilo iz stranskih ulic veliko mladine obojega spola in da je množica tako zelo narasla. Nova je omemba, da so demonstrantje razbili šipe tudi v kavarni Slon na poti od Kazine po Šelenburgovi ulici skozi Prešernovo do magistrata. Popoldne in zvečer ni bilo več kršitve miru, ker so medtem pomožni oddelki žandarmerije in vojaštva zasedli določena mesta. 24. aprila je bilo izvršenih 25 aretacij ljudi, ki so jih zalotili pri razbijanju šip in ropanju. Tudi policijsko poročilo je mnenja, da je za razmah demonstracij sokrivo obnašanje župana Tavčarja. Posebej še opozarja na dejstvo, da je Tavčar 25. aprila, dan po demonstracijah, meni nič, tebi nič, odšel na dopust.

Vojaško poveljstvo je poslalo na inšpekcijo generalmajorja Otta Herzmannskega. Ta je v svojem poročilu z dne 30. aprila med drugim zapisal, da so se po njegovem vtisu demonstracije pomembneje razrasle šele potem, ko so ženske bile zavrnjene. Nadaljnje dogodke je po njegovem mnenju treba pripisati »Koroščevi stranki« (gibanju za deklaracijo Jugoslovanskega kluba), kar se vidi iz razbijanja šip na poslopijih Sušteršičeve stranke in pa nemške stranke. Šipe so razbijali mladi fantje in ker so pri tem hiše izbirali, je moralo obstajati smotrno vodstvo, sklepa Herzmannsky. Pri ropanju pa po njegovem takega vodstva ni bilo. Nadalje je zlasti ošibal ne dovolj energično in aktivno obnašanje ljubljanske policije.

Vojaške oblasti so torej zopet negativno sodile o delovanju civilnih oblasti. Pri tem pa so skušale prikriti dejstvo, da so tudi same imele težave z vojaško intervencijo proti demonstrantom. M. Paulova in R. Pichlik navajata dokumente vrhovnega poveljstva, iz katerih je razvidno, da so 24. aprila nekateri asistenčni oddelki 2. gorskega strelskega polka ostali pasivni in niso nastopili proti demonstrantom. Vrhovno armadno poveljstvo je v tem dejstvu videlo dokaz, kako jugoslovansko gibanje nezadržno pronica v armado. Ljubljanske demonstracije so avstrijske oblasti tako vznemirile, da se je s temi dogodki pečala vlada na svoji seji 1. maja 1918. Predstavník obrambnega ministrstva feldmaršal Czapp je na tej seji opozarjal predsednika vlade Seidlerja, obenem pa tudi ministra Žolgerja, »na posledice brezmejnega ščuvanja, ki izhaja od Koroščeve stranke in ki že zdaj demoralizujoče vpliva na slovenske enote.«

Temeljno dejstvo, ki je vznemirjalo vojaško poveljstvo, je bila nepokorščina slovenske vojaščine. General Herzmannsky je v svojem poro-

čilu obrambnemu ministrstvu ugotovil, da se »24. aprila nekaj bataljonov, ki so dobili povelje, naj obnovijo mir, ni obnašalo dovolj energično... Vojaški poveljnik enote in poveljnik mesta ocenjujeta razpoloženje in uporniško razburjenje med vojaki nadomestnega bataljona kot zelo resno.« Herzmannsky se temu mnenju pridružuje. Prav tako prepričanju, da je glavni vzrok nevšečnosti jugoslovanska propaganda. Vojaki nosijo karkarde in trakove s slovenskimi barvami in se pogovarjajo na veleizdajalski način. 27. aprila 1918 je obveščevalni urad vojaškega poveljstva v Gradcu poročal o demonstracijah in plenjenju v Ljubljani; tudi on je opozarjal na veleizdajalska razpoloženja v drugem polku gorskih strelcev: Dan pred ljubljanskimi nemiri sta dva podoficirja tega polka vzklikala na cesti v slovenskem jeziku: Živela anarhija, živela jugoslovanska država, dol z Avstrijo, dol s cesarjem Karlom! Tudi to poročilo omenja, da vojaki vzlíc prepovedi nosijo jugoslovanske barve na svojih kapah. Po demonstracijah si je v noči med 26. in 27. aprilom nek podoficir iz tega polka v gostilni strgal s prsi srebrno medaljo za hrabrost in Karlov križ, jih vrgel na tla in poteptal z nogami ob vzklikih: Živela jugoslovanska država!⁵⁷⁹

Opozorjanja vojaških krogov, da jugoslovansko deklaracijsko gibanje demoralizira slovenske vojake, da so zaradi njega že nagnjeni k nepokorščini in uporništvu, so vplivala tudi na ravnanje avstrijskih političnih oblasti. Že 3. maja je predsednik vlade Seidler dal znano izjavo, da slovenske dežele nikakor ne bodo mogle postati del morebitne jugoslovanske države, izjavo, ki naznanja začetek zatiranja deklaracijskega gibanja na slovenskih tleh. Med sejo vlade 1. maja in to vladno izjavo 3. maja obstaja ne le časovna, ampak tudi očitna vzročna zveza. 12. maja je avstrijsko notranje ministrstvo z odlokom prepovedalo deklaracijske shode. Vse to še pred začetkom uporov slovenskega vojaštva. Zagotovilo cesarja nemškimi in nemškutarskim predstavnikom iz slovenskih dežel z dne 25. maja 1918 je torej le potrdilo sklepe vlade, sprejete še pred vojaškimi upori. Takoimenovani nemški kurz vlade se je na slovenskih tleh začel že dober mesec prej kot je bil uveljavljen v splošno avstrijski politiki in to prav zaradi velikega razmaha deklaracijskega gibanja, kateremu se je pridruževalo splošno gibanje proti vojnim razmeram in proti vojni sami tako med civilnim prebivalstvom kot tudi med slovensko vojaščino.

Dejstvo, da se je v vladi uveljavilo mnenje vojaških krogov, da ima razmah jugoslovanskega političnega gibanja tako razdiralen vpliv na moralo slovenskih vojaških enot, je bilo nedvomno neprijetno civilnim avstrijskim oblastem, ki so bile neposredno odgovorne za civilno politično življenje. Zato ni čudno, da kranjska deželna vlada, deželni predsednik Attems in njegovi uradniki, v poznejših dneh preključujejo svoje prvotno mnenje, da je na razvoj ljubljanskih demonstracij deklaracijsko gibanje res vplivalo, ampak začno trditi, da so to bile čisto spontane demonstracije brez vsakršnega političnega ozadja, zrastle samo na temelju nezadovoljstva s težavnimi življenjskimi razmerami, ki jih je ustvarjalo dolgo trajanje vojne. 7. junija je npr. Attems nasprotoval poročilu Herzmannskega, češ da demonstrantje niso razbijali samo hiš in trgovin nasprotnikov »Koroščneve stranke«, ampak tudi pri njenih privržencih, tako npr. na škofiji. Tako je lahko zatrdil: »Demonstracij niso povzročili nacionalni ali politični motivi, ampak so to bili v prvi vrsti prehrabeni nemiri zaradi pomanjkanja prehrane; seveda so se potem pokazali tudi drugi momenti in

prvi mož, proti kateremu se je ljudska jeza obrnila, je bil deželni glavar dr. Sušteršič, ki je zdaj na Kranjskem nepriljubljen zaradi ščuvanja, ki ga je uprizoril Korošec.«

Socialdemokratski »Naprej« je 25. aprila 1918 o demonstracijah poročal, češ da so negotovi elementi in neodgovorna mladina izrabili manifestacijo žena. Dogodke je grajal in poučno pripomnil, da morajo manifestacije za kruh in druge potrebščine biti organizirane in dostojne, ker le tako se lahko kaj doseže. Demonstracije ne smejo biti naperjene proti posameznikom, temveč proti sistemu, ki je kriv današnjega položaja.

Ne glede na to, da je v dneh od 22. do 24. aprila šlo za demonstracije, ki so se začele spontano in da torej ne bi mogli reči z R. Pichlikom, da so te demonstracije »izbruhnile proti Sušteršičevi proavstrijski politiki«⁵⁸⁰ pa je vendar nedvomno, da se je spontano ljudsko gibanje v svojih političnih izrazih posluževalo deklaracijskega gibanja. Dejansko so te demonstracije bile tudi demonstracije proti Sušteršiču in njegovi politiki. Takšnega značaja so tudi izjave vojaških oseb iz drugega gorskega strelskega polka, ki o njih poročila govore. Za problem odnosa med vojaškim uporništvom, vplivom povrnjencev iz Rusije in pa deklaracijskim gibanjem pa je pomembno dejstvo, da se je nepokorščina slovenskih vojakov v ljubljanski garniziji pokazala še pred tistim prelomnim trenutkom, o katerem soglasno govorita tako R. Pichlik kot O. Wassermair, namreč še pred sredino maja, ko so se povrnjenci vrnili v svoje enote po 4-tedenskem dopustu.⁵⁸¹ Zaradi tega je vsekakor treba tudi za slovenske razmere posebej potrditi veljavnost splošne sodbe R. Pichlika, da so se namreč spomladi leta 1918, podobno kot v množičnem boju ljudstva, tudi v odporu vojakov proti vojni medsebojno prepletali nacionalni in socialni vzroki in in da je glede vprašanja vpliva povrnjencev le težko mogoče razločevati tisto, kar je bilo v odporu moštva do vojne »nadaljevanje« razvoja, ki se je začel že pred prihodom bivših ujetnikov, od tega, kar je prinesel prihod povrnjencev kvantitativni rasti odpora.⁵⁸²

Ukrepi avstrijskega državnega aparata proti kompleksnemu pojavu jugoslovanskega gibanja in vojaške nepokorščine na Slovenskem se niso omejevali samo na politične prepovedi. Tudi vojaške oblasti so ukrepale. Takoj po 24. aprilu je bil iz Ljubljane odstranjen nadomestni bataljon 2. gorskega strelskega polka,⁵⁸³ v Ljubljano pa je bil poslan bataljon madžarskih vojakov.

Drugi način ukrepanja je bilo poizvedovanje po zvezah med političnim vodstvom slovenskega jugoslovanskega gibanja in med naraščanjem protivojnega razpoloženja v slovenskih vojaških enotah. To poizvedovanje je postalo prav mrzlično, potem ko je prišlo do velikih in pravih vojaških uporov. 17. junija 1918 je vojno ministrstvo v svoji okrožnici na vojaška poveljstva v Gradcu, Zagrebu, Sarajevu in Mostarju trdilo, da ni nobenega dvoma, da je treba težke disciplinske kršitve in upore zadnjega časa pripisati ščuvanju po osebah, ki skušajo svoje politične cilje pospeševati tudi z deli armade. Vojno ministrstvo je pozvalo omenjena vojaška poveljstva, naj zbirajo podatke o osebah, ki so delovale agitacijsko v tem smislu; obenem je obveščalo, da je ministrstvo za državno obrambo terjalo od ministrskega predsednika, naj se nemudoma in brez obzira na občutljivost loti najostrejših ukrepov za udušitev brezvestnega rovarjenja po državnih poslancih, društvih, časopisih dopisih in podobnega.⁵⁸⁴ — Istega

dne je vojno ministrstvo v nekem drugem dopisu poročalo vojaškim poveljstvom, da je notranje ministrstvo mnenja, da propaganda za ustvaritev jugoslovanske države v splošnem ne more veljati kot zavestno sovražna državi, čeprav ni mogoče zanikati, da postaja agitacija bolj in bolj radikalna in da je mogoče tudi pri nekaterih voditeljih opaziti težnje, usmerjene proti obstoju države. Ta dopis tudi obvešča, da je notranje ministrstvo že storilo nekatere ukrepe za pobijanje jugoslovanske propagande in jih sporočilo deželnim namestnikom. Predvsem je prepovedalo vsa zborovanja, ki so sicer zadnji čas bila tako številna na področjih, ki jih naseljujejo Slovenci in Nemci. Vojno ministrstvo je k temu pripomnilo, da se ne strinja z oceno notranjega ministrstva in je pozvalo vojaška poveljstva, naj povedo, ali imajo iz izkušenj na svojem področju podatke, ki bi potrjevali mnenje vojnega ministrstva.⁵⁸⁵

Nobenega dokumeta ni, iz katerega bi bilo videti, da se je vojaškim ali kakim drugim oblastem posrečilo odkriti agente jugoslovanskih strank, ki bi ščuvali slovenske vojake k upor. D. Kermavner se ne zadovoljuje s tem dejstvom, ampak v naprej izključuje vsakršno možnost, da bi držala trditev vojnega ministrstva o nekih političnih rovarjih, ki jim prehranjevalne težave in boljševisko okuženi povratniki pridejo ravno prav za agitacijo.⁵⁸⁶ To gotovost mu daje prepričanje, da je popolnoma izključeno, da bi meščansko politično vodstvo slovenskega narodnega gibanja mislilo na takšne metode. Dejansko ni dokazov in je tudi po vsem političnem liku teh meščanskih voditeljev kaj takega malo verjetno. Docela pa domneve o nekih civilnih političnih agitatorjih, ki so delovali v slovenskih vojaških enotah, ni mogoče izključiti.

Vpliv civilnega prebivalstva na slovenske vojake, ki so se upirali, je dejstvo. Seveda pa to niso bili emisarji političnega vodstva. Za takimi emisarji je vrhovno armadno poveljstvo zares zaman poizvedovalo. O. Wassermair omenja ugotovitve vojaških oblasti, da so slovenski povratniki, ki so znova prišli v vojaške enote, s seboj nosili medaljone s sliko Korošca, ki so jih dobili od svojcev in ki so jih nosili še tudi pozneje v nadomestnih bataljonih.⁵⁸⁷ Pomemben primer je Radgona, ki ni oddaljena od slovenskega narodnostnega ozemlja, ampak leži prav na njegovem robu. Poročila o radgonskem upor govore o zelo številnih in vsakdanjih stikih vojaštva s slovenskim prebivalstvom, prav posebno še s primorskimi begunci, ki so tod okoli bili naseljeni. Vojno ministrstvo je zahtevalo od notranjega ministrstva, naj ukrepa proti škodljivim vplivom, ki jih imajo begunci na vojake v Radgoni in v Liebenau, naj begunce premesti drugam.⁵⁸⁸ Znano je, da je bil poskus vojaških oblasti, da bi v okviru priprav za junijsko ofenzivo v Italiji uvrstili povrnjence v pohodne formacije, zadnja odločilna pobuda za upor.⁵⁸⁹ Stavek v poslovilnem pismu na smrt obsojenega voditelja upora v Murau Boštjana Olipa (»Pozdravi mi dr. Trillerja in mu povej, da nisem odšel streljat na Italijane in da upam, da sem s tem toliko pomagal, da bo drugim bolje...«) opozorja, da je neka politična zveza med posameznimi vodilnimi slovenskimi politikami (dr. Triller je bil kranjski deželni odbornik) in pa vojaškimi uporniki vendarle obstajala.⁵⁹⁰ Seveda pa drži, kar piše O. Wassermair, da vojaška obveščevalna služba vzlic najskrbnejšim poizvedovanjem v zvezi s slovenskimi vojaškimi upori na Štajerskem ni mogla ničesar izvedeti o kakih nitih, ki bi vodile od jugoslovanskih politikov k vojaškim

enotam: »Preprosto ni bilo mogoče dokazati, da bi dr. Korošec ali kateri drugi jugoslovanski politik bil iniciator revolt.«⁵⁹¹ Isti avtor pa se temu sam čudi, spričó dejstva, da so v Jugoslovanskem klubu bili dobro poučeni o vojaških uporih, kakor se je pokazalo v intervenciji poslanca Benkoviča na tajni seji v državnem zboru.⁵⁹²

Sam Jugoslovanski klub je storil vse, da bi zatrl misel o kaki povezanosti njegovega delovanja z vojaškim uporništvom. To se je pokazalo na tajnih sejah državnega zbora 23.—25. julija 1918, ko so razpravljali o vzrokih za poraz avstrijske vojske na Piavi. Vladni predstavnik je poleg drugih vzrokov navajal tudi nezanesljivost Jugoslovancev, slovenske vojaške upore. Tudi v tej obtožbi je minister označil upore kot posledek boljševištvá in pa jugoslovanske propagande. 25. julija je v imenu Jugoslovanskega odbora o tem vprašanju govoril Benkovič. Trdil je, da je vzrok za poraz na Piavi predvsem nepripravljenost, slaba prehrana vojakov, vpliv Nemčije v vojski in mornarici. Ugovarjal je proti valjenju krivde na Jugoslovance. Zanimal je politični značaj slovenskih vojaških uporov in zatrjeval, da v resnici to niso bili nič drugega kot revolti zaradi lakote. Ljudje so bili lačni, medtem ko so njihovi oficirji živeli razkošno in plačevali svoje dolgove na račun vojakov. Protestiral je proti temu, da so jih zaradi takih razmer obsojali na smrt. Podobno je tudi glede Kotora. O tem je govoril član Jugoslovanskega kluba Dulibič iz Dalmacije 24. julija. Ta je izrecno zanimal, da bi v kotorskem uporu bilo kaj nacionalnega; šlo je za upora zaradi hrane in bila je to manifestacija za mir.⁵⁹³

Ne Jugoslovanski klub niti kak slovenski politik zunaj njega ni nikoli skušal vojaških uporov porabiti neposredno ali pa vsaj posredno kot argument za podkrepitev kake politične zahteve. Tega tudi ni storila Jugoslovanska socialdemokratska stranka, vsekakor je značilno, kar je zapisal Viktor Andrejka v članku o razvoju slovenskega in jugoslovanskega vojaštva: »Kake tesnejše zveze ali sporazuma med slovenskimi oficirji in politikí, kakor npr. na Češkem, pri nas radi neke neopravičene nezaupljivosti do aktivnih narodnih oficirjev žal ni bilo.«⁵⁹⁴

Po vsem tem pač lahko sklenemo, da uporništvó slovenskega vojaštva, ki je v mesecu maju 1918 priklopelo do tako silovitega izbruha, ni bilo del zamisli političnega vodstva slovenskega narodnega gibanja v tem času in da ga to vodstvo tudi ni spodbujalo ali celo organiziralo. To so zares akcije slovenskih vojakov samih, v prvi vrsti povrnjenih vojaških ujetnikov. A gotovo je tudi, da so upori slovenskega vojaštva v stvarni zvezi s slovenskim narodnim jugoslovanskim gibanjem, z razmahom deklaracijskega gibanja, ki je protivojnemu in uporniškemu razpoloženju slovenskega vojaka — poleg socialnega prevratništva pod vplivom revolucije v Rusiji — dajalo zelo pomembno ideološko podlago. Obstoj razvitega narodnega gibanja je ustvarjal pogoje, ki je v njih odporniško in uporniško razpoloženje od osebnega zavračanja vojne moglo prestopiti v višjo obliko, v aktiven oborožen upor proti vojaškemu stroju.

Do podobnih sklepov prihaja tudi R. Pichilk po razčlembi številnih dejavnikov zlasti pa izjav samih upornikov in njihovih stvarnih ciljev. Ugotavlja »zmedo socialističnih in nacionalističnih nazorov in misli v glavah borečega se ljudstva«. V protivojnih uporih spomladi 1918 pa vidi »značilni konglomerat socialnih in nacionalnih nasprotij v armadi in

socialističnih ter nacionalističnih gesel v nastopih povrnjencev.« Ta zmeda je odsev objektivnega položaja, ki je nastal po porazu delavskega nastopa januarja 1918, ko socialdemokratsko gibanje ni izpolnilo svoje naloge in ko so v boju ljudskih množic zopet prevladali nacionalni tokovi. Delovne množice so od ideje samostojne države pričakovale tudi izpolnitev svojih razrednih zahtev; do razcepa je prišlo šele na tleh na novo nastalih držav.⁵⁹⁵

Raziskovalci treh velikih slovenskih vojaških uporov maja 1918 se upravičeno sprašujejo, ali vendar ni bilo med njimi neke povezave, neke dogovorjenosti, ali morda vendar niso učinek neke enotno zamišljene akcije, čeprav ne s strani meščanskega narodnega vodstva. Tu je dokument, ki pravi, da se je v noči med 19. in 20. majem v taboriških barakah v Šiški v Ljubljani, kjer je bila nastanjena 3. rezervna stotinja 2. gorskega strelskega polka, pojavilo nekaj oseb v civilu. To so bili preoblečeni vojaki 17. pešpolka iz Judenburga, ki so ljubljansko moštvo pozivali naj jih posnema in naj na določeni dan (9., 19. ali 29. maja) napade skladišče ročnih granat v Šiški, se polasti orožja in ročnih granat, drugo municijo pa uniči.⁵⁹⁶ O. Wassermair meni, da obstoje določni indici, da je bila zamišljena enotna akcija slovenskih vojaških enot. Tudi on najprej navaja že omenjene odposlance v Šiški. Temu dodaja nov podatek in sicer zaupniško poročilo iz koncentracijskega taborišča za sumljive povrnjence Wiesenburg/Erlauf. To poročilo je zatrjevalo, da med povrnjenci obstaja načrt, da bi se konec junija, v začetku julija, istočasno začel upor pri nadomestnih bataljonih 17. in 97. pehotnega polka. Povrnjenci že vzdržujejo zvezo in pripadniki 17. pešpolka se redno vozijo v Radgono, da bi se tam dogovarjali z vojaki 97. polka. Tudi orožje prenašajo skrivaj iz Judenburga v Radgono. Novi upor bo izveden bolj pametno kot pa meseca maja. Uporniki bodo najprej pretrgali vse telefonske in telegrafske zveze in se polastili municijskega skladišča. Izropali bodo Judenburg in Radgono potem pa se bodo sestali v Gradcu in korakali proti domovini. O. Wassermair ne navaja datuma tega poročila. Vsekakor izvira iz časa po vojaških uporih, a še predno so slovenske enote iz Judenburga in Radgone premestili drugam. O. Wassermair dela precej daljnosežne sklepe. Meni, da je malo verjetno, da bi takšne zveze, kako jih omenja poročilo, nastale šele tako pozno in da so vsekakor morale obstajati tudi že v času upora. Hkrati opozarja, kako idealen kraj je bil taborišče Wiesenburg za dogovarjanje in pripravljanje večjih skupnih akcij. Po njegovem mnenju so upori v mesecu maju presenetili organizatorje, ki so jih pripravljali šele za junij ali julij. Poglavitni vzrok za prezgodnjo akcijo naj bi bil ne pričakovani namen poveljstev uvrstiti te enote v pohodne formacije.⁵⁹⁷

K dokumentom te vrste je treba prišteti še dva. Novomeška žandarmerijska postaja je 26. junija 1918 poročala, da povrnjence iz ujetništva »na meji: neki agentje opozarjajo, naj bodo pripravljani v dneh med 25. julijem in 31. julijem na poziv, domnevno za neko protidržavno akcijo. Povrnjence so že v Ukrajini poučili, naj doma slede zgledu Ukrajine, ker le tako bo mogoče Nemce pregnati s slovanskih tal.⁵⁹⁸ Tu je še že omenjeno poročilo obveščevalnega oddelka vrhovnega armadnega poveljstva iz avgusta 1918 o obstoju neke organizirane akcije za vstop v boljševiski zeleni kader, katerega sedež je na Kamniških Alpah.⁵⁹⁹

Vsi ti dokumentarni viri so preskromni, da bi iz njih lahko kaj zanesljivega sklepali o enotno zamišljeni ali celo vodeni uporniški akciji. Vsekakor pa drži dejstvo, da po maju 1918 ni več uporov slovenskega vojaštva vse do zadnjih dni oktobra 1918, tik pred razpadom avstro-ogrške vojske (upor ljubljanskega 2. gorskega strelskega polka v kraju Codroipo 24. oktobra 1918).

O uporih meseca maja v Avstriji in na Ogrskem je srbska vlada zvedela iz poročila z dne 16. avgusta 1918 o zaslišanju prebeglih hrvatskih oficirjev in vojakov na solunski fronti. Med njimi tudi o vseh treh slovenskih, ne da bi to posebej bilo omenjeno (*Svi su ovi pukovi sestavljeni večinom od Jugoslovena.*). Te izjave in še drugi podatki o jugoslovanskem gibanju so na francoske oficirje, ki so prebežnike zasliševali, napravili »zelo lep vtis«. Francoski oficirji so dejali, da niso dotlej verjeli, da je jugoslovansko gibanje tako močno in da je tako globoko prodrlo v množice.⁶⁰⁰

K LASTNI DRŽAVNOSTI — USTANOVITEV NARODNEGA SVETA

Skupno nastopanje Čehov in Slovencev ter Hrvatov in Srbov spomladi 1918 je bilo pomemben način izražanja politične volje po državni samoodločbi. To ni bil samo protest proti obnovitvi nemškega kurza, ko so se državni vrhovi, tudi cesar, odkrito oprli na nemško nacionalno gibanje na račun Čehov in južnih Slovanov. To je bil tudi izraz dejstva, da je vprašanje habsburške monarhije stopilo v novo, svojo zadnjo fazo: razbitje monarhije in izrabljanje narodnih gibanj nenemških in nemadžarskih narodov obenem s priznanjem pravice do državnosti teh narodov, je končno postalo tudi javni vojni cilj antante. 7. maja 1918 sta Jugoslovanski klub in Češki svaz skupno javno protestirala proti vladni politiki. »Svojo vznemirjenost izražamo zato,« je med drugim pisalo v protestu, »ker se vlada drzne vse to delati v usodnem trenutku svetovne vojne in ker na našo zahtevo glede samoodločbe in popolne samostojnosti naših narodov, kar je zahteva vsega civiliziranega in demokratičnega sveta, odgovarja z absolutističnimi oktroaji, ki ne pomenijo miru, kakršnega mi želimo, niti možnosti prijateljskega skupnega življenja narodov, ampak začetek bojev, kakršnih še ni bilo in ki utegnejo iti dalje kot pa slutijo začetniki oktroajev.« Protest proti oktroajem sta oba kluba tudi povezala s svarilom, da se splošno ljudsko vznemirjenje zaradi vojnega trpljenja in nerešenih družbenih in gospodarskih težav zdaj še stopnjuje zaradi političnih, narodnih in državno-pravnih krivice in »da se je splošno vznemirjenje na ta način povečalo na takšno stopnjo, da danes posledic ni mogoče niti pregledati.«⁸⁰¹

V tem smislu so tudi bili sklepi seje Jugoslovanskega kluba dne 8. maja 1918 o bodoči taktiki. »Soglasno je bilo mnenje,« piše V. Ravnihar, »da smo solidarni s Čehi. Do lepih in vzhičenih izjav solidarnosti pa je prišlo tudi proti Seidlerjevi tezi, da slovenske dežele ne gredo v kako jugoslovansko državno skupino. Hrvatski in srbski govorniki so odločno naglašali, da ne žrtvujejo niti pedi svoje zemlje, slovenska zemlja je tudi njihova zemlja.«⁸⁰²

50-letnica začetka gradnje češkega narodnega gledališča v Pragi 16. maja 1918 je bila zunanji povod, ki ga je češki tajni odbor izrabil za prireditev manifestacije slovanskih in romanskih narodov Avstroogrske, ki naj bi bil nekakšen vzporedek kongresu zatiranih narodov Avstroogrske v Rimu v mesecu aprilu. Udeležba na praških slavnostih je pomenila manifestacijo proti Avstriji. Udeležili so se je tudi Slovenci, Hrvati in Srbi monarhije, vsi tisti, ki so podpirali delovanje Jugoslovanskega kluba. Praška prireditev je poleg javnega imela tudi svoj zaupni del, ki so se ga lahko udeležili posamezniki le po strogi izbiri. V zaupnem

delu sta od Slovencev govorila Ivan Hribar iz Ljubljane in Fran Smodej iz Celovca. Obenem s sestankom meščanskih politikov je bil tudi poseben sestanek predstavnikov tistih socialističnih strank, ki so v narodnem gibanju sodelovale z meščanskimi. Te prireditve se je v imenu Jugoslovanske socialdemokratske stranke udeležil Anton Kristan, vzlic občutnemu odporu v vrstah JSDS, zlasti pa italijanskih socialdemokratov v Trstu.⁶⁰³

Skupni protest slovenskih strank z dne 27. maja 1918 proti izjavam državnih vrhov, ki so Slovencem odrekale pravico do jugoslovanske samoodločbe, ni imel na politiko teh vrhov niti najmanjšega učinka. 30. maja 1918 se je pod predsedstvom cesarja sestala skupna avstroogrška vlada z edino točko dnevnega reda: jugoslovansko vprašanje. Zapisnik izraža vznemirjenost vseh navzočih zaradi silovitosti jugoslovanskega gibanja, enotnost vseh v mnenju, da je treba jugoslovansko agitacijo zatreti in tudi, da je treba za jugoslovansko vprašanje pripraviti nek program. Niso se mogli zediniti, kakšnega. Medtem ko so madžarski predstavniki bili za delno subdualistično rešitev, tako da bi se avtonomija Hrvatske razširila tudi na Dalmacijo, Bosna in Hercegovina pa bi bili neposredno priključeni Ogrski, je avstrijski predsednik Seidler govoril v smislu združenja vseh hrvaških dežel ter Bosne in Hercegovine v trilateralno državnopravno enoto. Toda v eni točki so si bili vsi edini: Slovenci morajo ostati izključeni iz kakršne koli jugoslovanske države, njihovo vprašanje je treba rešiti v okviru Avstrije. O tem kako, ni bilo nobene predstave; mislili so le na represivne ukrepe.⁶⁰⁴

Avdiencia, ki je cesar nanjo povabil predsednika Jugoslovanskega kluba po avstrijskem neuspehu na Piavi junija 1918, ni imela več značaja pogovora o možnostih rešitve jugoslovanskega vprašanja, ampak bolj značaj izmenjave informacij. Ni brez zanimivosti zaupljivost obeh govornikov. Ta ne izvira le od tega, da je Korošec občevarjanja s cesarjem bil že privajen, ampak izraža tudi samozavest predstavnika naroda s suverenimi pravicami.⁶⁰⁵

V času po 16. marcu parlament ni zasedal vse do 16. julija. Poletno zasedanje, ki je trajalo do 26. julija 1918, je bilo v znamenju padca Seidlerjeve vlade. Izsilil ga je predvsem neuspeh pomladanskih ofenziv centralnih držav. Cesar je zaupal vlado Maksu Hussareku z namenom, naj bi ta našel z navidezno večjo spravljenostjo pot, ki bi pripeljala monarhijo neokrnjeno do neizogibne mirovne konference.⁶⁰⁶ Kako brez vsakršnega koncepta je Hussarek, zlasti še ob jugoslovanskem vprašanju, se je predstavnikoma Jugoslovanskega kluba Korošcu in Spinčiču razkrilo že 23. julija 1918, ko sta se odzvala vabilu bodočega predsednika vlade in se z njim pogovarjala. Edino, kar je Hussarek povedal kot svoj namen, je bilo izboljšanje delovanja uprave glede na preskrbo in državne finance. Korošec mu je takoj na začetku zato zabrusil: »Stojimo na svoji deklaraciji in po tem, kar je ekselencija dejala, je naš pogovor končan.« — Tudi v tem trenutku je majniška deklaracija še docela opravljala svojo nalogo merila, ki je Jugoslovanski klub z njim meril vlado, cesarja, ki je vlado postavljala in pa državo, ki jo je vlada predstavljala.⁶⁰⁷

Končna kriza monarhije se je naglo bližala in vedno nujnejša je postajala potreba, da bi »ves naš jug« bil že enkrat »legalno reprezentiran«. Med vsemi habsburškimi Jugoslovani so to potrebo najbolj občutili Slovenci. Zavedali so se, da bo s koncem vojne postalo pereče vprašanje

državnih meja. In kako naj zahteva pravične narodnostne meje država, ki se ni še niti notranje strnila, ki še nima svojega, vsaj doma priznanega vrhovnega predstavništva? Politične razmere na Slovenskem pa tudi v Dalmaciji in hrvaški Istri so že dolgo bile tako daleč, da bi dovoljevale ustanovitev narodnega sveta. Tako je prišlo do sklepa — ustanoviti narodni svet vsaj za Slovence, Hrvate in Srbe avstrijske državne polovice kot sestavni del splošnega »narodnega odbora Slovencev, Hrvatov in Srbov« v Zagrebu, ki ga — še ni bilo. Sklenili so ustanoviti del pred celoto.

Ustanovitev Narodnega sveta je napovedal ‚Slovenec‘ 31. decembra 1917. Ta napoved je bila izraz že čisto stvarnih dogovarjanj med slovenskimi strankami, kot jih omenja Žerjav v svojem pismu 9. januarja 1918 Kukovcu. Tajniku političnega društva za Slovence na Koroškem Francu Smodeju so v teh dogovorih zaupali, naj izdela pravila Narodnega sveta. 5. marca 1918 je Žerjav sporočil Kukovcu, da bo slovenski Narodni svet sestavni del osrednjega Narodnega odbora v Zagrebu. Zagrebški odbor si bo zadržal pristojnost le v splošno narodnih zadevah, predvsem v vprašanju predstavništva navzven, medtem ko bodo v vseh drugih stvareh pristojni pokrajinski narodni sveti. Žerjav govori o skrbi, kako bi slovenski liberalci v tem Narodnem svetu bili kar najboljše predstavljeni. Seveda so morali pristati na to, da bo predsedniško mesto pripadlo Slovenski ljudski stranki, verjetno Korošču, medtem ko je liberalcem kandidatura Ivana Hribarja za podpredsednika zagotovljena. 24. marca je bilo posvetovanje slovenskih strank v Ljubljani o pripravah za Narodni svet. Temeljna načela je pripravil Žerjav in bila so sprejeta v bistvenih točkah. Ključ za mandate v Narodnem svetu ni delal težav, ker sta tako Korošec kot tudi Tavčar izjavila, da se jima to ne zdi tako pomembno. »Pri posvetovanju pa bodo nasprotja gotovo prišla k večji veljavi, a zdi se, da stvar pojde,« piše Žerjav 4. aprila 1918. »Čim se nato izjavita Trst in Istra, je stvar urejena. Delo bo ležalo na prezidiju, pisarni in odsekih, kjer lahko dobre moči naroda, po načelu delitve dela, uporabimo. Tu se lahko tudi specialni pokrajinski interesi izžive: npr. odsek za uradniška mesta na Štajerskem, Koroškem itd...«

Posvetovanje treh slovenskih strank za skupno izjavo z dne 27. maja 1918, je bilo priložnost za odločilne dogovore o ustanovitvi Narodnega sveta. Žerjav je o tem že 27. maja poročal Kukovcu: »Narodni svet smo te dni izvlekli iz počasnega izmenjavanja nuncijev med izvršilnimi odbori. Diference so le še minimalne, v petek bo med SLS in JDS delo končano.« — Določeno je bilo razmerje med številom predstavnikov posameznih strank (SLS bi dobila za Koroško 2, za Štajersko 6, za Goriško 2, za Kranjsko 7; JDS pa za Koroško 1, za Štajersko 3, za Goriško 3 oz. 2, za Kranjsko 4; poleg tega bi dobil Trst 2 predstavnika, Istra 5, Dalmacija pa 12; za socialdemokratsko stranko so v celem bili predvideni le trije predstavniki).

Žerjav, ki je razvijal zamisli o podrobnejši organizaciji narodnega sveta, je Kukovcu sporočil, da namen slovenskih strank ni le ustanovitev narodnega sveta kot vrhovne organizacije, ampak izvedba podrobne organizacije tudi navzdol: »Hoteli bi pač v vsaki vasi nekaj mali narodni svet, nekako lokalno eksekutivo, sestavljeno iz SLS in JDS.« Ta zamisel priča o precej široki zasnovi te akcije, poteza, ki se po njej razpravljanja v

narodnem svetu na Slovenskem razlikujejo od podobnih razpravljanj v Banovini, kjer vse do oktobra niso prekoračili stopnje »počasnega izmenjavanja nuncijskih med izvršilnimi odbori«. Že v tem času je slovenska meščanska politika organizaciji narodnega sveta prisojala naloge, ki so sicer pristojnost državnih organov, tj. varovanje meščanskega reda in miru. Zerjav je 19. junija Kukovcu to prav nazorno izrazil: »Organiziramo od zgoraj navzdol do zadnje vasi, da bode mal predstavitelj iz treh oseb povsod... Zlasti nam bo organizirati vasi s stališča preživeža (da ne bomo vedno dajali c. kr. uradom čim največ!!) in roparskih napadov (javna varnost radi dezertjerjev in tatvin pada). Treba, da si sami tudi kaj pomagamo...«⁶⁰⁸

1. junija 1918 je bila v Ljubljani pod predsedstvom Korošca odločilna seja predstavnikov SLS in JSDS zaradi ustanovitve narodnega sveta. Naslednjega dne, 2. junija 1918 je Korošec povabil tudi izvršilni odbor JSDS k sodelovanju pri ustanovitvi narodnega sveta: »Koncentracija vseh političnih sil našega naroda v tej monarhiji je nujno potrebna. V to svrhu bi se imel oživotvoriti v Zagrebu osrednji Narodni odbor Slovencev, Hrvatov in Srbov, ki bi obsegal zastopnike vseh političnih strank, ki na načelu samoodločbe hočejo izbojevati našemu narodu samostojno, na demokratičnih načelih urejeno državo. Ta odbor bi imel iz praktičnih razlogov, uvažuje upravno delitev Jugoslovanov na tri velike skupine v tej monarhiji, glede posebnih nalog, ki se tičejo teh skupin, delovati preko podorganizacij za Cislitvansko, Translitvansko in Bosno. — Ustanovitev osrednjega odbora vsled znanih političnih kriz v Banovini še ni dozorela. — Jugoslovani v Cislitvanski, zlasti pa oni, ki živijo na narodni granici napram Nemcem in Italijanom, imamo toliko perečih skupnih nalog, toliko pripravljalnega organizacijskega in obrambnega dela, da bi bilo v trajno škodo, če se takoj ne organiziramo. — Zato sem naprosil izvrševalna odbora Vseslovenske ljudske stranke in Jugoslovanske demokratske stranke, da izdelata načrt za Cislitvanski Narodni svet z namenom, da se ta organizacija organično podredi v zagrebški osrednji narodni odbor, kakor hitro pride v Banovino do vzporedne organizacije. — Včeraj je bil od obojestranskih ad hoc določenih odsekov sprejet pod ./ priloženi načrt, iz katerega samega so razvidne vse podrobnosti. Meni je naloga, da povabim vse jugoslovanske stranke (Cislitvanske), da načrt pregledajo in da se izjavijo, je-li na tej podlagi pristopijo. — Ni mi treba poudarjati, da iskreno želim aktivnega sodelovanja vaše stranke. Mislim, da ji bo to mogoče brez najmanjše kršitve strankinih načel.«⁶⁰⁹

4. junija 1918 je širši izvrševalni odbor JSDS sklenil, da sicer ne vstopi v Narodni svet, pač pa da ne odklanja sodelovanja; pripomba, da si glede izvrševanja sprejetih sklepov pridržuje povsem proste roke, je v danem položaju bila dokaj formalnega značaja.⁶¹⁰ Odtod zelo optimistična ocena položaja v Zerjavovem pismu z Dunaja 19. junija 1918 Kukovcu: »Politično pač nikoli tako ugodno nismo stali kakor danes. Politika jasna, češko-jugoslovanski blok trden, nobenih mešetarenj. A vlada v strašni stiski. Bolj in bolj se kaže absurdnost sedanje smeri gospoda Seidlerja. Linhartova epizoda (sprejem Nemcev pri cesarju) nas je na znotraj konsolidirala... O zunanjepolitičnem položaju ne govorim, saj vlada v čudovišni slepoti dela, kakor da bi jo naročil. Gospoda Czernina bi pač morali voliti za častnega člana...«⁶¹¹

Edina resna ovira za ustanovitev narodnega sveta v Ljubljani je bilo čakanje na hrvaško-srbsko koalicijo. V začetku julija 1918 sta tako Žerjav kot Korošec ponovno skušala vplivati na stališče koalicije, prvi neposredno, drugi posredno. Žerjav je v ta namen dvakrat odpotoval v Zagreb (njegovo pismo Kukovcu 16. julija 1918), Korošec pa je skušal doseči, da bi s Pribičevićem govoril Karel Kramarj. Pričakoval je, da bi edino Kramarjev osebni ugled in vpliv lahko na Pribičevića kaj učinkoval. Svetoval je, naj bi se sestanek ne pripravil na Dunaju ali Pragi, ampak kje drugje, pač zato, da bi Pribičeviću ta stik politično olajšali.⁶¹²

Uspeha ni bilo, niti ga ni bilo pričakovati v bližnji prihodnosti in zato slovenskim politikom ni več kazalo čakati. Objavili so v »Glasu SHS« (9. julij 1918, št. 137) dopis iz Ljubljane, datiran s 6. julijem, ki pojasnjuje, kako daleč je že napredovalo delo za ustanovitev Narodnega sveta v Ljubljani, ki traja že več kot pol leta. Ljubljanski Narodni svet nastaja kot sekcija bodočega osrednjega Narodnega odbora v Zagrebu, v njem je predvideno zastopstvo Dalmacije, ki se ji sicer priznava popolna avtonomija v odločanju. Poglavitni poudarek pa je bil v ugotovitvi: »Slovenei, ki imajo največjo in najbolj ogroženo narodno mejo, ne morejo čakati tako dolgo, da bi se razmere v Banovini popolnoma razbistrile in medtem ostati pasivni. Kdor le količkaj ve, kaj so boji v Mariboru, na Koroškem, v Gorici, Trstu in zahodni Istri, bo takoj priznal, da je treba železo takoj kovati.«⁶¹³

Na seji Jugoslovanskega kluba 25. julija 1918 je Korošec naznanil, da je določen 16. in 17. avgust kot rok za ustanovitev slovenskega Narodnega sveta v Ljubljani. V ta namen naj bi se v Ljubljani najprej sestal Jugoslovanski klub, 18. avgusta pa bi bila odkrita spominska plošča v Št. Janžu na hiši, kjer je umrl Janez Krek.⁶¹⁴ Ustanovitev slovenskega Narodnega sveta se je povezala še z eno pomembno akcijo. 30. julija 1918 je predsednik Jugoslovanskega kluba Korošec povabil češke in poljske predstavnike, naj se udeležijo slavnosti v Ljubljani 16. avgusta.

Ze od začetka leta 1918, posebno pa odkar je avstroogrška delegacija v Brest-Litovsku pristala, da se Ukrajini prepusti okraj Cholm, kjer je prebivalstvo sicer bilo ukrajinsko, ki pa je pripadal poljskemu guberniju v Lublinu (8. februar 1918)⁶¹⁵ in ko je s tem bila odpravljena možnost t. i. avstro-poljske rešitve poljskega vprašanja, so se poljski predstavniki v državnem zboru postopoma približevali Češkemu svazu in Jugoslovanskemu klubu. Za Čehe in Jugoslovane je bila pridobitev Poljakov za opozicijsko politiko zelo pomembna, saj bi s tem dobili močno podporo. Stališče Poljakov pa ni bilo trdno, posebno še zaradi tešinskega vprašanja, ki je oviralo sodelovanje s Čehi. To se je pokazalo prav kmalu, ko se je cesarju Karlu posrečilo pridobiti poljske poslanee, združene v »Poljskem kolu«, da so omogočili sprejem proračuna na ta način, da so se umaknili med glasovanjem iz zbornične dvorane. Ob tej priložnosti so iz »Poljskega kola« izstopili poljski socialdemokrati, ki so glasovali s Čehi in Jugoslovani proti proračunu. — »Tajnemu odboru je šlo za to, da bi razširil češko-jugoslovansko-ukrajinsko bojovno fronto s trdno zvezo s Poljaki in postopno z vsemi zatiranimi narodi, t. j. tudi z Italijani in Romuni,« pravi M. Paulova.⁶¹⁶ Poljski predstavniki so se sicer udeležili praških slovesnosti ob 50-letnici Narodnega divadla 16.—18. maja 1918. O tem je z veliko zaskrbljenostjo poročal nemški veleposlanik na Dunaju.⁶¹⁷ Pa vendar je

češki tajni odbor 30. maja 1918 dobil vznemirljiva zaupna poročila poljskega državnega poslanca Tetmajerja, da si nemški Nationalverband prizadeva doseči v državnem zboru zблиžanje s Poljaki na temelju nasprotovanja ustanovitvi češkoslovaške države. ‚Poljsko kolo‘ naj bi bilo spet pridobljeno za avstro-poljsko rešitev poljskega vprašanja in s tem tudi za ohranitev Avstrije. Odložili bi ratifikacijo in izvedbo brest-litovske pogodbe. Ponovnim prizadevanjem tajnega odbora, ki mu je Jugoslovanski klub pomagal, se je posrečilo, da se je 17. julija na Dunaju zbral sestanek čeških in nekaterih poljskih politikov, udeležil se ga je tudi Korošec, ki se je končal s sporazumom, da »naj vsi trije narodi sestavijo v obliki gesel načela, ki so jim v prihodnosti skupna in ki jih hočejo skupno braniti.«

»Spreobrnitev« Poljskega kola pa se Čehom in Jugoslovanskemu klubu še ni zdelo dovolj zanesljiva. V naslednjih dneh so Poljaki sicer pomagali k padcu Seidlerjeve vlade (22. julij), a obnovili so svoje sodelovanje z novo Hussarekovo vlado (24. julij), z vlado, ki je nadaljevala nemški kurs. M. Paulova piše, da se je zamisel, naj bi se obenem z ustanovitvijo Narodnega sveta v Ljubljani priredila nova velika manifestacija poljsko-češko-jugoslovanskega prijateljstva, pojavila v krogu slovenske politike.⁶¹⁸ Do te manifestacije je 16. in 17. avgusta 1918 dejansko tudi prišlo: to so bili znani »Slovanski dnevi v Ljubljani«.

Udeležili so se jih poleg slovenskih, hrvaških in srbskih politikov v velikem številu tudi predstavniki češkega Narodnega zbora, Češkega svaza in Poljskega kola. Po pričevanju čeških udeležencev so slovanski dnevi v Ljubljani, kar zadeva »navdušenost slovenskega ljudstva«, presegli majske slovesnosti v Pragi. 16. avgusta sta kljub policijski prepovedi govorila z balkona hotela »Union« Staněk in Glabinski, na večerni prireditvi pa Skarbek, Sunarić, Budisavljević, Klofač, Soukup, Sedlak in Vanek. V vseh teh govorih je gospodovala misel o sodelovanju. — 17. avgusta dopoldne je bil ožji, zaupni sestanek, popoldne pa shod vseh delegatov. Ta je tudi sprejel sporočilo za javnost, ki je povedalo, da so se predstavniki Slovencev, Hrvatov in Srbov, Poljakov in Čehov posvetovali o vseh kulturnih, političnih in gospodarskih problemih uresničenja pravice do samoodločbe, o postavitvi trajnih medsebojnih odnosov teh narodov in njihovih odnosov do drugih držav; soglasno so se sporazumeli tako v načelih, kakor tudi v taktičnih vprašanjih, potrebnih za dosego skupnega končnega cilja.

Edini zapisek o zaupni seji, poročilo Emila Šimka Samalu z dne 25. avgusta 1918 pravi, da je bil tukaj prebran program v obliki pakta (pogodbe), da je debata bila kratka in da je bil pakt sprejet soglasno. Navzočim je bilo razdeljenih pet izvodov tega pakta. Na željo češkega predstavnika Tusarja pa so vseh pet, potem ko so jih prebrali, sežgali. Šimek je 25. avgusta izdelal tri nove izvode, katerih enega je dal poljskemu predstavniku Skarbeku, drugega Samalu, tretjega pa je nameraval poslati v tujino. Noben teh izvodov doslej še ni odkrit.⁶¹⁹

Vsebina »pakta« ni znana. Po vsej verjetnosti je podrobneje opredeljeval načela, ki jih je naznačilo sporočilo za javnost, predvsem dogovor o načelih in taktičnih vprašanjih, obveznih za vse tri strani, tudi za Poljsko. Da so načelni cilji bili protiavstrijski, izhaja že iz okoliščine, da se je udeležencem tajnega sestanka zdelo potrebno tako korenito varovanje skrivnosti. Zelo verjetno je vsebina pakta vsaj v načelu bila precej

blizu tistemu, kar je v svojih spominih navedel Ivan Hribar kot poglaviti dosežek ljubljanskih slovanskih dni: »Ako se pa zapisniki o sejah in besedilo sklepov niso ohranili, ostali so neizbrisno v srcih shodnikov... Udeleženci ljubljanskega shoda razšli so se bili s sveto prisego, da ne bodo mirovali, dokler ne dosežejo svobode svojih narodov, da se bodo pri tem Bogu dopadljivem delu vzajemno podpirali in da si tudi svojo bodočnost uravnavajo tako, da ta dan v Ljubljani sklenjeno in zapečateno prijateljstvo pretraja vsa morebitna motenja.«⁶²⁰

Poglaviti pomen slovanskih dni v Ljubljani, ki jih je spodbudila slovenska stran, je utrditev sodelovanja s Poljaki. V tem smislu piše tudi udeleženec Srdjan Budisavljević: »Z manifestacijami v Ljubljani je bila razširjena češko-jugoslovanska politična fronta na Poljake. Ta fronta je dala novega poleta in nove moči boju za uresničenje svobodnih držav Jugoslavije, Cehoslovaške in Poljske.« On se tudi spominja, da je poljski predstavnik Skarbek dejal, da morajo Slovani proti nemškemu geslu »od Hamburga do Bagdada«, odgovoriti z geslom »od Trsta do Gdanska.«⁶²¹

Takšna je bila širša spremljava poglavitnega dogodka teh dni za Slovence: ustanovitve Narodnega sveta. Sestavili so ga predstavniki VLS (18), JDS (10), tržaškega političnega društva »Edinost«, političnega in gospodarskega društva za Slovence in Hrvate v Istri, katoliškega političnega in gospodarskega društva za Slovence na Koroškem. Jugoslovanska socialdemokratska stranka, ki se je ustanovnega zbora udeležila, je izjavila, da svojih delegatov kot članov Narodnega sveta ne bo še poslala, a da se bo njegovega delovanja vendarle udeleževala. Dalmatinci so izjavili, da se ne pridružujejo ljubljanskemu Narodnemu svetu, posebno zaradi prometnih težav, poslali pa so svoje predstavnike k ustanovnemu zboru in tudi odslej bodo z Narodnim svetom v Ljubljani sodelovali v skupnih vprašanjih.

V poročilu o ustanovitvi je bilo poudarjeno, da se Narodni svet v Ljubljani smatra kot del vseobčega jugoslovanskega Narodnega odbora, ki se bo v kratkem sešel v Zagrebu. Proti vojni in uporabi sile v mednarodnih odnosih je sporočilo poudarilo samoodločbo naroda, zagotavljajoč, da »vzvišena ideja o samoodločbi narodov ne zahteva maščevanja za tisočletne krivice, pač pa brezpogojno osvoboditev vseh nesvobodnih narodov«. — »Slovenski narod se je z vsem upom oprijel te velike odrešilne ideje. Pred več kakor tisoč leti smo imeli svoje kraljestvo, v katerem smo bili svobodni. Takrat je bil naš narod nosilec vseh kulturnih in državnih pravic. Ali kmalu je slovensko kraljestvo propadlo, zgubili smo svobodo ter postali tlačani. V dobi tlačanstva smo se sleer zavedali, da smo tesno spojeni po krvi, veri in jeziku in kulturi, a gospodovali so nam tujci, sebi v prid. Državne pravice, katere je užival in izvrševal slovenski narod v svoji državi, so prešle za več kakor tisoč let v tuje roke. *Samoodločba narodov nam jih bode zopet vrnila, ter združila troimeni narod Slovencev, Hrvatov in Srbov v samostojno veliko državo Jugoslavijo.*« — »Narod, ki hoče biti nosilec države, ki hoče prevzeti in izvrševati državne pravice v blagor ljudstva, mora zbrati vse državnotvorne moči v enoto. Stranke morajo izločiti vprašanja, dotikajoča se usode vsega naroda, iz svojega delokroga ter jih prepustiti Narodnemu svetu. Slovenski narod si je izbral Narodni svet zlasti zato, da bo pripravljen na oni zgodovinski

trenutek, ko prevzame skupno s Hrvati in Srbi vse pravice in dolžnosti državne samostojnosti.«⁶²²

Sprejet je bil tudi statut Narodnega sveta. Prvotni osnutek, ki ga je Korošec že 2. junija 1918 razposlal posameznim strankam v mnenje, je bil končno nekoliko spremenjen. F. Sišić in po njem tudi zbirka D. Jankovića in B. Krizmana, objavljajo prvi osnutek. J. Jerić in I. Hribar pa objavljata v poglavitnih odlomkih dopolnjeno besedilo.⁶²³

Gre za dvoje sprememb. Medtem ko osnutek govori, da se Narodni svet v Ljubljani ustanavlja za ozemlja Cislajtanije, torej tudi Dalmacije, pravi revidirani statut, da se Narodni svet ustanavlja »za Slovenijo in Istro«. Druga sprememba pa je pri naštevanju nalog Narodnega sveta. Medtem ko so v osnutku našteje v enem odstavku vse naloge po vrsti, so v revidiranem besedilu te naloge razdeljene v dve skupini. Najprej tiste, ki se bodo postavile v času, ko bo že dosežen poglavitni cilj (»Zedinjenje jugoslovanskega naroda v samostojno državo«), nato pa tiste, ki so začasne, dokler Narodni svet še ne deluje kot državni organ (»dokler ne dosežemo glavnega namena, smatra Narodni svet še za nalogo«). — V prvi skupini statut našteje: a) obramba in pospeševanje skupnih kulturnih zadev; b) obramba in gojitev skupnih gospodarskih interesov ter zavesti gospodarske osamosvojitve; c) reprezentacija naroda in pospeševanje narodnih koristi na zunaj, dogovorno s parlamentarno delegacijo; d) vprašanja, ki se tičejo narodne časti in discipline. V drugi skupini pa našteje: a) skupno delo za popolno ravnopravnost našega naroda v šolah; b) varstvo narodnih manjšin, uvedba manjšinskega dela in boj za narodno šolstvo; c) uveljavljanje našega jezika v vseh javnih uradih in podjetjih. — S takšno veliko jasnejšo opredelitvijo poglavitnega cilja in z razdelitvijo nalog v dve skupini, ki ustrezata obema etapama na poti k temu cilju, je revidirani statut nedvomno očitneje poudaril hotenje po samostojni državi, katere organ naj postane Narodni svet.

Vsa predzgodovina ustanovitve Narodnega sveta, posebno še od zagrebškega sestanka naprej, pa tudi smisel vzporednega sestanka poljskih, čeških in jugoslovanskih politikov, ki mu je ustanovitev Narodnega sveta bila zunanji povod, govore za trditev, da je Narodni svet bil zamišljen kot del popolnoma samostojne, od habsburškega okvira neodvisne države. Nasprotnega mnenja je H. Rumpler.⁶²⁴ Svojo razpravo je napisal izključno na podlagi aktov državnih organov na Dunaju, v teh aktih pa mu je bil na voljo le prvotni osnutek statuta Narodnega sveta in le zato lahko pravi, da so tako statut kot tudi naloge, ki jih postavlja, »v celoti prilagojene delovanju Narodnega sveta znotraj političnih možnosti v monarhiji«. Za podkrepitev navaja odlomek iz izjave Srdjana Budisavljevića na ljubljanskem zborovanju, kakor jo je dunajska policijska direkcija dobila po sporočilu nekega konfidenta (»... nočemo biti hlapci Madjarov, nočemo nikakršne velike Srbije, hočemo imeti v okviru monarhije svojo jugoslovansko enotno državo, ki ji bodo pripadali vsi Srbi, Hrvati in Slovenci... Zagreb bo jedro Jugoslovancev«).

Zo navedek iz konfidentovega poročila o Budisavljeviću izjavi kaže, da gre bodisi za precej neroden ponaredek, sestavljen v želji poročati kaj vladi prijetnega, bodisi pa za konfidentovo nerazumevanje, kajti povsem neverjetno je, da bi v tem trenutku eden izmed najbolj radikalnih jugoslovansko usmerjenih politikov na Hrvatskem agitiral za idejo trialistične

Jugoslavije. Še prav posebej neverjetno pa je, da bi v tem trenutku agitiral celo za zedinjenje »vseh Srbov« v takšni avstrijski Jugoslaviji, torej za aneksijo Srbije in Črne gore! Vrh tega si je treba ogledati Budisavljevićevo izjavo, kakor o njej poroča konfident, v celoti.⁶²⁵ Budisavljević je najprej povedal, da je že pred štirinajstimi dnevi izvedel, da bo angleška vlada uradno priznala ustanovitev češkoslovaške države — in s tem tudi jugoslovanske. Zdaj se je pa to že zgodilo. To je za nas velikega pomena, je dejal. »Vsekakor pa imamo še težko stališče nasproti Italiji zaradi meja jugoslovanske države, pri čemer sta Jadran in Trst bolni točki. Upamo pa trdno, da se bo Trumbiću posrečilo težave premagati in ugodno vplivati na italijanske odločilne kroge. Angleško priznanje je našo skupno stvar bistveno izboljšalo in sploh je bila podpora Anglije in tudi Antante v celem nad vse mere velika...« Spričo tega in spričo Wilsona bo avstrijska vlada morala spoznati, da sta češkoslovaško in jugoslovansko vprašanje zdaj vprašanji miru. Vsa Budisavljevićevo izvajanja so v duhu koncepcije samostojne jugoslovanske države, ki bo uresničena ob pomoči antante.

XVIII

DVOJNOST 29. OKTOBRA V LJUBLJANI — SAMOODLOČBA IN SOOČENJE

Hussarek je poslal sredi septembra 1918 skupnega finančnega ministra Spitzmüllerja na Hrvaško in v Bosno, da bi vzbudil vtis, da namerava pripraviti nekakšno rešitev jugoslovanskega vprašanja. A glede Slovencev je bilo jasno, da slejkoprej vztraja pri docela odklonilnem stališču do njihove pravice do samoodločbe. 15. avgusta 1918 so se v tisku pojavili neki načrti za ustavno reformo v smislu preobrazbe Avstrije v konfederacijo nacionalnih držav. Na odločen ugovor nemških strank pa se je predsednik takih zamisli javno odrekel.⁶²⁶ Kot nekdanji minister za bogočastje je Hussarek že od nekdaj imel dobre stike s slovenskimi škofi in je skušal zdaj izrabiti svoj osebni vpliv, da bi prek njih preprečil razmah jugoslovanskega gibanja pri Slovencih. Bil je prepričan, da je predvsem Jeglič pravzaprav kriv za uspeh tega gibanja in da zato je v njegovi moči gibanje zopet zavreti. Že konec julija, ko je Jeglič bil pri seji gosposke zbornice na Dunaju, ga je Hussarek povabil in mu v pogovoru dejal, da je jugoslovansko vprašanje v Jegličevem (Slovence obsegajočem) smislu utopija; očital mu je, da to gibanje ne spoštuje meje med Avstrijo in Ogrsko in zlasti še, da se je Jeglič kot škof takšnemu gibanju postavil na čelo. Jeglič ga je zavračal, da je to življenjsko vprašanje Slovencev, da Slovenci zahtevajo le svojo naravno pravico, da jim gre za biti ali ne biti. Hkrati ga je skušal pomiriti z zatrjevanjem, da je njegov (Jegličev) pristop h gibanju ohranil njegovo avstrijsko patriotično smer.⁶²⁷

Hussarek na takšna zagotavljanja seveda ni dal prebite pare. To je popolnoma jasno izrazil 24. septembra 1918, ko je Jegliču napisal »dolgo svarilno pismo«. V njem je ljubljanskemu škofu očital, da ne držijo njegova zagotovila, ki jih je izrekel tudi cesarju, da hoče jugoslovansko gibanje obdržati v mejah, skladnih z ohranitvijo države in zvestobe dinastiji. Nasprotno! Iz tega gibanja so izšli pojavi, izjave in dejstva, ki jih je treba označiti kot naravnost nasprotne državnim koristim in ki jih morata Hussarek in cesar vseskozi in odločno obsoditi. Jugoslovansko gibanje je že tako napredovalo, da se ne boji več istovetenja s cilji antantnih držav, dokaz njegove velike škodljivosti pa je »duševno razpoloženje tistih verolomnih vojakov, ki so se dali zavesti v očiten upor in ki so se pred usmrtitvijo označevali za slovenske junake in so še v zadnjih trenutkih klicali: »Proč z Avstrijo!« Hussarek je Jegliča opozarjal na zelo veliko nevarnost, da bi se brezvestnim hujskačem posrečilo, dobre, cesarju in državi zveste Jugoslovane zmešati in zvoditi na pot pogube; zabičeval mu je, naj bo v političnih vprašanjih skrajno previden. Izrazil

je pričakovanje, da se bo škof v svojem nastopanju poslej držal tistih mej, ki mu jih določa škofovska služba.⁶²⁸

H. Rumpfer je o pismu napisal takšnele sodbo: »Hussarek se je popolnoma zavedal najgloblje neiskrenosti v srečanju dunajske vlade s Slovenci. Hussarek se je jedru problema hote izognil. Da je jugoslovanski problem zelo težaven . . . , da radikalni elementi dobivajo vedno več vpliva, vse to je knezoškof vedel sam in je tudi obžaloval. Speljati gibanje — po besedah Hussareka — v tisti tir, ki bo zagotovil državo ohranjujoči in dinastiji zvesti razvoj, vse to pa ni bilo odvisno od škofa, ampak od dunajske in tudi budimpeštanske vlade. A dunajska vlada je upala, da bo Hrvate s tem, da jih bo zadovoljila, izvabila iz jugoslovanskega gibanja in osamila Srbe in Slovence. Ne en sam samcat med dunajskimi državniki, pa čeprav so se kot Hussarek zavzemali za federalistično rešitev jugoslovanskega vprašanja, ni pri tem nikoli pomislil, da je treba upoštevati tudi slovenske zahteve. Zdi se, da zato ni slučajno, da je prva akcija za ustvaritev lastne jugoslovanske države prišla iz Ljubljane.«⁶²⁹

Prav takšen je bil tudi smisel odgovora škofa Jegliča na Hussarekovo pismo. Jedro odgovora, po zapisu v dnevniku: »Kakor so vlade na Dunaju in v Budimpešti vzgojile iredento, ruso- in serbofilizem, tako odblijajo sedaj od sebe Jugoslovane, ker se ne ozirajo na njihov klic po pravici in jih preganjajo. Hočejo jih zastrašiti in jim groze za prihodnost. Ni čuda, ako se polagoma odvrtačajo od države, ki jim je krivična.«⁶³⁰

Veliko bolj odkrito kot Jegliču, je Hussarek svoje mnenje o Slovencih in njihovem vprašanju izrazil prav v tistih dneh, 17. septembra leta 1918, v pogovoru z nemškim avstrijskim poslancem Raimundom Neunteufelom: »Poglavitno pa upa (Hussarek) doseči izbledenje jugoslovanskih upov prek hrvaške rešitve, ki naj vnese med Slovence razcep.«⁶³¹ — Če bi bil Hussarek hotel resnično stopiti v politična pogajanja s Slovenci, mu v tistem času ne bi bilo treba iskati pravega političnega sogovornika. Obrnil bi se bil lahko že na Narodni svet v Ljubljani. Kaj takega pa ne Hussareku ne kateremu koli avstrijskih državnikov ni prišlo na misel. Hussarek je raje pisal spletkarska osebna pisma. — Hussarekovo ravnanje pa je bilo le kamenček v tisti gori nezaupanja, ki se je nakopičila med Slovenci in habsburško državo v desetletjih od leta 1848 naprej, prav posebno pa še v času svetovne vojne.

1. oktobra 1918 se je avstrijski državni zbor sestal na zadnje zasedanje v svoji zgodovini. Predsednik vlade v svojem govoru še vedno ni priznal jugoslovanskega vprašanja kot celote in ostajal je v mejah nacionalne avtonomije in dualizma. Jugoslovanski klub, Češki svaz in Poljaki so zahtevali od vlade, naj opredeli svoje stališče do samoodločbe in do udeležbe narodov na mirovnem kongresu. Predsednik Jugoslovanskega kluba je govor Hussareka odklonil kot docela nezadosten, načelo avtonomije kot popolnoma nezadovoljivo. Poudaril je, da v vseh jugoslovanskih deželah odmeva samo en vzklík, silovit in nespreneljiv: popolna svoboda ali smrt! Današnji državni okvir je veliko preozek, podoba jugoslovanske države ne gre več vanj. Ni je umetnosti na svetu, ki bi mogla Hrvate in Srbe ločiti od Slovencev, ki bivajo v tej državni polovici, kakor tudi ni umetnosti, ki bi Slovence ločila od Hrvatov in

Srbov onstran državnih meja. Slovenci, Hrvati in Srbi hočejo biti skupaj, skupaj živeti in skupaj umreti.

11. oktobra je bil Korošec, podobno kot predstavniki drugih nacionalnih klubov, povabljen k cesarju. V tem pogovoru je predsednik Jugoslovanskega kluba cesarju sporočil zgodovinsko odločitev Slovencev, Hrvatov in Srbov monarhije. Zavrnil je vse cesarjeve poskuse z lapidarnimi besedami: *»To, kar se je zgodilo, je dovolj za naše nezaupanje.«*⁶³²

Tako je cesar moral slišati in vzeti na znanje odločitev Slovencev, odločitev, ki je dozorela že dosti prej, a ki je njegovi uradniki niso hoteli videti.

So 7. maja 1918 je bilo poročilo deželnega predsednika za Kranjsko Attemsa o političnem položaju v deželi precej optimistično. Omenjal je sicer, da je habsburška klavzula »v teku časa dejansko vedno bolj izgubljala pomen . . .«, čeprav se taktično še uporablja, a o razširjenosti deklaracijskega gibanja je trdil, da »o kakem zares ljudskem gibanju ni mogoče govoriti.«⁶³³ Dogodki pa so pokazali, da ta optimizem ni bil utemeljen in v svojem poročilu za mesec september 1918 je moral Attems biti docela drugačnega mnenja. Moral je priznati tudi za nazaj: Slovenski politiki zavračajo vsako misel na to, da bi se jugoslovansko vprašanje moralo podrediti kakemu sporazumu z Nemci ali Madžari. »Upanje na sodelovanje antante pri ustvaritvi Jugoslavije je že dolgo časa polnilo glave jugoslovanskih politikov in že pred dolgim časom odrinilo misel na sodelovanje dinastije Habsburg-Lothringen oziroma avstrijskoogrške monarhije, vsebovano še v majniški deklaraciji.«⁶³⁴

Svojo sodbo je Attems oprl na tisto pisanje slovenskega tiska, ki ga je njegova cenzura še vedno učinkovito klestila. — »Slovenski Narod« je 2. septembra v zaplenjenem članku »Jugoslavijo nam obetajo« odklonil rešitev jugoslovanskega vprašanja po pobudi dunajske in budimpeštanske vlade kot danajsko darilo, ki ga je treba sprejeti s skrajnim nezaupanjem. V zvezi s tem navaja Attems veliko zanimanje slovenskega tiska za »politično informacijsko potovanje« grofa Tisze.⁶³⁵ Attems je zaplenil članek »Slovenskega Naroda« z dne 27. septembra »Mi vas zdrobimo«, kjer je bil popisani incident med Tiszo in srbsko-hrvaškimi politiki v Bosni in Hercegovini, zaplenil pa je tudi »Slovenca«, ki je hotel objaviti celotno besedilo memoranduma, izročnega Tiszi. »Tukajšnji listi,« piše Attems, »so o teh dogodkih lahko bili tem natančneje informirani, ker so imeli na voljo zanesljivega zaupnika v osebi kanonika Karla Cankarja, enega izmed podpisnikov na spomenici in brata glavnega urednika »Slovenca« dr. Izidorja Cankarja.« (Karel Cankar je bil brat Ivana in ne Izidorja Cankarja.)

Stališče slovenskih politikov je slejkoprej odklonilno do kake avstrijskoogrške rešitve jugoslovanskega vprašanja. To ugotovitev naslanja Attems na pisanje »Slovenca«, ki je dejal: »Odklanjamo odločno vsako madžarsko ali nemško rešitev, prav tako odločno vsak kompromis, živimo v času, v katerem odloča zgolj pravica do samoodločbe.« Attems citira iz istega lista tudi stavek: »Gospodje, ki delajo takšne kombinacije, kažejo, da ne poznajo dveh stvari: 1. položaja na jugu monarhije, 2. položaja na bojiščih.«

»Tisti, ki se danes še sklicujejo na prvotno majniško deklaracijo,« poroča Attems, »delajo to z reservatio mentalis, da je dinastično vprašanje

samo podrejenega pomena.« Tako je »Slovenski narod« dne 7. septembra leta 1918 v uvodniku »Pravna vsebina majniške deklaracije« z juristično interpretacijo odstranil zadnje sledove dinastične zvestobe iz te državno-pravne manifestacije.« — Attems posebno opozarja na radikalno pisanje dr. Vladimirja Ravniharja v »Novi dobi«, ki ga ponatiskuje tudi »Slovenski Narod«.

»S političnim in vojaškim obratom Bolgarije so se upanja na uresničitev jugoslovanskih sanj prav strašno povečala. Polom Nemčije in Avstro-ogrske so pričakovali takorekoč že za naslednje ure in v zvezi s tem ustanovitev Jugoslavije.« Tu se Attems skliče na članke v »Slovenskem Narodu« z dne 28. septembra (»Usoda) in »Slovencu« z dne 30. septembra (»Kaj pa je?«). Attems opaža, kako plahnijo njegovi upi, da bi na jugoslovansko gibanje pri Slovencih zaviralno vplival strah pred italijanskimi ozemeljskimi zahtevami. »Nekaj časa se je zdelo,« piše Attems, »kot da so posamezni politiki vendarle skeptični do Jugoslavije, ki bi jo dobili od antante, da so se zlasti bali, da se antanta ne postavi na stran Italije in da ne bi s pridelitvijo slovenskih ozemelj, zlasti s pridelitvijo Trsta Italiji, odvzeli bodoči Jugoslaviji najbolj dragocena ozemlja. Danes se zdijo ti pomisleki premagani in tolažijo se že z mislijo, da Trst ni naravno pristanišče in da bi zato Jugoslaviji že takoj spočetka povzročil zelo velike stroške. Jugoslavija se lahko tega umetnega pristanišča tem lažje odreče, ker bo imela na voljo vrsto najboljših naravnih pristanišč.« »Slovenski narod« je o razmerju z Italijo posvetil 14. septembra daljši članek...« piše Attems. »Slovenec« pa je 17. septembra poskusil seznaniti bralce s Trumbičevimi stališči o jugoslovanskem vprašanju. Attems se pohvali, da je cenzura to preprečila.

Se bolj pesimistično je Attemsovo poročilo o političnem položaju na Kranjskem z dne 13. oktobra 1918.⁶³⁶ V njem opozarja, da je habsburška klavzula v agitaciji SLS za majniško deklaracijo stopala v zadnjem času vedno bolj v ozadje, predvsem po krivdi glavnega urednika »Slovenca« Izidorja Cankarja in njegovega štaba mladih radikalnih elementov, ki »je usmerjal pisanje »Slovenca« po tendencah zagrebške resolucije, ki jo je tudi sam podpisal in ki je slovensko prebivalstvo počasi toda zagotovo pridobilo za politiko Jugoslovanskega kluba«. Jeglič je prilival olja ognju, ki sta ga zaneli Krek in Korošec. Šušteršičeva skupina se zavzema za rešitev jugoslovanskega vprašanja v smislu Velike Hrvatske, ki bi se ji priklopile tudi slovenske dežele, »zadovoljila bi se pa za zdaj tudi z ustvaritvijo Slovenije«. Toda Šušteršičev list nima vpliva na množice, osovražen je in politično onemogočen, tako da je »vsak poskus, doseči spremembo političnega položaja s pomočjo dr. Šušteršiča, popolnoma brezizgleden«. — Slovenska liberalna stranka je kljub svojemu predsedniku Tavčarju, staremu avtonomistu, radikalno jugoslovansko usmerjena, vodijo jo mladi. Habsburška klavzula za to stranko ni bila nikoli kaj drugega kot začasna »taktična poteza«. — Cilj slovenske politike je Jugoslavija in pri tem ta politika ne dopušča nobenih etap. »Majniška deklaracija s svojo dinastično zaščitno znamko je bila samo sredstvo za dosego namena, saj to dokazujejo izjave slovenskih občin — in to celo zelo učinkovito sredstvo. Agitacijo za jugoslovansko državo so zanesli do zadnjega gorskega gnezda in zajela je slovensko ljudstvo v njegovi celoti. Dolgo gojeno sovraštvo proti nemštvu je postalo sovraštvo proti Austriji...«

Dinastija je iz tega sovraštva doslej še izvzeta. A Narodni svet se nanjo več ne zanaša, obrača se k Wilsonu in računa na zmago antante, podobno tudi pogledi širših krogov. »Preobrat javnega mnjenja, vrnitev k veri v Avstrijo, tega ni mogoče več doseči z majhnimi koncesijami. Tudi dopustitev popolne avtonomije v provinci Sloveniji danes več ne obljublja polnega uspeha; vendar pa bi od takšnega koraka — toda tudi le od tega — bilo mogoče pričakovati spremembo na boljše. Morda bi ustvaritev Slovenije, ki se je gotovo zasidrala v ljudstvu, znova obudila skrb za ohranitev narodne posebnosti, skrb, ki je zdaj umetno omamljena...« Attems pride v tem trenutku agonije habsburške monarhije na misel, postavi avstrijsko Slovenijo zoper Jugoslavijo v imenu zaščite narodne samobitnosti Slovencev proti jugoslovanskemu nacionalnemu unitarizmu! »Konec koncev,« piše, »še ni odločeno vprašanje, ali imajo slovenski politiki za svojo tako lahkomišelnost odpoved od slovenske samobitnosti tudi potrebni pristanek ljudstva.« To, za visokega avstrijskega cesarskega uradnika nenavadno »zaskrbljenost« za ohranitev slovenske narodne samobitnosti pred »jugoslovansko nevarnostjo«, je Attems lahko prišepetaval le Sušteršičev krog, ki se je lovil za rešilno bilko.

Dogodki so se zdaj naglo odvijali. 4. oktobra 1918 je avstroogrška vlada prosila ameriškega predsednika Wilsona za pogajanja o premirju na podlagi njegovih 14 točk. Te točke so slonele, kot je znano, na ohranitvi monarhije, za Slovence in Hrvate pa so predvidevale le uveljavitev avtonomije. Wilsonov pristanek na avstroogrško ponudbo bi pomenil, da bi jugoslovansko vprašanje konec koncev vendarle ne dobilo pomena meddržavnega vprašanja. Avstrijski državni vrhovi so tedaj na to še upali in v tem upanju je še 16. oktobra sestavil cesar Karel svoj znani manifest.

V teh tednih, polnih upanja in tesnobe, predsednik Attems ni bil med tistimi, ki so bili pripravljene vreči puško v koruzo. Menil je, da stvar za Avstrijo še ni izgubljena. Ni imel sicer kakih utvar o možnosti političnega sporazuma s Slovenci, upal pa je na — vojaško pomoč in sicer na premik enot z italijanske, jugozahodne fronte ob premirju ali po njem v Ljubljano. S takšnimi enotami bi bilo mogoče jugoslovansko gibanje pri Slovencih zatreti. Do tistega trenutka pa je hotel zdržati z lastnimi močmi, le da je zanje terjal še dopolnilno okrepitev.

Takšno zamisel reševanja avstrijske oblasti na Kranjskem je razvil v svojem poročilu z dne 17. oktobra 1918.⁶³⁷ V njem pravi, da je razpoloženje na Kranjskem »izredno napeto in vzbuja resne pomisleke in zaskrbljenost«. To je posledica jugoslovanskega gibanja. Vzlic temu, da je v letu 1918 stalež orožništva bil povečan, bi oblasti bile brez moči proti nasilnim izbruhom narodnega razburjenja. Vojaško posadko pa ima samo Ljubljana. Attems zato terja, naj bi iz nemških dežel poslali 160 nemških orožnikov na Kranjsko in tako okrepili žandarmerijske postaje, zlasti še v delavskih središčih Zagorje, Jesenice, Javornik, Idrija in Bela peč, »da bi bilo mogoče v danem primeru upreti se vsaj prvemu navalu, dokler ne bi prišla podpora in okrepitev od drugod... Ta ukrep previdnosti bi moral veljati vse dotlej, dokler ne bi prišlo do pričakovane premestitve umikajočega se vojaštva z jugozahodne fronte na Kranjsko.« — Dodatno k temu je Attems 24. oktobra⁶³⁸ zahteval, naj bi v Ljubljano poslali še en t. i. asistenčni bataljon in sicer z moštvom nemške ali

madžarske narodnosti. Asistenčni bataljon madžarskega 19. pešpolka, ki je stacioniran v Ljubljani, po njegovem zatrjevanju absolutno ne zado-
 stuje, zlasti še, ker je maloštevilen in ker se moštvo mudi po raznih
 nalogah tudi zunaj Ljubljane. — Notranje ministrstvo je njegove zahtevke
 sporočilo ministrstvu za obrambo. Generalmajor Gautsch je 27. oktobra
 telefonsko odgovoril, da bi v Ljubljano lahko poslali kvečjemu 60 orožni-
 kov, kajti tudi v drugih kronovinah orožniške zaščite ni dopustno pre-
 več oslabiti.

Kako se je reševala zadeva drugega asistenčnega bataljona, za zdaj
 ni znano, dejstvo pa je, da do 29. oktobra 1918 v Ljubljano ni prispel.
 S tem pa še ni bila odstranjena možnost, da ne bi enote z jugozahodne
 fronte v Ljubljani v resnici posegle vmes. Znano je, da je vrhovni po-
 veljnik armade na tej fronti Borojević še v prvih dnevih novembra
 mislil na nekaj podobnega. Račun in upanje na takšno možnost je najbrž
 bilo tisto, kar je predsedniku Attems dajalo trdnost, da je tudi s tistimi
 oboroženimi močmi, ki jih je dejansko imel na voljo, z močjo žandar-
 merije in pa madžarskega asistenčnega bataljona v Ljubljani, bil pri-
 pravljen, kakor se bo še pokazalo, uporabiti tudi skrajna sredstva proti
 odločilnemu nastopu jugoslovanskega gibanja.

Jugoslovansko gibanje je na Slovenskem prišlo na odločilno stopnjo
 že avgusta meseca, z ustanovitvijo Narodnega sveta. Odločilno v tem
 smislu, da se je tedaj dejansko začelo oblikovanje lastne slovenske držav-
 nosti, zamišljene kot del bodoče jugoslovanske državne zveze. Vprašanje
 o oblikovanju slovenske državnosti v tistem času čaka še svojega razisko-
 valca in je temeljite obdelave gotovo vredno. Čeprav so že tedaj bile
 pravniške ocene značaja slovenskega Narodnega sveta in njegovih organov
 kot o nosilcu oblasti različne, je nedvomno, da se je z Narodnim svetom
 začel tisti proces, ko je poleg starih organov avstrijske državne oblasti,
 organov, ki so vedno manj bili sposobni dejansko vladati, nastajala nova
 organizacija oblasti, ki je uveljavljala posamezne oblastne akte in ki je
 njeno avtoriteto ljudstvo tudi priznavalo. Posebno pomembno je naglo
 ustanavljanje pokrajinskih in krajevnih narodnih svetov po vsem sloven-
 skem ozemlju. 11. septembra je bil ustanovljen pokrajinski odsek Narod-
 nega sveta za Trst, 13. septembra za Goriško, 19. septembra za Koroško
 in 26. septembra za Štajersko. Do 23. oktobra je v celem bilo ustanovljenih
 130 krajevnih narodnih svetov.⁶³⁹

Vse to snovanje pa je še vedno imelo šibko točko — v Zagrebu, kjer
 se stvari zaradi nepremičnosti hrvatsko-srbske koalicije niso zganile
 naprej. Narodno veče Slovencev, Hrvatov in Srbov, ki mu je Narodni svet
 že vnaprej priznal avtoriteto vrhovnega predstavništva, se ni in ni moglo
 ustanoviti. Predsedstvo Narodnega sveta v Ljubljani, ki je o tem večkrat
 razpravljalo, je končno 27. septembra, po kapitulaciji Bolgarije, ko je
 položaj terjal že najnujnejše odločitve, sklenilo pospešiti skupno jugo-
 slovansko predstavništvo, pa naj se hrvaško-srbska koalicija odloči zanj
 ali ne.⁶⁴⁰ V dneh 5. in 6. oktobra je na nujno pritiskanje Slovencev in
 splošnih dogodkov prišlo do ustanovitve Narodnega veča v Zagrebu in ob
 tem izvršenem dejstvu se je končno 8. oktobra 1918 tudi hrvaško-srbska
 koalicija odločila za vstop v to predstavniško telo.

Po ustanovitvi Narodnega veča Slovencev, Hrvatov in Srbov v Za-
 grebu je Jugoslovanski klub izgubljal pomen narodnega predstavništva,

ki ga je imel dotlej. Izvolitev njegovega predsednika dr. Antona Korošca za predsednika Narodnega veča SHS v Zagrebu pa je izražala priznanje Jugoslovanskemu klubu in tudi njegovemu predsedniku osebno, za dotedanje delovanje v jugoslovanskem smislu.

Zgodovinska naloga izražati politično voljo Slovencev, poleg Hrvatov in Srbov na tleh habsburške monarhije, je odtlej pripadla Narodnemu veču SHS v Zagrebu. V tem pogledu sta najpomembnejša dokumenta izjava Narodnega veča SHS v Zagrebu z dne 19. oktobra in razglasitev neodvisne in samostojne Države Slovencev, Hrvatov in Srbov 29. oktobra leta 1918.

Po kapitulaciji Bolgarije 26. septembra in po postopnem razkroju fronte na Balkanu, ni bilo v Avstroogrijski več učinkovite notranje politike. Zadnja seja skupne vlade 22. oktobra 1918, ki ji je predsedoval cesar Karel, je bila pod vtisom Wilsonovega odgovora, da morajo narodi sami odločiti, kakšno dejanje avstroogrške vlade bo zadovoljilo njihove težnje.⁶⁴¹ Sklep te seje, da je treba »misliti na rešitev jugoslovanskega vprašanja v smislu zedinjenja vseh jugoslovanskih ozemelj v okviru monarhije«, pri čemer še vedno ni bilo pojasnjeno, ali naj se to zgodi v subdualistični obliki ali kako drugače, ni imel na praktični potek dogodkov nobenega vpliva več. Prav tako tudi ne manifest cesarja Karla, objavljen 16. oktobra, ki je naznanjal, naj bi se avstrijska državna polovica preosnovala v zvezno državo.⁶⁴² Tudi ta manifest je ostajal v okviru dualizma in je zapiral Slovence pot v jugoslovansko državo. Za Slovence je bil problematičen tudi zaradi svojih določb o posebnem položaju Trsta in sploh zaradi popolne nejasnosti, kako naj bi se njegova načela uresničila. Nova raziskovanja so ugotovila, da so Karlovi nagibi pri izdaji manifesta bili izključno zunanjepolitični. Narekovala ga je želja vplivati na Wilsonov odgovor. Ideja manifesta pa sploh ni bila njegova, ampak so ga predlagali nemški poslanci 10. oktobra 1918, nikakor zaradi kake uvidevnosti nasproti drugim narodom, ampak zaradi računa, da bodo s poudarjanem pravice do samoodločbe in državnosti na nacionalnem ozemlju podkrepili zahteve po priključitvi nemških ozemelj na Češkem Nemški Avstriji.⁶⁴³ Karlov manifest je v imenu Slovencev, Hrvatov in Srbov odklonilo Narodno veče SHS v Zagrebu 19. oktobra 1918.

Popolnoma odklanjajo manifest Slovenci in Hrvatje na Primorskem, je poročal tržaški namestnik Fries Skene 22. oktobra, posebno ker manifest naglaša integriteto Ogrske, »v čemer vidijo brezpogojno zavrnitev misli na vključitev jugoslovanskih ozemelj Ogrske v novo ustanovljeno državo«. Visoki uradnik je opozoril, da na takšni podlagi s Slovenci sploh ni mogoče govoriti, saj je misel na zedinjenje vseh Jugoslovancev »pri vseh njih prodrla elementarno in se proti njej zdaj ni mogoče z nobenim sredstvom uspešno bojevati«. — Veliko ugodneje je Fries Skene presojal sprejem cesarjevega manifesta pri primorskih Italijanih. Menil je, da gibanje za priključitev Italiji med njimi ni posebno močno in posebej je navedel stališče tržaške socialdemokratske stranke za samostojen Trst z italijanskimi ozemlji Furlanije in pa podobno stališče italijanske ljudske stranke v Furlaniji.⁶⁴⁴

Kakor vemo, je Korošec že 11. oktobra 1918, kot predsednik Narodnega veča Slovencev, Hrvatov in Srbov v Zagrebu pa tudi še kot predsednik Jugoslovanskega kluba na Dunaju, cesarju dokončno odrekel sodelo-

vanje Jugoslovanov pri reševanju habsburške monarhije v njeni končni krizi. Treba je pomisliti, da je to bilo še predno je avstrogrska vlada prejela odgovor ameriškega predsednika Wilsona, ki naj bi odločil o njeni usodi. 11. oktobra je v imenu Jugoslovanov Korošec z monarhijo dejansko že pretrgal.

15. oktobra je Narodni svet začel organizirati krajevne prostovoljne javne straže. 17., 18. in 19. oktobra je zasedalo v Zagrebu Narodno veče SHS. Razglasilo je, da prevzema v svoje roke vodenje narodne politike in da odslej naprej ne bo nobena stranka, skupina ali parlamentarna skupina vodila posebne politike niti ne bo posebej stopala v pogajanja z dejavniki zunaj naroda. S tem je tudi formalno prenehala funkcija Jugoslovanskega kluba kot jugoslovanskega političnega predstavništva. Narodno veče je v imenu pravice naroda do samoodločbe in v imenu velikih idej demokracije, »ki so zmagale pri nas že pred vojno, ki pa so se z razvojem vojne zmagovito uveljavile tudi v mednarodni politiki«, razglasilo naslednje temeljne zahteve: »I. — Zahtevamo zedinjenje celotnega našega naroda Slovencev, Hrvatov in Srbov na njegovem celotnem etnografskem ozemlju, ne oziraje se na kakršne koli deželne ali državne meje, ki v njih danes živijo — v enotno, popolnoma suvereno državo, na načelih politične in gospodarske demokracije, kar vsebuje tudi odstranitev vseh socialnih in gospodarskih nepravil in neenakosti. II. — Zahtevamo, da naj bo na bodoči mirovni mednarodni konferenci naš narod enotno zastopan po svojih poslancih. III. — Potemtakem odklanja Narodno veče temelj rešitve našega vprašanja, kakršnega vsebuje avstrijski cesarski manifest z dne 16. t. m. in prav tako vsak drugi bodoči predlog, ki bi težil za tem, da se naše narodno vprašanje reši delno in da se mu vzame njegov mednarodni značaj. — Narodno veče meni, da bo edino z uresničitvijo teh zahtev in načel mogoče zajamčiti trajni mir med narodi, združenimi v svobodnih državah in na ta način omogočiti Društvo narodov in splošno razorožitev. — Narodno veče izjavlja, da bo po splošnih načelih demokracije v državi Slovencev, Hrvatov in Srbov zagotovljen vsem drugim narodnim manjšinam svoboden razvoj, sosednim državam v zaledju pa omogočen in zagotovljen trgovsko prometni pristop do morja, ne da bi to prizadelo našo ozemeljsko celovitost in državno suverenost.«⁴⁴³ A. Prepeluh, ki je sicer do dogajanja v jugoslovanski politiki na naših tleh v oktobru 1918 zelo kritičen in skop s priznanji, pravi o tem razglasu: »Tedad so Slovenci, Hrvatje in Srbi na bivšem avstroogrskem ozemlju prvič revolucionarno spregovorili proti habsburški dinastiji in Nemcem ter Madžarom.«⁴⁴⁴

Z odklonitvijo cesarjevega manifesta in z zahtevo po popolnoma suvereni in samostojni državi je Narodno veče politično pretrgalo z monarhijo, čeprav ustanovitev take države še ni razglasilo niti sebe postavilo za njen vrhovni oblastni organ. Toda ne glede na formalno stran, je jugoslovanska država na ozemlju habsburške monarhije, »Država Slovencev, Hrvatov in Srbov« od tega dne dejansko že obstajala. Wilsonov odgovor avstrijski vladi, izročen končno 18. oktobra 1918, ki je odklonil, da bi se mir sklepal na podlagi njegovih 14 točk in ki je zahteval naj bodo narodi, med njimi Jugoslovani, sami sodniki o tem, »kakšna akcija avstroogrskje vlade bo zadovoljila njihova prizadevanja in pojmovanja teh narodov o njihovih pravicah in njihovi odločitvi kot članu v družini narodov,«

v Zagrebu 19. oktobra, ko so sestavljali omenjeni razglas Narodnega veča, menda še ni bil znan. Vsekakor pa je pomenil silovito politično podporo stališču Narodnega veča in zato ga je le-to 21. oktobra tudi z velikim navdušenjem pozdravilo. Pri tem je poudarilo, da misel brezpogojne narodne samoodločbe pomeni, da je mirovna konferenca edini pristojni forum za končno rešitev jugoslovanskega vprašanja. To je bila pač nekoliko protislovna trditev, ki je kazala, da Narodno veče ne misli na kako brezpogojno, revolucionarno uresničevanja suverenih pravic narodov Slovencev, Hrvatov in Srbov, ampak da se zadovoljuje s priznanjem mednarodnega značaja jugoslovanskega vprašanja in da je pripravljeno sprejeti sklepe mirovne konference o Jugoslaviji.⁶⁴⁷ Narodno veče tudi v tem trenutku še ni razglasilo ustanovitve nove države, ampak se je omejilo na to, da je povabilo zagrebško meščanstvo in vse ljudstvo naj »dâ v svojih manifestacijah samo duška svojemu veselju in navdušenju«. V isti sapi je priporočalo, naj to meščanstvo in to ljudstvo »onemogoči vsako demonstracijo, ki bi bila usmerjena tudi k najmanjšemu uničevanju tujega imetja...«

Veliko novico o Wilsonovem odgovoru in o izjavi Narodnega veča z dne 19. oktobra so Slovenci izvedeli iz časopisov 21. oktobra. Pozdrav Narodnega veča Wilsonovemu odgovoru je veljal tudi za Slovence, pa vendar so ljudje pričakovali, da bo tudi v Ljubljani storjeno kako politično dejanje, ki naj bi izrazilo politično voljo Slovencev. Ni bilo zadosti, da je 19. oktobra, še pred novico o Wilsonovem odgovoru, zahteval pokrajinski odbor Narodnega sveta za Trst jugoslovansko zedinjenje in izrecno odklonil »odtrganje tega pristaniškega mesta od njegovega zemljepisnega zaledja, ker se to ne more opravičiti niti po narodnosti sestavi prebivalstva, ki je mešano v mestu samem, dočim je bližja in daljnja okolica že od predmestij naprej čisto slovenska, tako da ni mogoče spraviti Trsta v državno teritorialno zvezo z nobenim bližnjim italijanskim ozemljem kakor preko slovenskih tal.«⁶⁴⁸

V Ljubljani pa ni nič kazalo, da se Narodni svet misli zganiti. »Slovenec« je 22. oktobra vsekakor izražal mnenje tega sveta, ko se je zadovoljeval s tem, da je Narodno veče razglasilo »maksimalni program« in obenem izrazil namero čakati dotlej, dokler ne bo mirovnim pogovorom, ki bodo uzakonili popolno samoodločbo, pritrčila tudi Avstrija in njen vladar.⁶⁴⁹

Tako se je zgodilo, da je bil prvi na Kranjskem, ki je napravil dejaven sklep iz novo nastalega položaja — deželni glavar Sušteršič in njegov deželni odbor! 22. oktobra je izdal sporočilo, ki je v njem pozdravil razglas Narodnega veča in izjavil, da se nima več za pristojnega opravljati katere koli politične posle in da bo opravljal samo še strogo tekoče zadeve v okviru ustavnega delovnega področja.

Predsednik Narodnega sveta v Ljubljani Korošec se ni utegnil več zanimati za drobno dejavnost doma in se je prav v tistih dneh že podajal na svojo veliko politično potovanje. Bil je že vodja delegacije Narodnega veča, ki je — podobno kot predstavniki češkega Narodnega odbora — dobila dovoljenje od avstrijskih oblasti za potovanje v tujino. 24. oktobra je Lammasch, ki mu je cesar zaupal sestavo zadnje avstrijske vlade, ponudil predsedniku češkega Narodnega odbora Kramařu in predsedniku Narodnega veča Korošču sodelovanje v tej vladi, kar bi seveda pomenilo

pomoč pri ohranjevanju državne skupnosti. Oba sta takšno sodelovanje odklonila. O tem dogodku je govoril Korošec tudi v svojem predavanju. Tukaj je omenil, da je Lammasch imel navodilo delati za vlado, ki naj bi ustvarila novo konfederacijo Avstrije pod žezlom Habsburžanov. Na Koroščevo vprašanje, »Kaj še žezlo tu notri dela?«, je Lammasch to pripombo voljno brzogovornil cesarju. Koroščevo vprašanje o žezlu je menda pri Lammaschu vzbudilo vtis, da bi Korošec morda vendarle bil pripravljen na kako sodelovanje in mu je zato sporočil, da omemba žezla ni pogoj, ampak naj bi cilj nove vlade bil mirno likvidirati sedanjo Avstrijo in ustvariti novo. To je končno primoralo Korošca, da je odklonil vsakršen pogovor. Vprašal pa je vendarle Lammascha: »Kaj hočete monarhijo rešiti?« Lammasch pa mu je odgovoril: »Ne! Le glavo mladega gospodarja!«⁶⁵⁰ Hrvaški zgodovinar Josip Horvat meni, da je s to izjavo Korošca Lammaschu bila formalno pretrgana zadnja politična zveza med Habsburžani in jugoslovanskimi narodi.⁶⁵¹ Dejansko se je to zgodilo že v zadnji Koroščevi avdienci pri cesarju, 11. oktobra 1918.

25. oktobra je Korošec sporočil predsedstu Narodnega sveta, naj ga zastopa njegov najstarejši član in tako je Narodnemu svetu začel predsedovati Ivan Hribar. Tudi pod Hribarjevim predsedstvom Narodni svet ni mislil, da bi bilo potrebno pripraviti kako posebno manifestacijo. Prvo dejanje pod Hribarjevim predsedstvom je bilo sestavljanje pisma Sušteršiču. Po konceptu Milka Brezigarja ga je Hribar 26. oktobra 1918 odposlal v imenu Narodnega sveta. V njem je s porogljivo vljudnostjo Sušteršiču sporočal, »da ne smatra od dne 27. oktobra dalje Vašega Preblagorodja kot deželnega glavarja Kranjske...« Na to pismo je bil Hribar menda še posebno ponosen, saj ga v celoti navaja v svojih spominih.⁶⁵²

Za širšo slovensko politično javnost pa Sušteršičevo glavarjenje ni bilo več zanimivo, z njim je že opravila. Peklo jo je vse nekaj drugega. Že dan po sporočilu o Wilsonovem odgovoru in pozivu Narodnega veča, 22. oktobra, je bila v Zagrebu velika manifestacija prebivalstva za neodvisnost. Množicam so govorili najvidnejši politiki, med njimi tudi Slovenec Izidor Cankar. To je bila manifestacija, ki je trgala zveze med hrvatsko politiko in habsburškim cesarstvom.⁶⁵³ Tudi v Ljubljani so ljudje želeli takšno manifestacijo; pokazala naj bi, da so se Slovenci odločili iti svojo pot, skupno z drugimi jugoslovanskimi narodi. Značilen je poudarek v pozdravu Izidorja Cankarja na manifestaciji v Zagrebu, ki ga je najti v močno cenzuriranem poročilu »Slovenskega naroda«: »Prinesel je pozdrave Ljubljane, ki molči, a čuti živo s celim narodom Slovencev, Hrvatov in Srbov in hoče isto, kakor Hrvatje in Srbi, ujedinjenje v enotni, neodvisni, popolnoma suvereni jugoslovanski državi.« — Toda v Ljubljani oficialna vodstva strank in niti Narodni svet take manifestacije niso pripravljali. Zato je prišlo do širše, ljudske pobude za manifestacijo v Ljubljani.

Že 24. oktobra je deželni predsednik Attems sporočil na Dunaj, da ga je policijski direktor obvestil, da se tudi v Ljubljani pripravlja manifestacija za jugoslovansko državo, podobna tisti v Zagrebu. Attems je vprašal: »1. Ali je treba takšno manifestacijo v kali zatreti in ali je treba v primeru, če bi jo kljub temu pustili, proti njej energično ukrepati? — 2. Ali naj se pripusti takšni manifestaciji (pohod po cestah, petje nacio-

nalnih pesmi, nagovori itn.) prosto pot in ukrepa šele potem, če bi se sprevrgla v ulične nemire, razbijanje šip ali plenjenje?«⁶⁵⁴

Attemsova vprašanja in prva nakazana možnost govore o tem, da je še vedno mislil, da bi bilo mogoče jugoslovansko gibanje v Ljubljani zatreti z nasiljem. Pa tudi druga možnost kaže, da stvarjem nikakor ni nameraval pustiti popolnoma proste poti. Za prvo možnost je opozoril, da mu je potreben že prej zahtevani dodatni vojaški asistenčni bataljon. Če bi se vlada oziroma notranje ministrstvo odločili za drugo možnost, bi Attems skušal doseči dogovor z ljubljanskim županom o vzdrževanju reda. Terjal je, naj ga ministrstvo po telefonu nemudoma obvesti, katera možnost ustreza nameram vlade. Pri tem je opozoril, da telefonskim pogovorom z Dunajem v Ljubljani prisluškujejo in predlagal je zaupni način sporočila, katera možnost pride v poštev. Končno pa je pristavil: »Če bi telefonsko navodilo ne prišlo pravi čas, bom ukrepal v skladu z možnostjo številka 2.« — Attems se je vladi nasproti kazal sicer bojevitega, sam pa je vendarle predlagal, naj manifestacije ne bi zatrli.

Kdo je bil tisti, ki je v Ljubljani pripravljaval manifestacijo? Ta podatek je ohranil Hribar v svojih spominih: »Dne 26. oktobra naznanili so Narodnem svetu zastopniki kulturnih in političnih organizacij vseh slovenskih političnih strank, da žele 29. dan oktobra proslaviti kot narodni praznik.«⁶⁵⁵ Narodni svet je za pobudo pripravljalnega odbora teh kulturnih in političnih organizacij torej izvedel precej pozneje kot predsednik Attems! Hribar pravi, da se je še tistega popoldneva, 26. oktobra, sestalo v prostorih šentjakobskega prosvetnega društva v Florijanski ulici zborovanje, ki naj bi to manifestacijo pripravilo. Udeležil se ga je tudi Hribar. A svojo prvo in najpomembnejšo nalogo je videl v tem, da je »zlasti veliko važnost polagal na to, da se ta dan poskrbi za popoln red in mir in za vseskozi dostojen potek praznovanja.«⁶⁵⁶ Ze iz tega podatka se vidi, da je Hribar kot predsednik Narodnega sveta pobudo za manifestacijo sprejel s precejšnjo nelagodnostjo. Dejansko je Narodni svet istega dne razpravljaval o vprašanju, ali naj se take velike manifestacije sploh prirede ali ne. Proti manifestacijam so nekateri člani predsedstva izražali pomisleke, češ da bi bile v tem času zelo nevarne. Zato je *predsedstvo Narodnega sveta odločilo, da Narodni svet ne priredi ne manifestacij ne demonstracij.*⁶⁵⁷

Isti dan torej dva nasprotujoča si sklepa: iniciativni odbor prireja pripravljalno zborovanje za manifestacijo, predsedstvo Narodnega sveta pa sklene, da takšne manifestacije ni treba! — Toda ljudstvo ni hotelo ubogati in Narodni svet je koncc koncev 28. oktobra sam objavil poseben razglas prebivalstvu. Njegova vsebina pa ni bilo razglašanje slovenske samoodločbe, ampak najprej pojasnilo: »Manifestacijo . . . prireja poseben manifestačni odbor. Napačno bi bilo, ako bi se mogoče sklepalo iz objave časopisja, da je to manifestacijo priredil Narodni svet.« Nato pa poziv, »naj se prebivalstvo zaveda, da je vse javno premoženje, premično in nepremično, last naroda.«⁶⁵⁸ »Slovenec« je povedal najbolj naravnost: »Nihče se ne sme dotakniti tujega imetja, ne ogrožajte osebne varnosti. Usoda Rusije naj vam služi kot svarilen zgled!«

28. oktober je dan, ko je avstroogrska vlada priznala Wilsonove mirovne pogoje, ko je torej priznala tudi jugoslovanskim narodom pravico do popolne samoodločbe. S tem je storila tisti korak, ki so ga pričakovali še zadnji privrženci postavne oblike samoodločbe, npr. škof Jeglič ali

pa že navedeni člankar v »Slovenu« dne 22. oktobra. Ustanavljanje lastne države formalno ni bilo več revolucionarna, ampak legalna, po vladi priznana stvar. S tem pa niso bila rešena še vsa vprašanja razmerja do nosilcev nekdanje suverenosti habsburške države, zlasti ne vprašanje razmerja do monarha. Poleg politične plati tega vprašanja, se je kot pereče postavljalo zlasti vprašanje veljavnosti prisege cesarju za vojaške osebe.

Že 26. oktobra je Narodno veče v Zagrebu vprašalo dva hrvatska generala, ali bosta v primeru, da Narodno veče pretrga državnopravne odnose z Avstoorgrsko, nastopila z orožjem proti njemu. Generala sta pred odgovorom nanaglooma odpotovala in dosegla avdienco pri cesarju Karlu. Josip Horvat, ki piše o tej zadevi, pravi, da ju je Karl odvezal prisege zvestobe in jima priporočil sodelovanje z Narodnim večem. Skladno s tem, da sta se generala zvečer 28. oktobra postavila Narodnemu veču na voljo.⁶⁵⁹

Horvatova razlaga po vsej verjetnosti ni ustrezna. Še 27. oktobra je habsburški monarh izdal razglas na svoje vojaške enote, naj mu ohranijo zvestobo v smislu svoje prisege.⁶⁶⁰ Že spričo tega bi bilo malo verjetno, da bi Karl neposredno zatem Hrvate odvezal prisege zvestobe. Po naj-novejših raziskavah Oskarja Regeleja je o vprašanju veljavnosti prisege zvestobe razpravljala avstrijska vlada šele 30. oktobra in je tedaj prevladalo mnenje, da prisega velja, »dokler obstaja razmerje ustvarjeno s prisego«, to je do 11. novembra 1918, ko se je cesar umaknil kot monarh in kot vrhovni vojaški poveljnik. Do 11. novembra je potemtakem, po stališču avstrijske vlade, prisega veljala. Pač pa je cesar 31. oktobra sporočil zalednim vojaškim enotam, da se lahko s posebno zaobljubo postavijo na voljo novim narodnim svetom (ne pa narodnim državam!), vendar da to njihove prisege ne izbriše.⁶⁶¹ Oba hrvaška generala torej nista storila ničesar proti svoji prisegi zvestobe habsburškemu monarhu, ko sta se postavila na voljo Narodnemu veču v Zagrebu. Drugače se je stvar zasukala v Ljubljani 29. oktobra.

Po naročilu ministrskega predsednika Lammascha je notranje ministristvo 25. oktobra telefonično obvestilo kranjskega deželnega predsednika, da je vlada za postopek v smislu predloga št. 2.⁶⁶² 27. oktobra je v imenu deželne vlade sporočil okrajni komisar Kočevar iz Ljubljane v šifriranem telefonogramu notranjemu ministristvu, da pripravljalni odbor za manifestacijo terja od deželne vlade, naj na dan narodnega praznika in javne manifestacije v mestu dovoli prost dan tudi državnim uradnikom in naj na uradnih poslopih izobesi slovensko zastavo. Kočevar je prosil za soglasje k svoji nameri, da bi deželna vlada ugodila prvi zahtevi, odklonila pa izobešenje slovenskih zastav z utemeljitvijo, da uradna poslopja nosijo lahko le cesarsko zastavo. Hkrati je sporočil, da se Nemci boje, da bi jim razbili šipe, če ne bi izobesili slovenskih zastav. »Razpoloženje je zelo razburjeno,« je sporočal Kočevar, »govori se, da namerava tukajšnji Narodni svet v torek (29. oktobra) po Ivanu Hribarju izvesti prevzem deželne vlade. Ukrepi za preprečitev takšnega koraka so storjeni, toda nujno je potrebna pošiljatev že dne 24. oktobra zahtevanega bataljona . . .« Deželna vlada prosi za ta bataljon v sporazumu z vojaškim štacijskim poveljstvom.⁶⁶³

Deželna vlada je torej bila obveščena o govoricah, da hoče Narodni svet 29. oktobra prevzeti državno oblast. Tej nameri se je bila pripravljena upreti s pomočjo oboroženih sil. Nedvomno so te govorice ustrezale

pričakovanjem v široki javnosti. V resnici pa Narodni svet takega namena ni imel, saj mu je celo manifestacija sama bila pravzaprav neljuba. Tudi on se je bal neznanih moči ljudskega vrenja, ki ga je čutil pod svojimi nogami. Kočevarjev telefonogram je bil poslan 27. oktobra, torej še preden je avstroogrška vlada sprejela Wilsonove pogoje. Kdaj se je točno novica o tem sprejemu in torej novica o legalizaciji narodne samoodločbe razširila, ni znano, vsekakor pa je to bilo še 28. oktobra. Narodno veče in hrvatski sabor v Zagrebu sta še tisti dan ukrepala, saj se je že 29. oktobra sestal sabor na svoje znano zasedanje, kjer je razglasil popolno pretrganje vsakršnega državnopravnega razmerja Hrvatske s habsburško monarhijo in z Ogrsko. Novica o tej nameri je morala med 28. in 29. oktobrom priti tudi v Ljubljano, saj so govorniki na ljubljanski manifestaciji 29. oktobra omenjali sklepe sabora, ko je saborsko zasedanje bilo šele v teku. Narodni svet v Ljubljani se ni štel kot samostojno politično oblastno telo, ampak le kot nekakšna podružnica Narodnega veča v Zagrebu in zato se tudi ni sestal na kako posebno sejo, kjer bi sprejel sklep o državni osamosvojitvi Slovencev in odcepitvi njihovih dežel od habsburške monarhije. Omejil se je le na to, da je priložnost, ki jo je dala po široki pobudi prirejena manifestacija dne 29. oktobra v Ljubljani, porabil za to, da se manifestativno pridruži sklepom hrvatskega sabora in Narodnega veča v Zagrebu. Znana manifestacija na Kongresnem trgu 29. oktobra ni bila zasnovana kot prireditev Narodnega sveta za razglasitev slovenske državne neodvisnosti in zedinjenja z drugimi jugoslovanskimi narodi, ampak je to bila veliko širša politična pobuda, ki se ji je Narodni svet pridružil in ji skušal dati svojo politično noto. Nikakor pa ni imel namena še tistega dne končati tisto stanje dvovladja v deželi, ki je nastajalo v zadnjih tednih in ki bi se dalo razrešiti s tem, da bi Narodni svet odstavil predstavnika osrednjih državnih oblasti in cesarja, deželno vlado. Na kaj je pravzaprav v tem pogledu Narodni svet računal, ni znano. Verjetno se za kaj takega sploh ni čutil pristojnega in ga je zavest, da je slovenski Narodni svet svojo suvereno pravico delegiral Narodnemu veču SHS v Zagrebu, zazibala v prijetno zavest, da mu ni treba nič odločnega storiti.

Avstrijska vlada na Dunaju je po svoji strani skrbela, da ne bi prišlo 29. oktobra ob napovedani manifestaciji do kakih zaostritev, ki bi pripeljale do najhujšega, do odstavitve deželne vlade. Ko je 28. oktobra Kočevar terjal v imenu deželnega predsednika odgovor na svoje vprašanje prejšnjega dne, mu je notranje ministrstvo po navodilu predsednika vlade ob 4. uri popoldne sporočilo po telefonu in obenem tudi s šifrirano uradnikom in da bi jutrišnji dan dovolili kot prost dan državnim nobenega zadržka. Jugoslovanski poslanci se bodo danes od tukaj telefonsko povezali s svojimi zaupniki v Ljubljani in vplivali pomirjevalno; tudi bodo posamezni slovenski poslanci drevi odpotovali v Ljubljano. — V primeru postavitve vojaštva, ne uporabite madžarskih čet, če pa bi to bilo nujno potrebno, potem le v zakritem položaju.⁶⁶ Vlada se je incidentom želela kolikor mogoče izogniti, ni pa se še odrekla možnosti, da bi vojaštvo vendarle priskočilo na pomoč njenim oblastnim predstavnikom. Dosegla sicer ni, da bi bil v Ljubljano poslan dodatni asistenčni bataljon, račun na pomoč, ki bi prišla od enot soške armade, pa je vsekakor še veljal. Iz njenega brzojavnega sporočila je tudi videti, da se je vlada

povezala s slovenskimi državnozborskimi poslanci, ki so še bili na Dunaju in da je od njih dosegla pristanek, da hočejo pomirjevalno vplivati na svoje ljudi v Ljubljani. Iz prvotnega koncepta brzojavke je videti, da se je pogovarjala z Lovrom Pogačnikom in da hoče le-ta »zaradi pomirjenja jutri prispeti v Ljubljano«. Prav on je — verjetno kot pogoj — zahteval, naj ne bi uporabili madžarskih čet v Ljubljani.

Predsedstvo Narodnega sveta je 28. oktobra končno vendarle razpravljalo o tem, kakšen značaj naj imajo manifestacije naslednjega dne. Ta razprava je potekla še predno so izvedeli za avstroogrski odgovor Wilsonu. Navzoči so bili Hribar, Kalan, Ravnihar, Kejžar, Jerič, Izidor Cankar, Kramer, Remec in Brezigar. Hribar je opozoril, kakor neumestno bi bilo na dan manifestacije dovoliti veselico v »Unionu« (»Pride lahko do velikega poboja.«), obvestil, da bosta manifestante ogovorila škof in župan in vprašal, ali naj NS ne nastopi. Po ugovoru Remca je stvar odločil Izidor Cankar pritrtilno, a kot ukrep previdnosti (»Ako so manifestacije, je neobhodno potrebno, da se udeleži NS. Te manifestacije ne sme voditi ulica. Govoriti pa smejo samo ljudje, ki so popolnoma zaupanja vredni. Moramo vedeti, kateri govorniki bodo govorili. NS naj ima zaupnike, ki pojdejo na dotična mesta, kjer se bo zbiralo ljudstvo, ter ga pozvali, naj bodo mirni.«). Nato so govorili o ključnem političnem vprašanju: o nameravani zaobljubi, prisegi zvestobe jugoslovanski državi. Prvi se je proti zaobljubi oglasil Jerič (»Imamo neorganizirano silo, katere se moramo bati. Sem proti zaobljubi.«), pritrdil mu je Kramer (»Sem proti zaobljubi.«), temu Remec (»Sem istega mnenja kakor dr. Kramer.«) in odklonilno stališče do zaobljube je bilo soglasno sprejeto. Določen je bil vrstni red govornikov; predstavnik slovenskega vojaštva med njimi ni omenjen.⁶⁶⁵

Končno je napočil 29. oktober, narodni praznik. Hribar piše, da je »bila z njim spojena slovesna proglasitev odcepa od Avstroogrške in združitve z brati Srbi in Hrvati v eno državo.«⁶⁶⁶ Način, kako je postavil te besede, potrjuje, da je narodni praznik potekel drugače, kot je bilo prvotno mišljeno in da je opravil dejanje, ki so mu ga narekovali šele dogodki zadnjih ur.

V Ljubljani se je zbrala velikanska množica ljudi iz mesta in okolice. Hribar pravi, »zbrali so se, da prisostvujejo slovesni razglasitvi našega osvobojenja, da so priča jugoslovanskega zedinjenja . . .« V resnici razglas Narodnega sveta takega namena ni vseboval. Pač pa so nedvomno ljudje to pričakovali in hoteli. O tem pričajo napisi, ki so jih nosili manifestanti:⁶⁶⁷ Naprej zastava Slave, Živijo Wilson osvoboditelj, Živijo Trumbić, Živijo dr. Korošec, Živela SHS, Živela republika, Živijo Pašić, Naš Samo prihaja, Slavimo slavno slavo slavnih Slovanov, Od Korotana do Soluna, Le vkup uboga gmajna, Buči naše morje Adrijansko, Pozdravljeni osvobojeni koroški bratje, Ljubimo se, Slava Matiji Gubcu, Od Gdanska do Trsta, Za staro pravdo in podobni. Gesla so torej bila narodnorevolucionarna in meščansko demokratična, nekatera pa so imela tudi socialni značaj (kmečki puntarski klic). Navcezovala so na tradicijo slovenske državnosti, pozdravljala državo Slovencev, Hrvatov in Srbov — državo Narodnega veča, pozdravljala pa tudi zedinjenje s Srbijo. Izražala so pričakovanje, da bo v novo zedinjeno državo prišlo celotno slo-

vensko narodnostno ozemlje. Vsekakor je značilno, da ni bilo gesla, ki bi pozdravljalo novo dinastijo Karadjordjevičev.

Temu razpoloženju je prilagodil svoj nastop Ivan Hribar kot govornik predsedstva Narodnega sveta. Navzoče je nagovoril kot državljane in državljanke svobodne Jugoslavije in jim povedal, da je za isti dan sklican hrvatski sabor, ki hoče proglasiti odcepitev Hrvatske od Ogrske in njeno zedinjenje z Jugoslavijo. V svojem govoru je omenil Korošca, njegov stik s Trumbićem in Pašićem, omenil je Kreka in škofa Jegliča, slavil je Wilsona, spomnil se je žrtev kraljevine Srbije. V prekipavajučih besedah je poudarjal, kakšno hvaležnost goji slovensko ljudstvo do vseh teh mož in veličin in končal: »Prejmi torej naše poklonstvo ti, naša krasna, ob neizmernih mukah rojena in zato za večno neporušljiva Jugoslavija!« V spominih je tem besedam pripisal: »S tem je bilo proglašeno odcepljenje Slovenije od avstroogrske monarhije in njeno združenje z Jugoslavijo.«⁶⁶⁸

Takšna ocena mora vzbuditi pomisleke o pomanjkljivosti pravne oblike tega dejanja. Pa vendar je manifestacija 29. oktobra to dejanje v resnici izvršila, čeprav ne po zamisli Narodnega sveta in niti ne v obliki, ki bi sodila v vrsto meščansko demokratičnih pravnih ustanov. Vsekakor je dejstvo, da je navzoča slovenska množica in tudi vsa slovenska javnost manifestacijo razumela in sprejela kot dejanje državne samoodločbe in samoosvojitve. A ob sami manifestaciji je bilo to izraženo na nepredviden način.

Že v Hribarjevih spominih je najti ime še enega govornika, ki v programu ni bil predviden. Hribar namreč pravi: »Višek ganotja pa je nastopil, ko je k balustradi z obnaženo (golo) sabljo stopil nadporočnik dr. Mihajlo Rostohar in je v svojem in v imenu svojih, na trgu pred deželnim dvorcem zbranih in strumno v vrsto poredanih tovarišev, častnikov bivše avstroogrske monarhije, s povzdignjenim glasom v roke Narodnega sveta položil prisego vdanosti in zvestobe Jugoslaviji. Ne pretiravam, ako zapišem, da pri tem nobeno oko ni ostalo suho; klici Živela Jugoslavija! pa so se razlegali kakor bučanje vzvalovenega morja.«⁶⁶⁹

Odpoved prispege habsburškemu cesarju in obljuba zvestobe Jugoslaviji, to je bila tista nedvoumna beseda, ki jo je zbrano ljudstvo pričakovalo! Bilo pa je to tudi dejanje, ki ni bilo v skladu z zakonitostjo, kot so jo pojmovali avstrijski državni vrhovi in z njimi vred tudi nekateri vplivni slovenski politiki. Bilo je torej dejanje narodnorevolucionarnega značaja. Dejstvo, da je zvezano z imenom govornika, ki ni bil predviden, opozarja, da gre za spontan nastop. In če pomislimo, da je Narodni svet zelo previdno sklenil, naj govore samo sporazumno določeni govorniki,⁶⁷⁰ potem pridemo do sklepa, da je Rostoharjev nastop bil dopuščen šele pod pritiskom razpoloženja zbrane množice. — Kako nepričakovan je bil Rostoharjev nastop, priča dejstvo, da poročevalec »Slovenskega naroda« ni poznal niti njegovega imena (»V imenu jugoslovanskih vojakov, ki so se udeležili manifestačnega spreveda, je govoril nato neki častnik.«)! — Dobro je zaznal prelomnost trenutka ob Rostoharjevem govoru in prisegi vojakov poročevalec »Slovenca«: »Navdušenje množic nepopisno. Gromkih 'Živijo' — klicev noče biti konca. Med množicami gre vihar kakor veliki val: vsakdo ve, da prehajamo iz stare Avstrije v Jugoslavijo.«

V odlomku iz spominskih zapiskov sam Mihajlo Rostohar ta dogodek opisuje. Štacijsko poveljstvo v Ljubljani je že 28. oktobra vojaštvu strogo

prepovedalo udeležbo pri manifestacijah. Vzlic tej prepovedi so se Rostohar in drugi častniki in vojaki vključili v sprevod navdušene množice in se z njim vred ustavili pred deželnim dvorcem. Vojake, ki so poslušali oficialne govornike pa je motilo moledovanje za zedinjenje Jugoslovanov v svobodno narodno državo, ki se je še vedno obračalo na avstrijsko vlado in so zato rezervni častniki naložili Rostoharju, naj v imenu vojaštva spregovori odločnejše besede. Rostohar je šel na balkon deželnega dvorca (današnje univerze), zahteval besedo in jo tudi dobil. Po krajšem nagovoru, ki je v njem omenil, kako vojake vežejo težke verige izsiljene prisege zvestobe tuji vladi, je potegnil sabljo in vzkliknil: »Mi vojaki odrekamo pokorščino Avstriji in prisegamo zvestobo svoji narodni državi Jugoslaviji!« Nato so častniki in moštvo prekrizali sablje in bodala v znamenje prisege, med manifestanti pa se je vzdignilo splošno navdušenje, ki ga omenja tudi Hribar. Tega navdušenja pa niso delili vsi gospodje, zbrani na balkonu. Škof Jeglič je ves razburjen pristopil k Rostoharju in vzkliknil: »To je pa revolucija!« Rostohar mu je suho odvrnil: »Da, Prevzvišeni, tako nekako.«⁶⁷¹

Nobenega vzroka ni, da bi dvomili o resničnosti Rostoharjevega spominskega sporočila. Potrjujejo ga vse znane okoliščine. Nikakor ni pretirano reči, da je prav s prisego slovenskega vojaštva ob narodni manifestaciji v Ljubljani 29. oktobra 1918 nastopil tisti prelomni trenutek, ko se je iz jugoslovanskega gibanja na Slovenskem rodila slovenska in jugoslovanska državnost. Oficialni predstavniki slovenske politike so to dejstvo sprejeli brez kaknega vidnega ugovora, večina med njimi gotovo z veseljem.

To veselje je bilo tem bolj neskajeno, ker se jim je hkrati odvalil tudi kamen strahu pred nepredvidenimi zapletmi in razpleti ljubljanske množične manifestacije. Vzlic temu, da so v teku deklaracijskega, jugoslovanskega gibanja kot govorniki stali velikokrat iz oči v oči s slovenskimi množicami, so te množice zanje še vedno pomenile skrivnostno, mogočno silo, katere nagibov in dejanj ni mogoče v naprej predvideti in obvladati. Dejstvo, da so od pomladi 1917 kot voditelji jugoslovanskega gibanja vendarle vzdrževali politični stik s slovenskimi množicami, se jim je poplačalo s tem, da te množice v tem trenutku niso pokazale kakih svojih posebnih namer in tudi ne kake sovražnosti do narodnega političnega vodstva. »Ljudstvo jih je trpelo, balo pa se jih ni,« piše prav posrečeno o tem stanju Albin Prepeluh.⁶⁷² Že Hribarjev stavek, »ves tisti dan je vladalo po mestu slavnostno razpoloženje in ni nikjer prišlo do najmanjšega neljubega dogodka«, govori o olajšanju, ki ga je slovensko narodno politično vodstvo občutilo ob tako srečnem poteku manifestacije 29. oktobra 1918. Še bolj jasno je to izrazil škof Jeglič: »Danes se je vršila prelepa manifestacija za Jugoslavijo. Obhod je šel po ulicah mestnih. Najlepši red. Orli in sokoli v uniformah. Nebroj deklet v krasnih narodnih nošah. Mnogo društev. Precej vozov z navdušenim ljudstvom. Vsa šolska mladina. Velika truma socialdemokratov... Namenjena je bila jugoslovanska veselica za popoldne na vrtu Uniona. Te sem bil silno žalosten, dobro vedoč, da se ne bo izvršila brez smrtnih grehov. Ker pa so stranke hotele vsak izgred preprečiti in bi se posebno zvečer kaj dogodilo, je naša SLS dosegla, da se je veselica odpovedala. Kako sem bil vesel! Tudi zato so si prizadevali, da bi onemogočili vsakršen izgred, da sem se mogel jaz udeležiti... Ljudstvo mi je izkazovalo mnogo burnih ovacij

pred dvorcem, pa tudi idoč mimo škofovske palače. Red je bil prelep. Kakor so trume prišle, tako so tudi redno odhajale na svoje kraje. Premnogi so se naravnost domov vrnili. Deo gratias! Na Dunaju so se bali, da bo danes tekla kri in naši Nemci so se bali napadov: toda vse se je izvršilo v miru in v najlepšem redu.«⁶⁷³

Avstrijska državna oblast z manifestacijo 29. oktobra še ni bila odpravljena. Tu je še bila deželna vlada in deželni predsednik Attems, tu je še bilo štacijsko poveljstvo in njemu podrejeni madžarski asistenčni bataljon. Tudi orožništvo je še stalo pod vodstvom deželne vlade. Narodni svet ni kazal kake volje, da bi to stanje hitro odpravil, saj je še 29. oktobra, po manifestaciji na Kongresnem trgu, sklepal le o tem, da hoče prevzeti od deželne vlade le prehrambeni urad in je to svojo namero celo lojalno sporočil predsedniku dunajske vlade Lammaschu.⁶⁷⁴ Tudi zdaj se je morala uveljaviti pobuda zunaj Narodnega sveta. Zopet so nastopili slovenski častniki in vojaštvo. Pri J. Jeriču najdemo omenbo neke »slovenske častniške patrulje«, na katere pobudo da je 31. oktobra Narodni svet odstavil in interniral nekaj nemških uradnikov na eksponiranih mestih: policijskega ravnatelja grofa Kunigla, njegovega namestnika Skubla, predsednika deželnega sodišča Elsnerja, šolskega referenta Kalteneggerja in še nekaj drugih. M. Rostohar omenja v svojih navedenih zapiskih delovanje nekakšnega revolucijskega odbora slovenskih rezervnih častnikov in njegovo akcijo v noči med 29. in 30. oktobrom, ko je s pomočjo dela moštva 53. hrvatskega polka, ki je prepotoval tedaj skozi Ljubljano in ki ga je ta odbor pridobil na svojo stran, pa tudi s pomočjo osvobojenih ruskih in srbskih vojnih ujetnikov, obkolil 30. oktobra zjutraj madžarsko posadko na Kodeljevem in jo razorožil. Nato je zasedel železniško postajo in interniral poveljnika štacijskega poveljstva generala Puhareka. Tako je bila Ljubljana 30. oktobra zjutraj v rokah slovenskega vojaštva. M. Rostohar tudi pravi, da je častniški odbor ultimativno zahteval od Narodnega sveta, naj takoj imenuje narodno vlado, če ne, prevzame oblast slovensko vojaštvo. To je pospešilo sestavo prve slovenske narodne vlade in odstavitev deželnega predsednika Attemsa.

Nevarnost, da bi poveljnik jugozahodne fronte Borojević s svojimi enotami interveniral v Ljubljani in obnovil staro oblast, še ni bila odstranjena in je visela nad Ljubljano kot Damoklejev meč še v nadaljnjih dneh. M. Rostohar tudi piše, kako je slovenski častniški odbor pripomogel k odvrnitvi te nevarnosti. Poslal je namreč v etapo Borojevićeve armade letake v srbohrvatskem, češkem, poljskem, madžarskem in nemškem jeziku, ki so v imenu štacijskega poveljstva v Ljubljani pozivali vojaštvo, naj gre domov, ker je konec vojne. Pri tem so tudi naročali, naj se slovensko vojaštvo pomika proti Ljubljani in Zagrebu, nemško in madžarsko pa čez Trbiž na Koroško. To je po Rostoharjevem pripovedovanju povzročilo razpad zaledne organizacije Borojevićeve armade. Ko je le-ta prišla na staro bojno črto na Soči, etape ni bilo več in se je tudi Borojević s svojim štabom premaknil čez Trbiž v Celovec. M. Rostohar se sklicuje na Borojevićeve spomine, kjer le-ta sam pravi, da je njegova zmagovita armada podlegla le razkroju zaledja. — Tudi najnovejše raziskave avstrijskega zgodovinarja, že omenjenega O. Regeleja, bi te navedbe potrjevale. Le-ta navaja izsledke raziskovalne komisije, ki jo je ustanovil 19. decembra 1918 avstrijski parlament in ki pravijo, da so v teh dneh »za armadno

skupino Borojević vladale zaradi posega jugoslovanske revolucije že kaotične razmere na črtah zvez in prometa, posebno pa na železnicah, ki so kmalu pripeljale do popolnega zloma etape.« Borojević, piše O. Regele, se je moral že 1. novembra umakniti pred Narodnimi sveti v Zagrebu in Ljubljani.«⁶⁷⁵

Kako so tudi slovenska strankarska vodstva v Ljubljani po 29. oktobru čutila, da se je boj za jugoslovansko državo že odločil in spoznala da zares stopajo v novo obdobje, ko bo treba misliti na politične razmere v novi državi, priča dejstvo, da so v tem trenutku v navidez enotni narodni fronti že začela delovati skrivna medsebojna trenja in tekma za večji vpliv pri novi oblasti. Znana so poročila sodobnikov o tistem boju, ki se je razvil ob ustanavljanju prve slovenske narodne vlade. To dogajanje ne sodi več v področje slovenske narodne samoodločbe. Zato naj tukaj zadostuje ugotovitev, da je prva slovenska narodna vlada, ki so v njej bili predstavniki Slovenske ljudske stranke, Jugoslovanske demokratske stranke in pa Jugoslovanske socialdemokratske stranke, bila sestavljena 31. oktobra in da je ta vlada še isti dan dobila tudi formalno potrdilo predsedstva Narodnega veča Slovencev, Hrvatov in Srbov v Zagrebu. Še isti večer se je narodna vlada sestala k svoji prvi seji, po njej pa so predsednik Josip Pogačnik in poverjenika Janko Brejc in Karel Triller sporočili deželnemu predsedniku grofu Attemsju, da je avstrijske oblasti konec in »da je upravo dežele Kranjske in sploh cele Slovenije prevzela narodna vlada. Zadnji kranjski deželni predsednik je to sporočilo vzel brez odpora na znanje in se mu uklonil.«⁶⁷⁶

Prva zgodovinska odločitev Slovencev za lastno državnost skupaj z drugimi jugoslovanskimi narodi se je začela uresničevati.

SEZNAM KRATIC

- AS** — Arhiv Slovenije, Ljubljana. Fond dunajskega ministrstva za notranje zadeve
- AVA** — Allgemeines Verwaltungsarchiv, Dunaj.
- Barac** — François, Barac, Les Croates et les Slovènes ont été les amis de l'Entente pendant la Guerre. Quelques documents officiels tirés des Archives militaires d'Autriche-Hongrie. Paris 1919.
- Bernot** — Fond tajnika JSDS Zvonimirja Bernota v arhivu CKZKS.
- Brügel** — Ludwig Brügel, Geschichte der österreichischen Sozialdemokratie, V. knjiga, Wien 1925.
- Budisavljevič** — Srdjan Budisavljevič, Stvaranje države Srba, Hrvata i Slovenaca, Zagreb 1958.
- Bulletin** — Bulletin Yougoslave, Publié par le Comité Yougoslave, Paris 1917—1918.
- Dolenec** — Ivan Dolenc, Razvoj jugoslovanske misli pri Kreku, Čas XX, 1925/26.
- Erjavec** — Fran Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem, Ljubljana 1928.
- Führ** — Christoph Führ, Das k. u. k. Aumeoberkommando und die Innenpolitik in Österreich 1914—1917, Graz—Wien—Köln 1968.
- Fussek** — Alexander Fussek, Ministerpräsident Karl Graf Stürgkh, rokopisna disertacija, Univ. Wien 1960.
- Gabršček** — Andrej Gabršček, Goriški Slovenci, II. knjiga, Ljubljana 1934.
- Gradja** — Dragoslav Janković — Bogdan Krizman, Gradja o stvaranju jugoslovenske države (I. I.—20. XII. 1918), Beograd 1964.
- Höglinger** — Felix Höglinger, Ministerpräsident Heinrich Graf Clam-Martinic, Graz—Köln 1964.
- Hribar** — Ivan Hribar, Moji spomini, II. del. Ljubljana 1928.
- Hruban** — Mořic Hruban, Z času nedlouho zařlych. Zpracoval Jan Drabek. Roma—Los Angeles 1967.
- Ivanov** — Ivanov (Milivoj Dežman), Južnoslavensko pitanje, Zagreb 1918.
- Janković** — Dragoslav Janković, Jugoslavensko pitanje i krfska deklaracija 1917. godine, Beograd 1967.
- Jeglič** — Anton Bonaventura Jeglič, Dnevnik; prepis v arhivu CK ZKS v Ljubljani.
- Kermavner, Cankar** — Dušan Kermavner, Ivan Cankar in slovenska politika leta 1918, Ljubljana 1968.
- Kermavner, Justificiranci** — Dušan Kermavner, O številu slovenskih justifikirancev v prvi svetovni vojni, Zgodovinski časopis XXIV, 1970.
- Kermavner, Razkosanje** — Dušan Kermavner, Ko je pretilo razkosanje Slovenije, Sodobnost XIII, 1965.
- Klopčič** — France Klopčič, Protivojno stališče slovenske socialdemokratske stranke leta 1914 in 1915. Zgodovinski časopis XXIV, 1970, zv. 3—4.
- Komjathy** — Miklos Komjathy, Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1914—1918), Budapest 1966.

- Kosnetter** — Christine Kosnetter, Ministerpräsident Dr. Ernest Scidler, rokopsna disertacija, Univ. Wien 1963.
- Korošec** — Silvo Kranjec, Koroščevo predavanje o postanku Jugoslavije (16. oktobra v Ljubljani), Zgodovinski časopis, XVI, 1962.
- Kranjec, Slovenci** — Silvo Kranjec, Slovenci na poti v Jugoslavijo, Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939.
- Kranjec, Kako** — Silvo Kranjec, Kako smo se zedinili, Celje 1928.
- Krizman** — Bogdan Krizman, Povjerljive veze izmedju »Jugoslavenskog odbora« i domaćih političara za I svjetskog rata, Historijski zbornik XV, Zagreb 1962.
- Kukovec** — Korespondenca Vekoslava Kukovca in Vekoslava Špindlerja, Pokrajinski arhiv Maribor.
- Lah, Knjiga** — Ivan Lah, Knjiga spominov, Ljubljana 1925.
- Lah, V borbi** — Ivan Lah, V borbi za Jugoslavijo, II. del, Ljubljana 1929.
- Lorenz** — Reinhold Lorenz, Kaiser Karl und der Untergang der Donaumonarchie, Graz 1959.
- Mandić** — Ante Mandić, Fragmenti za historiju ujedinjenja, Zagreb 1956.
- Mikuž** — Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917—1941, Ljubljana 1965.
- Meždunarodnje otnošenija** — Meždunarodne otnošenija v epohu imperalizma. Dokumenty iz arhivov carskoga in vremennogo praviteljstv 1878—1918 gg, Serija III, 1914—1917. Tom sed'moj, 14 janvarja—23 maja 1915 g. C. 2. Moskva—Leningrad, 1935.
- Paulova, J. O.** — Milada Paulova, Jugoslavenski odbor, Zagreb 1925.
- Paulova, Hra** — Milada Paulova, Tajna diplomatska hra o Jihoslovany za svétové valky, Praha 1923.
- Paulova, Tajny vybor** — Milada Paulova, Tajny vybor (Maffie) a spoluprace s Jihoslovany v letech 1916—1918. Praha 1968.
- Pichlík** — Karel Pichlík, Iz ruskega ujetništva v boj proti vojni, Ljubljana 1968.
- Pleterski** — Janko Pleterski, Koroški Slovenci med prvo svetovno vojno. — Koroški plebisit, Ljubljana 1970.
- Prepeluh** — Albin Prepeluh, Pripombe k naši prevratni dobi, Ljubljana 1938. — Od str. 295 naprej se opomba nanaša na razpravo Dušana Kermavnerja, Albin Prepeluh — Abditus, Njegov idejni razvoj in delo.
- Puntar** — Josip Puntar, Majniška deklaracija v svitu slovanskih političnih idej in zgodovinskih dejstev, Ljubljana, 1927.
- Ravnihar** — AS. Vladimir Ravnihar, Mojega življenja pot, rokops spominov.
- Regent** — Ivan Regent, Spomini, Ljubljana 1967.
- Rumpler** — Helmut Rumpler, Max Hussarek, Nationalitäten und Nationalitätenpolitik in Österreich im Sommer des Jahres 1918, Graz—Köln 1965.
- Spinčić** — Arhiv Hrvatske, Zagreb. Zapuščina Vjekoslava Spinčića. Navedeni zapiski so po sedanji ureditvi v kartonu VI. Kjer so listi oštevilčeni, to navajamo.
- Strugar** — Vlado Strugar, Jugoslavenske socijaldemokratske stranke 1914—1918, Zagreb 1963.
- Stulli** — Bernard Stulli, Od Majske deklaracije do januarskog memoranduma Jugoslovenskog kluba, Pregled, Sarajevo 1958.
- Sepić** — Dragovan Sepić, Italija, saveznici i jugoslavensko pitanje 1914—1918, Zagreb 1970.
- Sepić, Galli** — Dragovan Sepić, Misija Carla Gallija u Trstu. Anali Jadranskog instituta II, Zagreb 1958.
- Sepić, Oktobar** — Dragovan Sepić, Oktobarska revolucija in jugoslavensko pitanje, Historijski zbornik, XI—XII, Zagreb 1958—1959.
- Šišić** — Ferdo Šišić, Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914—1919, Zagreb 1920.

- Spindler* — Vekoslav Spindler, Od majske deklaracije do Jugoslavije. Misel in delo, IV, 1938.
- Sušteršič* — Ivan Sušteršič, Moj odgovor, Ljubljana 1922.
- Tuma* — Henrik Tuma, Iz mojega življenja, Ljubljana 1937. — Od str. 419 naprej so opomba nanaša na »Urednikove dopolnitve« Dušana Kermavnerja.
- Ude, Ocene* — Lojze Ude, Ocena knjig S. Budisavljevića, H. Kapidžića, B. Krizmana, A. Mandića in D. Jankovića, Zgodovinski časopis XIV, 1960.
- Ude, Skup* — Lojze Ude, Deklaracijsko gibanje na Slovenskem, Naučni skup u povodu 50-godišnjice raspada Austro-Ugarske monarhije i stvaranja jugoslavenske države, Zagreb 1969.
- Ude, ZC* — Lojze Ude, Deklaracijsko gibanje pri Slovencih, Zgodovinski časopis, XXIV, 1970.
- Vallanti* — Leo Vallanti, La dissoluzione dell'Austria Ungheria, Milano 1966.
- Vošnjak* — Bogumil Vošnjak, U borbi za ujedinjenu narodnu državu, Ljubljana 1928.
- Wassermair* — Otto Wassermair, Die Meutereien der Helmkehrer aus russischer Kriegsgefangenschaft bei den Ersatzkörpern der kuk. Armee im Jahre 1918. Rokop. disertacija Univ. Wien, 1968.
- ZAKPJ* — Zgodovinski arhiv Komunistične partije Jugoslavije, Tom V, Socijalistično gibanje v Sloveniji 1869—1920, Beograd 1951 (uredila D. Kermavner in R. Golouh, s pojasnili D. Kermavnerja).

OPOMBE

I

¹ V. Dedijer piše, da je izmed članov »Preporoda« vedel Ivan Endlicher, da se pripravlja atentat na Franca Ferdinanda. Vladimir Dedijer, Sarajevo 1914, Ljubljana 1966, 331, 465.

² Hribar, 97—98.

³ Lah, Knjiga, 84.

⁴ Tuma, 331—332.

⁵ Na protivojno stališče slovenske socialne demokracije je v svojih delih večkrat opozoril D. Kermavner, nazadnje zlasti v knjigi o Ivanu Cankarju in slovenski politiki v letu 1918. Posebno študijo je temu vprašanju posvetil France Klopčič — »Protivojno stališče slovenske socialno demokratske stranke leta 1914 in 1915« v ZČ XXIV, 1970 — z namenom, ovreči »dokaj razširjeno poenostavljeno mnenje o vedenju socialdemokratskih strank do imperialistične svetovne vojne...«, da so namreč vse glasovale za vojno ali se izjavile v njen prid in s tem za notranji red v državi, z izjemo dveh strank, boljševidov v Rusiji in srbskih socialnih demokratov...«. Uspešno je prikazal protivojno stališče slovenske delavske stranke. Posebno zanimiva je njegova analiza manj znanega, sindikalnega tiska, ki je izhajal tudi še po prepovedi glasila stranke »Zarje«.

⁶ Kranjec, Slovenci, 44.

⁷ Med drugim je dejal: »Naša žalost ne smo biti melanholična, nas ne sme zapeljati v brezdelno melanholijo, naša žalost nam mora dati energijo do podvojenega, do potrojenega dela za spas našega naroda, za spas naše monarhije... Mi se ne oklepamo nobene vlade, temveč v trdni zavesti, kje je iskati bodočnost našega naroda, se oklepamo države in v tej trdni zavesti nudimo našemu presvitemu cesarju kot glavnemu zastopniku te države svojo moško zvestobo. Ta zvestoba mu ni nikdar manjkala, naši regimenti pred sovražnikom še nikdar niso ušli in kadar bo naš cesar nas klical, da obračunimo s hudodelci, ki so zakrivali sarajevsko katastrofo, takrat bodo ti takozvani »bratje Srbi«, ki spominjajo na tiste janičarje, ki so svoj čas klali svoje brate in dejali »Ne boj se, bratle«, takrat bodo ti »bratje« čutili našo pest, takrat bo težka pest slovenskega vojaka, slovenskega fanta razdrobila črepinjo tistega Srba, v katerem živi požrešna megalomanija, ki ni zadovoljna s tem, kar mu je Bog dal, ampak bi rad ugrabil in hoče požreti vse, kakor požrešni otroci, ki nikdar ne vedo, kdaj imajo zadosti.« — Leta 1920 so slovenski liberalci izdali izbrane protisrbske odlomke iz slovenskega klerikalnega tiska v letu 1914 v brošuri »Dokumenti Koroščeve stranke iz leta 1914«, seveda brez znanstvenih, ampak iz čisto strankarsko-bojnih nagibov.

⁸ Sušteršič, 106.

^{9a} Slovenska klerikalna stranka (SLS oz. VLS) je v zlic navidezni enotnosti bila v letih pred vojno družbeno in politično kompleksna formacija. To se je nekoliko poenostavljeno izražalo v obstoju dveh tokov, dveh temeljnih smeri v stranki. Ena je vodilna, v svojem bistvu nedemokratična in družbeno konservativna smer, ki načelno in dosledno išče identifikacijo slovenskega narodnega interesa z interesom habsburške dinastije in države. Najvidnejši njen predstavnik je načelnik stranke, deželni glavar Kranjske, dr. Ivan Sušteršič. Skof Jeglič ga neomajno podpira vse do preloma v l. 1917. Druga smer je po svojem pristopu demokratična, po svojem konceptu krščansko-socialna. S svojim vztrajnim množičnim delom in sodobnimi metodami največ pripomore k temu, da si je klerikalna stranka v času splošno enake volilne

pravice pridobila veliko politično premoč na Kranjskem, Štajerskem in Koroškem. Z imenom »novostrujarji« se ta smer uveljavlja tudi na Goriškem. Povezuje se zlasti z imenom dr. Janeza E. Kreka. Posebno v vojnem času se s to smerjo povezuje dr. Anton Korošec, vendar ne s kakimi socialno reformatorskimi nameni, ampak zato, da bi z njeno oporo prenovil stranko kot močno sredstvo oblasti. V času vojne je videz skladnosti namer Korošca s Krekovimi še nenačet, v ospredju stoji nasprotovanje osovraženi vojni politiki Sušteršiča in prizadevanje za njegovo politično osamitev. Zato za čas do končnega razcepa v klerikalni stranki konec 1917 uporabljamo za Sušteršiču nasprotno smer imenovanje »smer Krek—Korošec«.

⁹ Straža, 6. julij 1914, št. 38 in 10. julij 1914 št. 39.

¹⁰ Pleterski, 74—75.

¹¹ Mir, 25. julij 1914, št. 29.

¹² Erjavec, 295.

¹³ Kranjec, Kako, 58.

¹⁴ Erjavec, 263.

¹⁵ Slovenec, 7. in 9. julij 1914, št. 151 in 153.

^{15a} V letih pred vojno je klerikalna stranka hotela doseči »združenje vseh južnih Slovanov monarhije v državnopravno samostojen organizem pod žezlom habsburške dinastije«. Ta program klerikalne stranke se je v nasprotju z zelo podobnimi namerami slovenske liberalne stranke imenoval dostikrat »trialističen« in sicer zaradi politične povezanosti z dozdevnim namenom prestolonaslednika Franca Ferdinanda reformirati monarhijo v smislu trializma, t. j. ustanovitve poleg avstrijske in ogrske še tretje državne enote na jugu monarhije. »Trializem« slovenskih klerikalcev pa se je bistveno razločeval od trialističnih idej dunajskih reformatorjev po tem, da je nameraval vključiti v to južno-slovensko enoto tudi slovenske dežele, medtem ko so na Dunaju Slovence vselej izvzemali in bi njihova trialistična enota obsegla le hrvaške dežele in pa Bosno in Hercegovino. Obstajale pa so razlike v interpretaciji tega »trialističnega« jugoslovenskega programa tudi pri obeh smereh slovenske klerikalne stranke. Medtem ko je Sušteršič izhajal od popolnega prvenstva interesov dinastije, je Krek naglašal prvenstvo interesa naroda.

¹⁶ Slovenec, 30. junij 1914, št. 145 in naslednje dni.

^{16a} »Trialistični« program slovenske klerikalne stranke, ki je še l. 1909 bil zasnovan na narodnostnem načelu, na narodnostni sorodnosti Slovencev, Hrvatov in Srbov, je 1911 prevzel od hrvaških pravašev načelo zedinjenja na temelju hrvaškega državnega prava in v smislu te ideologije govoril le o hrvaško slovenskem zedinjenju oz. o hrvaško slovenskem narodu. 20. oktobra leta 1912 je bila na zborovanju v Ljubljani ustanovljena skupna stranka slovenskih klerikalcev (VLS) in hrvaških pravašev. Leta 1913 pa so se pravaši dokončno razcepili na čisto stranko prava (»frankovci«), ki je bila izrazito protisrbsko usmerjena in podrejena dunajski politiki, in pa na Starčevićevo stranko prava (»milinovci«), ki je nasprotovala podrejanju Dunaju oz. Pešti in ki se je odrekala protisrbske izključnosti. Formalno zvezo z VLS je ohranila Starčevićeva stranka, medtem ko so Sušteršičeve simpatije veljale »frankovcem«. — Obe pravaški stranki, »frankovska« in »milinovska« in pa Hrvaška ljudska kmečka stranka Stjepana Radića, so v hrvatskem saboru vse skupaj v manjšini. Absolutno večino ima Hrvaško-srbska koalicija, ki sestavlja tudi celotno hrvaško delegacijo v ogrskem parlamentu. Koalicija ni neposredno na oblasti, pač pa vlado podpira in vodi politiko, kakor da bi bila vladna stranka, z namenom to tudi postati. Temelj njene politike je priznanje obstoječega ustavnega položaja in izogibanje slehernemu zaostrovanju narodnega vprašanja, neprijetnemu vladl.

¹⁷ Zarja, 25. julij 1914, št. 857.

¹⁸ Strugar, 251; Klopčič, 56—57.

^{18a} Regent, Spomini, 83.

¹⁹ Zarja, 4. julija 1914; prim. Klopčič, 55; Dan, 24. julij in 26. julij 1914 — necenzurirani izvod v NUK.

²⁰ Jeglič, 5. avgust 1914: »Grozno! Toda moralo je tako priti, zato čimprej, tem bolje. In za Avstrijo je sedaj najbolj ugoden trenutek! Precej dobro je pripravljena, vzrok pravičen, ljudstvo navdušeno, Srbija že oslABLJENA, Rusija

18 Prva odločitev

in Francija, ki sta se ves čas na vojsko pripravljali, še nista popolnoma obo-roženi: sedaj all nikoli! Saj že par let očitno pišejo, kako bodo gnilo Avstrijo raztrgali. — Vlada sedaj čuti, kako napačno je ravnala, ko je pustila svobodo liberalnim, srbofilskim časopisom, ki so v verskem in narodnem oziru zastrup-ljevali našo mladino. Sedaj je zaustavila liste: Dan, Slovenski dom in list socialnih demokratov. Da bi bila osrednja vlada spoznala, kako je tudi s svojimi nasilnim postopanjem zoper Slované sploh, posebno zoper Hrvate, srbofilstvo podpirala! Naj pa tudi spozna, da jugoslovanski elementi niso zanesljivi; zanesljivi smo edino mi katoličani, ki se Boga bojimo, pa tudi zato svojo domovino ljubimo.«

²¹ Klopčič, 67.

²² Kranjec, Kako, 58.

²³ Hribar, 108.

²⁴ Lah, Knjiga, 100—102.

²⁵ Šušteršič, 108.

²⁶ »Nemcem moramo povedati v tem resnem trenutku... (da)... Avstrija in njen cesar ne nastopata proti Srbiji, ker so Slovani, ampak, ker so naši sovražniki. Ne gre se torej za boj proti Slovanom, ampak za boj proti sovraž-nikom...« »Slovenec«, 28. julij 1914.

²⁷ AS, 9427/MI ex 1914.

²⁸ Šušteršič se je skilceval na določilo v statutu srednješolske tajne organizacije, naj člani telovadijo pri »Sokolu« in se seznanijo z njegovim programom. — AS 11144/MI ex 1914.

²⁹ AVA, 4555/MI ex 1915.

³⁰ Šušteršič, 109.

³¹ AVA, 8158/ ex 1914.

³² AVA, 3294/MI ex 1915.

³³ AVA, 16997/MI ex 1914.

³⁴ AVA, istl. akt.

³⁵ AVA, 3294/MI ex 1915.

³⁶ AVA 12144 ex 1915.

³⁷ AVA, 9857/MI ex 1914.

³⁸ AVA, 12754/MI ex 1914.

³⁹ AVA, 14474/MI ex 1915.

⁴⁰ AS, 15720/MI ex 1916.

⁴¹ AVA, 5657/MI ex 1916.

⁴² AS, 27505/MI ex 1915; AVA, 27285/MI ex 1916; prim. Führ, 150—155.

⁴³ Mir, 8. avgust 1914, št. 31.

II

⁴⁴ Zapis avstrijskega veleposlanika Macchia; cit. po Valiani, 127.

⁴⁵ Pleterski, 73; istl, Slovenci v politiki dunajske vlade in dvora med prvo svetovno vojno, Zgodovinski časopis XXIV, 1970, 177.

⁴⁶ O svoji aretaciji in bivanju v zaporu je govoril Cankar 15. marca 1918 pri zaslišanju pred Čuličem, članom Alexyjeve vladne komisije. — AVA, 23680/MI ex 1918. Zapisnik o Cankarjevi izpovedi je objavil v slovenskem prevodu Franco Klopčič, Preganjanje Ivana Cankarja leta 1914, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja I, 1960, 295—298.

⁴⁷ Kranjec, Slovenci, 45.

⁴⁸ Kranjec, Slovenci, 46.

⁴⁹ Erjavec, 221.

⁵⁰ Vladno komisijo je vodil vladni svetnik Alexy. Celotni operat v AVA, 23680/MI ex 1918. Mikrofilm v Inštitutu za narodnostna vprašanja v Ljubljani. V gradivu je tudi povzetek poročila vojaške komisije pod vodstvom feld-maršallajtnanta von Schencka.

⁵¹ Prim. poročilo višjega državnega pravdnštva v Gradcu z dne 23. junija 1916, AS, 27505/MI ex 1915, 18267/MI in 15720/MI ex 1916.

⁵² Kermavner, Justificiranci, 93.

⁵³ Lah, V borbi, 28.

⁵⁴ Kermavner, Justificiranci, 93.

⁵⁵ Kermavner, Justificiranci, 94, pravi, da v dunajskem vojnem arhivu ni mogel odkriti nobenega sledu o kakšni evidenci katerih koli justificirancev iz časa prve svetovne vojne. K temu bi bilo dodati, da se je za smrtne obsodbe pred vojaškimi sodišči zaradi deliktov političnega pomena zanimalo avstrijsko notranje ministrstvo in da je skušalo o takih primerih dobiti tudi podatke. V fondu notranjega ministrstva v upravnem arhivu na Dunaju obstaja strogo zaupen dopis ministrstva za državno obrambo — Präs. N. 19201—V, kjer to ministrstvo ob primeru Ivana Brenceta obljublja, da bo poročalo o politično pomembnih obsodbah civilnih oseb pri vojaških sodiščih, tudi če gre za področje armade na bojnem polju — Bereich der Armees im Felde — torej za ozemlje neposredno v zaledju fronte, kjer so veljali posebni predpisi. Akt ima številko notranjega ministrstva 24693 z dno 14. decembra 1915. Tu je sled, ki bi se po njej morda dalo nadaljevati.

⁵⁶ Sperans, 204.

⁵⁷ AVA, 21848/MI ex 1915, 22638/MI ex 1915, 7301/MI ex 1916.

⁵⁸ AVA, 13255/MI, 12754/MI ex 1914, 10210/MI, 13549/MI, 18049/MI in 23922/MI ex 1915.

⁵⁹ Pleterski, 75—85.

⁶⁰ AVA, 12754/MI ex 1914.

⁶¹ AVA, konvolut 1197/MI ex 1914, Steiermark: Verhaftungen anlässlich des Ausnahmszustandes.

⁶² AVA, 23680/MI ex 1918.

⁶³ Navodilo se je glasilo: »Ni izključeno, da se bodo v prihodnjih dneh, zlasti pa v nedeljo, dogodile srbofilske in protimilitaristične manifestacije. Proti takšnim manifestacijam, pa naj so pojavijo na zborovanjih, v tisku ali sicer v javnosti ali pa tudi, če bi so jih bilo treba bati, je treba postopati brez-obzirno, izrabljajo vse zakonite možnosti, zlasti pa z najširšo uporabo vseh oblastnih sredstev eksekutive: poglavitno pa je strogo izvajanje vseh policijskih predpisov v zvezi z bivanjem. Še danes ukrenite vse potrebno.«

⁶⁴ AVA 118616/MI, 1197/MI, 12069/MI, 12754/MI, 15585/MI, 15122/MI vse ex 1914, 4684/MI, 7007/MI ex 1915.

⁶⁵ Bugatto je v članku opisoval junaštvo italijanskih Tridentincev, Tržančanov, Dalmatincev in pa Furlanov na frontah v boju proti sovražnikom Avstro-Ogrske in izrazil prepričanje, da bo po končani zmagoviti vojni italijanski element v Avstriji pridobil na ugledu in vplivu, »če nam ne bo zakuhala kako zgago... Italija«. — Po nemškem prevodu v AVA, fond ministrstva za notranje zadeve, 1914, karton 2048.

⁶⁶ AVA, prav tam.

⁶⁷ »Italijani v Gorici in tudi v Trstu so se tiste čase obnašali tako ostudno, da jih je bilo pozneje strašno sram, zlasti, ko so videli, kako so se obnašali Slovenci leto pozneje, ko so prišli na vrsto Italijani zaradi vojne z Italijo. Tik pred svetovno vojno so brezvestno ovajali Slovence, ali bolje, izmišljali so si o raznih Slovencih protilavstrijske izjave, tako da so bili razni Slovenci povsem po nedolžnem zaprti: zmerom se je izkazalo, da so Lahi čisto navadno lagali.« — Gabršček, 470.

⁶⁸ Anhang 2189/I.

⁶⁹ Paulova, J. O., 57—58.

⁷⁰ Pismena izjava Fricsa Skeneja z dne 7. januarja Alexyjevi vladni komisiji.

⁷¹ AVA, 11899/MI ex 1914, 10317/MI in 15778/MI ex 1916.

⁷² AVA, 9169/MI ex 1916.

⁷³ Za preučevanje razmer na Primorskem, zlasti v Trstu, med svetovno vojno je pomembno 158 strani dolgo tiskano poročilo »Die politische Verwaltung des Küstenlandes in eineinhalb Kriegsjahren, Triest 1916.« V AVA pod št. 29610/MI ex 1916.

⁷⁴ AVA, 5997/MI ex 1916.

⁷⁵ Vošnjak, 101.

⁷⁶ Danzer's Armees-Zoltung, 29. nov./6. dec. 1917 št. 48/49 je v članku o češkem in jugoslovanskem vprašanju jedrnato izrazila prezirljivi odnošaj Nemcev do Slovencev, ki je onemogočal vsakršno sporazumno rešitev: »Nemški narod se je čutil po številu, po družbenem razvoju in po gospodarski moči tako

neskončno nadmočnega nad avstrijskimi Jugoslovani, da ni uvidel, zakaj bi se moral z njimi pogajati na enakopravni podlagi... Kolikor je sploh mislil na kako popuščanje, ga ni hotel določiti s spravo naroda z narodom, ampak le krajevno odmerjati. Pogodba na Štajerskem je bila cenejša kot pogodba na Kranjskem, najcenejša pa na Koroškem in na ta način je bilo mogoče Slovence v Trstu obravnavati drugače kot Slovence na Goriškem. Glasno so Nemci tesali most proti Jadranu, še glasneje so o njem govorili...»

⁷⁷ Brügel, 280.

III

^{77a} V zadnji fazi tajnih pogajanj je 9. maja 1915 avstroogrski veleposlanik v Rimu skupaj z nemškimi nakazal italijanskemu zunanjemu ministru možnost takihle koncesij: odstop Trentina in italijanskega ozemlja zahodno od Soče, priznanje Trsta kot svobodnega mesta s prosto luko, čeprav še v okviru Avstroogrške, dobrohotno obravnavanje italijanske zahteve po Gorici, priznanje Italiji korčulskih otokov, Valone, avstrijski dezinteres za preostalo Albanijo, posebna zaščita Italijanov v Avstroogrski. L. Valiani meni, da bi te ponudbe, če bi jih Italija dobila mesec dni bolj zgodaj, utegnile prepričati sklenitev londonskega pakta in odvrniti italijansko intervencijo. Valiani, 97—126.

⁷⁸ Paulova, J. O., 58.

⁷⁹ Ruska proklamacija je v devetih jezikih zagotavljala narodom Avstroogrške: »Tudi vam prinaša Rusija svobodo in uresničenje vaših narodnih aspiracij!« Slovanski in drugi zatirani avstroogrski narodi naj bratovsko sprejmejo ruske čete, ki se bojujejo, »da bi se narodi osvobodili od tujega jarma.« — L. Valiani, stran 149 — V mesecu decembru 1914 je bila ruska proklamacija poslana v zaprtih kuvertah iz Smichova na naslov več ljubljanskih tvrdk, med drugimi tvrdki Suttner in je o tem pisal 'Slovenec' 28. decembra 1914 št. 295. — 30. decembra je o zadevi poročal deželni predsednik notranjemu ministrstvu — AVA 107/MI ex 1915.

⁸⁰ Na ta memorandum, katerega ena kopija se hrani v arhivu Jugoslovanskega odbora v Zagrebu, je opozoril D. Sepić, ki je tudi ljubeznivo oskrbel njegov prepis. O tem memorandumu je Trumbić pisal Supilu 9. novembra 1914: »... u tamošnje (srpsko) poslanstvo stigao je putem ruskog konsulata u Mletcima jedan memorial adresiran srpskoj vladi i potpisan od dr. Lenarda iz Ljubljane i Andreja Muniha iz Doline pri Trstu te u tome memorialu opisao je tačne granice slovenačkih zemalja, osobito severne granice, te naglašuju, da sve ove zemlje sačinjavaju jednu političku, geografsku i ekonomsku cijelinu te srpskoj vladi preporučuju svoju sudbinu kad se o novoj geografskoj karti bude odlučivalo. Kažu da oni nisu oficijelni pretstavnici naroda slovenačkog ali da mogu uvjeriti da je to mnjenje ne samo njihovo nego svih svjetskih Slovenaca Memorial je jako ozbiljan i pokazuje dobro poznavanje stvari. Za ta dva čovjeka naši u Mletcima ne znadu te su po svoj prilici onamo pošli da ga predadu ruskom konzulu a zatim se vratili. Poznaješ-li ti te ljude?« Tudi Supilu Muniha in Lenard nista bila znana, njuna spomenica pa mu je zadostovala, da je 15. novembra 1914 razmišljal o tem, da bi ju povabili v vrste jugoslovanske emigracije, v krog bodočega Jugoslovanskega odbora. — D. Sepić, Pisma i memorandumi Frana Supila, Beograd 1967, 22.

⁸¹ Sepić, 53.

⁸² Vošnjak, 7 in 21.

⁸³ Šišić, 10. — O nastanku in pomenu te izjave srbske vlade glej Janković, Niška deklaracija. Nastajanje programa jugoslovenskog ujedinjenja u Srbiji 1914. godine. Istorija XX veka, X, Beograd 1969.

⁸⁴ Sepić, 47.

⁸⁵ Tuma, 426; Lojze Ude, Slovenci in jugoslovanska ideja v letih 1903 do 1914. Jugoslovanski narodi pred prvi svetski rat, Beograd 1967, 895—898.

⁸⁶ Sepić, 47.

⁸⁷ Sepić, 28.

⁸⁸ Sepić, 28.

⁸⁹ Pismo Trumbića Supilu z dne 17. decembra 1914 in pa pismo Rybača Trumbiću 14. januarja 1915: »Hvala za obvestilo. Žali Bog ne vem ali bo mogoče izpeljati tisto, kar vi želite. Promet čez mejo je pod strogim nadzorstvom. Ne

zadošča samo potni list, potrebno je še posebno dovoljenje. Lahke si mislite, da na nas pazijo še bolj kot na druge. Vsekakor pa bom poskušal in vas bom pravočasno obvestil.« — Obe pismi v arhivu Jugoslovanskega odbora, Zagreb; cit. po Seplić 28 oz. Seplić, Gaili, 60.

⁹⁰ Regent, Spomini, 89: »Silvestrovo 1914. leta smo praznovali pri dr. Ferfolji. Na tej večerji smo bili: dr. Ferfolja z ženo, dr. Jan z ženo, dr. Solar z ženo, ing. Dragotin Gustinčič, ki ni bil še poročen in plsec teh spominov z ženo Malko... Vsi navzoči moški, razen mene, so si želeli, da bi Italija čimprej napadla Avstroogrsko. Trdili so, da bi bilo tako vojne kot Avstroogrške tem prej konec... Rekel sem tudi, da bo Italija, če stopi v vojno proti Avstroogrski, skupaj z antanto med zmagovalci. Kot zmagovalka pa bo zase zahtevala Trst in ga bo tudi dobila. Na to so mi vsi štirje odgovorili — najglasnejši je bil dr. Ferfolja: »Kaj zato, čo Italija dobi Trst, pa naj ga dobi, samo da bi Avstrijo hudič vzeli!«

^{90a} Dragutin Gustinčič, Trst i ostali italijanski zahtevi na našem krajnjem zapadu, NIŠ 1915.

⁹¹ Ljudevit Pivko, Proti Avstriji, Carzano, Prva knjiga, Maribor 1924, 22.

⁹² Ivan Lah, Druga knjiga spominov, Ljubljana 1940, 18—20.

⁹³ Lavo Čermelj, Uspomene Carla Gailija, Medjunarodna politika 1953, številka 24.

⁹⁴ Seplić, Gaili.

⁹⁵ Na to primerjavo je opozoril dr. Fran Zwitter v svojem predavanju na večeru Primorske v Ljubljani 9. maja 1969: »Avstrijska propaganda poskuša zdaj — po italijanski vojni napovedi — prepričati svoje Jugoslovane, da se bore za svojo zemljo, in v mnogih delih o prvi svetovni vojni najdemo ugotovitev, da so se jugoslovanske čete, ki so bile prej na drugih frontah zelo nezanesljive, pokazale zelo hrabro na italijanski fronti. Ne more biti dvoma o tem, da so se proti Italiji borili na fronti in nastopili proti njenim aspiracijam tudi mnogi od tistih, za katere ne moremo trditi, da so bili avstrofilni. Mislim, da moramo s tega stališča gledati tudi na soško fronto, ki se zanjo ne moremo zadovoljiti s splošnim razmišljanjem o tem, da je vsaka vojna zlo, ali da je bila prva svetovna vojna imperialistična. Pojaki so se zaradi svojega specifičnega položaja borili v prvi svetovni vojni za svoje cilje v obeh taborih in Pišudski je bil med pojskimi legionarji v sestavi avstrijske armade do leta 1917, dokler niso bili vsi skupaj internirani, vendar pa to njegovemu ugledu ni prav nič škodovalo. Mislim, da bi se morali tudi mi znebiti naziranja iz stare Jugoslavije, ki vidi na eni strani vse svetlo in na drugi strani vse temno in priznati soško fronto kot izjemen primer, čeprav je v splošnem res, da bi bila nemška zmaga v prvi svetovni vojni za nas usodna.« — Srečanja, Nova Gorica 1969, št. 19, 54.

⁹⁶ Edinost, 17. januar 1926, št. 15; cit. po Kermavner, Razkosanje, 320. — »Nepoboljšljivi tržaški rusofili,« piše D. Kermavner, »so se še obračali z neusahljivim zaupanjem k slovanski Rusiji, o kateri so menili, da samo zaradi tega, ker je tako daleč in ker ne pozna dejanskega stanja na slovenskem zahodu, ne zavrača dovolj energično italijanskih pretenzij.«

⁹⁷ Ustanovitev slovanske časnikarske agencije na Dunaju, ki ji je načeloval Svatkovski, je bil eden izmed redkih sadov neoslavističnega delovanja, ki se je pri Slovencih zanj tako vnel Ivan Hribar. Vioga, ki jo je Svatkovski odigral v prvih mesecih leta 1915, jo bli prav nenavaden, a občuten piod neoslovanskega navdušenja v letih pred prvo svetovno vojno na slovenskih tleh.

⁹⁸ Meždunarodnije otnošenija, No 470. Posol v Rime ministru inostrannyh del. Telegramma No 59. — 3 aprlja/1915 g. — Devjataja telegramma Svatkovskogo: Masarik soobščat iz Zenevy, čo Kramarž prosil ego v predpolagaemyh im diplomatičeskyh snošenijah za granicej ne prepjatstvovat' ego planu Slavjanskoj imperii pod ruskej deržavoj. Masarik soglasen, no nahodit neobhodnym znat', razdeiaet li Rossija etot plan, budet li v silah osuščestvit' i vooščte čego hočet. Kramarž soobščat, čo jugo-slavjanskije politiki izvestili ego o soglasii s ego planom i čo dopuskajut ustupku Triesta. Prjamyje soobščeniija i pribyvšij v Rim doktor Mandič izveščajut o silnejšem dvizenii, vyzvanom v južnom slavjanstve polemikoj pečati po adriatičeskomu voprosu. Pravda, ital'janskaja pečat' ves'ma sderžanna otnositel'ne Dalmaciji, dokazyvaja tem neser'joznost' sootvetstvennyh pritjazanii. Organy radikal'no-demokratičeskie podčerkivajut ih bestaktnost' i nespravedlivost'. Odnako južnye

slavljane objavljajut, čto mogut dopustit' liš' ustupku ot del'nyh punktov ili poberež'ja Venecianskogo zaliva, no ne celyh territorij s slavjanskim naseleniem. Plany Supilo i Kramarža, voobščee slavjanskaja ideja, imejut dlja nih smysl liš' pod uslovijem nedroblenija slovinskih i horvatskih zemel', inache bol'sinstvo naselenija primknet k programme klerikalov, i kak v 1878 godu, rešitel'no stanet za vremennoe gospodstvo Avstrii i daže Vengrii, prinjav dobrovol'noe učastie v bor'be protiv Italii. Opublikovannoe Ketovym zavjavenie usllilo trevogu predstavitelej južno-slavjanskogo komiteta v Rime, nesmotrja na moi staranija ih uspokoit'. — Krupenskiĭ. — Politična navodila, ki jih je imel Svatkovski v tistem času za pogovore z Italijani in Jugoslovani, so vidna iz naslednje depeše Sazonovu, objavljene v isti zbiriki: No 546. *Poverennyĭ v delah v Rime ministru inostrannyh del.* Telegramma No 71. — 17/4 aprlja 1915 g. — Vsledstvie pros'by Svatkovskogo dat' emu rukovodjaščee načalo dlja razgovorov s ital'jancami in južno-slavjanami, snabdil ego sledujuščimi ukazanijami. Ital'jancam sleduet govorit', čto Rossija gotova sposobstvovat' širokomu udovletvoreniju ital'janskih vozdelenij, no pri etom sleduet sčitat'sja s obščestvennym mneniem Rossii i primirit'sja s tem, čtoby slavjanskie interesy (ne) byli prineseny v žertvu neobosnovannym trebovanijam Italii i čto črezmernymi (trebovanijami) Italija sozdat sebe neprimirnyh vragov v slavjanah. Predstaviteljam južno-slavjanam neobhodimo vnušit', čto Rossija stoit na straže ih interesov i ne dopustit' rošenij, protivnyh ih interesam, no vmeste s tem oni dolžny ponjat', čto neobhodimost' dostignut' skorejšego okončanija vojny putem vystuplenija Italii, byt' možet, zastavit' nas sdelat' nekotorye ustupki poslednej i potomu južno-slavjanam sledovalo by deržat'sja menee neprimirnoj točki zrenenija. — Poggenpol'. — Naslednja depeša govori o prvem tržaškem sestanku in interevenciji Svatkovskega: No 560. *Poverennyĭ v delah v Rime ministru inostrannyh del.* Telegramma No 71. — 19/6 aprlja 1915 g. — Odinnadcatoe soobščenie Svatkovskogo. 11 aprlja (29 marta) v Trieste sostojalos' pervoe ofical'noe sobranie 16 slovinskih i horvatskih predstavitelej krupnejših partij Triesta, Istrii, Goricy, Krajny, Horvatii i Slavonii. Ranee odobrennaja ot del'nymi politikami programma Supilo edinoglasno prinjata, meždu pročim, takže predstaviteljami katoličeskogo duhovenstva. Konstatirovano, čto celi slovincev i horvatov — samostojatel'nost' v edinenii treh južo-slavjanskih narodov pod serbskoj deržavoj. Postanovleno zavjavit' ob etom proklamaciej v rešitel'nyĭ moment, ravno kak i tom, čto slovinec i horvat nikogda ne soglasjatsja promenjat' nynešnee rabstvo, kotoroe sčitali vremenным, na smert' pod okončatel'no-ital'janskim vладыčestvom. Nadejas' na spraveditlivost' deržav i zaščitu Rossii, oni odnako v slučae neobhodimosti vosprotivjatsja podčineniju Italii siloj. Svatkovskiĭ... eto soobščenie učastnika sobranija Mandiča — zavjail, čto, ne buduči upolnomočen davat' sovery, no znaja, čto vidnye učastniki sobranija vyražali ran'she bolee umerennye vzgljady, (on) ne možet ne vyskazat' dobrim znakomym, sobravšimsja v Trieste, sledujuščego ličnogo mnenija: deržas' mestnoj neprimirnoj točki zrenenija, ignorirujuščej obščee položenie i vyššie voennye interesy deržav Soglasija, južo-slavljane otkazyvajutsja ot kontakta s nimi, čto praktičeski ne možet byt' poleznym. Naprotiv, usmotrev neobhodimost' žertvovat' i nametiv vozmožnye dlja nih ustupki, južo-slavljane, možet byt', oblegčili by nam zadaču zaščitit' ih najbolce suščestvennye interesy. Mandič peredast eto mnenie vtoromu sobraniju v voskresen'e i soobščit rezul'tat. — Poggenpol'. — In, končno, depeša o drugem tržaškem sestanku in prekliču prvotnega sklepa No 588. *Poverennyĭ v delah v Rime ministru inostrannyh del.* — Telegramma No 73. — 22/9 aprlja 1915 g. — 12-e soobščenie Svatkovskogo. 18 (5) aprlja v Trieste sostojalos' vtoroe sobranie predstavitelej južno-slavjanskih zemel', krome Dalmaclii. Vyslušav Mandiča (...) peredat' poželanija Svatkovskogo, upomjanutye v soobščении 11-m, sobranie podvergnulo pere-smotru zagotovlennij tekst proklamacij. Rešeno dlja sohranenija kontakta s Rossiej vozderžat'sja ot (ugrozy) nemediennym soprotivleniem Italii siloj. Naseleniju budet predloženo otneštis' k vmešatel'stvu Italii spokojno v na-dežde, čto spraveditlivaja Evropa ne zastavit' južnyh slavjan pozdnee vzjat'sja za oružie dlja osvoboždenija ot čužezemnogo iga. Čto kasajetsja ustupok kakih-libo slavjanskih territorij, to oni nemyslimi. Edinstvo slovinskih i horvatskih zemel', priznannoe Napoleonom i provozglašenoe Kremzirskim rejh-

stagom i Margburgskim narodnym soborom, bylo osnovoju vsego Illirijskogo dviženija vtoroj poloviny XIX veka. Ustupka Triesta lišila by slovinske zemli estetstvennoj i nezamenimoj gavanj. Dlja zaščity etoj točki zrenija sobranie postanovilo vyslat' v Angliju i Rossiju deputaciju ot slovinskogo i horvatskogo narodov. Sobranie edinoglasno priznalo neobhodimost' trebuemogo čehami territorial'nogo soedinenija severnogo i južnogo slavjanstva korridorom vdol' zapadnoj vengerskoj granicy, administracija koego nahodilas' by čast'ju v češskih, čast'ju v južno-slavjanskih rukah. — Poggenpol'.

⁹⁹ Ravnihar: »Ne da bi obvestil dr. Tavčarja, sem se spomladi 1915 pred vojno z Italijo peljal v Trst...« V nadaljnjem prikazuje Ravnihar sestanke kot rezultat njegove in Zerjavove pobude, pri opisu sestankov pa se očitno naslanja na delo M. Paulove in ne toliko na svoj spomin. Piše pa, da sta se sestanka udeležila tudi dr. Fran Novak in dr. Albert Kramer.

¹⁰⁰ Šepić, 86; prim. Vošnjak, 19.

¹⁰¹ Meždunarodnije otnošenija, VII, 546.

¹⁰² Meždunarodnije otnošenija, VII, 588.

¹⁰³ Dragovan Šepić, O misiji Lj. Stojanovića i A. Bellća u Petrogradu 1915 godine, Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije, vol. 3, Zagreb 1961, stran 462; prof. Belić se je leta 1923 v boograjskem »Novem listu« tega odgovora ruskega zunanjega ministra takole spominjal: »O Hrvatima i Slovencima ne mogu vam ništa reći. Oni se tuku protiv nas i ja vam izjavljujem: kad bi bilo potrebno, da se ruski narod bori pod oružjem samo pola dana, da se Slovenci oslobode, ja ne bih pristao na to.«

¹⁰⁴ Jutro, 7. julij 1920, št. 156 in 27. junij 1939, št. 145; cit. po Kermavner, Razkosanje, 326.

¹⁰⁵ Vošnjak, 19—20.

¹⁰⁶ Številni spisi v AS, fond ministrstva za notranje zadeve, zlasti 9045/MI ex 1915; tudi spisi v AVA, med njimi 1083/MI ex 1915; Gabršček 487—490.

¹⁰⁷ Drago Druškovič, Opombe k zbranim delom Prežihovega Voranca, V. knjiga, Ljubljana 1969, 246.

¹⁰⁸ Paulova, Tajny vybor, 106.

IV

^{108a} AS, 17289/MI ex 1916.

¹⁰⁹ Dolenc, 166.

¹¹⁰ Vinko Brumen, Srce v sredini, Buenos Aires 1968, 136.

¹¹¹ Spinčić, 501.

¹¹² Spinčić, 501.

¹¹³ Slovenec, 27. januarja 1915, št. 21.

¹¹⁴ Spinčić, 501.

¹¹⁵ Slovenec, 5. februar 1915, št. 28. — Spinčić si je po Koroščevih zapiskih tedaj o seji zabeležil, da so nekateri udeleženci bili za to, da v primeru, če bi Italija prodrla, ostanejo doma, drugi pa so se zavzemali za umik v notranjost Avstrije, češ sicer ostanemo talci in ne bomo narodu mogli nič pomagati. Končno so sklenili, da vsak stori, kar hoče. Šušteršič je na seji izjavil: »Samo Avstrija je naše upanje.«

¹¹⁶ Paulova, J. O., 23.

¹¹⁷ Paulova, J. O., 62. Zerjav je I. Lahu pripovedoval to-le: »V Milanu so so potem naši ljudje posvetovali, da bi spravili čez mejo tudi dr. Kreka. Sporočili so nam to željo. Vedeli smo, da bi z njim pridobili sijajnega agitatorja — pa nismo vedeli, all je popolnoma naš. Ker so nekateri še dvomili o njem, smo opustili to misel.« — Jutro, 7. julij 1920.

¹¹⁸ F. Erjavec — Jugoslavicus se moti, ko misli, da je Vukovč Srb; očitno ga je zamenjal s srbskim državnim poslancem iz Dalmaclje dr. Božom Vukotičem. Prim. Borba Slovenaca za Jugoslaviju, str. 33.

¹¹⁹ Korošec, 221.

¹²⁰ Milan Djordjevič, Srbija i Jugoslavija za vreme rata 1914—1918, Beograd, 1922, 75—76. — Djordjevičeva knjiga navaja večje število dokumentov iz carskih diplomatskih arhivov, ki jih je dobil Mita Dimitrijevič, nekdanji sekretar srbskega poslanstva v Petrogradu. Dimitrijevič je bil v Petrogradu oz. Lenin-

gradu tudi še v času po oktobrski revoluciji, ko je sovjetska oblast principiuelno zankala tajnost diplomatskih dokumentov in jih objavljala. Dimitrijević se je obrnil na sovjetskega komisarja za zunanje zadeve Čičerina in ta mu je dovolil, da v arhivu carskega ministrstva za zunanje zadeve prepíše diplomatske dokumente, ki se nanašajo na Srbijo v svetovni vojni in na vprašanje jugoslovanskega zedinjenja. Dimitrijević je z deseterico pomočnikov prepisal veliko število depeš in drugih dokumentov iz tega arhiva. Med njimi je tudi depeša o sestanku na Reki. — Po originalnem ruskem prepisu Dimitrijevića objavlja v hrvatskem prevodu to depešo tudi Ante Mandić, *Fragmenti za historiju ujedinjenja*, Zagreb 1956, 161.

¹²¹ Papirji Miće Dimitrijevića so v Beogradu, a za zdaj nedostopni. Zato ni bilo mogoče tukaj podati originalnega ruskega prepisa depeše. V prevodih M. Dimitrijevića in A. Mandića so manjše razlike, ki nekatere izvirajo očitno iz težav z ruskim jezikom, druge pa iz površnosti. Original bo torej treba še izslediti.

¹²² Paulova, J. O., 106—107.

¹²³ Med drugim je češki radikalni politik Kramář prav njemu še pred začetkom svetovne vojne, junija 1914, izročil načrt za ustanovitev velikega slovanskega carstva pod vodstvom ruskega carja, ki bi obsegalo tudi Čehe in Slovake, da ga odnese ruskemu zunanjemu ministru Sazonovu. Decembra 1914 pa sprašuje Svatkovski mladočeškega poslanca dr. Franto, ki je tedaj prišel v Švico, ali so češki politiki pripravljene izzvati revolucijo. M. Paulova, *Tajny vybor*, 11—13.

¹²⁴ Paulova, J. O., 19, 26—27.

¹²⁵ Fran Binički, *Moje tamnovanje*, Zagreb 1942, 12—14. — Binički je tedaj služboval v Senju. V tem mestu je tudi doživel konec vojne, stopil v odbor Narodnega vijeća in postal njegov tajnik. Na prvi javni manifestaciji je tudi nastopil kot govornik: »Mislilo sam, da je zbilja kucnuo čas hrvatske slobode. Nadao sam se, da će se premestiti onaj stari jaz izmedju Hrvata i Srba, da ćemo imati zajedno veliku Hrvatsku in veliku Srbiju, pa da će se i Srbi sjediniti s katoličkom crkvom... Ispjevah i prvu koračnicu s pripjevom 'Hrvat, Srbin sa Slovincem... neka vjenac saviju, nek vjenčaju Slave vijećem... majku Jugoslaviju!'« — Leta 1942 je F. Binički svoje spomine pisal v ustaškem duhu. Tedaj je tudi napisal svoje mnenje o Slovencih: »Slovence sam prema pravaškom nauku držao planinskim Hrvatima. Živo sam želao, da se što više priljube Hrvatskoj... Kad se u Ljubljani držao kongres, odoh onamo i predložih, da se združe slovenska Leonova družba i hrvatsko Leonovo društvo, kojemu sam bio pročelnikom. Slovenci ni čuti. Dr. Krek je pisao u 'Hrvatsku stražu', ja u 'Čas' i to je bilo sve. Krek je imao široko srce, ali su drugi bili tišjesni i strašljivi.« — Primer F. Biničkoga kaže, da ekskluzivna hrvaška usmeritev ustaškega tipa nekaterih hrvatskih duhovnikov v času druge svetovne vojne, ne izključuje njihove pripravljenosti in želje po jugoslovanskem zedinjenju v času prve svetovne vojne.

V

¹²⁶ Jeglič, 14. december 1915.

¹²⁷ Erjavec, 265.

¹²⁸ Konstantin Bastajić, *Hrvatski sabor i Jugoslavenski odbor*. Jugoslavenski odbor u Londonu (Zbornik), Zagreb 1966.

¹²⁹ Šišić, 37—39.

¹³⁰ Slovenec, 24. junij 1915, št. 141: »Dr. Krek je prisostvoval seji hrvaškega sabora dne 23. junija v časnikarski loži.«

¹³¹ Bil je Supilov prijatelj in ta je 15. novembra 1914 resno razmišljal o tem, da bi ga kdaj pozneje povabil v krog jugoslovanskih emigrantov. — Prim. D. Šepić, *Pisma in memorandumi Frana Supila 1914—1917*, Beograd 1967, 22.

¹³² K. Bastajić, o. c., 311—312.

¹³³ Hrvaško-slovensko državo je tedaj terjal tudi »Agramer Tagblatt« z argumentom: Odločilni faktorji so ponudili nekaj ozemlja monarhije Italiji »v interesu monarhije in na podlagi narodnostnega načela... To je bilo prav...

Toda tudi mi zahtevamo v interesu monarhije in na podlagi narodnostnega načela naše združenje; izpolnitev tega zahtevanja je gotovo lažja, kakor prepuščitev posameznih delov monarhije tuji državi.« — Slovenec, 16. junij 1915, številka 134.

¹³⁴ AVA, 24093/MI ex 1915 — Tudi v poročilu kranjskega deželnega državnega pravdnštva za l. 1915 — AVA, 5657/MI ex 1916 — je omenjena seja kluba v Mariboru, posebno njena terjatev po zedinjenju Slovencev in Hrvatov v posebno državno pravno enoto. Poročilo pripominja: »Treba je reči, da je to gibanje vedno imelo cesarju zvest značaj... To politično gibanje je privrženo ideji velike, vsem narodom pravične Avstrije in je torej tudi protidualistično... Ali pa morda SLS, katere voditelji dr. Sušteršič, dr. Korošec, so zelo realni in hladno misleči politiki, s poudarjanjem teh tendenc nemara ne težijo tudi še k drugim ciljem, o tem za zdaj ne moremo soditi.«

¹³⁵ AVA, 15720/MI ex 1916.

¹³⁶ AS, 27505/MI ex 1915, 18267/MI ex 1916.

¹³⁷ Spinčič jih je pisal 16. novembra 1915.

¹³⁸ Spinčič, 464.

¹³⁹ Spinčič, 453.

¹⁴⁰ Dr. Ivan Zolger je že od l. 1902 v ministrskem predsedstvu vodil državnopravni oddelek, pod predsednikom Beckom, Bienerthom in Stürghom jo bil svetovalec v zadevah pravnega položaja Bosnc in Hercegovine. Prestolonaslednik Franc Ferdinand mu je dal vedeti, da ga postavi za načelnika cesarske kabinetne pisarne, ko pride na prestol. Zolger se je na to temeljito pripravljaval, študiral državno in dvorno pravo, spisal knjigi o dvoru, o nagodbi z Ogrsko in več brošuric o ustavnih vprašanjih. Leta 1915 je postal sekcijiski načelnik (Sektionschef), leta 1917 pa si je pridobil viteški naslov zaradi dela pri sestavljanju nagodbe z Ogrsko. — Prim. Slovenska družina, I, 1918, zvezek 2, stran 40—41.

¹⁴¹ Na spomenico, ki so hrani v Murkovi zapuščini v rokopisnem oddelku NUK v Ljubljani, me je opozoril univ. prof. dr. Vladimir Murko, za kar se mu lepo zahvaljujem. — Prim. Matija Murko, Spomini, Ljubljana 1951, 149—151.

¹⁴² Spinčič, 464—465.

¹⁴³ Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht, III, zv. 1—2, »Länderautonomie«, Wien 1916.

¹⁴⁴ Spinčič, 464.

¹⁴⁵ Spinčič, 505—512.

¹⁴⁶ Jeglič, 14. december 1915.

¹⁴⁷ Prepeluh, 74.

¹⁴⁸ V knjigi je Krek najprej poudaril pripadnost Slovencev etnični, jezikovni enoti južnih Slovanov od Karnskih Alp do Črnega morja, od Murc do vrat Soluna in do Egejskega morja. Odklonil je italijanske zahteve po slovenskem in hrvaškem ozemlju, odklonil pa je tudi velikosrbske zahteve, kajti oboje bi Hrvatve in Slovence »državo raztrgalo in s tem onemogočilo njihov enotni razvoj«. Terjal je »radikalno politično pregrupiranje (habsburške monarhije) v smislu zedinjenja Slovencev in Hrvatov«. Glede ovir, ki stoje temu zedinjenju na poti, pa je dejal: »Ena pglavitna ovira, italijanizacijska politika vlade, ki je slonela na zavezništvu z Italijo, je z vojnimi dogodki, upamo, odstranjena za vselej. Ostaneta pa še dve: togi dualizem in kratkovidna, tako monarhiji kot vitalnim interesom nemškega naroda škodljiva, germanizacijska prizadevanja.« — Vprašati se je treba, ali se mar Krek ni zavedal, da s takšnimi zahtevami po radikalni preosnovi monarhije, po odstranitvi dualizma in prenehanju germanizacijskih prizadevanj proti Slovincem, zahteva nekaj, kar je v habsburški monarhiji pravzaprav neuresničljivo, da torej zahteva nekaj, kar to monarhijo dejansko obsoja? Ni brez potrebe avstrijska cenzura prepovedala širjenje te knjižice v Avstriji in na zahtevo avstroogrskega zunanjega ministrstva tudi nemška v Nemčiji. Prim. Bulletin, avgust 1917, št. 24. — Fran Žižek, univerzitetni profesor v Frankfurtu na M., je 19. julija 1917 pisal Matiji Murku: »In Herbst schon beauftragte ich hier meinen Buchhändler mir die Schrift von Milčtinović—Krek zu besorgen, erhielt aber die Antwort: bchördlich beschlagnahmte. Vielleicht würde der jetzige öster. ung. Min. d. Aussen die Beschlagnahmto zurücknehmen lassen.« — NUK, rokop. oddelek.

¹⁴⁹ AS, 27505/MI ex 1915.

- ¹⁵⁰ Spinčić, med 505—512.
- ¹⁵¹ Spinčić, 452.
- ¹⁵² Spinčić, 477.
- ¹⁵³ Fussek, 116.
- ¹⁵⁴ Spinčić, 505; Hugo Hantsch, Leopold Graf Berchtold, Graz-Wien 1963, II. knj., 770.
- ¹⁵⁵ Paulova, J. O., 104, 107—111.
- ¹⁵⁶ Paulova, J. O., 352—353.
- ¹⁵⁷ Spinčić, 447.
- ¹⁵⁸ Spinčić, 446. — »Dne 20. 2. 1916 bio je Dr. Krek u Zagrebu. Nismo se sastali, prem je i on zame pitao, i ja za njega. Nije bio nit s Dr. Laginjem, nit s Ritigom skoro ništa. Osim onih od »Novina« nije posjetio nikoga do li C. Akačića. S ovim su se razgovarali kakav 1 1/2 sat. Glavno je ovo. U Beču da postoji kao neki klub ili odbor, skup nekoliko ljudi, kojim je na čelu Koerber, i med koje su pozvali i Dr. Kreka. Klub ima zadaću kako da pridobije Srbijance u Srbiji za Austriju. Dr. Krek je molio, da bi Akačić ili ko drugi, išao u Beograd, pak znanjem predstavnika vlasti došao u doticaj sa znamenitijim Srbijancima, te ih pridobivao za Austriju. Akačić, dobro poznat sa guvernerom Salis-Sevisom, bio je pripravan ići u Beograd. Nas nekoliko, iste večeri, bili smo proti tomu. — Nebi bilo ni taktično dobro. Guverner ima istu zadaću, imadu ju i drugi njegovi, imade ju i major Kvaternik koj je kao neki chef nut. poslova — ali je baš ovaj rekao da treba to tajno raditi, jer bi sve propalo čim bi se saznalo. Čim bi Madjari za to doznali, oni bi osujetili, putovima i osoboma, kojima to oni znadu. — (: Ovo glede taktike pripovjedao mi je Dr. Barac 2. 3. 1916)« — V času ob zasjedbi Srbije je Krek o morebitnih aneksijskih namernih Avstrije zasebno dejal, »da bi mogli Slovenci to odobravati samo tedaj, če bi misel združitive z Avstrijo izšla od Srbov samih, ne pa brez njih ali proti njim. Dolenc, 170. — Deset mesecev prej se je drugačna, a podobno osupljiva misel, da bi se Srbija postavila na stran centralnih držav v obrambi pred italijanskim imperializmom, pojavila celo v krogu srbske vlade pod neposrednim vtisom novice o sklenitvi londonskega pakta. Pašićeva zaupnika prof. Stojanović in Belić sta 30. aprila 1915 izjavila predstavniku carskega zunanjega ministristva: »Austrija nije najljuch neprijatelj Slavena, već Italija. I lako se može dogoditi, da se Srbi nadu pred pitanjem, ne če li se njihovi ideali lakše postignuti pomoću obije centralnih država, nega li po državama Trojnog sporazuma. Srbija može to lakše preći u protivni logor i doći do separatnog mira, što je ovoga momenta srpski teritorij potpuno oslobođen od neprijatelja.« — A. Mandić. Fragmenti ..., 173.
- ¹⁵⁹ Jeglič, 27. februar 1916.
- ¹⁶⁰ Jeglič, 27. januar 1916.
- ¹⁶¹ Njihovo usmeritev v nacionalnem vprašanju je označil prof. Barac predstavnikom Jugoslovanskega odbora: »Barac je upozoravao na list katoličkog svećenstva u Zagrebu 'Novine', koji je izlazio prije na Rijeci pod imenom 'Riječke novine' ali je tamo bio obustavljen baš zbog toga slavenskoga pravca, pa sada izlazi u Zagrebu i piše još u nacionalnijem duhu.« — Paulova, J. O. 106.
- ¹⁶² AVA, 9900/MI ex 1916.
- ¹⁶³ Paul Molisch, Geschichte der deutschnationalen Bewegung in Österreich von ihren Anfängen bis zum Zerfall der Monarchie, Jena 1926, 239—242. J. Redlich, Österreichische Regierung und Verwaltung im Weltkrieg, 1925, 249; E. Jarc, Iz zgodovine majske deklaracije, Čas, XXI, 1926/27.
- ¹⁶⁴ Puntar, 13; Erjavec, 267.
- ¹⁶⁵ Fran Erjavec, 22 let Jugoslavije, rokopis v NUK. Ta komaj začetí spis se naslanja na zapske iz pogovorov z nekaterimi slovenskimi politikí. Navedeni podatek izvira od Vladimirja Ravniharja.
- ¹⁶⁶ F. Erjavec, 22. let Jugoslavije; Jugoslavicus (F. Erjavec), Borba za Jugoslaviju, Beograd 1934, 33; Dolenc, 170.
- ¹⁶⁷ Petar Grgec, prevco i uredio: J. E. Krek, Socijalni eseji, govori i nacrti, Požega 1920, II-IV.
- ¹⁶⁸ AVA, 24680/MI ex 1916.

VI

- ¹⁶⁹ Spinčič, 482—483.
¹⁷⁰ Spinčič, 485—487.
¹⁷¹ Erjavec, 267.
¹⁷² AVA, 28045/MI ex 1916.
¹⁷³ Dolence, 162.
¹⁷⁴ Bulletin, št. 17. december 1917.
¹⁷⁵ Josef Redlich, Das Politische Tagebuch. Bd. II, Graz—Köln 1954, 222, 20. marec 1914.
¹⁷⁶ Fussek, 56.
¹⁷⁷ Josef Redlich, Österreichische Regierungen und Verwaltung im Weltkrieg, Wien 1925, 113.
¹⁷⁸ Fritz Csoklich, Das Nationalitätenproblem in Österreich-Ungarn und die Christlichsoziale Partei. Rokopisna disertacija. Univ. Wien 1952, 182.
¹⁷⁹ Fussek, 85.
¹⁸⁰ Alexander Spitzmüller, „...und hat auch Ursach, es zu lieben“, Wien, 168.
¹⁸¹ Paulova, Tajny vybor, 52.
¹⁸² A. Spitzmüller, o. c., 169.
¹⁸³ J. Redlich, Das Politische Tagebuch, II., 131, 27. julij 1916; A. Spitzmüller, o. c., 168.
¹⁸⁴ Arthur Polzer Hoditz, Kaiser Karl. Aus der Geheimmappe seines Kabinettschefs, Wien 1929, 159; Fussek, 87.
¹⁸⁵ Korošec, 221.
¹⁸⁶ Edinost, 19. november 1916; Paulova, Tajny vybor, 51.
¹⁸⁷ Spinčič, 483—487.
¹⁸⁸ Paulova, Tajny vybor, 53.
¹⁸⁹ Paulova, Tajny vybor, 100—101.
¹⁹⁰ Spinčič, 484.
¹⁹¹ Spinčič, 485.
¹⁹² Erjavec, 267—268. Odložitev o zvezi s Čehi in njen pomen sta v Erjavčevi knjigi v bistvu pravilno podana.
¹⁹³ Spinčič, 485—487.
¹⁹⁴ AVA, 29169/MI ex 1916. — V »Slovencu« zaplenjeni stavek se po Spinčičevem zapisu glasi: »U drugoj sjednici (pač že tretji) odlučilo se je da se učini shodna (izjava) kako bi se združile sve slovenske i hrvatske sile i ujedinió celokupni slovenski i hrvatski narod pod žezlom Habsburga na slavu in moć njihovu i ejele monarhije i na osiguranje opstoja i razvoja naroda samoga, i tako oživotvorilo glavnu točku klubskoga programa.« — Spinčič, 487. — Dunajsko ministrstvo za notranje zadeve je zahtevalo dodatne informacije o sklepkih seje hrvatsko-slovenskega kluba od oblasti v Zadru, Gradu, Trstu, Ljubljani in Celovcu — V Jegličevem dnevniku o seji kluba ni ničesar.
¹⁹⁵ Spinčič, 548.
¹⁹⁶ Spinčič, 487.
^{196a} »Osobito obzirom na sabor istaknuti su razni načini: Nije dovoljno da dade izjavu predsjednik saborov, kako je to učinjeno 14. 6. 1915. Valja da bude zaključak saborski, i to ne jednostavni, nego putem adrese. Dan nadovezati na reskript kojim bude sazvan sabor. Ta adresa bi se imala svakako prije krunisanja raspraviti i podneti.« — Tukah Spinčič pripisuje med vrsticami: »Unio-niste bi za narodno sjedinjenje glasovali, ili se udaljili. Za Srbe može se biti mirno, i oni će glasovati. — Ujedinjenje bilo bi u korist ojačanja naroda i u interesu dinastije i monarhije.«
¹⁹⁷ Spinčič, 487—488.
¹⁹⁸ Höglinger, 111.
¹⁹⁹ Victor S. Mamatey, The United States and the dissolution of Austria-Hungary, Journal of Central European Affairs, X, 1950, št. 3, 257—258; Paulova, Tajny vybor, 76—80; Dragoslav Janković, Jugoslovensko pitanje i krfska deklaracija 1917 godine, 15. — Nota je bila priobčena v avstrijskem in tudi v slovenskem tisku 13. januarja 1917.
²⁰⁰ Po objavi londonskega pakta z dne 26. aprila 1915, se je videlo, da so takšni nameni v okviru njegovih določil. Pakt ni govoril samo o tem, katera

ozemlja habsburške monarhije na vzhodni jadranski obali dobe Italija, Srbija in Črna gora, ampak tudi o teritorialni razmejitvi s »Hrvatsko«, čeprav v tem času take države ni bilo.

²⁰¹ Dragovan Sepić, Hrvatska u koncepcijama F. Supila o ujedinjenju, Forum, VII, knj. XV, Zagreb 1968, 343—381.

²⁰² Erjavec, 266—267.

²⁰³ Korošec, 224.

²⁰⁴ Paulova, Tajny vybor, 83.

²⁰⁵ Slovenski narod, 10. januarja 1917, št. 7.

²⁰⁶ Slovenski narod, 19. in 27. januar 1917, št. 15 in 22.

²⁰⁷ Lorenz, 302.

²⁰⁸ Slovenski narod, 22. januar 1917, št. 17; Paulova, Tajny vybor, 83.

²⁰⁹ Sušteršič, 88—90.

^{209a} Sušteršič, 90.

²¹⁰ Lorenz, 305.

²¹¹ V tem smislu je gotovo odveč nehistorično ogorčenje v delu Viktorja Novaka, Magnum crimen, Zagreb 1948, 59, ko Koroščevo in Sušteršičevo pismo označuje brez razčlenbe kar kot »izjave najogavnejše servilnosti«. — L. Valiani, 286—287, ugovarja mnenju, da bi protest Čehov proti antantni noti moral pomeniti, da so zares želeli ohranitev Avstroogrske in pravi, da naglica, ki so se z njo postavili na radikalno stališče za neodvisnost ob koncu leta, dokazuje, da je njihova habsburška lojalnost bila zgolj taktična. Deloma to dopušča tudi za druge narode in opozarja na neka stališča slovenskih liberalcev, socialdemokratov in Krekovega krščanskosocialnega krila v klerikalni stranki, ki zanje mení, da so bili kritični do izjav privržnosti monarhiji. L. Valiani se pri tem sklicuje na delo Radonje Yovanovitcha, Les croates et l'Autriche-Hongrie, Paris 1918, str. 137. — Čeprav so takšna kritična stališča do tedanjih izjav lojalnosti po vsej verjetnosti obstajala, jih je težko dokumentirati.

²¹² Paulova, Tajny vybor, 85—91.

²¹³ Paulova, Tajny vybor, 79. — Ko je ameriški zunanji minister Lansing februarja 1917, vprašal Lloyda Georgesa za pojasnilo, ali antantna nota pomeni načrt za razbitje Avstroogrske, je britanski ministerski predsednik to izrecno izključil in dejal, da se čuti zavezanega samo za odcepitev Italijanov, Romunov in Srbov Bosne in Hercegovine, medtem ko mení, da bi Češka in Ogrska lahko ostali z Avstrijo. Okleščeni ostanek Slovencev seveda tudi, čeprav se mu to ni zdelo vredno posebej omenjati. — A. J. P. Taylor, The war aims of the allies in the first world war, zbornik Essays presented to Sir Lewis Namier, London 1956, 490, cit. po Valiani, 285. — Podobno je nečak in svetovalec ruskega carja veliki knez Nikolaj Mihajlovič 8. avgusta 1916 prepuščal ostanek slovenskih dežel usodi, to je Avstriji, celo za primer, da bi Avstrijo razbili: »Če izvršimo popolno razdelitev Avstrije, dobimo takšnole podobo: Ogrska postane samostojna, morda tudi Češka; Galicija in del Bukovine pripadeta Rusiji, Sedmograška verjetno Romuniji, vse ostalo pa vzamejo Srbi, Črnogorci in posebno še Italijani. Kaj torej preostane od Avstrije? Kranjska, Koroška, Tirolska in predvsem nadvojvodstvo avstrijsko.« — Kari H. Peter, Briefe zur Weltgeschichte, München 1964, 207.

²¹⁴ Npr. Slovenski narod, 23. januar 1917, št. 18.

^{214a} F. Šuklje, sodobniki, mali in veliki, Ljubljana, 1933, str. 318—319 opaža pri deputaciji s Kranjskega kot spotikljivo le njeno preveliko številnost in neuglajenost in omenja porog vladnega uradništva. — O deputaciji je Slovenski narod, 18. in 17. februarja 1917 objavil devoten podlistek, katerega konec pa je — cenzuriran.

²¹⁵ Komjathy, 440.

²¹⁶ Höglinger, 210—215.

VII

²¹⁷ J. Redlich, Das politische Tagebuch, II, 77.

²¹⁸ Paulova, Tajny vybor, 100.

²¹⁹ Paulova, Tajny vybor 101.

²²⁰ Šišič, 85—88.

²²¹ Paulova, Tajny vybor, 103.

²²³ Janković, 120.

²²³ Leta 1907 je koalicija v svoji adresi zavestno poudarjala srbsko narodno ime, tako da je to pripeljalo do protestne obstrukcije frankoveev. L. 1917 se ta načelnost v njeni adresi ni ponovila. — Prim. J. Sidak, M. Gross, I. Karaman, D. Šepić, Povjest hrvatskog naroda g. 1860—1914, Zagreb 1918, str. 232.

²²⁴ Adresa Starčevićeve stranke prava kao protupredlog odborovoj adresi predložen u hrvatskom saboru dne 1. ožujka 1917. Tisak Hrvatske tiskare D. D. u Zagrebu.

²²⁵ Govor D. Popovića v saboru dne 8. marca 1917; po K. Bastajić, o. c. 334.

²²⁶ »Hrvatski sabor pred licem Vašeg Veličanstva ovom zgodom ističe radosnu činjenicu, da su Slovenci jasnim izjavama dali izražaj osjećaja i uverenja, da su oni nerazdjeljivi dio hrvatsko-slovenskoga naroda, i da je hrvatska državna misao kao i težnja ujedinjenja ujedno i njihova vlastita misao.« — »Hrvatska«, 5. marca 1917, št. 1660.

²²⁷ AVA, 4216/MI, ex 1917.

²²⁸ Höglinger, 146.

²²⁹ Höglinger, 147.

²³⁰ Paulova, Hra, 99.

²³¹ AVA, 2408/MI ex 1917.

²³² Jeglič, 11. februar 1917.

²³³ Jeglič, 1. julij 1917.

²³⁴ Ernest Krulej, Vse za Jugoslavijo, zbornik Dobrovoljci kladivarji Jugoslavije, Ljubljana 1936, 207—208.

²³⁵ O tem sestanku zapisek v češčini, poročilo predsednika Češkega svaza in zapisek Spinčića. — Paulova, Tajny vybor, 552—555; Spinčić, 525.

²³⁶ Paulova, Tajny vybor, 143.

²³⁷ Eduard Beneš, Svetova valka a naše revoluce, Dil III, Dokumenty, Praha 1928, dokument št. 30, 100—104: cit. po Paulova, Tajny vybor, 185.

²³⁸ Prepeluh, 78.

²³⁹ Krek je to prepričanje izrazil, ko je zavračal Prepeluhove misli, da je proti Nemcem jugoslovansko vprašanje mogoče rešiti samo s Srbi in v srbskem smislu, ker da je sporazum z Nemci zaradi njihovega nacionalizma docela nemogoč. Krek je proti temu sicer navajal, da mu misel na združitev s Srbijo zaradi notranjih razmer v tej državi ni simpatična (»Pomislite, pod kakšno streho bi prišli!«), a vendar je Prepeluhu dopustil: »Vaše naziranje bi moglo biti pravilno...« S pristavkom, da le v primeru, ko bi se Avstrija razpadla.

²⁴⁰ Prepeluh, 78.

²⁴¹ Tuma, 363—364. — Tuma jo odobral le nepolitično združitev zadružnih organizacij.

²⁴² Krekove besede navaja: »Razmere so takšne, da se moramo držati hrvatskega državnega prava vsi, mi, Hrvatje in Srbi. Potem bomo enaki, brez hegemonije, nadvlade ali kakor že imenujemo neenakopravno stanje med ljudmi.« — Prepeluh, 79.

²⁴³ V literaturi je avdijenca omenjena pri Prepeluhu. Toda ta je stvar prikazal tako, kot da je šlo za kako tajno avdijenco, ki je zanjo zvedel le po indiskretnosti. Dejansko sta o avdijenci poročala »Slovenski narod« in »Slovenec« dne 10. marca 1917. Na stvari ni bilo v resnici nič skrivnostnega in to tudi ni bila kaka posebna pozornost, izkazana hrvatsko-slovenskim predstavnikom. — Prepeluh, 77; Höglinger, 177—179.

²⁴⁴ Spinčić, 531.

²⁴⁵ Tuma, 356—357.

²⁴⁶ Janković, 124.

²⁴⁷ Spinčić, 518—523.

²⁴⁸ Treba je tudi upoštevati Clamovo splošno ravnanje. Po Höglingerju je Clam že novembra 1912 mislil samo na vprašanje Srbov in Hrvatov in sicer v smislu alternative, da bo Srbija pripadla Avstriji ali pa bodo avstrijski Srbohrvatii Srbiji (str. 56). Med vojno, še posebno proti koncu leta 1916, je Clam Martinić bil zagovornik oktroiranja nove cislajtanske ustave še pred sklicem parlamenta in je tako docela prišel na linijo nemških nacionalcev, ki je tako Jugoslavijo za Slovence docela izključevala (str. 109). 24. februarja 1917 je Clamova vlada že podpisala novo pogodbo z Ogrsko in s tem potrdila dualistično stališče. Še 11. aprila 1917 je predložil Clam cesarju osnutke uredb

o nemškem državnem jeziku in uvedbi nacionalnih okrožij na Češkem, torej za ustavne oktroaje pred sklicem parlamenta in do tega ni prišlo le zato, ker je cesar to naravnost odbil (str. 147). Ko ni dosegel oktroiranja nemško-nacionalnih zahtev, se Clam Martinic ni zanašal na to, da bo parlament pripomogel h kaki njemu zaželeni ustavni reformi in je že vnaprej računal, da ga spet izključi in se vrne k absolutističnemu vladanju po členu 14. ustave. To je bil tudi razlog, zakaj cesarju ni predlagal, naj priseže na cisajtansko ustavo (str. 183). Clam je vrh tega preprečil, da bi cesarjev prestolni govor 31. maja 1917 bilo mogoče razumeti kot obljubo nacionalne avtonomije (str. 186). V svoji prvi izjavi pred parlamentom 12. junija 1917, ko je moral povedati stališče do državnopravnih izjav z dne 30. maja, jih je odločno zavrnil, hkrati pa ostal čisto nejasen glede državnopravnega programa (str. 187). Takšno je bilo ravnanje Clama Martinica v času, ko je baje spodbujal Kreka k majniški deklaraciji.

V zadnjem času je nov argument za trditev o vladnem in dvorskem izvoru majniške deklaracije dodal sovjetski zgodovinar Jurij Pisarev. Opira se na zapisek v dnevniku bosenskega vojnega guvernerja Sarkotića z dne 29. marca 1917, ko je Sarkotić govoril s cesarjem Karlom. Karel je tedaj izrazil prepričanje o nujnosti reforme monarhije spričo revolucije in obljubil je Sarkotiću izvedbo trializma. Pisarev iz tega neposredno izvaja majniško deklaracijo. — Kakor je svoj čas že pokazala M. Paulova, Sarkotićevi načrti nikoli niso obsegali Slovencev in tudi niso nasprotovali dualizmu. Manjkata torej dva bistvena elementa majniške deklaracije. O tem je pisal tudi H. Kapidžić: v zadnjih dveh letih vojne je »Sarkotić kao nosilac gotovo isključive vlasti u Bosni i Hercegovini, u sporazumu s ministrima zajedničkih finansija, pokušavao da trialističkim rešenjem jugoslovenskog pitanja u monarhiji, onako kako ga je inaugurisao Franc Ferdinand, spreči oslobodjenje i ujedinjenje jugoslovenskog naroda iznošenjem subdualističkog plana kao jedinom mogućeg načina spasavanja monarhije.« Zato je Sarkotić napravil vse, da onemogoči vsakršno politično delo v Bosni in Hercegovini, nasprotoval je odprtju bosenskega sabora in »onemogućavao delovanje jugoslovenski orijentisanih političara s Korošcem na čelu...« — Jurij A. Pisarev, *Die Befreiungsbewegung der südslawischen Völker Österreich-Ungarns in den Jahren 1917 und 1918 und die Entwürfe einer Reform der Monarchie*, zbornik *Die Auflösung des Habsburgerreiches*, Wien 1970, 188. — Hamdija Kapidžić, *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom*, Sarajevo 1968, 218—260. — Paulova, *Hra*, 120—187.

¹⁴⁹ Ivanov, 56—57.

¹⁵⁰ Stulli; Paulova, *Hra*, 98—104.

¹⁵¹ Po izvirniku v zapuščini Melka Čingrije, Historiski arhiv, Dubrovnik. Odlomek je naveden tudi pri Paulovi, *Hra*.

¹⁵² *Danzer's Armee-Zeitung*, 24.—31. maj 1917, št. 21—22.

¹⁵³ Tu se je treba spomniti podatka, da je Krek že dobro leto prej, 20. februarja 1916 prišel v Zagreb z namenom, da bi pridobil koga od starčevićancev za potovanje v Beograd zaradi morebitne priključitve Srbije Avstriji. Tedaj je ravnal po dogovoru v nekem klubu, ki ga je vodil Körber. Glej opombo 158. — Leto pozneje je bil položaj čisto drugačen in čisto drugačna tudi Krekova pričakovanja in ravnanja. A morda je ravno stik s Körberjevim klubom februarja 1916 pripomogel, da je Danzer tudi maja 1917 ob podobni nameri glede Srbije najprej pomislil na Kreka. Glej op. 158.

¹⁵⁴ Janković, 122.

¹⁵⁵ Šepić, 200, *Resnica*, 4. maj 1918, št. 20.

¹⁵⁶ »Sakupljeni jednodušnog su uverenja, da je za trajan mir od bezuvjetne nužde zadovoljavajuće riješenje balkanskog pitanja. — Da ipak Austrougarska monarkija uzmogne inaugurirati privlačivu politiku na Balkanu, drže Hrvati i Slovenci neotklonjivom dužnosti, da trinaestogodišnja državna i narodna individualnost hrvatskoga naroda bude svestrano čuvana, u koju bi svrhu neophodno bilo nužno, priznata prava hrvatskog naroda ovako urediti: I. Bezodvlačno ujedinjenje cjelokupnog hrvatskog i slovenskog naroda pod scepтром Habsburgovaca u jedno posvema avtonomno državnopravno područje i doslednjo tomu: II. Bezodvlačno provodjenje pariteta između ujedinjenoga hrvatskog kraljevstva i Ugarske.« — Ivanov, 57. — Tov. D. Kermavner me je opozoril na akte v AVA, fond notranjega ministristva, ki se nanašajo na ta sestanek in mi

dal na voljo svoje izpiske, za kar se mu lepo zahvaljujem. Gre za akte 9468/MI, 7673/MI in 10342/MI ex 1917. Iz njih je videti, da je avstrijsko politično društvo že 26. aprila 1917 pripravilo sestanek o vprašanju »Srbija in jugoslovansko vprašanje«; tega sestanka se je udeležilo okrog 100 ljudi, govorili pa so samo Nemci; zdi se, da Slovencev in Hrvatov na sestanku ni bilo. — Omeniti je še treba dve Krekovi pismi Franu Sukljetu, prvo z dne 8. maja 1917, drugo pa nedatirano, a še pred 19. majem, ki z njima vabi Krek Sukljeta na sestanek v avstrijskem političnem društvu o jugoslovanskem vprašanju. — F. Suklje, Iz mojih spominov, III, 266.

²⁵⁷ Komjathy, 446.

²⁵⁸ Resnica, 4. maj 1918, št. 20.

²⁵⁹ Korošec, 222.

²⁶⁰ Höglinger, 179.

²⁶¹ Dolenc, 170—171.

²⁶² Korošec, Krek, Šusteršič, Pogačnik in Spinčič *pri cesarju Karlu 21. maja 1917* (po Spinčičevem zapisku): K podobnim avdiencam so bile poklicane tudi druge stranke razen Poljakov, socialdemokratov, Romunov in Italijanov. Najprej govorili o miru, o prehrani, o uradništvu, o zaprtih in interniranih. Nato pa: »*Naše ujedinjenje*«. Treba ujediniti naše zemlje, rekosmo. — Dr. Šusteršič prvi — bila bi nužda, mnogim zlima bi se doskočilo. Na to se Nj. Vel. prijazno nasmijalo — ja, ja kao da neće da o tom govori, a možda ipak na to misli. — Hvalec naš narod i u vjernosti, reče Nj. Vel., da nije nikad sanjalo, da su se medju nama našli ljudi koji so učinili atentat na Franca Ferdinanda — prijatelja našega. Raztumači mu dr. Šusteršič: Franc Ferdinand je htio ojačati naš dio proti propagandi izvana, a k toj su atentatori pripadali.« (Na tem mestu je Spinčič pozneje, z drugačnim črnilom, pripisal: I htjelo se vojevati proti Srbiji. — Tega cesarju gotovo niso rekli; gre za Spinčičevo pripombo ob branju lastnega zapiska.)

²⁶³ Slovenski narod, 18. marec 1917.

²⁶⁴ Mandić, 55.

^{264a} Prim. Zerjavovo pripovedovanje I. Lahu, Jutro, 7. julij 1929.

²⁶⁵ Kukovec-Spindler.

²⁶⁶ Paulova, Tajny vybor, 238—239.

²⁶⁷ Špindler, 99.

²⁶⁸ Poročilo M. Kalana 15. aprila 1917 iz Celja v. Kukovcu v Lebring. Spindler, 99—100.

²⁶⁹ Kramerjeva izpoved. Paulova, Tajny vybor, 238.

²⁷⁰ Smodlakova izpoved. Paulova, Tajny vybor, 236—238.

²⁷¹ Paulova, Tajny vybor, 236—248.

²⁷² »Kolikor gre za dejstvo, da je (majniška deklaracija) izhajala z avstrijskih tal, s katerih so svede izhajale vse štiri (državnopravne) izjave, tudi češka, poljska in ukrajinska, je po mojem mnenju odločilnega pomena oznaka tedanjega političnega položaja v takratnem poročilu češkega tajnega odbora narodnemu svetu v Pariz: »V sedanjih okolnostih, posebno še glede na vojno stanje, v državnem zboru ni bilo mogoče odkrito proglasiti, da češki narod pojmuje neodvisnost, ki jo zahteva, kot ločitev od monarhije.« — Osebni problem, to je ugotovitev, za koga izmed podpisanih je deklaracija pomenila »etapo« ali »resnični program«, smatram — z izjemo jasnega dr. Šusteršiča — za neresljiv... — Glavni sporni pogled, da je deklaracija »delo dunajskega dvora«, ki bi v njej gledal korak u ureditvi realizma, ali pa da je vzniknila na pobudo dunajske vlade, ki da je bila z njo seznanjena, ni podprt z ničemer v zgodovinskih virih, niti ne ustreza celotnemu razvoju okoliščin. Pritisk Clama Martinica in ministrov, tudi češkega (Trnke) še v zadnjem hipu, da bi klubi odstopili od izjav, je izkazan ne samo s trditvijo dr. Korošca, ampak predvsem tudi z izjavo dr. Josipa Smodlaka, s češke strani pa J. Hajšmana in pa Z. Tobolke.« Paulova, Tajny vybor, 249.

²⁷³ O ustanovnem sestanku kluba in o sestavljanju majniške deklaracije jo bilo že precej napisanega, predvsem z vidika avtorstva majniške deklaracije in posameznih njenih postavk. Najpomembnejši pisci so: Fran Erjavec, Majniška deklaracija. Ilustrirani Slovenec, 14. junija 1925 št. 25. Otokar Rybač, Narodni dnevnik, 3. oktober 1925; Vladimir Ravnihar, 30. majnika 1917, Slovenski narod 1920, št. 121; Ivan Dolenc, Krek — oče majniške deklaracije,

Slovenec, 7. oktober 1928; Evgen Jarc, Iz zgodovine majske deklaracije, Čas XXI, 1926/27; Bernard Stulll, Od majske deklaracije do januarskog memoranduma Jugoslovenskog kluba, Sarajevo 1958. Stulll se naslanja na spominske zapiske Melka Čingrije in na nek osnutek iz Čingrijevih papirjev. V dubrovniškem zgodovinskem arhivu mi Čingrijevih spominov ni bilo mogoče pregledati, ker so pod posebnim režimom. Lahko pa sem si ogledal pri Stulllju citirana, domnevno Koroševa osnutka. Oba sta napisana na istem listku in očitno ne gre za dva zaporedna osnutka majniške deklaracije, kakor meni B. Stulll, ampak je eno besedilo osnutek izjave za mir, drugo besedilo pa najbrž res eden prvih poskusov formulirati državnoopravno izjavo kluba. — Spinčičevi zapisi nas glede seje 29. maja prav puščajo praznih rok, o njej v njegovih papirjih ni najti ničesar. Paulova pa objavlja zapiske, ki si jih je na seji naredil Vladimir Ravnihar in ki jih je avtorici poslal v prepisu že 28. aprila 1921. Ti zapiski so najstarejši in se najbolj približujejo značaju neposrednega vira. Zato je upravičeno, da se je Paulova oprla predvsem nanje. Pri Ravniharjevih zapiskih, kakor jih objavlja M. Paulova, vzbuja začudenje le to, da gre za besedilo, katerega osnova je sicer pisana v slovenskem jeziku, ki pa je — najbrž pri prepisu — dobil močne vplive hrvaškega jezika. Vprašanje je, ali ni morda Ravniharjevih zapiskov prepisal nekdo drugi, morda Hrvat, ki je slovenski tekst sicer dobro razumel, pri prepisu pa mu je dal marsikod hrvaško obliko. Sam Ravnihar je svoj zapisek najbrž kam založil, ker ga v rokopišnih spominih ne uporablja. A vendar ne dokument sam ne njegove okoliščine ne vzbujajo dvomov o avtentičnosti. Navajamo ga po objavi v knjigi M. Paulove:

»Iz one prve sjednice (28. ili 29. maja) ima zabeleženo ovo:

Dr Korošec javlja, da se je bil Slovenski-hrvatski klub sestel v Gradcu (Graz, Štajersko) ter soglasno sklenil, da pozove na sodelovanje v parlamentu i Dalmatinski klub, i Narodni klub te dra Ravniharja i dra Rybafa (koja onda još nista bila člana Nar. kluba). Ti trije klubi ostanjeo kakor so bili, a iz članov ovih treh klubova se ustvari nov klub z zadačo, da branimo in zastupamo intereso vseh v monarhiji živećih Slovencev, Hrvatov in Srbov. Kako ćemo to učiniti, to prepuščamo posebni interesi. V klubu se zaključuje z navadno većino, klubova pitanja se odločajo sa ²/svećino. Vse predloge in interpelacije je predložiti klubovemu predsedstvu. Predsedstvo neka ima predsednika i 4 podpredsjednike i to po jednog Štajerel, Kranjec, Primorci i Dalmatinci. Parlamentarna komisija neka sestoji iz 3 Dalmatinaca, 1 Istrana, 1 Gorićana, 2 Kranjceva, 2 Štajerceva ter se daje skupini dr Ravnihar i dr Rybaf jednog člana.

To so ipsissima verba dra Korošca.

Debatiralo se je o nazivu kluba. Bili so razni predlogi: Klub južnih Slavena, Jugoslovenski klub, klub južnih Slovanov, Klub der Südslaven, dok ni obveljal predlog dra Smodlake: Jugoslovenski klub Südslavischer — Klub.

Dr. Čingrija smatra za odvažno, kakav bude prvi naš nastop v parlamentu. Potreba je, da se poda svečanu izjavo, programatičnu izjavo.

Dr Tresić je mnenja, da je to izjavo treba formulirati prije nego stopimo v klub.

Dr Šusteršič kaže, da meritum je, da smo združeni, svi smo si odni v poglavitnem stremljenju, da smo jedan narod, koji traži samostalnost, koji se združi v državno celoto; to lahko objavimo, kada to učinimo, ili v parlamentu ili v komunikeju, to je postranska stvar.

Blanchini, Korošec i vitez Pogačnik so mnenja, da je treba podati izjavi v prvoj sjednici v parlamentu zajedno z izjavo Češkega svaza.

Dr Laginja je za to, da čakamo sa izjavom do 31. maja, ko bude prestolni govor.

Dr Tresić stoji na stališću, da imamo već sabor (hrvatski) in da s svojo državnoopravno izjavo ne smemo prejudicirati saboru; za nas je merodavno hrvatsko državno pravo, to već eksistira, na ovoj osnovi se moramo složiti.

Dr Rybar ne prigovarja drž. pravu (hrvatskemu) a za njega je mnogo bolj merodavno prirodno pravo.

Dr Tresić in Dr Laginja se složila v tom, da je treba, da predleži izjava, to je uvjet, da pristupimo na zajednički klub.

Prof. Jarc predloži tekst izjave na njemačkom jeziku, a predlaže, da se izvoli redakcijski komite.

Po predlogu prof. Verstovška se v taj komite izaberejo: Korošec, Laginja, Bianchini, Prodan, Jarc, dr Pogačnik, Ravnihar, Rybaf, Smodlaka.

Izjava se je formulirala, jer se je mislilo samo na komunike, na njemačkom jeziku tako:

Die gefertigten im südslavischen Klub vereinigten slovenischen, kroatischen und serbischen Abgeordneten...

Na to se je črtalo riječi: »slovenischen, kroatischen und serbischen« »erklären, dass sie auf Grund des nationalen Principes und des kroatischen und des kroatischen Staatsrechtes die Vereinigung aller Südslavischen Gebiete der Monarchie.

To se je korigiralo u »aller von Slovenen, Kroaten u. Serben bewohnten gebiete der Monarchie zu einem selbständigen Staatskörper.

Ovdo opet korektura: zu einem selbständigen auf demokratischer Grundlage aufgebauten Staatskörper unter dem Szepter der habsb. — lotring. Dynastie fordern und dass sie für die Verwirklichung dieser Forderung ihrer einheitlichen Nation mit allen Kräften eintreten werden. Mit diesem Vorbehalte werden die Gefertigten an den Arbeiten des Hauses (Haus des črtano) Parlamentes teilnehmen.

V plenumu se je još predlagalo dostavek:

»jede fremdnationale Einmischung ausschliessenden Staatskörper« ili »und von anderen Nationen vollkommen unabhängigen Staatskörper...«

Dr Laginja predlaga, da svi podpišemo te da predamo izjavo predsedstvu parlamenta.

Dr Laginja predlaga, da svi podpišemo te da predamo izjavo predsedstvu parlamenta.

Dr Sušteršič govori protiv tomu, da bi svi podpisali, nego da se podpiše »Jugoslovanski klub«.

Večina se složi na predlog dra Laginje.

To je vsebina mojih zapiskov od ove sjednice, koje sam si napisao na sjednici sami.«

²⁷⁴ Izvirno nemško besedilo so glasi: »Die gefertigten, im Südslavischen Klub vereinigten Abgeordneten erklären, dass sie auf Grund des nationalen Prinzips und des kroatischen Staatsrechtes die Vereinigung aller von Slowenen, Kroaten und Serben bewohnten Gebiete der Monarchie zu einem selbständigen, von jeder nationalen Fremdherrschaft freien, auf demokratischer Grundlage aufgebauten Staatskörper unter dem Szepter der Habsburgisch-Lothringischen Dynastie fordern und dass sie für die Verwirklichung dieser Forderung ihrer einheitlichen Nation mit allen Kräften eintreten werden. — Mit diesem Vorbehalte werden die Gefertigten an den Arbeiten des Parlaments teilnehmen.« — Deklaracija so podpisali vsi slovenski, hrvaški in tudi oba srbska državna poslanca. Prim. Ude, Ocene, 283.

²⁷⁵ Höglinger, 179.

²⁷⁶ »Kralj je rekao Korošcu, da je naša izjava do 30. 5. učinila najbolji utisak. Tada je rekao Korošcu: „Vaš govor bio je ljep.“ — Spinčić, cit. po Šepić, Oktobar, 9. — Glej op. 287.

²⁷⁷ Tuma, 361.

²⁷⁸ V aprilu 1917 je čehoslovaško vodstvo v Parizu poslalo več nasvetov tajnemu odboru v Pragi o politiki, ki jo naj češki predstavniki vodijo v državnem zboru. V tem času je Beneš izvedel za pogajanja antante z Avstro-ogrsko o separatnem miru. Uspch teh pogajanj bi pokopal upe na razbitje monarhije in na samostojnost čehoslovaške države. Čehoslovaško vodstvo v tujini je sicer upalo, da se Avstrija kljub pogajanjem ne bo mogla odtrgati od Nemčije in da pojde z njo v prepad. Zgodovina je potrdila to upanje, vendar v tistem času to še ni bila gotovost. Zato so tudi smernice vodstva v tujini izključujejo niti razpada niti obstanka Avstroogrške. — Najprej svetujejo, naj češki poslanci v dunajskem državnem zboru terjajo zgodovinsko državno pravo in to brez prejidica za pridobitev Slovaške (!) in brez prejidica za obstoj Avstrije. — Nekaj pozneje pa Beneš in Masaryk ponovno poročata politikom v

Pragi, da ni gotovo, da bo Avstrija razbita in da je zato tembolj pomembno, kakšno bo njihovo stališče v domovini. Rešite nas lahko le vi, jim pišeta in pravita, da je upanje predvsem v tem, da spričo dosedanjega političnega razvoja formula o samoodločbi narodov ne more biti več opuščena. Svoje nasvete strneta v pet točk:

1. v ničemer glasovati za vlado;
2. ne iti k prisegi in h kakšni manifestaciji lojalnosti v parlamentu;
3. vsaj radikali naj ostanejo v pasivni opoziciji;
4. ne postavljati na laž vodstva v tujini;
5. zahtevati odločno državno pravo (slednje je pomenilo, ne zahtevati Slovaške!) — Paulova, Tajny vybor, 186—187.

Deklaracija Češkega svaza ni ostala strogo v okviru teh petih točk, ampak je še precej več popustila dejstvu, da je monarhija v tem času bila dozdevno še trden faktor.

VIII

²⁷⁹ Bulletin, št. 24, 35.

²⁸⁰ Vallani, 294—298.

²⁸¹ Po »Tagespost«, 4. julij 1917.

²⁸² Ude, ZC, 191.

²⁸³ Höglinger, 186.

²⁸⁴ Spinčić, 568—569.

²⁸⁵ Iz nekega drugega Koroščevega predavanja, ki ga je imel v Mariboru, se tudi Ruda Jurčec — Skozi luči in sence, I. del, Buenos Aires 1964, stran 278 do 281 — spominja podobnega prikaza ponudbe Clamove vlade Jugoslovanskemu klubu, le z razliko, da odločitev o odklonitvi pripisuje izključno Korošču in to v zadnjem trenutku, šelo v avdienci pri cesarju. Verjetneje pa je, da je Korošec, tako kot je sam povedal, sprejel ta sklep po posvetu s Smodlako in s klubom sploh.

²⁸⁶ Höglinger, 199.

²⁸⁷ Korošec *pri cesarju Karlu 21. junija 1917* (Spinčićev zapisek po Koroščevem poročilu). — Korošec je počeo: Stojimo na našoj izjavi. Minister predsednik nije se u svom programskom govoru izjavio povoljno. Naši ljudi nisu dobili zadovoljstva radi patnje. Nisu dobili zadovoljstva radi postupka činovnika s našim narodom. Primjeri iz Štajerske i Primorja. Za naš nacionalni program nije imao Clam ni riječi, pače izjavio se za centralizaciju. Ovo ministarstvo, naročito Clam, nije sposobno za voditi. On je odbio razne narode sa oetroi. I tim nas je odbio, što se je izjavio za centralizam. Sada znamenit moment. Stranke su pripravne, sporazum raditi, al nejma ko ih voditi. Mi smo zahvalni vladaru da je pripravan imenovati i našeg ministra — al i tu bila bi nadvlada Njemaca. Teško bi s takovom vladom. Kao statiste. Neka se uspostavi ustavnost. Nek se odustane od germanizacije. Našom izjavom ojačala bi monarhija. — *Vladar*: Kako si mislimo položaj? — *Korošec*: Drugi ministarski predsednik. Početi raditi. Obćenita amnestija. Kabinet bi morao biti sastavljen, da bi prikazao ravnopravnost naroda. — *Vladar*: (našteje osebe, ki so že bile izpuščene na svobodo; glede Grafenauerja svetuje, naj še enkrat pišejo). Kralj je rekao Korošču, da je naša izjava od 30/5 učinila najbolji utisak. Tako da je bio rekao Korošču: Vaš govor bio je lijep. Kralj je pitao: Kako će biti s provizorijem? Bi dobro, da glasuje klub. — *Korošec*: Klub nije još odlučio. I ako ne bi pak ne bi samo radi sadašnje vlade. (Spinčićeva pripomba: Po ovomu mi bi drugoj glasovati). — *Korošec* tužio se je radi prehrane. Kralj želi mir. (Zapisku o avdienci dopisano: Smodlaka utvrđuje, da je Korošec vjerno i krasno i dobro izložio naše misli, i predlaže zahvalu, koja se primi.)

²⁸⁸ Höglinger, 203.

²⁸⁹ Spinčić, 557.

²⁹⁰ Spinčić, 532—533.

²⁹¹ Paulova, Tajny vybor, 288, piše, da je klub zavzel v tem trenutku nepredvideno oportunistično stališče. V istem delu Paulove, 321, je najti tudi Zerjavovo gledanje na to glasovanje. Izrazil ga je češkemu tajnemu odboru v

začetku septembra 1917, ko je prišel v Prago. »Žerjav je sodil, da Jugoslovanski klub posebno s stališča Slovencev ni mogel neposredno odkloniti vstop v ustavni pododbor in ni bil gotov, kako bi sodil o glasovanju za državni proračun; navajal je, da je potrebno ozirati se na miselnost klerikalcev na Štajerskem in Kranjskem, ki bi nenadne radikalne politiko ne prenesli.«

²⁹² Rybař je o tem pisal v »Edinosti«, 5. julij 1917, št. 184: »Da pa se poklicani činitelji odločijo za uresničenje teh naših zahtev, je treba tudi z naše strani nekaj koncesij in to je bilo tudi povod, da smo se odločili za to, da dovolimo proračunski provizorij in potrebne kredite, ne vladi temveč državi.«

²⁹³ Sten. zapisniki, XXII/I, 447—448.

²⁹⁴ Kapidžić, 206—212, Paulova, Tajny vybor, 298.

²⁹⁵ Paulova, Tajny vybor, 290.

²⁹⁶ Tresić-Pavičić je ob tem napadel v zagrebškem listu Jugoslovanski klub, zlasti Kreka in Korošča. Tresićevo ravnanje je ostro obsodila tržaška »Edinost« in poudarila, da je sklep kluba bil soglasen in da je obvezoval tudi Tresića, ki na seji ni bil navzoč. »Edinost« je Tresiću očitala, da sploh zanemarja svoje poslanske dolžnosti na Dunaju in da njegovo nastopanje proti klubu ni dejanje Marka kraljeviča ampak izdajalca Vuka Brankovića. Vprašal ga je, ali more očitati podlost in strahopetnost tudi Čingriji, Smodlaki, Vukotiću ali Laginji, Bianchiniju in Spinčiću? »O slovenskih poslancih molčimo, ker znamo še iz prejšnjih časov, da on dr. Tresić, *smatra ves slovenski narod za nekaj inferiornega!*« — »Edinost« 21. avgust 1917 št. 231. — Zadnje se nanaša na članke Tresića Pavičića v neki italijanski reviji leta 1905, ko je v duhu politike »novega kurza« na Hrvaškem, ki je iskala zaveznitva s protiavtstrijsko usmerjenimi Italijani, Slovence ne le prepuščal njihovi usodi, italijanskemu iredentizmu, ampak se je o njih kot narodu izrazil z velikim zaničevanjem.

²⁹⁷ Sušteršič je čestital klerikalnemu Madžaru grofu Zichyju ob imenovanju za hrvatskega ministra. Koroški »Mir« je opozarjal, da je Zichy v zvezi z unionisti in s tistimi, ki nasprotujejo majniški deklaraciji in štejejo Slovence za balast, ki ovira Hrvate v boju za združenje t. j. s frankovci. »Mir« je tedaj Sušteršiču očital, da je na mirovni konferenci katoliških zastopnikov v Zürichu predlagal vdanostno izjavo nemškemu cesarju. Terjal je od Sušteršiča javno pojasnilo ali pa odstop kot načelnika Vseslovenske ljudske stranke. — 6. julij 1917, št. 27. — Spinčić, 558—560.

²⁹⁸ Spinčić, 561. — Dejansko se je koroški državni poslanec Franc Grafenauer, ki je postal simbol obračunavanja nemških nacionalistov s Slovenci kot političnim narodom, že tri dni pozneje, 6. julija, prikazal v državnem zboru. Vendar ne kot poslanec, saj mu njegov mandat ni bil vrnjen, na zahtevo po reviziji procesa pa je višje deželno sodišče v Gradcu 29. septembra 1918 proti vsemu pričakovanju v bistvu potrdilo prvotno obsodbo, le da je kazen znižalo na 16 mesecev. Tako je bil edini državnozbornski mandat koroških Slovencev vse do konca vojne razveljavljen; ponovna obsodba je potrjevala, da nemška vladajoča plast nikakor ne namerava niti zdaj, ko se je začelo razsulo, odnehati od pritiska na Slovence na Koroškem.

²⁹⁹ Kosnetter, 43—45; glej op. 143.

³⁰⁰ Šepić, Oktobar, 10.

³⁰¹ Budisavljević, 35. — Budisavljević zmotno piše, da srbska poslanca v državnem zboru Dušan Baljak in Božo Vukotić nista podpisala majniške deklaracije. Glej op. 274.

³⁰² Erjavec, 270, Kermavner, Cankar, 13.

³⁰³ Leta 1937 je pisal o tem F. W. Foerster: Cesar je želel s federalizacijo ustvariti notranjepolitično podlago, da bi mogel doseči ugoden mir pri antanti, ki monarhije ni hotela razbiti, ampak bi jo le rada odrgala od Nemčije. V ta namen jo hotel izročiti vlado Lammaschu, ki naj bi skupaj s Foersterjem pripravljaval federalizacijo avstrijske državne polovice. Toda odpor nemških nacionalcev in zunanjega ministra Czernina, ki se je bal, da bodo v tem primeru vkorakali Nemci na Češko, je preprečil take načrte in zapečatil usodo Avstroogrške. — F. W. Foerster, *Europa und die deutsche Frage*, Luzern, 1937, stran 234. Cit. po Kranjec, Slovenci, 52.

³⁰⁴ »Na Dunaju sem imel takrat stike s tistimi, ki so se potegovali za mir. To sta bila predvsem prof. Foerster, katerega poznate, in kar je zanimivo,

drugi, ki je podpiral akcijo za mir, je bil Julio Meinl, od katerega kupujete kavo in čokolado, o katerem so pravili, da podpira mirovno akcijo. Mnogo je dajal za podporo mirovnih akcij. — Korošec, 224. — Prim. tudi Heinrich Benedikt, Die Friedensaktion der Meinlgruppe 1917—1918. Die Bemühungen um einen Verständigungsfrieden nach Dokumenten, Aktenstücken und Briefen, Graz-Köln 1962. Prikaz mirovnih poskusov v letu 1917 daje Valiani 451—488.

³⁰⁵ Österreich und der Friede, Verständigung unter den Völkern. Versammlung von 17. Juli 1917 in der Österreichischen politischen Gesellschaft, Wien, julij 1917. Krekov govor na tem zborovanju je objavil »Slovenec« 19. julija 1917, odlomke pa D. Kermavner, Cankar, 18.

³⁰⁶ Objavila jo je goriška »Straža«, 1925, št. 102, ponatisnil »Slovenec«, 1926, št. 4. — Dolenc, 175.

³⁰⁷ Hruban, 176—184. Hrubanovi podatki govore, da zamislil cesarja Karla o preosnovi monarhije niso bile v skladu z zahtevami majniške deklaracije; tudi v okviru sprememb ustave avstrijske državne polovice se Slovencem glede na posebno obzirnost cesarja do Nemcev alpskih dežel ni obetalo nič dobrega.

³⁰⁸ Kosnetter, 53.

³⁰⁹ Paulova, Tajny vybor, 293—295.

³¹⁰ Paulova, Tajny vybor, 295—296. — Povod za polemiko je dala tržaška »Edinost«, ki je priporočala Čehom, naj bodo solidarni, sicer se postavijo Jugoslovani na stališče »realne jugoslovanske politike«, če se Čehi postavljajo vedno le na »specifično češko stališče«. — Prim. Slovenski narod, 26. julij 1917.

³¹¹ Paulova, Tajny vybor, 297.

³¹² Na Resovo vprašanje, kaj se je zgodilo v Pragi, je Krek odgovoril: »Vse v redu! Zdaj se bo zgodilo, kar sem tako silno želel. V Češkem svazu zadnje čase nekaj ni bilo prav. Vsako pregovarjanje in dokazovanje bi bilo brezuspešno. S tem, da sva s Korošcem na tak način zapustila Prago, se bo moral razdirajoči element med Čehi strezniti in ž njim Češki svaz in to se bo zgodilo tem prej, čim bolj bodo nemški listi rjuli od veselja. Ne, ne boj se, vse je v redu. To je le moja taktika!« — Morda gre v obeh primerih za istega poročevalca.

³¹³ Erjavc, 225.

³¹⁴ Dunajska »Neue Freie Presse« je 28. julija to Seidlerjevo prizadevanje označila kot »poskus saniranja parlamentarnih razmer na temelju obstoječega kabineta«. Torej koncentracijska vlada »samo za ministrske sedeže«, brez kakršnih koli resničnih koncesij narodom, kot prav ustrezno komentira Paulova.

³¹⁵ »Dialogi« 1967, št. 6.

³¹⁶ Bulletin, 1917, št. 25.

³¹⁷ Slovenec, 8. avgust 1917. — Poročevalec v »Slovenskem narodu« je hotel opozicijsko usmeritev kluba utrditi s kritično pripombo, da so se poslanci v izjavi izognili oceni Seidlerjevih prizadevanj. Zbadljivo je pristavil, da je politika proste roke nasproti vladi, ki so jo tedaj v klubu večkrat omenjali, še vedno le »taktika koncesij in kompenzacij, praksa, ki smatra politično načelo za teorijo, metoda, ki za en dan pozabi deklaracijo, da dobimo v Radovljico slovenskega notarja.« — 10. avgust 1917. Cit. po Peter Vodopivec, Politična dejavnost Jugoslovanskega kluba 1917—1918, rokopis dela v seminarju dr. Metoda Mikuža.

³¹⁸ Kermavner, Cankar, 7.

³¹⁹ Kermavner, Cankar, 15.

³²⁰ Omenjena konferenca dekanov dne 17. julija 1917 v Ljubljani je bila eden izmed odločilnih dogodkov na prevlado nove smeri. Po Erjavcu 270, se je izrekla »za strogo krščansko demokracijo, a proti poveljevanju revolucije in sile — tedaj je bila namreč ruska revolucija v popolnem razvoju.«

³²¹ Stadlerjevo pismo v arhivu Jugoslovanskega kluba, AS; cit. po P. Vodopivec, navedeno delo v op. 317.

³²² Prim. zlasti Kapidžić in tudi Vasa Čubrilović, Prilozi, IV. Sarajevo 1968, št. 4.

³²³ Bulletin, 1917, št. 25.

³²⁴ AVA, 1853/MI ex 1918.

IX

³²⁵ Erjavec, 226.

³²⁶ Ude, ZC, 191.

³²⁷ Glej op. 281. »Za 1. julij je bil sklican v Ljubljano velik jugoslovanski politični shod, da bi razpravljali o položaju ob odprtju avstrijskega parlamenta. Predsednik Jugoslovanskega kluba g. Korošec in poslanca Rybař in Spintić bi morali govoriti, toda policija je shod v zadnjem hipu prepovedala.« — Bulletin Yougoslave, 1. avgust 1917, št. 24, str 39.

³²⁸ Spindler, 100.

³²⁹ Edinost, 2. in 5. julij 1917.

³³⁰ Kukovec.

^{330a} Kukovec.

³³¹ Edinost, 15. avgust 1917.

³³² Edinost, 15. avgust 1917.

³³³ Jeglič, 1. julij 1917.

³³⁴ Jeglič, 15. julij 1917.

³³⁵ Edinost, 24. avgust 1917; Erjavec, 227.

³³⁶ Edinost, 29. in 30. avgust 1917. — Na to zborovanje je vnovič opozoril Kermavner, Cankar, 248, resolucijo zborovanja pa je objavil že Šišić, 101—102.

³³⁷ Edinost, 11. september 1917.

^{337a} Obstajala je slejkoprej velika različnost položaja glede razvoja jugoslovanskega gibanja med slovenskimi deželami in pa Hrvaško-Slavonijo. »Slovenski narod«, ki si je želel ustanovitve narodnega sveta vseh Jugoslovancev monarhije, je 13. avgusta 1917 to različnost takole ocenil: »Vendar ni prezreti, da so razmere v sestrskih deželah onkraj Sotle premalo ustaljene. Tu pri nas je vse dozorelo, izrečena je že takorekoč zadnja beseda in kakor je Jugoslovanski klub s svojo deklaracijo dal celokupni naši politiki prvi odločilno pobudo, tako bo najbolj praktično, da se zopet pri nas ustvari jedro bodoče skupne narodne eksekutive za vse naše pokrajine.« — »Slov, narod si je zamisljal, da bi Jugoslovanski klub priredil sestanek vseh jugoslovanskih državnih in deželnih poslancev v Ljubljani, Celju ali Mariboru.

³³⁸ Narodni muzej, Ljubljana, fond J. E. Krek; prim. Ferdo Gestrin — Vasilij Melik, Slovenska zgodovina od konca osemnajstega stoletja do 1918, Ljubljana 1966, 334.

³³⁹ »Zalibog so jo nekatere prav mogočne stranke v Avstriji in zunaj nje začele razlagati popolnoma krivo in Slovence podtikati nepatriotične, izdajalske namene. — Zoper tako grdo počenjanje sem se zares razsrdil, mislil sem, kako naj bi ga mogel odločno zavrnil. Zdelo se mi je, da bi bila uspešna jasna in sicer soglasna izjava naših strank za omenjeno deklaracijo, ki naglasuje Avstrijo in habsburško dinastijo. Hvala Bogu, namen sem dosegel. S tem korakom je izredno zadovoljna velika večina Jugoslovancev in posebno ogromna večina Slovencev. — Obenem smo se poklonili sv. Očetu in s svojim glasom pritrtili Njegovemu stanovitnemu in pogumnemu prizadevanju za mir.« — Cit. po Ude, Skup, 148.

³⁴⁰ »Res, bil sem zvest Avstrijec in gabilo se mi je očitno in posebno skrivno delovanje zoper Avstrijo. Želel pa sem od nekdanj, da bi se Jugoslovani združili v celoto. A vedel sem, da je izvršitev te želje nemogoča brez izredno hude prekucije. No, vojska pa je vse to tako pretresla in preobrnila, da se mi je ta združitev zdela mogoča. Ker je na to merilā majniška deklaracija, mi je bila draga. Ker pa se ljudje zanjo niso vncemali ali bolje rečeno, ker se niso znali prav razpoznati in se niso ganili, jaz pa sem čutil, da bo vse izgubljeno in bomo ponemčeni, če se v tem ugodnem času ne dvignemo, sem storil, da so podpisale vse stranke. Moj podpis je bil merodajen in začelo se je gibanje, ki je omogočilo Jugoslavijo. Hvala Bogu, ki je vse te okolnosti tako vodil, da so bili moji koraki popolnoma zakoniti.« — Cit. po Ude, ZC, 192.

³⁴¹ »In deklaracija? Mislim, da sem prav storil. Bojim pa se, da naši delegati, zvezani s Čehi, zavozlijo na kriva pota.« — Jeglič, 20. december 1917.

³⁴² 10. januarja 1918, 14. marca 1918 in končo njegov ugovor na poročanje Reichsport dne 30. marca 1918. Ta ugovor je sklenil: »To je moje zadnje pisanje. Gornjo vrste lahko uporabite ali ne, kakor vas je volja. Vidim, da pri Nemcih ne najdemo pravice.« — Jeglič, tega datuma. Prim. Momčilo Zečević,

Slovenska ljudska stranka pred stvaranje Kraljevine SHS 1917—1918. Istorija XX veka, Beograd 1968.

³⁴³ Ude, ZC, 192.

³⁴⁴ 1. Podpisani zastopniki Slovencev izjavljamo, da se solidarno pridružujemo državnopравни deklaraciji Jugoslovanskega kluba z dne 30. maja tega leta. Po našem živem prepričanju je bodočnost habsburške monarhije mogoča le na načelu resnične svobode narodov, a bodočnost našega naroda le na načelu združenja Slovencev, Hrvatov in Srbov, ki prebivajo v naši monarhiji. Oboje, svobodo in edinstvo, pa more našem narodu zagotoviti in ohraniti le samostojna in na načelu samoodločbe narodov zgrajena jugoslovanska država pod žezlom habsburške dinastije. Zato zahtevamo, da se čimprej izvede to edinstvo in se v tem oziru zaupljivo zanašamo na očetovsko naklonjenost nositelja habsburške krone, ki je v kratki dobi svojega vladanja tolikokrat posvedočil svojo pravičnost nasproti svojim narodom. — 2. Prav tako se skupno pridružujemo mirovni želji papeža Benedikta XV. Če države sprejmejo za podlago mirovnih dogovorov misli, začrtane v njegovi noti, tedaj smo prepričani, da se bo skoraj med narode vrnil mir in da bo ta mir res trajen in blagonosen v sreči narodov in držav. Vojska je pa tudi jasno pokazala, da mora mesto sile stopiti pravica. Ideje o razoroženju, o svobodi morja, o razsodiščih, o pravičnosti nasproti težnjam narodov, so zmožne započeti novo dobo človeštva, ko narodi ne bodo več tekmovali v politiki sovraštva in tehniki oboroževanja, marveč v mirnem delu za pravi kulturni napredek. Obenem hvaležno pozdravljamo resno prizadevanje našega vladarja, ki vse meri na to, da bi se čimprej končalo to strašno klanje in bi zopet zasijala narodom zlata zarja miru in lepše bodočnosti.« Šišić, 102—103.

³⁴⁵ Ude, ZC, 192.

³⁴⁶ Jeglič, Dnevnik, 18. september 1917.

³⁴⁷ 16. septembra je pisal Albert Kramer iz Trbovelj Vekoslavu Kukovcu: »Kakor vidite, se nisem poslužil Vašega pooblastila, ker stilizacija ne odgovarja dogovorjenemu načelu. Prepričan sem, da sem ravnal v Vašem smislu. Tudi Trst se ni oglasil. Dobro je, da ostane stvar lokalizirana — tudi po osebah. Dr. Podgornikovo pooblastilo je bilo konformno z Vašim, ostalo je torej tako (kot) Vaše neporabljeno. Seveda bi bili stari gg. jako radi imeli, da bi bil podpisal, toda skleeval sem se na Vaše naročilo.« — Kukovec.

³⁴⁸ Edinost, 18. september 1917.

³⁴⁹ Erjavec, 271; Kermavner, Cankar, 38.

³⁵⁰ Kermavner, Cankar, 39.

³⁵¹ Poleg podatkov iz Jegličevega dnevnika je ohranjeno pismo Jegliča dr. Kariu Triljerju z dne 14. septembra 1917 z dvema priloženima izvodom koncepta izjave; v zapuščini F. Erjavca, NUK, rokopisni oddelek — V pismu piše Jeglič: »V prvo izjavo smo dodali dva stavka, kakor sta v (majniški) deklaraciji...« Na priloženem tipkanem konceptu izjave so z roko pripisane besede »ki prebivajo v naši monarhiji« in »pod žezlom habsburške dinastije«. Prečrtane so že omenjene besede v zadnjem stavku prve izjave, te pa so v dejansko sprejeti izjavi ostale. Tako je ostalo pri prvotni Jegličevi zamisli brez socialdemokratov, krščanski socialisti so med podpisniki bili edini predstavniki delavstva. Na ta način je dobila med podpisniki veliko številčno premoč Krekova struja (z Andrejem Kalanom so bili štirje).

³⁵² Slovenec, 18. september 1917; cit. po Ude, ZC, 192.

³⁵³ Ude, Skup in Ude, ZC; Kermavner, Cankar in obe njegovi predvojni izdaji Prepeluh in Tuma. Po Udetu prevzemamo glavniino stvarnih podatkov o deklaracijskem gibanju.

X

³⁵⁴ Delo navedeno v op. 184, 496.

³⁵⁵ Stenografski zapis v dnevniku predsednika tajnega odbora dr. Samala se v prevodu glasi: »Dne 24. X. 1917 mi je sporočil 'mlajši' (Giunio), da je h Korošcu prišel pretekli teden Lobkowitz v imenu cesarja in ga vprašal, kaj bi južni Slovani hoteli, naj tudi povedo, koga bi hoteli in mu je dal rok nekaj dni za odgovor. Korošec mu je baje rekel, da so vse osebnosti v Avstriji enake in nič ne delajo. Sklenjeno, da pojmeta Sylvester in Mlajši še danes h Kramaru,

potem pa se odpeljeta na Dunaj pogajat se s Korošcem, reči mu, kako so se pogajali z nami in povabiti ga v Prago.« — Paulova, Tajny vybor, 565.

³⁵⁶ Zapis v Samalovem dnevniku: »27. 10. Obisk Korošca, Žerjava in Mlajšega s Sylvestrom pri meni. Podana podrobna informacija in sklenjeno, da bomo v prihodnje postopali enako. Slovenci ne podajo pismene izjave na ponudbo Lobkowitza. V parlamentu se bodo obračali na Franto, Kalino, Udržala.«

³⁵⁷ Paulova, Tajny vybor, 340.

³⁵⁸ Budisavljević, 101.

³⁵⁹ Hribar, 270. — O Koroščevem obisku v Pragi je Hribar gotovo bil obveščen od Žerjava. — V podobno dobrem spominu je ohranil delovanje Korošca v Jugoslovanskem klubu tudi dr. Melko Čingrija, hrvaški liberalni poslanec iz Dubrovnika, pozneje Korošev spremljevalec na poti v Zenevo. V njegovih papirjih je najti sledeči zapis: »Korošec se je u Avstriji odlično vladao. Izvanrednom aktivnošću i taktikom je provodio našu politiku lealno (prema nama). Njegovu reč, kad me je nastojao nagovoriti da glasujemo za budžet, jer da mu je to za njegove slovenačke poslove potrebno, a da ću posle raditi štogod hoću, nije nikad porekao. Izvršno rutiniran u parlamentarnim poslovima još od Šušteršičeve saradnje, bio nam je od neizmerne koristi u parlamentarnom radu.« — Čingrijevićev zapis se nanaša na celotni čas delovanja Jugoslovanskega kluba.

³⁶⁰ AVA, 23690/MI, 14234/MI, 16724/MI, 19384/MI, 21657/MI in 24953/MI ex 1917.

³⁶¹ 16. oktober 1917: »V soboto 13. X. smo dr. Kreka pokopali... Listi vseh strank pišejo o Kreku izredno lepo in pohvalno. Priznavajo njegov talent, njegovo delo in njegovo nesebičnost. Seveda mnogo pretravajo. Povzdiguje se njegovo politično in socialno delo: res, vse dotično gibanje pri nas in sploh na jugu je on začel; za narod je storil prav mnogo; toda za cerkev? Za versko življenje? O tem životopisi molče. Res, pri Mohorjevi družbi je dovršil posnetek sv. pisma, včasih je pridigoval in spovedoval. V tem oziru je njegovo življenje bolj žalostno. Tudi svetih zakramentov za umirajoče ni prejel... Zato sem jaz žalosten in se mi nenavadno slavlje kar zoprno zdi... Mislim, da ga je Bog o pravem času poklical iz sveta. Dogodki so se tako razvijali, da je bil v veliki nevarnosti nekorektnega mišljenja o izvoru državne oblasti in samoodločbi narodov. RIP.« (Requiescat In Pace — Naj počiva v miru!)

³⁶² ZA NARODNO UJEDINJENJE. »Za narodno ujedinjenje!« — Dio naroda, koji traži svoje ujedinjenje, jesmo takodjer mi Slovenci. Zato i mi srdačnom radošću i velikom nadom pozdravljamo ovaj list, koji hoće da okupi sve nas, koji se krstimo imenima Hrvat, Slovenac ili Srbin oko ideje izražene deklaracijama Jugoslavenskoga kluba u Carevinskom vijeću i Starčevićeve stranke prava u Hrvatskom Saboru. — Pamti Slovenče, Hrvate i Srbije, da si sin jednoga slavenskoga naroda na jugu Evrope, i da ti osjećaja toga jedinstva neće uzeti nitko, ako si ga sam uzeti ne daš. Mnogo uspomena pružaju ti tužni krvlju i suzama pisani listovi tvoje povjesti, a medju njima mora da ti lebdi pred očima sinteza davnih i sadašnjih tvojih patnja i muka, jada i ropstva, da si rascijepan bio bez snage i bez časti u očima drugih naroda i da rascijepan ostaješ i za budućnost u sjeni — bez zraka, bez sunca. — Pamti: malen si; separatizmom pak činiš so još manjim i on ti je zaprekom kulturnoga i ekonomskoga razmaha u veliki bijeli svijet. — Pamti: narodni život bez državnosti jo nemoguć. Riječ o ravnopravnosti je stara. Njom se je varalo mnogo tvojih ljudi, a gola realnost pokazala je, da ravnopravnosti bez slobodnoga, samostalnoga državnoga razvoja nema. Narodnu autonomiju proglašaju sada kao lijek za narodne bolesti. Znaj i uči se od Poljaka, koji stradaju usprkos svojoj takozvanoj autonomiji u sadašnjem ratu, da narodna autonomija bez državnosti nema životnoga sadržaja. — Zato pak: Ujedinjenje, i ujedinjenom narodu jedinstvenu, samostalnu, slobodnu državu! — U obim deklaracija čitamo nadodatak »pod Habsburško-Lorenskom dinastijom«. Ovo nije samo priznanje, nego i apel u najčišćoj namjeri. Neka zna Dinastija, da samo u samostalnoj državi ujedinjeni, slovenski, hrvatski i srpski narod može da razvije svoju snagu, duševnu i materijalnu, podići svoju zemlju i iz nje dignuti nebrojeno blago, koje je Bog u nju položio; da samo takav narod može da dade sjaj moderne ekonomske kulture, da pokaže sve bogate darove, kojim su nadareni

njegov um i srce, i s njima da bude velikom savezu država najveći dragulj a plodom zemlje i mišica i duha da obogati svijet. — Imaš neprijatelja, ali tješi se time, da su ti takovima samo oni, koji su svojim radom sretno postigli, da ih mrzi cijeli svijet. Samo oni! — Hoće da te drže pocijepanim, da te uzdrže u ropstvu. Po oceanu se je sto i sto puta razlijevala tiha pjesma oprosnica tvoje djece s domom, s bijednim i zaostalim domom. Stotine hiljada tvojih sinova i kćeri nijesu našli kod kuće ni najbijednije zasluzbe. Na Misissipiju, na obalama Atlantika gledaju sada sječajuć se svoje domovine i nestrpljivo očekujuć ne sviće li možda već i njoj — a time i njima — zora slobode, neće li zaoriti mjesto dosadanje oprosne pjesme ostvarena i zaista »lijepa naša domovina«. — Ne boj se! Težnja za slobodom, za pravednošću, za dobiti tvojom i čovječanstva nije veleizdajnička. Ropstvo je veleizdaja, — jer izdaje čovjeka, obitelj, narod, a time i državu. Ne boj se vike, da vodi ententinu politiku time, što tražiš ujedinjenu i slobodnu svoju državu. Tvoje težnje za slobodom i samostalnošću su starije, mnogo starije, nego li ententa. Glupo je i lažno umovanje tvojih protivnika. Glupo, jer svoje zahtjeve crpiš iz svoga života, iz svoga uma i srca, iz svoje stare posvećene povjesti, iz potoka krvi i nebrotjenih grobova, iz nekultivirane zemlje, bez komunikacija, iz zapuštenosti i usamljenosti, iz prezira i progona, iz brazgotina od kopalja, biča i mačeva. Nijesi dijete, nego dorasao muž i zato je glupo postupati s tobom kao s djecom, koju bilo tko može da ljulja i vodi. Lažno je umovanje tvojih protivnika, jer su tvoji zahtjevi pravedni i u nužnom skladu sa idejom razvitoga, zdravoga naroda, bez obzira na ikoga. Što je pravo i pošteno, pravo je i pošteno ne zato, jer to netko kaže, nego samo po sebi. Neprijatelj, koji se protivi tebi politiku na ententu u tem pogledu, pokazuje samo da nije kadar shvatiti logičke i moralne nužde, da promijeni svoju politiku. Ne boj se ga, jer si mu duševno superijoran! U intelektualnom pogledu pobijediće istina, a u moralnom pravednost sigurno i potpuno. Vjeruj to, narode! — A onda: ti nijesi sam kriv, da je pitanje tvoga ujedinjenja dobilo međunarodni značaj. Volilo bi i svako dijete tvoje, da je već odavna postalo činom, i time da je postavljen jak temelj evropskome miru. Sad kad izmoreni svi skupa čeznemo uzalud za mirom, dopušteno nam je valjda držati, da bi pravodobno ujedinjenje našega naroda bilo zapriječilo prolijevanje mnoge drage ljudske krvi. — Narodi jakih prsiju i jasnih pogleda održavaju se. Čuvaj nas, dobri Bože, tjesnogrudnih ljudi među glasnici naša politike. U tjesnim grudima kriju se strah i skepsa i pasivnost bez rada, bez boja; sentimentalni pesimizam, odjeven u bezbroj krpa, tkanih i genijalno sabranih i umjetno uvećanih zapreka. — Danas, kad se spremamo da gradimo kulu slobode, ne smiju u nas da budu nego dvije stranke! — Jedna jaka u broju, velika u vjeri i nadi, nepokolebiva u radu, časna u slozi i disciplini sjedinjenih ljudi jakih prsiju, jasnih pogleda, koji bacaju lance i ne svadaju se o tome, što će učiniti rob, kad mu se razbije lanac, koji ne broji gavrana, što nam zastiru svitajuću zoru, nego se tvrdo ufaju, da će sunce kad se pokaže veliko i sjajno, protjerati i magle i gavrane, te izlječiti tjesnogrudne skeptike i plašljivce — svu onu drugu, dao Bog, malobrojnu stranku. — Hic Rhodus, hic salta! — Dr. Ivan Krek. (Hrvatska država, 4. september 1917, št. 2.)

³⁴³ Valiani, 312.

³⁴⁴ Članek v »Hrvatski državi« je verjetno povzetek govora, ki ga je imel na shodu v Splitu in ki o njem beremo pri Petru Grgecu: »U svojem posljednem javnom govoru u Splitu doviknuo je na adresu protivnika deklaracije i denuncianata: »Ropstvo je veleizdaja, a ne sloboda; veleizdajnik je onaj, koji je proti oslobodjenju našega naroda«. — Bio je to njegov labudji spjev. Nakon agitacijskoga putovanja po Hrvatskoj, Bosni i Dalmaciji svratio se sav satrven svojem prijatelju župniku Bajcu u St. Janžu gde je od arterioskleroze 8. listopada na večer naglo umro.« — V op. 167 navedeno delo.

³⁴⁵ Paulova, Tajny vybor, 237—238. P. Grgec — glej op. 167 — izreka podobno mnenje: »Nijesam mogao razgovarati s Krekom, kako je on tumačio svibanjsku deklaraciju... Izjave prijatelja koji su bili tada s njime u vrlo uskoj vezi, nijesu u svemu saglasne. Dok neki kažu, da je Krek stalno (zagotovo) računao da će se jugoslavenska država stvoriti izvan okvira Avstrije, dotle se iz svedočanstva drugih daje zaključivati, da je i on ovdje kolebao... Svakako je stalno, da je Krek računao sa obadviije mogućnosti. Zato se uvijek

borio protiv onima, koji su pod utjecajem spietaka iz Beča i Pešte nastojali, da svibanjskoj deklaraciji dadnu avstrijski značaj. U radu za jugoslavensku državu razvio je unatoč svojoj bolesti neumornu agilnost...»

³⁶⁶ D. Kermavner je že i. 1938 posrečeno opozoril, da »tudi za češko in jugoslovansko narodno gibanje (med vojno) velja dobra karakteristika, ki jo je dal dr. Otto Bauer za avstrijsko nemško socialdemokratsko gibanje: »V teh odločilnih tednih... smo vsak dan zahtevali zgolj tisto, kar je že dozorelo in kar je bilo mogoče doseči brez hudih žrtev... In tako smo korakoma končno dosegli vse, kar smo si bili postavili za smoter.« — A. Prepeluh, str. 136.

³⁶⁷ Krizman, 218, opozarja, da je Barac prispel v Svico najbrž še pred 6. julijem 1917 in ne šele avgusta kot piše Paulova, J. O., 351.

³⁶⁸ Paulova, J. O., 352.

³⁶⁹ Seplc, 235.

³⁷⁰ Spinčić, 573—576.

³⁷¹ Paulova, Tajny izbor, 342—344.

³⁷² AVA, 16368/MI ex 1917. Štajerski namestnik Clary je 2. junija 1917 ministrstvu za notranje zadeve takole označil Stajerčevo stranko: »Die von Deutschen gegründete Partei bezweckt unter der slowenischen Bevölkerung deutschfreundliche Ideen zu verbreiten und namentlich auf wirtschaftlichem Gebiete eine Einigung zwischen Deutschen und Slowenen herbeizuführen. — Die Anhänger sind hauptsächlich Gastwirte, Krämer, Stadt- und Marktbewohner, Industrielle, einige Grossgrundbesitzer und von diesen abhängige Kleinbauern.« AVA, 11884/MI ex 1917.

³⁷³ Die nationale Abgrenzung im Süden. Ein Beitrag zur Realisierung der Selbstbestimmung der Völker Oesterreich-Ungarns. Von einem Südslaven. Zagreb 1917.

³⁷⁴ Ljubljanski Zvon, 1917, št. 11. 612; prim. Prepeluh, 453 in Kermavner, Cankar, 77—78. — Poleg tega, da je opozoril, da so Slovenci narod in da ne stremijo za tem, da bi se utopili v jugoslovanstvu, temveč se hočejo politično zediniti s Hrvati in Srbi, je Prepeluhov poudarek o politični združitvi z »edinim državnim narodom med Jugoslovani« — torej s Srbi in s Srbijo, pokazal, da gre njegova misel jasno in javno čez okvir habsburške države.

³⁷⁵ AVA, 22562/MI ex 1917. — V fondu notranjega ministristva je najti še več takšnih in podobnih protestov proti delitvi koroške in štajerske dežele po narodnostni črti. Med njimi tudi protest graškega mestnega občinskega sveta, ki pa se mu socialdemokratski predstavniki niso pridružili in so izrekli mnenje, da narodnostna delitev Štajerske ne bi bila nobena nesreča.

³⁷⁶ Pleterski, 104. Prim. op. 375.

XI

³⁷⁷ Šišić je v svojo zbirko dokumentov sprejel samo izjavo zagrebške skupno hrvatskih in srbskih posilancev, medtem ko izjave češke in jugoslovanske delegacije v zbirki ni, čeprav je vsaj toliko, če ne bolj pomembna. Predstavljala je vse člane Jugoslovanskega kluba in ne le del saborske manjšine.

³⁷⁸ Slovenski narod, 21. december 1917.

^{378a} Bulletin, 1918, št. 29, jo je objavil po »Pester Lloyd« z dne 7. januarja leta 1918. Brzjavka med drugim zagotavlja: »V boju za pravico do svobodne samoodločbo in za češkoslovaško državo bo češkoslovaški narod v jugoslovanskem narodu vedno našel zvestega zaveznika, ki se bo bojeval ramo ob rami z njim.«

³⁷⁹ Memorandum je ponatisnil v srbskohrvaškem prevodu Šišić, 117—122, po njem tudi Gradja, 65—68. V slovenskem jeziku še ni bil objavljen. Ko je nastal, je cenzura objavo v slovenskih listih preprečila, mogel pa je biti objavljen v zagrebškem »Obzoru«. V francoskem jeziku ga je objavil bilten Jugoslovanskega odbora marca 1918.

³⁸⁰ Stull, 196.

³⁸¹ Seplc, Oktobar, 36.

³⁸² Seplc, 275.

³⁸³ Janković, 364.

²⁸⁴ Ude, Skup, 152.

²⁸⁵ O. Řiha, Oblas fijnove revoluce v ČSR, Praha 1957, 82—83; cit. po Seplč, Oktobar, 26.

²⁸⁶ Prim. pisanje »Slovenca« 9. in 11. januarja 1918.

²⁸⁷ Slovenec, 11. januar 1918: »Wilsonov govor znova dokazuje, da padajo t. i. nepremostljive ovire, da se mirovna ideja kristalizira in napreduje in da ni več daleč dan splošnega miru med narodi, zgrajenega na načelu samoodločbe narodov in vsesplošno razorožitve.«

²⁸⁸ V. Ravnihar omenja v svojih spominih memorandum kot »manifest na predstavnikih ruskih, ukrajinskih, nemških in avstroogrskih delegacij na konferenci v Brest-Litovskem« in o njem pravi: »Manifest naglašava varovanje gornjih načel ter apelira na delegacije, da jih integralno uveljavijo. Cenzura je zadušila manifest ter zapolnila časopise, ki je bil v njih objavljen. Radi tega seveda spet nova interpelacija, ki je manifest imunizirala. Manifest je bil specielno delo dr. Zerjava.«

Bilten Jugoslovanskega odbora je ob ugotovitvi, da je memorandum »skrajno radikalen«, poudaril prav obe omenjeni plati njegovega pomena: »Pomislimo na to, da Jugoslovanski klub na Dunaju predstavlja mnenje vseh Srbov, Hrvatov in Slovencev Avstrije. Ta memorandum bo torej omogočil vladam antante, da se še enkrat prepričajo o čustvih in prizadevanjih naših rojakov, ki so enaka kot čustva in prizadevanja jugoslovanskega odbora.« Tudi Gregor Zerjav se je leta 1924 spominjal, da je bil glavni namen memorandumu razširjenje v tujini in da je za to skrbel »mafija«. Povzročil je dosti odmevov v tisku antantnih držav. — Gregor Zerjav, Zenevski pakt, Misel in delo, II, 1936, 93; Miha Krek, Jedan zaboravljen dokument, Politika, 6.—9. januar 1940.

²⁸⁹ Paulova, Tajny vybor, 571.

²⁹⁰ Korošec, Laginja, Dulibić, Ravnihar, Fon, Vukotić pri ministrskem predsedniku Seidlerju dne 30. januarja 1918. (Spinčičev zapis, verjetno po poročilu v klubu): Seidler: Koj je vaš program, što hoćete? — Oni: Rećeno je u deklaraciji. Ni više ni manje. — S.: Svakako mislite u monarhiji, pod kućom Habsburga? — Oni: Mi još da, al valjda zadnji. Sad umire narod od gladi. Mogao bi se početi buniti radi toga. A pobuna bi pak lahko mogla biti i politička, kad vidi narod da se za nj njakako ništa ne čini. — S.: Kako to provesti? Ako to Madjarima samo spomenemo, oni će sve srušiti. Nije mi stalo al stvari ne bi ništa koristili. — Oni: Možda bi, kad bi pali Vi, pak još koji, jedan, dva, onda bi možda drugače zagudili. — S.: Protive se Frankovci, protivni se Stadler, čuti vladajuća stranka hrv.—srb. koalicija, na koju se Madjari lahko pozivaju. — Oni: Stadler želi u glavnom isto što i naša deklaracija samo pod drugim formama. Frankovci u obće takodje za stvar, samo njihovi vodje htjeli bi na vladu, pak bi bili kadri sve učiniti, i Madjarima služiti samo da vlast dobiju. — Hrv. srb. koalicija, osim možda 8 njih zastupnika sva je u duši s nama, samo misli, da nije još doba izreći se. — Narod je sav za to, i u Hrvatskoj-Slavoniji, i Bosni i Hercegovini, i Dalmaciji, i Istri i po slovenskim zemljama. — S.: Al Hrvati i Srbi su si uvijek protivni, mrze se. Oni neće skupa. — Oni: Bili su, nekada se je s više, Khucn, Kallay jedne proti drugima. Al to se je već prije počelo izgledjivati; a rat je to posve izgledjilo med inteligencijom, dok se narod obiju vjera nije nikad mrzio. — S.: Ne bi li se dao vaš program etapama oživotvoriti?! Meni bi lakše išlo, da se sjedini sve jugosl. austr. zemlje. — Oni: Il sve ili ništa. Kad bi samo nas spojili, ostao bi dualizam, jedni bi imali u šakama jedne, drugi druge; pak bi mogli što su danas dali sutra uzeti. Mi valja da budemo svi zajedno, neodvisni, samostojni. Već bi se odlučili koje posle bi mogli imati zajedničke. Čim manje. — S.: A kako bi sa enklavama narodnosti koje se nalaze na vašem zemljištu? — Oni: Dali bi njim bijeli list papira, nek napišu što žele. — S.: A kako glede mora? Trsta, Rieke? — Oni: U tim gradovima bili bi mi, da tako rećemo, u unutrašnjosti. Svak drugi narod imao bi pravo razvoja, u obrtu, trgovini, pomorstvu... (Tukaj Spinčič dopisao: Oni rekli u razgovoru takodjer da bi se stvar mogla riešiti sa jednim Machtwort kraljevim. Dosta bi dati vojsci nalog nek nerabi oružje proti nama i narodu, ako bi se rastali in proglasili svoju samostojnost...) — S.: Ja sam vas saslušao, razmišljati ću, pak ćemo još razgovarati.

²⁹¹ AVA, 6046/MI ex 1918.

XII

³⁹² Korošec, Laginja in Spinčić pri ministrskem predsedniku Seidlerju dne 13. februarja 1918 (po Spinčićevem zapisku): — Sjeli smo, zapušili. Min. pred. je onako nekako muckajući — otvoreno nezna uobče govoriti, a sada najmanje — rekao da visi njeka molba za primiće kod Nj. Vel. Htjeo je da sami izrečemo koja je to, al mi nismo. Onda je sam rekao, da je to molba načelnika iz juž. Stajerske, Ptujskoga, Celjskoga i Mariborskoga i drugih. Njegovo stanište kot toga je, da ili budu primljeni oni, al onda i slovenski ako bi htjeli; ili nijedni. Korošec mu pripomene da je već Nj. Veličanstvu pisao i za slovenske. (Seidler se je činio da nezna o tom, al je stalno znao.) Korošec mu je odgovorio, da je nama čisto svejedno, budu li primljeni i sami Njemci, ili sami Slovenci, ili oboji. Ako ne bi bili primljeni, bilo bi to jedno sredstvo za agitaciju medju narodom, da vlada neda našima ni k cesaru. — Pitaog je Seidler nadalje, šta mislimo sada, u parlamentu je teška situacija. Korošec mu odgovori, da nama nije za to stalo. Da se nas zove kad bi se nas htelo za proračun. Nas nije moguće za to imati. Mi stojimo čvršće no ikad na temelju deklaracije od 30. 5. 1917. — Seidler kao da se htjeo protiviti, da nas ne zove samo kad je proračun glasovati; i rekao da je već drugda s nama govorio, i nije svršilo, još će Nije moguće sad rješiti našega pitanja i koliko je znamenito. Velike su poteškoće. — Korošec govorio je baš prezirno. I nije trebalo da se drugo govori. Seidler nije se ni upao nagovarati da glasujemo za proračun. Osjećao je i preveć da ćemo glasovati proti. Tako su i novine javile.

³⁹³ Korošec Pri cesarju Karlu 27. februarja 1918 od 17.30 do 18. ure. (Zapisek Spinčića o Korošćevem poročilu v Jugosl. klubu): — *Kralj* je početkom kratko ocrtao stanje u monarhiji i u parlamentu, te mislio, da moradu sve stranke glasovati za provizorij i što je s njim spojeno. Da sve čini za mir, na van, i u unutrašnjosti. Stranke treba da dadu što treba državi i vojski. Konac rata možda moguć posredovanjem Wilsona. — Što kažete Vi? — (*Korošec*): Mi Jugoslaveni moramo ostati u opoziciji. Svoju deklaraciju dali smo već 30. 5. 1917 a odonda se nije učinilo ništa za njezino oživotvorjenje (ena beseda nečitljiva, morda: Kasno). Ostalo sve pri starom. Proganja se pučanstvo radi deklaracije. Radi persekucija u Dalmaciji i drugod nije se ništa učinilo. Pučanstvo u Bosni i Hercegovini, Dalmaciji, Istri umira od gladi. Vlada nije bila dovoljno obavještena o žetvi. Nepravredno je razdieljivala. Vlada njemački vlada i uz podporu njem. stranki. A sad bi morali mi pogati (pač: pomagati) njoj vući ju iz blata. — *Kralj*: Neda se sve odmah učiniti. — *Korošec*: Još se nije ništa. Vlada bi se bila morala pravodobno nama približiti, i razpravljati s nama. To bi povoljno i na Ugarsku uplivalo, te bi se i oni počeli pačasti (počasi) pak i sprijateljivati sa promjenama u monarhiji. — Ako pak vlada neće da se provedu promjene ustavne, onda je moguće provesti jih samo revolucijom: odozgo ili odozdo. — *Kralj*: Ustavne promjene će vlada podnieti. — *Korošec*: Neznamo kakve su, i dvojim da bi nas zadovoljile. Nije moguće iz opozicije. — *Kralj*: Kako to? — *Korošec*: Odvisno od vlade za kasnije. Samo garancije, i to takve da vlada postavi u svoj program našu deklaraciju. — *Kralj*: Što hoćete? — *Korošec*: Opetuje deklaraciju. — *Kralj*: Sam čutim, da se jugosl. pitanje mora rješiti, priznajem njegovu važnost, i rješiti će se. Jugoslaveni moradu dobiti plaću za svoje žrtve. Ali što će Ugarska?! — *Korošec*: Vaše vel. ima dovoljno sredstva da popuste. Mora se i s njima odrešitije postupati. Vode rat gladju proti Bosni i Hercegovini, kao i u Austriji. 60 000 ljudi u Bosni i Hercegovini umoreno. 200 000 jih na razne načine izginulo. Naše pukovnije su u ratu najviše trpile, koli vojnici toli častnici. Svi znaju za umore, za zlodjela u vojski, a vojna oblast još nije pavela istrage. — Nit s izv(anjskom) politikom nismo zadovoljni. V. Vel. hoće mir, a savjetnici V. Veličanstva vise med Berlinom i Bećom. Czernin se nije suprotstavio prusaštvu, od njih je već monarhija skoro posve okružena. Danas daje po Kidleru proglašavati ovo, danas ono. Uspjeh sve izvan. politike je, da smo odvisni u svemu od Njemačke. — *Kralj*: Koliko se i ja i po koliko vremena moram boriti upravo obzirom na to pitanje. I ja sam često veletzdajnik, jer sam proti aneksijama, ili s kojeg drugog uzroka. Stanovište je jako teško. — *Korošec*: Verujemo. Al baš i ta politika tjera nas da budemo u opoziciji. — *Kralj*: A kako ćemo se boriti proti Italiji, ako nedate vojnih kredita? Zar ćete dopustiti, da Talijani dodju u Ljubljanu? — *Korošec*:

To pogibelji več Vaše Vel. nejma. — — — I tim nekako svršili. Često je blo kralj ozbiljan, kadgod kao potrt, al uvijek prijazan. — Korošcu je klub izrekaou pouzdanje i zahvalio sam na njihovu (pač: njegovu) držanju.

Ista avdijenca (17. februarja 1918) po zapisku V. Ravniharja: Cesar si je bil zelo prizadeval, da bi pridobil naš klub, da votira za provizorij. Klical je dr. Korošca k sebi. Ohranjen imam še zapis o poteku avdience, kakor nam je potlej na seji o njej poročal naš načelnik. — Uvodoma je skušal cesar dr. Korošcu dopovedati, da se mu ne more očitati, da ne bi imel dobre volje, da bi se razmere ublažile, trajno dela na tem, da bi se sklenil mir, ima trdno voljo, da se nesrečna vojna konča, morda bo Wilson ustvaril kako podlago, da se bo dalo kaj doseči. Toda za enkrat rabi sredstev, da more živeti. Nato dr. Korošec: vztrajati moramo na svojem opozicijskem stališču; od naše lojalne deklaracije dalje se ni nič storilo, vse je ostalo pri starem, še vedno so na dnevnem redu preganjanja, celo radi veleizdaje. V Dalmaciji so nezasišane persekucije. Na videz se je vršila nekaka preiskava. Storilo pa ni nič, da bi se napravljene krivice popravile. Ljudstvo strada. Vlada je nemška in išče opore v vladajočih nemških strankah. Sedaj ko so nastale težave, pa naj bi jo mi vlekli iz blata. Protidajatve za to ne vidimo. Cesar: Tega ni mogoče storiti kar čez noč, treba je potrpijenja, ker so stališča močno nasprotna. Korošec: Toda storilo se ni absolutno ničesar. Vlada bi bila morala nastopiti iniciativno, vsaj s približevanjem našemu stremljenju; nemška javnost bi se že privadila, tudi na Ogrsko bi poskusi reforme v Avstriji močno vplivali. Če misli vlada, da tega ni mogoče doseči s pogajanjem od naroda do naroda, potem preostaneta dve poti: revolucija od spodaj ali revolucija od zgoraj. Cesar: Vlada ima namen priti s predlogom o izpremembi ustave. Korošec: O tem se govori, toda njeni načrti nas ne morejo zadovoljiti. Te govornice ne morejo izpremeniti našega stališča glede proračunskega provizorija. Cesar: Pa če pride Seidler s takim načrtom, ali bo potem šlo? Korošec: To je odvisno predvsem od tega, kako bo to vplivalo na stranke, ki danes o kakli izpremembi ustave ne marajo nič slišati. Drugo vprašanje, če bo načrt nas zadovoljil. Vlada mora brezpogojno priznati v naši deklaraciji izraženo načelo in to ne glede na Ogrsko. Cesar: Povejte mi način, kako hočete to rešiti? Korošec: Deklaracija govori jasno. Cesarju sem jo še enkrat navajal dobesedno. Cesar: Besedilo me zadovoljuje, sam čutim, da se mora na nekak način stvar urediti, jugoslovansko ljudstvo je tako pridno, da bi bil greh, če bi se nič ne storilo. Kaj pa Ogrji? Korošec: In vendar vlada ni nič storila, Veličanstvo, imate dosti sredstev na razpolago, da Madžare prisilite k temu, oni ne zaslužijo nobenega pardona. Cesar: Zakaj ne? Korošec: Oni vodijo vojsko, izstradalno vojsko proti Avstriji in Bosni, grdo vojsko. Cesar: Toda jaz ne morem nadaljevati vojne, če ni kreditov; Jugoslovani vendar ne bodo hoteli, da Italijani marširajo v Ljubljano. Korošec: Mi nismo za vojsko, je tudi povzročili nismo; odločno smo pa proti načinu, kako se postopa z nami, v Bosni je bilo umorjenih 30 000 ljudi, 200 000 pa jih je izginilo, še danes se to nadaljuje, naši regimenti največ trpijo, ves vojaški ustroj je proti nam. Cesar: Ja, to je strašna psihoza, mene srce boli. Korošec: Militarizem je organiziran stan, zato se nič ne zgodi, da bi naše ljudstvo dobilo zadoščenje; tudi ne moremo biti zadovoljni z zunanjo politiko, verujemo, da Veličanstvo hoče mir, toda Vaši svetovalci, med njimi na prvem mestu grof Czernin, ne zasledujejo politike svojega cesarja. Cesar: Kako to misliti? Korošec: Czernin je rezultanta med Berlinom in Dunajem. Cesar: Hude bitke so med Berlinom in Czerninom, z Berlinom se moramo celo boriti, da se v kak govor na zanesejo aneksionistične alure. Korošec: Kmalu bo cela država obkoljena od Prusov, celo Ukrajina je že njihova posest. To je uspeh Czerninove politike; njegova poročila so protislovnost in potvorjena; vsi razlogi govore za to, da moramo biti proti proračunskemu provizoriju. Cesar: Moramo skušati doseči mir, s pomočjo Wilsona bo šlo; saj že meni očitajo izdajstvo.

²⁸⁵ Npr. Budisavljević ali Janković.

²⁸⁶ Šepić, 280.

²⁸⁷ Kukovec.

²⁸⁸ Špinčić, 592: »Za koncentraciju narodnih sila. Potaknuli su dr. Dr(inković) i dr. Budisavljević.«

²⁸⁹ Med strankami v banovini, ki nanje računa, našteje tudi hrvaškega partnerja v koaliciji — Hrvaško samostojno stranko; poleg nje pa tudi srbsko

radikalno stranko, ki je bila zunaj koalicije. Slednja se je ugodno razlikovala od hrvatsko-srbske koalicije po tem, da je že 27. januarja 1918 javno opredelila svojo stališče in brez slepomišenja izjavila, da majniške deklaracije sicer ne smatra kot alfo in omego vsega vprašanja, posebno še, ker v njej marsikatere podrobnosti niso dovolj precizirane, a hkrati je izrazila svojo privrženost skupnosti Hrvatov, Slovencev in Srbov in zagotovila, da »u stvaranju jugoslovenske zajednice neće biti poslednja, nego će se boriti rame uz rame sa svima onima, koji budu iskreno radili na njenom ostvarenju.« — Šišić 116, 117 — To izjavo je tedaj npr. tudi Milivoj Dežman v »Obzorju« razumel tako, da srbska radikalna stranka »simpatizira sa deklaracijom«. — Ivanov, 49.

⁴⁰⁰ Spinčić, 592—593.

⁴⁰¹ Paulova, Tajny izbor, 101.

⁴⁰² Paulova, Tajny izbor, 416.

⁴⁰³ Šišić, 125—126.

⁴⁰⁴ Spinčić, 594—595; Šepić, 281—282.

⁴⁰⁵ Šišić, 125—126.

⁴⁰⁶ Šepić, Oktobar, 43—44. Gradja, 113—114.

⁴⁰⁷ Šepić, 407.

⁴⁰⁸ Spinčić, 594—595.

⁴⁰⁹ Ude, Ocene, 287.

⁴¹¹ Paulova, Tajny izbor, 418.

⁴¹² Gradja, 140.

⁴¹³ Paulova, Tajny izbor, 418.

⁴¹⁴ Na dan so prišli poskusi cesarja Karla doseči spomladi 1917 prek sorodnika Sixta Bourbonškega posebni mir za Avstrijo. Po tej aferi je Czernin,

⁴¹⁰ Bulletin, št. 31.

ki jo cesarja kompromitiral, moral odstopiti, habsburška monarhija pa je prišla še trdneje pod vpliv Nemčije; s tem so se dejansko končali poskusi za posebni mir z antanto.

⁴¹⁵ Budisavljević, 102.

XIII

⁴¹⁶ Pleterski, 100—115.

⁴¹⁷ Ude, ZC, 197.

⁴¹⁸ Šepić, 284.

⁴¹⁹ Nedvomno jo tudi vedel za ostro protestno pismo, ki ga je naslovlil predsednik kluba Korošec 13. februarja 1918 na notranjega ministra z zahtevo, naj se oviranje in zatiranje deklaracijskega gibanja ustavi. — Šepić, 279; Ravnihar.

⁴²⁰ Šepić, 283.

⁴²¹ Ivanov, 58.

⁴²² Ude, ZC, 198.

⁴²³ AS, 10781/MI ex 1918; cit. po Ude, Skup, 155.

⁴²⁴ AVA, 9404/MI ex 1918.

⁴²⁵ »Kar se juga tiče, obstaja jugoslovansko vprašanje in obstaja potreba o njem razpravljati. Govornik (Seidler) ne ve, ali se bo kdaj ustanovila jugoslovanska država. Izključeno to pač ni. Toda govoriti o tem je nemogoče, ker ne prihaja v poštev samo Avstrija, temveč tudi Ogrska in Bosna, V naprej se torej o tem ne more govoriti. Govornik tudi noče govoriti o tem, ali bi bilo mogoče priključiti posamezne avstrijske pokrajine. Eno pa je precej jasno: Če bi taka državna tvorba nastala — samoumevno je govoriti le o takl, ki bi bila pod žezlom Njegovega Veličanstva in bi bila integriran sestavni del monarhije — bi ne izšla iz mirovnih pogajanj in bi v to državno tvorbo predvsem no bili pritegnjeni tisti deli avstrijskega državnega ozemlja, ki leže na poti proti Jadranskemu morju in ki so v tesni zvezi z nemškimi jezikovnim ozemljem.« — Laibacher Zeitung 4. maj 1918; cit. po Ude, ZC, 199.

⁴²⁶ Ravnihar.

⁴²⁷ Šišić, 133.

⁴²⁸ Gradja, 183.

⁴²⁹ Ude, ZC, 200.

⁴³⁰ Gradja, 202.

⁴³¹ Ude, ZC, 202.

⁴³² Poročilo deželnega predsedstva za Kranjsko št. 5347/Präs. z dne 21. septembra 1918, Arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja. Izvleček objavljen v »Slovincu«, 6. februar 1925.

⁴³³ Ude, ZC, 202.

⁴³⁴ Ude, ZC, 203.

⁴³⁵ Ude, Skup, 153.

⁴³⁶ AS, 16852/MI ex 1918.

⁴³⁷ Arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja.

⁴³⁸ Zečević, delo navedeno v op. 342, 365.

⁴³⁹ Jeglič, 6. september 1918. — Ušeničnikovo brošuro je odklonil »Glas SHS« kot »nesavremeno«, odklonila jo je starčevićanska »Hrvatska država« kot »služničko« in »veleavstrijske papke« kažoče, odklonilo pa jo je tudi glasilo krekovskih domagojcev: brošura je »povsem odveč in neprimerna... Naša načela so: narodno edinstvo in samoodločba!« Ušeničniku so Domagojci svetovali, naj se ne vmešava v nekaj, kar ni njegova stvar, temveč stvar Narodnega sveta SHS. — Prlm. Resnica, 14. september 1918.

⁴⁴⁰ Ude, ZC, 204, po E. Jarcu, 266.

⁴⁴¹ AS, 7859/MI ex 1918.

⁴⁴² »Slovenskemu prebivalstvu so zlasti dopovedovali, da je jugoslovanska misel prav posebnega pomena in da je od njene uresničitve odvisna celotna bodočnost slovenskega naroda. Z vsemi močmi je treba zato delati, da bo ves narod prevzel ta skupni cilj. Nikakor ne zadostju, da bi se za to idejo navduševala samo posvetna in duhovna inteligenca in drugi bolj izobraženi ljudje, ampak je potrebno ljudstvu to idejo vcepiti tako globoko, da je nobena moč na svetu ne bo več mogla lztrgati iz njegovega narodnega srca. Temeljne poteze jugoslovanske deklaracije morajo postati duhovna lastnina vsega naroda, vsakega posameznega človeka slovenske krvi, in zahteve, ki jih je lzrekla jugoslovanska deklaracija, morajo postati cilj vsega političnega in narodnega stremljenja, pglavitni namen javnega delovanja, postati morajo misel, ki človeka ne bo več zapustila. — Vsaka hiša, vsaka družina, vsak odrasli, vsak otrok mora poznati zahteve jugoslovanske deklaracije. In kakor človek ne pozablja očenaša, tako mora tudi vsak Slovenec poznati nauk: v zedinjenju Jugoslovanov leži upanje naroda, od njega je odvisna vsa narodna, kulturna in gospodarska prihodnost. — Propaganda za idejo jugoslovanske deklaracije pa ne more biti dovolj učinkovita, čo jo vodi samo tisk, pomagati mora vsak posameznik. Ne zadostuje, da ljudstvo samo verjame, ampak biti mora o pomenu in koristnosti zahtev deklaracije tudi prepričano. Vsak posameznik v vsaki vasi mora uvideti, kaj pomeni uresničenje zahtev jugoslovanske deklaracije. Ko bo potem ves narod zajet od enotne misli in ko bo vsak posameznik imel isti cilj pred očmi, potem bo to okrepilo vse narodne, politične in gospodarske moči, tako da bodo sposobne kljubovati vsem odporom in tudi viharjem, če bo potrebno.«

^{442a} »Široka množica slovenskega ljudstva, ki je globoko verno razpoloženo in vzgojeno, ki je konservativno lojalnega mišljenja, ni imela pravega razumevanja za visoka politična vprašanja ali si pa sploh ni predstavljala, kaj pravzaprav hočejo doseči z najnižjo deklaracijo Jugoslovanskega kluba. Zedinjenje Hrvatov in Slovencev, kakor so ga sklenili katoliški shodi, je ljudstvo pozdravilo s simpatijo, čeprav si ga v resnici ni moglo prav predstavljati. Zedinjenje s Srbi pa je napravilo široko množico nezaupljivo, deloma zaradi razločka v veri, deloma pa zaradi skrbi, izvirajoče iz dinastičnih čustev. Privržencem deklaracije je šlo zdaj za to, da si pridobe tudi široko ljudsko maso in da začno agitacijo v velikem obsegu, da bi misel o zedinjenju zanesli tudi v zadnjo kočo. Pot k temu je odprl knezoškof... Zdaj ni bil več samo tisk tisti, ki je v vseh oblikah in z veliko strastnostjo priporočal deklaracijski program in zanj agitiral, ampak se je začel gibati tudi celotni škofov aglacijski aparat in čeprav so starejši in bolj mirno misleči duhovniki grajali knezoškofov korak, so se mlajši popolnoma nacionalno radikalno misleči duhovniki, zlasti kaplani, s tem večjo vnemo vrgli v agitacijsko gibanje. Vsi zaupniki obnovljene SLS so na delu in llti imajo posebno rubriko za sprejem in objavo lzjav soglasja z ljubljansko in dunajsko deklaracijo.«

⁴⁴³ »V svobodni Jugoslaviji ne bo več nobenih zatiralcev, tam bodo kmet, delavec, trgovec samostojni, ne bo več nobene tuje narodne birokracije, industrija, trgovina in obrt, železnice, ladjarstvo, rudarstvo bodo narodna last in vir višje socialne svobode in večje kulturne moči. Če pa do nastanka Jugoslavije ne bi prišlo, potem ne bo mogoče odstraniti vojne škode, preskrbeti osirotelo in invalide in plačati vojnih dolgov.«

⁴⁴⁴ »Če pa upoštevamo, da so jugoslovanski državni poslanci v svojih govorih že ponovno namigovali, da se bodo za doseg svojega cilja trudili z vsemi sredstvi, da je poslanec dr. Lovrenc Pogačnik pred kratkim na sestanku zaupnikov obnovljene SLS dejal, da bodo Habsburžani prespali zgodovinski trenutek, če Jugoslovanom ne bodo dali samostojne države, nadalje, da so poslanci ponovno nakazali, da v primeru, če ne bi bilo mogoče doseči mirne rešitve jugoslovanskega vprašanja po ustavni poti, bodo želje Jugoslovanov izpolnjene od zunaj, da je štajerski poslanec dr. Kukovec 3. februarja 1918 na sestanku zaupnikov Narodne stranke v Celju izjavil: »Morali bomo iti do skrajnih konkvenc in vsakdo, ki se je odločil, da politično deluje, mora biti prepričan, da je potrebno žrtvovati vse in biti pripravljen na vse«; da je končno tudi župan dr. Tavčar v Ljubljani na shodu zaupnikov slovenske Narodno napredne stranke 2. februarja t. l. izjavil, da je nemogoče od deklaracije še odstopiti, da ta predstavljaja minimum zahtev Jugoslovanov, da jih nobena grožnja in nobeno preganjanje ne more zastrašiti, niti ustrelitev, niti obešenje, »kajti sladko je, kot se pravi, za domovino umreti«, potem pridemo do sklepa, da ima deklaracijska propaganda pred očmi kot zadnje sredstvo nasilje, revolucijo.«

⁴⁴⁵ »Dolgo trajanje vojne, težave v preskrbi, vse številne rekvizicije in vsa bremena ter pomanjkanje, ki jih je prinesla vojna, nemir v delavstvu, vse to je ustvarilo atmosfero, ki bi jo deklaracijska propaganda lahko izrabila na prav usoden način.«

⁴⁴⁶ AS, 3808/MI ex 1918.

⁴⁴⁷ AVA, 5081/MI ex 1918.

⁴⁴⁸ AVA, 16232/MI ex 1918.

⁴⁴⁹ AVA, 6046/MI ex 1918.

⁴⁵⁰ AVA 10761/MI ex 1918.

⁴⁵¹ AVA 14825/MI ex 1918.

⁴⁵² Barac, 77.

⁴⁵³ AS, 13181/MI ex 1918.

⁴⁵⁴ V originalu: »war... nie etwas anderes als elne einstweilige taktična poteza...«

⁴⁵⁵ AVA, 23327/MI ex 1918.

⁴⁵⁶ AVA, 11087/MI ex 1918.

⁴⁵⁷ Barac, 75, 77.

⁴⁵⁸ AVA, 16920/MI ex 1918.

⁴⁵⁹ AS, 7859/MI ex 1918.

⁴⁶⁰ AS, 7859/MI ex 1918.

⁴⁶¹ AVA, 10427/MI ex 1918.

⁴⁶² Pleterski, 103.

⁴⁶³ AVA, 18617 ex 1918.

⁴⁶⁴ AVA, 23856/MI ex 1918.

XIV.

⁴⁶⁵ Edvard Kardelj (Sperans), Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, III. izdaja, Ljubljana 1970. To delo jemljemo kot vzorec pogleda uspešnega revolucionarnega družbenega subjekta na ravnanje svojega razrčdnega predhodnika v letih 1917—1918. Njegove poglede smo skušali strniti v gornjem odstavku. Seveda pa je potrebno poznanje celotnega Kardeljevega izvajanja, posebno tistega na straneh 403—410.

⁴⁶⁶ Kermavner, Cankar; Precluh; Tuma; ZAKJ.

⁴⁶⁷ O tem govori Tumovo ravnanje v prvih letih po priključitvi Juljske krajine Italiji, ko je skušal Slovincem najti rešitve z zamisljlo, da bi si od italijanske vlade nekako odkupili kulturno avtonomijo s tem, da bi se odrekli vsakršno politične dejavnosti. Prim. Tuma, 471 in polemiko D. Kermavnerja z

D. Gustinčičem, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, VIII—IX, 1968/69, 291—292.

⁴⁶⁶ »Enako se še danes varajo tisti nepoboljšljivi šovinisti o smeri in cilju ruske proletarske revolucije in še vedno ne vedo, da je ruski delavski in kmetijski proletarec zgolj čisto anacionalen, da je ruska revolucija zgolj protidržavna, gospodarska in socialna, da je glavna mirovna formula boljševikov ‚brez aneksij in kontribucij‘, kar je predpogoj takojšnjega miru, da pa je za ruski proletariat samoodločba narodov le neizbežna posledica zmage revolucije in poinega demokratizma. To pa mora združeni proletariat celega sveta izbojevati sam, sledeč zgledu ruske revolucije. Samoodločba narodov je ruskim revolucionarjem naravna posledica pridobljene politične svobode na Ruskem kakor drugod. Ruski proletariat se ne bo niti en sam dan bil za oživotvorjenje jugoslovanske ali češke države.« — ZAKPJ, 310.

⁴⁶⁹ ZAKPJ, 319.

⁴⁷⁰ Zapisnik seje izvršilnega odbora JSDS, 7. april 1915, Bernot.

⁴⁷¹ Zapisnik XI. zbora JSDS; Bernot.

⁴⁷² ZAKPJ, 211.

⁴⁷³ »Večina italijanskih socialistov v Trstu je bila glede vojne in Trsta istega mnenja kakor Valentin Pittoni in jaz. Računala sva, da bi le v primeru zmage centralnih držav ostal Trst glavno izhodišče ne le Avstrije, ampak tudi velike Nemčije preko Jadranskega morja v Orient. Morala bi se razviti ogromna trgovina... S Pittonijem sva računala, da bo Trst v desetih letih po vojni narasel gotovo na pol milijona prebivalcev. Ob razmahu velike trgovine in velike industrije bi se silno pomnožilo delavstvo, pa tudi tehnični uradniki, nameščenci in mali obrtniki, ki so ječi že pred vojno pristopali k socialno demokratični stranki. Vse odvočne delovne moči slovenskega in furlanskega kmeta bi zaposlil veliki Trst... Razen z razmahom gospodarstva in delavsko socialne demokratične stranke sem za primer zmage centralnih držav računal tudi s tem, da bodo zedinjeni vsi deli slovenskega ozemlja, ker bi Avstrija gotovo zasedla Beneško Slovenijo, za vladanje Gornje Italije strateško tako važno pokrajino.« Tuma, 378—379.

⁴⁷⁴ Tuma, 379.

⁴⁷⁵ Tuma, 352.

⁴⁷⁶ Bernot.

⁴⁷⁷ Bernot.

⁴⁷⁸ Tuma, 355.

⁴⁷⁹ ZAKPJ, 281—283.

⁴⁸⁰ Kermavner, Cankar, 216.

⁴⁸¹ Brügel, 291—292.

⁴⁸² Bernot; prim. Kermavner, Cankar, 217.

⁴⁸³ Brügel, 294—295.

⁴⁸⁴ »Slovenski gospodar«, 7. junij 1917, št. 23. Na polemiko, ki jo je v nemških listih vzbudila trditev Koroščevega lista, me je opozoril g. Valter Lukan z Dunaja, za kar se mu lepo zahvaljujem.

⁴⁸⁵ Tuma, 448—450.

⁴⁸⁶ Zapisnik IO JSDS 25. junij 1917, Bernot.

⁴⁸⁷ Tuma, 447—448; Kermavner, Cankar, 233.

⁴⁸⁸ Zapisnik IO JSDS z dne 25. 6. 1917 v Trstu najprej omenja, da seja sprejema predlog deželne konferenec za Kranjsko z dne 17. t. m.: »Naj se odpošljejo v Stockholm trije delegatje in sicer sodrug Kristan, Kopač in dr. Tuma, s pristavkom, naj se udeležijo konference le za slučaj, da pridejo tudi delegacije ententnih sekej, v nasprotnem slučaju naj sestavijo posebno spomenico, katera se pošlje po zaupniku internacionalnemu biro v Stockholm.« Bernot.

⁴⁸⁹ ZAKPJ, 285.

⁴⁹⁰ Tuma, 450.

⁴⁹¹ Bernot.

⁴⁹² ZAKPJ, 286—287. — D. Kermavner, Cankar, 30, prisojajo avtorstvo uvodnika Alojziji Stebijevi, zadnji poudarek, ki je v nasprotju z nacionalnim unitarizmom tivolske resolucije pa tolmači, da jo pri sestavi oklica pomagal tudi Albin Prepeluh.

⁴⁹³ ZAKPJ, 321.

⁴⁹⁴ Tuma, 453—454.

⁴⁹⁵ Slo je za članek Josipa Petejana. Zaradi njega je Tuma 7. marca 1918 ošteval uredništvo »Napreja«: »Širši izvršni odbor sklenil je izrecno, da se postopano nemško socialne demokracije glede provizorija — državne proračuna — v listu »Naprej« ne sme očitno *grajati*, marveč le konstantirati fakta. Sodrug Petejan pa je zrušil disciplino in pisal članek, katerega ne odobrujem in ki je po mojem mnenju skrajno škodljiv. Petejan prestopa svoje meje. Kakor je spreten agitator med prostim delavstvom, tako ga ne smatram dovolj poučenega, da bi o težkih socialističnih problemih na ta način govoril. Glasovanje nemških socialdemokratov je tako zamotano vprašanje, da dá meni dokaj misliti in proučevati, dasi sem se bavil leta in leta s teorijo socializma. A kakor jo Petejan pri seji pokazal, da ne razume pomena revolucije, ravno tako je s člankom pokazal, da ne razume bistva stališča nemške socialne demokracije glede države in razrednega vprašanja. Tako stvar ne gre naprej!« — Bernot. Isti dan jo pisal tudi Kristanu: »Sklenili smo vendar razločno v seji izvrševalnega odbora, da se postopanje nemške socialne demokracije ne obsoja v listu, marveč se le konstatirajo dejstva, ter sem Petejanu obljubil, da pošijem članek o stvari. Petejan pa ne le skrajno obsoja nemško socialno demokracijo, marveč jemlje vsako samozavest in pokojnost našemu delavstvu, sedaj ko nas izpodriva narodna ideja povsod. Povej mu, da sem skrajno ogorčen na tej zlorabi in nedisciplini... Naše ideje in naš list morajo biti cnotni, ali pa počnite brez mene, kar hočete.« — Kermavner, Cankar, 141.

⁴⁹⁶ Kermavner, Cankar, 142.

⁴⁹⁷ Rudolf Neck, *Die österreichische Arbeiterbewegung vom Jänner bis November 1918*, zbornik *Die Auflösung des Habsburgerreiches*, Wien, 1970, 75.

⁴⁹⁸ Samalov zapisek se glasi: »13. januar. Sociaini demokrati, Daszynski, Jugoslovani, Nemci in Madžari. Pogovorne besede Adierja: Ali naj se ob stavki napravi revolucija. Adier, da ni čas. Slovenski socialdemokrati, da bi šli z narodom. Ni se posrečilo. Oni so prepričani, da jo socialna demokracija edina sposobna izvesti samoodločbo narodov tudi po vojni. Zdaj se ne da nič storiti, le politično korake za demokratizacijo Avstrije. Čehi niso bili zastopani.« — Paulova, Tajny vybor, 388.

⁴⁹⁹ ZAKPJ, 333.

⁵⁰⁰ Šepić, Oktobar, 30—34.

⁵⁰¹ AVA, 1479/MI in 2593/MI ex 1918.

⁵⁰² Valiani, 389—391 in 444.

⁵⁰³ ZAKPJ, 489.

⁵⁰⁴ »Kot poinopraven član delavske internacionale stoji Jugoslovanska socialno demokratična stranka... na stališču samoodločbe in samouprave svojega in s tem tudi vsakega naroda! Jasno je tudi vsled tega, da je njen, tedaj naš politični ideal v tem pogledu: demokratična, socialistična jugoslovanska država.« — Izjava je bila jasna in razločna. — Le željam, da bi bilo drugače, je treba najbrž pripisati dejstvo, da Tuma vzlic tem besedam ni zaznal, da ne gre lo za ozir do družine, ki je o njej Kristan govoril, ampak za pravo spremembo usmeritve. — Kermavner, Cankar, 139—141.

⁵⁰⁵ Kermavner, Cankar.

⁵⁰⁶ »Mislili so, da bi prav stranka novih ciljev in mladih idej, prav socialno demokratična stranka prva stopila na fronto, da bi ona bila poklicana voditeljica in glasnica v boju za narodovo odrešenje in vstajenje. Mislili so: če se nam druge stranko s toliko lahkoto in deloma po naši lastni krivdi vzele kmeta in malomeščana — naj stopi na plan krepko organizirano slovensko delavstvo, ki jo vajeno preiskujenj in trpijenja, vajeno bojev, in je vztrajno v bojih.« Na isti problem je opozoril Ivan Regent v svojem članku »Ivan Cankar v Trstu«, objavljenem v »Socialistični misli«, 1952—1953: »Cankar pravi, da so tako mislili mladi socialisti, pa ni res. Se moti. Tako je mislil Cankar. Tako so mislili tudi nekateri drugi maloštevilni socialisti. Toda »mladi« so niso potrudili niti, da bi »stranka bila poklicana voditeljica v boju za narodno odrešenje in vstajenje« niti da bi »stopilo na plan krepko organizirano slovensko delavstvo.« — Regent omenja v tej zvezi dejstvo, da so »mladi« in »stari« 6. oktobra 1918 sklenili, naj stranka sodeluje v Narodnem viječu in da si je stranka s pridružitvijo koncentraciji zvezala roke. Regent pristavlja: »Ko sem pozno

poletl 1918 obiskal Cankarja na Rožniku, mi je dejal: „Ti veš, da nisem tako mislil.“ — Ivan Regent, Poglavlja iz boja za socializem, III, 67.

⁵⁰⁷ »Naprej« je ta del Kopačevega govora podal: »Delavci so pripravljeni iti tudi na ulico za pravilno rešitev narodnega vprašanja. Vse krive insulte naših slovenskih listov glede tega vprašanja zavračamo z ogorčenjem.« — ZAKPJ, 344—345, 485.

⁵⁰⁸ Bernot.

⁵⁰⁹ Bernot.

⁵¹⁰ ZAKPJ, 350.

⁵¹¹ ZAKPJ, 354—355.

⁵¹² Bernot.

⁵¹³ ZAKPJ, 365—367. — I. Regent, Poglavlja iz boja za socializem, III, 55.

XV

⁵¹⁴ Kermavner, Cankar, 27.

⁵¹⁵ Kermavner, Cankar, 27.

⁵¹⁶ Od leta 1949, ko ga je objavila avstrijska zgodovinarica Eva Priester, je znan poziv, ki ga je 3. novembra 1918 natisnilo sovjetsko časopisje s podpisni Lenina, Sverdlova in Kamenjeva, namenjen narodom in revolucionarjem Avstro-ogrške, naj to monarhijo spremene v zvezo svobodnih narodov in stopijo na pot socialistične revolucije. Poziv pa se je bistveno razlikoval od avstromarksističnega pojmovanja, kako ohranjevati veliko državno skupnost: »Trdno smo prepričani, da bodo nemški, češki, hrvaški, madžarski, slovenski delavci, vojaki in kmetje, *potem ko osvoje oblast in izpolnijo stvar svoje narodne osvoboditve*, sklenili bratovsko zvezo svobodnih narodov in z zedinjenimi močmi premagali kapitaliste.« — Rudolf Neck, Österreich im Jahre 1918, Wien 1968, 101—103.

⁵¹⁷ »Jugoslovan« je 9. marca 1918 (»Jugoslavija, Avstrija in Italija«) ta opozorila takole zavračal: »Nam Jugoslovanom ni treba, da nam dunajski korespondenčni urad in za njim ostali dunajski šmokovski listi povejo, kaj imamo pričakovati od drugih, kajtl jasno vemo, da nam naše Jugoslavije nihče ne bo zgradil, ampak da si jo moramo le sami izbojevati... Vemo, da nas Nemci in Italijani v enaki meri sovražijo in gledajo na vsako priložnost, kako bi nas uničili, a vedo naj, da bo poslednji Jugoslovan branil do zadnje kaplje krvi svojo domovino...« Vprašanje, kakšne možnosti ima Italija, da uresniči londonski pakt pa je »Jugoslovan« 2. februarja 1918, po govornih Lloydja Georgea in Wilsona, takole presodil: Italija je primorana revidirati svoj aneksionistični program. V primeru zmage antante bi se Italija zaradi ozirov do Anglije in Francije, ki nasprotujeta preveliki italijanski kreptitvi na Sredozemlju, »morala marsičemu odreči in biti zlasti pri tipanju po jugoslovanskem ozemlju zelo previdna.«

⁵¹⁸ Kermavner, Cankar, 111.

⁵¹⁹ Kermavner, Cankar, 111.

⁵²⁰ Izjava D. Dlmovića. Paulova, Tajny vybor, 311.

⁵²¹ Gradja, 140.

⁵²² Paulova, Tajny vybor, 79.

⁵²³ Spinčić, 464—465.

⁵²⁴ Paulova, Tajny vybor, 186.

⁵²⁵ Spinčić, 518—523.

⁵²⁶ Spinčić, 564.

⁵²⁷ Če Nemci in Madžari ne pristanejo na ločitev v nacionalne države na temelju načela o samoodločbi, potem je »sporazumna ustavna ureditev pred sklepom miru nemogoča, potem devolvira pogajanje in odločanje ipso facto na mirovno konferenco... Nobene stvari na svetu ni, o kateri se ne bi moglo kompetentno odločati na mirovni konferenci.« — »Die nationale Abgrenzung im Süden«, 39.

⁵²⁸ »Situacija glede mirovnih pogajanj za nas ni neugodna, če znamo dobro uporabiti narodno samoodločbo.«

⁵²⁹ Dragovan Šepić, *Jadranska dilema talijanske politike 1917 godine*. Pomorski zbornik VII, Zadar 1969. Tudi drugi podatki v tem odstavku so iz te razprave.

⁵³⁰ »Jugoslovanski katoliki smo že dolgo časa na poti k Jugoslaviji. Ta ideja jo vedno imela vnete branilce od Napoleona do Strossmayerja. V Pragi smo slišali besede, ki jim ni mogočo oporekati in kakršne si želimo. Zatiranje nenemških narodov je konkretno dejstvo... Naši gospodarji v cerkvi prisegajo na Kristusov evangelij, v politiki pa izvajajo teorijo Nietzscheja... Ali nam lahko očitajo, da smo voditelji katoliškega gibanja na slovanskem jugu na uslugo Velikemu Orientu, ker so nekatere točke našega programa in programa srbskih pravoslavnih beguncev in krške deklaracije ujemajo?« — Bulletin št. 36, september 1918.

⁵³¹ Tuma, 360—362.

⁵³² Kermavner, *Razkosanje* 324—325.

⁵³³ NUK, rokopisni oddetek.

⁵³⁴ *Edinost*, 14. avgust, 1917.

⁵³⁵ *Edinost*, 15. avgust 1917.

⁵³⁶ Šepić, 227.

⁵³⁷ Krizman; Paulova, J. O., 350; Valiani, 312.

⁵³⁸ Krizman, 219.

^{538a} *Edinost*, 30. oktober 1917.

⁵³⁹ Šepić, 240.

⁵⁴⁰ AVA, 10761/MI ex 1918.

⁵⁴¹ Kermavner, Cankar, 90.

⁵⁴² Tuma, 448.

⁵⁴³ Tuma, 462. Kratko vsebino londonskega pakta je priobčil »Slovenski narod« 7. decembra 1917.

⁵⁴⁴ Šepić, 261.

⁵⁴⁵ Ivanov, 25 in 30.

⁵⁴⁶ Šišić, 127; Valiani 401 in 443.

⁵⁴⁷ Kermavner, Cankar, 37.

⁵⁴⁸ »Prvi put što sam imao da mu (Korošcu) nešto zapazim bilo je kad smo prešli graniču. To je bilo prvi put, da on dolazi u dodir sa internacionalnim političkim elementima i u početku mu je falilo da niansira. To osetih neugodno odmah u početku osobito u pogledu Italije. On je u početku mislio, da može sa Talijanima, Francuzima, Amerikancima govoriti o neprikosnovenosti slovenstva Trsta, kao što je govorio u Austriji austrijskim Nemcima. Mislio je da može govoriti o njihovom kralju, da je makako, kao što su talijanski zarobljenici o njemu u Austriji govorili. Već drugi dan čudo se napravilo. Dodje mi jedan talijanski novinar, vas pomamljen, da mu je Korošec nazvao kralja makakom. Istovremeno mi se drugi obračahu pitanjem, koje stanovište uzimljemo u pitanju Trsta, jer stanovište Korošca ne mogu razumeti. — Shvatih odmah da ćemo se proigrati ako tim putem podje. Potražih ga te njega i Žerjava (koji je sve sastavljao note, koje za mene, dali pravom ili krivom, neznam, ali iskreno priznajem, nikada ne značišo mnogo) proklinjah da zaboga napuste taj stav. Kazah ih da dolazimo u okolinu koja dobro i ne zna za nas. Da ako istupimo sa zahtevom za Trst, koji je za Italiju Strassburg, da ćemo tim ljudima izgledati neozbiljni. Da mi imamo da se branimo od londonskog pakta a da pitanje Trsta možemo samo isticati kao jednu žrtvu na koju smo pripravni, jer po načelu narodnosti i on bi bio prijeporan. Da pošujemo osetljivost, jer Talijani mogu imati najgore mišljenje o svom kralju, nu ne mogu voleti da im drugi to kažu. Ta moja lekcija imala je potpunog uspeha. Inteligentan kao što je bio sve je razumeo i ja nikad više nisam imao priliku da mu što zamerim.« — M. Čingrija, *Odlomek rokopisa »Politička mišljenja 1918«*, Zgodovinski arhiv Dubrovnik.

⁵⁴⁹ Kermavner, Cankar, 126.

⁵⁵⁰ »Mi tudi ne pričakujemo vse rešitve od zgoraj, mi smo namreč pričrani, da premagajo nezlomljena in nezlomljiva moč narodne ideje in iz te izviraajoče razmere tudi najbolj odporne sile in nas dovedejo do narodne združitve in neodvisnosti.«

⁵⁵¹ L. Pivko, *Protiv Avstriji*, 1. knj., Maribor 1924, 22. — Najbrž ni naključje, da Žerjavova brošura o državni razmejltvi na jugu ne govori o meji nasproti

Italiji oz. Italijanom, in tudi ne, da Brezigarjev »Osnutek slovenskega narodnega gospodarstva«, objavljen 1918 še pred koncem vojne, iz svoje analize izključuje celotno Primorsko.

⁵⁵³ O tem obširno sam Pivko v »Protiv Avstriji«, 5. knj. »Tožitelji in branitelji«, Maribor 1924.

⁵⁵⁴ Gabršček, 601—602.

XVI

⁵⁵⁵ Poleg uporov čeških vojakov v Rumburku 21. maja, srbskih iz Vojvodine v Pečuhu 20. maja in slovaških v Kragujevcu 2. junija. — L. Ude, Delo, 11. maj 1968.

⁵⁵⁶ Pichlik, 76.

⁵⁵⁷ Pichlik, 31.

⁵⁵⁸ Wassermair, 89—90. Povrnjenci so lahko odšli na dopust za 4 tedne šele potem, ko so prišli skozi ta »opravičevalni« postopek. Neopravičeni povrnjenci so bili postavljeni pred sodišče ali kaznovani disciplinsko. Bilo pa je tudi veliko število povrnjencev, ki so zanje ugotovili, da so sumljivi. Te so pošiljali v posebna koncentracijska taborišča, tako imenovane »Übergangslager«, kjer naj bi jih znova vzgojili v patriotičnem duhu. Dejansko so to bile podružnice divizijskih sodišč na Dunaju, v Budimpešti in Sarajevu. Pozneje so ustanovili za takšne povrnjence posebna taborišča. In sicer v Kenyermezö in pa v Wieselburg/Erlauf.

⁵⁵⁹ Pichlik, 31.

⁵⁶⁰ Delo, 11. maj 1968.

⁵⁶¹ D. Kermavner, Delo, 8. junij 1968.

⁵⁶² Kermavner, Cankar, 118.

⁵⁶³ Ude, ZC, 201.

⁵⁶⁴ Kermavner, Delo, 8. junij 1968.

⁵⁶⁵ Prof. Richard G. Plaschka.

⁵⁶⁶ Paulova, Tajny vybor, 447—448.

⁵⁶⁷ Prepeluh, 137.

⁵⁶⁸ Pichlik, 568.

⁵⁶⁹ Pichlik, 49.

⁵⁷⁰ Prepeluh, 137.

⁵⁷¹ Paulova, Tajny vybor, 445; R. Pichlik, Vzpoury navratlícu, Praha 1964.

⁵⁷² AVA, 11451/MI ex 1918.

⁵⁷³ AVA, 11087/MI in 16262/MI ex 1918.

⁵⁷⁴ AVA, 19560/MI ex 1918.

⁵⁷⁵ AVA, 16812/MI ex 1918.

⁵⁷⁶ Kukovec.

⁵⁷⁷ Nekaj dokumentov v zvezi s tem dogodkom je izdal i. 1919 v francoskem prevodu F. Barac, omenja ga Paulova, Hra, 121 in Pichlik, 28.

⁵⁷⁸ AVA, 9614/MI, 10761/MI, 11737/MI, 13459/MI, 18360/MI ex 1918.

⁵⁷⁹ Barac, 68—69.

⁵⁸⁰ Pichlik, 28.

⁵⁸¹ Pichlik, 46; Wassermair, 209.

⁵⁸² Pichlik, 29.

⁵⁸³ Barac, 67.

⁵⁸⁴ AVA, 14227/MI ex 1918.

⁵⁸⁵ Barac, 75—76.

⁵⁸⁶ Kermavner, Delo, 8. junij 1968.

⁵⁸⁷ Wassermair, 318.

⁵⁸⁸ Barac, 77.

⁵⁸⁹ Pichlik, 49.

⁵⁹⁰ Kermavner, Delo, 8. junij 1968.

⁵⁹¹ Wassermair, 210.

⁵⁹² Wassermair, 337.

⁵⁹³ Spincić, 598—599; Potek tajne seje je po zapiskih objavil tudi Brūgel, 344—351.

⁵⁹⁴ Slovenci v desetletju 1918—1928, Ljubljana 1928, 269.

⁵⁹⁵ Pichlik, 126—128.

- ⁵⁹⁶ Kermavner, Delo, 8. junij 1918.
⁵⁹⁷ Wassermalr, 210—212.
⁵⁹⁸ AVA, 16040/MI, ex 1918.
⁵⁹⁹ AVA, 19560/MI ex 1918.
⁶⁰⁰ Gradja, 203.

XVII

- ⁶⁰¹ Sišić, 134—136.
⁶⁰² Ravnihar.
⁶⁰³ M. Paulova, Kongres potlačenih naroda Austro-Ugarske u Pragu u svibnju 1918, zbornik Jugoslovenski odbor u Londonu, Zagreb 1966; Paulova, Tajny vybor, 454—456.
⁶⁰⁴ Komjathy, 661—669.
⁶⁰⁵ Korošec pri cesarju, *verjetno junija 1918*, po neuspehu na Piavi. (Spinčićev zapisek Koroščevega poročila v parlamentarni komisiji Jugoslovenskega kluba 15. julija 1918). — *Kralj* pitao što mi zahtijevamo. — *Korošec*: 1. Oživotvorenje našega programa, 2. Da prestanu progoni. — *Kralj* pitao samo, u čemu sastoje ti progoni? — *Korošec* čitao: pojedinci, štampa itd.; te dodao, da Njemci rade što hoće, pak da njim se ništa ne događa. Korošec je nadalje rekao kako Njemci nemaju nikakva obzira ni prema kralju i kraljici, te što sve o njima pripovjedaju. On da piše, da vodi raskošan život, i ktomu da čini što će ona. A ona da je prava veleizdajnica. Kriva da se je na Piavi onako zlo prošlo. Telefonom bila je ona odnosno njezini pouzdanici spojena sa Talijanima i ovima sve izdala. (U istinu svim tim govoricama je kuhinja u Beču: Friedjung, Petzelt iz Beča tajno u Berlin, a onda iz Berlina više manje javno u Beč natrag, a pak su brezobrazni, te vele, da takove glasove širi ententa.) — *Kralj* je pripovjedao Korošcu, što o njemu govore Njemci, naročito što su rekli »Stajerci«: da ima kod kraljice uvek otvorena vrata, da upliva na nju u smislu entente; da sili ljudo da podpisuju deklaraciju, čak i tako da se ženske u izpovjedaonici nagovora da svojim muževima nedaju, ako neće da potpišu deklaraciju. I djeca da moraju potpisivati deklaraciju. — *Korošec* je nadalje iztakao kako je primitak »Stajercev« u audijenciju zlo djelovao na slov. pučanstvo, tako da su počeli gubiti pouzdanje i u kralja. Ta »Stajerci« ne predstavljaju naroda, najgori su to individui, dezerteri svojega naroda. Kralju su rekli i on je vzerovao, da je to poštena slov. stranka. — O govoricama o njemu i kraljici nije kralj ništa znano, i bio je Korošcu zahvalan.
⁶⁰⁶ Rumpfer.
⁶⁰⁷ Korošec in Spinčić pri bodočem ministrskem predsedniku Hussareku 23. julija 1918. (Spinčićev zapisek): 23. 7. 1918 na poziv Hussarekov, pošto smo u klubu odlučili da nejmamo ni spominjati malenkostnih stvari, nego stajati na našoj deklaraciji ujedinjenja i samostojnosti, išli smo k njemu dr. Korošec i ja, i bili smo kod njega pun sat, od 4—5. — *Hussarek* se nije predstavio niti kao homo regius, nit kao predestinirani minister predsjednik, al je govorilo kao ovaj poslednji. Govorio je jako ponizno. Rekao je: Težka je situacija. Moramo izlaza naći. Prva je stvar *proračun*. Mi moramo izaći iz ex lex stanja, koje već traje preko tri tjedna. Dalje o tom nije govorio, nit nas nagovorio da budemo zanj. — Znamenitija je stvar, kako da se konsolidiramo za poslie rata. Tu dolaze u pitanje tri problema: 1. Poljsko-Rusinski, 2. Češki, 3. Jugoslavenski. Ad 1. To pitanje neodvisno samo od naših vlada. Tu valja posredovati i izmedju obiju naroda, i izmed drugih faktora, Ad 2. Ozdravljenje odnošaja izmed Čeha i Njemaca mora se dogoditi u sporazumu izmed njih, a s nikakvim iznenadjenjem (Reč bi da je odsudio indirektno Seidlera radi kotara u Ceskoj). Ad 3. Slično je i kod jugosl. pitanja. Imade se sprovesti sporazumno sa Njemcima i Talijanima. Osim toga ima tu drugih faktora: Ugarska, Hrvatska, Bosna i Hercegovina. Kako da se tu dodje do sporazuma. On si predstavlja tako, da za sada izmiene misli, a pusti detalje za kasnije. — Treba pripravljati put za riešenje onih tri pitanja. On misli, da je najznamenitiji put k tomu: reforma uprave. Sudjelovanjem svih interesenata imalo bi se uvesti modernu upravu, takovu da bi interesenti videli, da se za nje radi. Kad bi se to doseglo, onda ne bi pitanje promjene ustava bilo tako težko. Kod reforme uprave misli

u prvom redu: 1. na pitanje prehrane, da se prehrana bolje uredi nego li bijaše do sad, 2. na uredjenje financija. To je grozno; papirnatoga novca ima 12 puta više u prometu nego li bi smjelo biti. — U tom bi sastojala priprava za jesensko zasjedanje parlamenta. Bolnik je tu, treba priprema, s upravom, da se ga ponekle ozdravi. — Stoji na načelu, da se nejma ništa oktroirati, jer bi se s novim oktroj pripravilo nove poteškoće. Treba sporazumno izglatiti protimbe izmedju stranaka, naroda. U tu svrhu treba vladu, sa jakom majoritetom u parlamentu. Nepredlaže ništa konkretnoga, a drago bi mu bilo čuti. — *Korošec*: Mi stojimo na našoj deklaraciji, i prema onomu što je exelencia rekla, naš razgovor je svršen. — *Hussarek*: Po onomu što je reko, bi se bar približili medju sobom, kad bi mi o potankostima govorili. — *Korošec*: Nemožemo, dok nam on ne reče, što on misli i što drugi faktori. — *Hussarek*: Još nije imao zgođe govoriti s drugima. Vlada u Austriji imala bi okupljene pouzdanike raznih naroda (dakle narodnostno ministarstvo), koji bi izražali i zagovarali želje pojedinih naroda. — *Korošec*: Prije nego li se damo u razgovore s drugima, treba da imamo *garancije*, da će se sve naše zemlje združiti i da će bit samostojne. Onda ćemo razgovarati s predstavnicima drugih naroda, glede medja, glede prilaza na more, i drugih detalja. — *Hussarek*: Dakle Vi hoćete odmah Vaše jedinstvo i samostojnost. — *Korošec*: Garancije za nju, i onda razgovarati o pojedinostima. — *Hussarek*: Držito to u skoroj budućnosti mogućim? — *Korošec*: Da! — *Hussarek*: Nebi bilo teško glede Hrvatske-Slavonije, nit glede Dalmacije, sabori su tu. Teže sa Bosnom, koja nejma predstavnika. A nit u Austriji nejma svuda korporacija, osim parlamenta za sve. Na jugu igraju ipak dosta veliku ulogu: Trst, Pula, mali gradići, koji nisu jugoslovenski. — *Korošec*: Etapne politike ne bi se htjela prihvatiti ni jedna stranka, jer te narod neće, i jer zna kamo bi to zavelo. — U ostalom, Njemci ne bi ni htjeli razpravljati. — *Hussarek*: Kako si mislite s Trstom? — *Korošec*: Taj bi bio u državi Jugoslaviji, Jugoslaveni sporazumno s Talijanima bi vladali, željeznicama bi upravljala jugoslovenska vlada, Njemcima kao i drugima bila bi slobodna trgovina, obrt itd. — *Hussarek*: To su teške stvari. A kako glede Kočevja, Ptuj, Maribor itd? — *Korošec*: Ne možemo ni razpravljati, dok vladaju odnošaji kakvi su, dok se zabranjuju sastanci, obustavljaju i konfiskuju novine itd. Stogod se dogodi, o tom izvješću njem. činovnici, po svoje, proti nama. — *Hussarek*: Pa koje se te nepravde događaju, možda bi se dale odstraniti. — *Spinčić*: Na temelju postojećega ustava i sistema neda se uobće učiniti ništa. Pozvani faktori morali bi pomisliti, kako je nastala monarhija (Tu Spinčić razlaga, da za obrambo proti Turkom, ne pa zato, da bi Nemci in Mađari Hrvatom gospodarili)... Treba da se ustroji jugoslovenska država, koja će pak s drugima državama pod žezlom Habsburga razpravljati o svim potrebnim pitanjima. O nepravdama nećemo ni da govorimo. Mogu se odstraniti jedino u samostojnoj državi. — Na to je začutio g. *Hussarek*, a onda rekao, pak koji su to činovnici Njemci. — *Spinčić*: U Trstu namjestnik, direktor financija, direktor pošte, predsjednik pom. vlade itd. — *Hussarek*: U Trstu su posebni odnošaji. — *Spinčić*: Pod Trst spada Istra i Goriška. A ni u Kranjskoj nije bolje. Uz 5% Njemaca činovnici su većinoma Njemci. A što se tiče gradića u Stajerskoj, Ptuj, Maribor, Celje, to u istinu nisu njemački gradovi. To su tvorevine raznih vlada, putem činovnika i podpupiranjem Njemaca na svakom polju. — *Hussarek*: To su detalji. — *Spinčić*: Vi ste sami te gradlice malo prije spominjali... *Hussarek* se zahvall. (Pripis: *Korošec* i ja išli smo k *Hussareku*, pošto je klub dne 23. 7. održao sjednicu i zaključio, da se *Hussareku* izjavi da mi stojimo čvrstvo na svojoj deklaraciji).

⁶⁰⁸ Kukovec.

⁶⁰⁹ Bernot.

⁶¹⁰ Bernot.

⁶¹¹ Kukovec.

⁶¹² Paulova, Tajny vybor, 503 — sporočilo češkoga časnikarja Emila Simcka 3. juliya 1918 češkemu tajnemu odboru.

⁶¹³ Bogdan Krizman, »Prevrata« u Zagrebu i stvaranje »Države Slovenaca, Hrvata i Srba« u listopadu 1918. god., Zbornik, Historijski institut Slavonije, Slavonski Brod 1968, 174—175.

⁶¹⁴ Rumpler, 84.

⁶¹⁵ Vallani 369.

⁶¹⁶ Paulova, Tajny izbor, 421—422.

⁶¹⁷ Valiani, 445.

⁶¹⁸ Paulova, Tajny izbor, 504—505.

⁶¹⁹ Paulova, Tajny izbor, 506. V fondu Narodnega sveta v AS je najti pripravljeno gradivo za »slovanski« posvet 17. avgusta 1918 v Ljubljani. Videti je, da so se udeleženci dogovarjali o zvezi držav Poljske—Češkoslovaške—Jugoslavije v povojni Evropi in za postopke, zlasti gospodarske, v prehodnem času. Elaborat »Državnopravna zveza med Češko—Slovaško—Poljsko in Jugoslovansko državo« predvideva, da tri narodne države sklenejo federacijo kot branik proti nemškemu imperializmu. Teritorialno povezanost naj dosežejo s »koridorjem«. Geslo federacije bodi: Trst—Gdansk! »Pri tem mislimo na jugoslovanski Trst ali pa na Trst kot svobodno pristanišče.« Elaborat govori o obrambni zvezi, koordinaciji carinske politike, prometne politike, o enotnem denarnem kovu, enotnih merah, PTT konvenciji, enotni socialni zakonodaji in zakonodaji o trgovini, bankah, zadrugah, ladjarstvu. Vso to enoto zakonodaje bi pripravljala poseben zvezni odbor, ki bi zboroval menjaje v prestolicah vseh treh držav in ki bi bil sestavljen iz enakega števila delegatov treh državnih parlamentov. Ustanovljeno bi bilo tudi skupno razsodišče.

⁶²⁰ Hribar, 274.

⁶²¹ Budisavljevič, 109.

⁶²² Gradja, 265—267. Prim. Ivan Tomšič, NR, 1969.

⁶²³ J. Jerič, Narodni svet, Slovenci v desetletju 1918—1928; Hribar 275—276.

Osnutek z vnesenimi spremembami je v fondu Bernot.

⁶²⁴ Rumpfer, 84—86.

⁶²⁵ AVA, 19546/MI ex »Slawische Tagung in Laibach«.

XVIII

⁶²⁶ Helmut Rumpfer, Das Völkermanifest Kaiser Karls vom 16. Oktober 1918, München, 1966, 15—16.

⁶²⁷ Jeglič, 11. avgust 1918.

⁶²⁸ Jože Jagodic, Nadškof Jeglič, Celovec 1952, 223—225; izvleček pri Rumpfer, 87; kopija originala v HHStA, Dunaj, Kabinettsarchiv, Korrespondenzakten der Kabinettskanzlei 1917/1918.

⁶²⁹ Rumpfer, 87.

⁶³⁰ Jeglič, 29. september 1918. Mnenje Hussareka o Jegliču iz leta 1927 navaja Janko Polec, Čas XXXII, 1937/38.

⁶³¹ Paul Molisch, Briefe zur deutschen Politik in Österreich von 1848 bis 1918, Wien 1934, 394; eit. po J. Polec, delo v prejšnji op.

⁶³² Ravnihar: »Dne 11. oktobra je bil dr. Korošec na vabilo pri cesarju. To je bila njegova poslednja avdienca. Po mojih zapiskih je imela avdienca, kakor nam je o njej poročal dr. Korošec, tale potek: Cesar: Znano mi je, kaj hočete, želim še nekoliko pojasnil. Skupni državi in s tem tudi Nemcem je dopustiti svoboden dohod do Trsta, nihče naj ne ima odločilne moči nad Trstom; enako je zagaranirati obe železnici, ki spajata Trst z državo. Dr. Korošec: Trst je v naši sferi in mi bomo odločevali o njem. Cesar: Kaj pa Reka? Reko je prepustiti Madžarom, ki morajo imeti ta izhod na morje. Dr. Korošec: Reka je na čuden način postala madžarska. Nihče ne bo branil Madžarom in Nemcem dohoda do te luke. Cesar: Kaj pa narodne manjšine? Dr. Korošec: Tu pustimo veljati pravo reciprocitete. Cesar: Kot katoliškemu duhovniku se Vam je vendar bati Srbov. Oni so impetuozi, katoličani bodo na slabšem. Tudi hrvatski duhovniki imajo, kakor mi je znano, strah pred Srbi. Dr. Korošec: Tega strahu nimamo. Srbi so tolerantni v verskem oziru. V Bosni živijo pripadniki vseh treh veroizpovedi mirno drug poleg drugega in nikdar ni prišlo med njimi do kakih spopadov zaradi verstva. Cesar: Srbi so dobri trgovci in v tem pogledu zelo agilni. Tudi tu boste na slabšem. Dr. Korošec: Mi bomo vsi enaki, enakopravnost na celi črti, kdor bo bolj agilni, ta se bo uveljavil. Slovenci smo svojo trdoživost pokazali v svojem boju z Nemci, pa prav na gospodarskem polju smo se osamosvojili. Cesar: Hrvati so v svoji adresi, ki jo je predložila hrvatsko-srbska koalicija, pokazali veliko mero lojalnosti. Dr. Korošec: Na adresu ni bilo odgovora, zdaj se ne čutijo več vezani nanjo. Cesar:

Se pred osmimi dnevi so bili gospodje pri meni in so izjavili, da vztrajajo na adresi. Dr. Korošec: mogoče, da so to izjavili ti, ki so bili pri Vas, toda merodajni krogi bodo potrdili to, kar sem jaz povedal. Cesar: Vse to me zelo žalosti. Jugoslovane imam rad, bili so vedno lojalni, tudi midva sva se vedno dobro razumela. Dr. Korošec: Vse Vaše vlade so bile proti Slovanom, zlasti še proti Jugoslovanom. Bile so nezasišane persekucije, prepovedi zborovanj, divjala je cenzura itd. Cesar: Priznati mi morate, da sem jaz mnogo storil za Jugoslovane in marsikaj hudega preprečil, kar se je nameravalo storiti. Dr. Korošec: To, kar se je zgodilo, je dovolj za naše nezaupanje. Cesar: S Hussarekom ste vendar zadovoljni. Dr. Korošec: Ne, nič se ni izboljšalo, ostal je isti sitem. — Kakor nam je povedal dr. Korošec, je bil cesar videti deprimiran tako, da je že mejilo na resignacijo. V prostem razgovoru je cesar vprašal dr. Korošca, če pozna osebo regenta Aleksandra. Ko mu je dr. Korošec zanikal vprašanje, je cesar omenil, da se mu je povedalo, da je srbski prestolonaslednik resen in pameten, filozofski naobražen mož. Cesar se je poslovil z besedami: »Z božjo pomočjo bo že šlo!« — Prlm.: Korošec, 223: »Apeliral je — cesar — na nas Jugoslovane, da spremenimo svojo politiko. Kazal je na to, kaj bi nastalo iz tega, če pridemo s pravoslavnimi skupaj. Apeliral je na verski čut. Povedal sem, da nas nikdar ni poslušal, posebno ne takrat, ko smo svetovali, da naj se znebi Czernina. Priznal je, da smo imeli prav, ko smo ga opozarjali na Czernina. Vprašal nas je, ali je mogoče, da bi ga zapustili. Rekel sem: »Kakor se vidi iz položaja, so tukaj računi že čisti!«. Cesar si je potem zakril obraz in prišel ihteti. Potem sem se polagoma odstranil, ker sem videl, da ne govori več. To je bil zadnji sestanek med menoj in cesarjem.«

⁶³³ AVA, 10761/MI, ex 1918.

⁶³⁴ AVA, 22830/MI ex 1918

⁶³⁵ Predsednik ogrske vlade Tisza je v drugi polovici septembra 1918 odpotoval v hrvaške dežele in pa v Bosno in Hercegovino, da bi dosegel pristanek hrvaških in srbskih politikov za madžarsko zamisel rešitve jugoslovskega vprašanja, v okviru dualizma in spoštovanja meja dežel svetoštetfanske krone. Slovenci bi od te rešitve bili izključeni. Glavne poteze te zamisli so bile: priključitev Bosne in Hercegovine Ogrski kot posebno telo ogrske krone, zedinjenje Dalmacije s Hrvatsko in še druge variante. Tisza je v Bosni naletel na popolnoma odklonilno stališče. Srbski in hrvaški politiki so mu izročili memorandum, sestavljen v duhu jugoslovskega zedinjenja, zedinjenja tudi s Slovenci. 21. septembra 1918 je Tisza, čisto iz sebe zaradi takšnega odklonilnega odgovora, izbruhnil in med drugim dejal: »Res ne morem reči, kaj si naj o tem memorandumu mislim. To ni jezik patriotov... to je glas, ki nam žal že nekaj časa zveni iz Prage in Ljubljane, glas, ki zavedno ali nezavedno služi ciljem naših sovražnikov... Gospodje pravijo, da je ideja nacionalne enotnosti Hrvatov, Srbov in Slovencev postala dogma njihovega nacionalnega bistva. Kdor nosi v sebi dogmo politične enotnosti s Slovenci, ta se postavlja v nepremostljivo nasprotje z življenjskimi interesi monarhije...!« — Ob tej priložnosti je Tisza tudi še zagrozil: »Morda bomo propadli, toda zagotavljam vam, da bomo še pred tem imeli moč zdrobiti ljudi, ki so si v notranjosti naše države drznili igrati igro naših sovražnikov!« — Tisza svojega odgovora ni mogel dogovoriti, ker so se navzoči srbski in hrvaški politiki v znak protesta odstranili, še preden je končal. — Kapidžić, 247—253.

⁶³⁶ AVA, 23327/MI ex 1918.

⁶³⁷ AVA, 23565/MI ex 1918.

⁶³⁸ AVA, 23963/MI ex 1918.

⁶³⁹ J. Jerič, delo navedeno v op. 623, 147.

⁶⁴⁰ Jerič, 148; Metod Mikuž, Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917—1941, 39.

⁶⁴¹ Komjathyy, 605—703.

⁶⁴² Šišić, 176—177.

⁶⁴³ H. Rumpler, delo nav. v op. 626, 39—40.

⁶⁴⁴ AVA, 23856/MI ex 1918. Prlm. »Primorski dnevnik«, 15. januar 1969.

⁶⁴⁵ Šišić, 179—181.

⁶⁴⁶ Prepeluh, 133.

⁶⁴⁷ Šišić, 182.

⁶⁴⁸ Mikuž, 42.

- ⁶⁴⁰ Mikuž, 42.
- ⁶⁵⁰ Korošec, 225. — Koroščevo vprašanje se je nanašalo na državno obliko nove Avstrije, ne pa na obstoj habsburške monarhije v starih mejah. Paulova, Tajny vybor, 526, je ta podatek iz Koroščevega predavanja napačno raztolmačila in odgovor o reševanju glave mladega gospodarja zmotno položila v usta Korošcu. V resnici je bil to odgovor Lammascha.
- ⁶⁵¹ Prepeluh, 139.
- ⁶⁵² Hribar, 290.
- ⁶⁵³ Prepeluh, 138.
- ⁶⁵⁴ AVA, 23967/MI ex 1918.
- ⁶⁵⁵ Hribar, 292.
- ⁶⁵⁶ Hribar, 292.
- ⁶⁵⁷ Mikuž, 45. Zapisnik seje predsedstva NS z dne 26. oktobra 1918 pravi: «(Navz. Hribar, Remec, Jerič, Kramer, Petejan, Kejžar) — *Hribar*: Vrši naj se manifestacija v velikem slogu ter naj se eden gospod, ki bo z velikim glasom naprosil občinstvo naj prisežejo naši vladi zvestobo. — *Jerič*: Manifestacija je jako nevarna. Mislim, da je bolj demagogija, imamo vojaštvo madžarsko. — *Hribar*: Neprijetno me je dirnila notica o (Stavek pretrgan; vsekakor je mišljeno sporočilo, da se pripravljalni sestanek za manifestacijo sklicuje pod naslovom Narodnega sveta; op. J. P.) V ponedeljek naj se objavi, da je to bila pomota. — *Petejan*: poroča o shodu. — *Kramer*: Take manifestacije ne smemo vzeti v svoje okrilje. V komuniketu naj se izreče, da NS ni sklicatelj tega manifestačnega shoda. — *Pristaši SLS*: se bodo šele v ponedeljek pomenili. — *Sklene se*: NS ne prireja ne manifestacij in demonstracij. Sprejeto.» — AS, Narodni svet v Ljubljani, Predsedstvo, fasc. 2.
- ⁶⁵⁸ Hribar, 292. — Slovenski narod, 28. oktober 1918.
- ⁶⁵⁹ Prepeluh, 138.
- ⁶⁶⁰ Freiheitskämpfe in Deutsch-Österreich, I, Berlin 1941, 7.
- ⁶⁶¹ Oskar Regele, Gericht über Habsburgs Wehrmacht, Wien-München 1968, 167—168.
- ⁶⁶² AVA, 23967/MI ex 1918.
- ⁶⁶³ AVA, 23967/MI ex 1918.
- ⁶⁶⁴ AVA, 24122/MI ex 1918.
- ⁶⁶⁵ AS, fond Narodni svet.
- ⁶⁶⁶ Hribar, 297.
- ⁶⁶⁷ Prepeluh, 143. — Še dosti drugih, a podobnih gesel sporočata »Slovenec« in »Naprej« z dne 30. oktobra 1918.
- ⁶⁶⁸ Hribar, 301.
- ⁶⁶⁹ Hribar, 303.
- ⁶⁷⁰ Jeglič, 29. oktober 1918, o tem sklepu: »Sklenili so, da spodaj izmed ljudstva ne sme nikdo govoriti, tudi v konventikelne se ne smejo ljudje shajati, da ne bo nerodnih govorov.«
- ⁶⁷¹ Mihajlo Rostohar, NR, 1971, št. 23.
- ⁶⁷² Prepeluh, 150.
- ⁶⁷³ Jeglič, 29. oktober 1918.
- ⁶⁷⁴ Jerič, delo nav. v op. 623, 153.
- ⁶⁷⁵ O. Regele, delo nav. v op. 661, 166.
- ⁶⁷⁶ Janko Brejc, Od prevrata do ustave, zbornik Slovenci v desetletju 1918—1928, Ljubljana 1928, 163.

IMENSKO KAZALO

- Adler Viktor 78, 104, 131, 200, 305
 Akačić Cezar 64, 70, 82, 86, 123, 282
 Aleksander I. Karadjordjević 312
 Alexy Ludwig 27, 274, 275
 Andrejka Viktor 141, 239
 Attems Henrik 60, 94, 136, 141, 161,
 178, 180, 181, 182, 183, 201, 219,
 233, 234, 236, 253, 254, 255, 256, 260,
 261, 266, 268
 Badaj Aleksandar 82, 96, 97
 Baerenreither Josef Maria 101
 Bajec 296
 Balfour Arthur James 212
 Baljak Dušan 90, 110, 113, 291
 Barac Fran 52, 69, 70, 151, 218, 296,
 282, 297, 303, 308
 Bastaić Konstantin 57, 280, 285
 Battisti Cesare 28
 Bauer Antun 54, 69
 Bauer Otto 200, 297
 Beck Józef 281
 Belcredi Rihard 67
 Belić A. 45, 279, 282
 Beneš Eduard 93, 104, 285, 289
 Benković Ivan 120, 124, 125, 158, 177,
 239
 Berchtold Leopold 68, 282
 Benedikt Heinrich 292
 Benedikt XV., papež 51, 52, 53, 54,
 55, 142, 143, 294
 Bernot Zvonimir 269, 304, 305, 306,
 310
 Blanchini Juraj 89, 288, 289, 291
 Blenerth Rihard 281
 Bilinski Leon 152
 Birsa Josip 48
 Binički Fran 53, 54, 280
 Borojević Svetozar 256, 267, 268
 Borštnik Božo 46, 48
 Borštnik Vladimir 48
 Boštjančić 46
 Božić Anton 112
 Brejc Janko 15, 58, 73, 268, 313
 Brenco Janez (Ivan) 23, 275
 Brezigar Emil (Milko) 28, 34, 48, 112,
 260, 264, 308
 Brezigar Jožef 28
 Brügel Ludwig 32, 269, 276, 304, 308
 Brumen Vinko 279
 Budisavljević Srdjan 129, 147, 157,
 163, 166, 174, 247, 248, 249, 250,
 269, 271, 291, 295, 300, 301, 311
 Bugatto Giuseppe 28, 275
 Bulić Franjo 49, 53
 Burian István 68, 79, 163
 Cadorna Luigi 38
 Cankar Ivan 20, 21, 186, 202, 203, 204,
 253, 269, 272, 274, 291, 292, 294,
 297, 303, 304, 305, 306, 307, 308
 Cankar Izidor 166, 171, 179, 182, 253,
 254, 260, 264
 Cankar Karl 253
 Carcius (psevd.) 43
 Cenčič Vinko 182
 Clam-Martinic Henrik 85, 87, 89, 91,
 94, 95, 100, 101, 105, 106, 113, 115,
 117, 118, 122, 123, 213, 269, 285, 286,
 287, 290
 Clary-Aldringen Manfred 17, 25, 26,
 27, 89, 91, 174, 231, 297
 Commandini Ubaldo 214
 Csoklich F. 78, 283
 Cwiklinski Ludwik 141
 Czapp 235
 Czernin Ottokar 89, 91, 92, 94, 101,
 115, 121, 127, 154, 171, 172, 174, 176,
 245, 291, 299, 300, 301, 312
 Čermelj Lavo 39, 277
 Čičerin Georgij Vasiljević 280
 Čingrija Melko 89, 114, 116, 125, 221,
 286, 288, 290, 295, 307
 Čobal Melhijor 203
 Čok Ivan 43
 Čubrilović Vasa 292
 Čulić 274
 Danzer Karl 107, 108, 109, 286
 Daszyński Ignacy 127
 Dedijer Vladimir 272
 Degasperri Alcide 28
 Dežman Milivoj-Ivanov 107, 109, 163,
 269, 286, 300, 307
 Dimnik 142
 Dimitrijević Mita 279, 280
 Dimović Danilo 126, 135, 169, 171,
 212, 306
 Djordjević Milan 52, 53, 279
 Dobering Josef Wolfgang 30

- Dolenc Ivan 49, 110, 111, 269, 279,
 282, 283, 287
 Dostojevski Fjodor Mihajlovič 19
 Došen Marko 123
 Drinkovič Mate 169, 300
 Druškovič Drago 279
 Duliblič Anto 50, 52, 89, 153, 163, 239,
 298
 Eckert Rudolf 53
 Ellenbogen Wilhelm 104
 Elsner Adolf 267
 Endlicher Ivan 20, 272
 Erjavec Fran 12, 58, 73, 76, 84, 89,
 137, 144, 229, 269, 273, 274, 279, 280,
 282, 283, 284, 287, 291, 292, 293, 294
 Evgen Habsburški, nadvojvoda 18
 Faiduttl Luigl 80, 92
 Ferrarl Ettore 214
 Ferfolja Josip 37, 277
 Ferjan Janez 233
 Foerster F. W. 291
 Fon Josip 50, 85, 298
 Franc Ferdinand, prestolonaslednik
 9, 10, 11, 12, 24, 58, 78, 87, 110, 111,
 272, 273, 281, 286, 287
 Franc Jožef I., cesar 23, 60, 61, 63, 68,
 79, 80, 87, 110, 190, 281, 287
 Franko Alojzij 21
 Franta Bohuslav 295
 Friedjung Heinrich 309
 Fuchs 83
 Führ Christoph 269
 Fussek A. 78, 269, 282, 283
 Gabršček Andrej 21, 28, 47, 222, 269,
 275, 279, 308
 Galen Avgust 24
 Galli Carlo 38, 39, 40, 41, 47, 270, 277
 Gautsch 256
 Gessmann 83
 Gestrin Ferdo 293
 Giunio Rudolf 147, 167, 294
 Glabiński Stanislav 247
 Golia Gustav 178
 Golouh Rudolf 205, 271
 Gostinčar Josip 68, 178
 Gradnik Alojz 21
 Grafenauer Franc 12, 50, 116, 127,
 290, 291
 Grgec Petar 73, 74, 282, 296
 Gregorič Vinko 85
 Gregorin Gustav 34, 37, 39, 42, 43, 44,
 74, 83, 116
 Grivec Fran 13
 Gross Adolf 115
 Gross Mirjana 285
 Gruden Josip 143
 Grujlc S. 171
 Gubec Matija (Ambrož) 264
 Gustinčič Dragotin 37, 277, 304
 Haas Henrik 25
 Hacin Janko 48, 112, 154, 218
 Hajšman Jan 80, 115, 287
 Hantsch Hugo 282
 Heindold Karl 16, 17, 27
 Henriquez 29
 Herrron 212
 Herzmanski Otto 235, 236
 Hladnik Janez 124, 125
 Hoditz Polzer Arthur 146, 283
 Hofmann 201
 Höglinger Fellx 100, 117, 269, 283,
 284, 285, 287, 289, 290
 Hohenlohe Konrad 28, 64, 68, 69, 118
 Hojlc Lav 171, 172
 Horvat Henrik 21
 Horvat Josip 260, 262
 Hovanski Edvard 48
 Hribar Ivan 10, 14, 15, 20, 148, 234,
 243, 244, 248, 249, 260, 261, 262, 264,
 265, 266, 269, 272, 274, 277, 295, 311,
 313,
 Hrvoj Dragutin 44, 64, 82, 86
 Hruban Mofic 101, 102, 130, 131, 269,
 292
 Hübschmann Otokar 102
 Hussarek Maks 8, 63, 243, 247, 251,
 252, 270, 309, 310, 311, 312
 Igljč Jožef 23
 Ignatjev, grof 48
 Ilesič Fran 20
 Ivčević 85, 89, 90, 115
 Jagodic Jože 311
 Jakil Andrej 21
 Jaklič Fran 136
 Jan 37, 277
 Janković Dragoslav 97, 98, 106, 108,
 159, 249, 269, 271, 283, 285, 286, 297,
 300
 Jarc Evgen 60, 65, 75, 80, 83, 84, 152,
 282, 288, 289
 Jeglič Anton Bonaventura 11—14, 25,
 51, 52, 54, 56—59, 63—65, 68, 71, 72,
 74, 79, 88, 89, 101, 122, 129, 132, 134,
 137, 139—144, 147, 149, 150, 180, 183,
 204, 221, 228, 251, 252, 254, 261, 265,
 266, 272, 273, 280—283, 285, 293, 294,
 302, 311, 313
 Jerič J. 249, 264, 267, 311, 312, 313
 Jernejčič Anton 204
 Jež Fran 182
 Jurčec Ruda 290
 Kadič 54
 Kalan Andrej 74, 76, 122, 129, 143,
 179, 264, 294
 Kalan Janez 13, 63
 Kallna Antonin 295
 Kallay Benő 298
 Kaltenegger Oskar 267

- Kamenjev Lev Borisovič 306
 Kapidžić Hamdija 271, 286, 291, 292, 312
 Karaman Igor 285
 Kardelj Edvard-Sperans 23, 178, 208, 275, 303
 Karl I., cesar 8, 63, 64, 87, 94—96, 98, 100—103, 106, 110, 111, 115, 117, 118, 120—128, 130—135, 141—143, 146, 147, 152, 154, 157, 160—162, 173, 174, 176—179, 191, 212—214, 228, 236, 243, 246, 251, 253, 255, 257, 259, 260, 262, 265, 270, 272, 283, 285, 286, 287, 289—292, 294, 299, 300, 309, 311, 312
 Karlin Andrej 63, 71, 143, 144
 Kavčič Ivan 48, 107, 108, 157
 Khuen-Héderváry Karel 288
 Kejžar Ivan 264, 313
 Kermavner Dušan 22, 46, 132, 144, 145, 186, 197, 206, 207, 208, 209, 226, 231, 238, 269, 270, 271, 272, 274, 275, 277, 279, 286, 291, 292, 293, 294, 297, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309
 Kermolj Vinko 203, 204
 Kidler 299
 Klemenčič Alojz 16
 Klofáč Václav 247
 Klopčič France 15, 269, 272, 273, 274
 Kocmur Ivan 189
 Kočevar Guido 262, 263
 Komar Janez 23
 Komavil Valentin 190
 Komjathy Miklos 289, 284, 287, 309, 312
 Körber Ernst 68, 80, 83, 87, 282, 286
 Kopač Janez 195, 200, 203, 304, 306
 Korošec Anton 8, 11, 13, 15, 25, 31, 49, 50—52, 54, 55, 57, 59—61, 63, 64, 67—70, 73, 76—78, 80—82, 94, 96—100, 102, 103, 105, 108, 110, 112—118, 121—125, 127—136, 141, 146—148, 151, 152, 154, 158, 159, 161—163, 165—169, 171—179, 182—184, 212, 213, 215, 221, 229, 235—239, 243—247, 249, 253, 254, 257—260, 264, 270, 272, 273, 279, 281, 283, 284, 286, 287—290, 291—295, 298—301, 304, 307, 309—313
 Kos Leopoldina 21
 Kosnetter Christine 270, 291, 292
 Kostenzer 26
 Košir Jožef 23
 Kovačič Fran 173
 Kožlin Izidor 21
 Krabonja Peter 16
 Kramar Karl 43, 66, 147, 148, 246, 259, 277, 278, 279, 280, 294
 Kramer Albert 34, 112, 113, 129, 132, 133, 134, 138, 144, 166, 284, 287, 294, 313
 Kranjec Silvo 11, 21, 97, 270, 272, 273, 274, 291
 Krek Cilka 180
 Krek Janez Evangelist 11—14, 22, 31, 49—60, 63—75, 76, 80—82, 84—89, 96—100, 102, 104—110, 112—114, 116, 120—123, 125, 126, 128—136, 140, 148—151, 165, 180, 183, 246, 254, 265, 269, 273, 281, 282, 285—287, 291, 292, 294—296
 Krek Miha 298
 Kristan Anton 10, 104, 105, 177, 195, 198, 199, 200, 202, 203, 243, 304, 305
 Krizman Bogdan 218, 249, 269, 270, 271, 297, 307, 310
 Križman 21
 Krstelj Ivo 167
 Krulej Ernest 285
 Kufrin Franjo 82
 Kuhar Lovro — Prežihov Voranc 47, 279
 Kukovec Vekoslav 112, 113, 137, 138, 144, 163, 164, 166, 167, 213, 228, 229, 233, 244, 245, 270, 287, 293, 294, 300, 303, 308, 310
 Kunigl Karl 267
 Kvaternik Evgen 133
 Laginja Matko 49, 52, 53, 55, 61, 62, 65, 69, 77, 80, 83, 84, 85, 86, 115, 125, 146, 150, 162, 167, 170, 184, 213, 215, 282, 288, 289, 291, 298, 299
 Lah Ivan 10, 15, 21, 22, 38, 229, 272, 274, 277, 279, 287
 Lampe Evgen 57, 63, 64, 65, 71
 Lammasch Henrik 121, 130, 131, 212, 259, 260, 262, 267, 291, 313
 Lansing Robert 212, 284
 Lavrenčič Jože 21
 Lénard Leopold 33, 276
 Lenin Vladimir Iljič Uljanov 208, 306
 Leontič Ljubo 36
 Levstik Vladimir 21
 Lichem 183, 231, 232
 Lloyd George David 160, 173, 212, 220, 284, 306
 Lobkowitz Zdenko 64, 146, 147, 294, 295
 Lodgman Rudolf 126
 Lodron Karl 183, 184
 Lorenz Reinhold 90, 92, 270, 284
 Lorković Ivan 37, 43, 69, 82, 96, 97, 163
 Luger Herkulan 50, 51
 Luk 101
 Lukan Valter 304
 Lukasrewitz Anton 101
 Lukinič Edo 212
 Lužnik 21

- Macchio 274
 Magdić Petar 57, 58, 85
 Mahnić Anton 51, 52, 53, 54, 63, 72, 214
 Majkić 168, 169
 Mamatey Victor S. 283
 Mandić Anto 271, 280, 282, 287
 Mandić Josip 39, 40, 42, 43, 44, 46, 277, 278
 Mandić Matko 39, 42, 59, 116, 270
 Marekhl Richard 231
 Marinić Franc 17
 Marković Božo 69, 151
 Marušić Drago 21
 Masaryk Tomáš Garrigue 48, 78, 79, 172, 277, 289
 Mataja Heinrich 101
 Mattanovich 17
 Medaković Bogdan 153, 165, 166
 Meinl Julio 121, 130, 292
 Melik Vasilij 293
 Mensdorf-Pouilly Albert 212
 Mikuž Metod 270, 292, 312, 313
 Milčinović Andrija 66, 281
 Miljukov Pavel Nikolajević 111
 Milost France 204
 Milošević O. Joza 52, 53, 54
 Mironovici Arkadius 80
 Mohorić Jakob 49, 84
 Molisch Paul 282, 311
 Moškerc Mihael 143
 Munih Andrej 21, 33, 34, 276
 Murko Matija 61, 281
 Murko Vladimir 281

 Namier Lewis 284
 Napoleon I. 307
 Napotnik Mihael 25, 143
 Naumann Friedrich 104
 Neck Rudolf 200, 305, 306
 Neunteufel Raimund 252
 Nietzsche Friedrich 307
 Nikolaj Aleksandrovič Romanov 44, 280
 Nikolaj Mihajlovič Romanov 284
 Nikolaj Nikolajević Romanov 33
 Nikolić Andra 96
 Novak Franc 279
 Novak Janže 20
 Novak Viktor 284

 Olip Boštjan 228, 238
 Orlando Vittorio Emanuele 217
 Ožgović 108
 Pašić Nikola 69, 107, 152, 166, 216, 217, 218, 264, 265, 282
 Paulova Milada 28, 43, 44, 47, 48, 52, 69, 70, 78, 80, 81, 86, 89, 91—94, 97, 103, 107, 109, 112, 113, 115, 117, 131, 147, 150, 166, 171, 200, 229, 231, 235, 240, 247, 270, 275, 276, 278, 280, 282—288, 290—292, 295, 296—298, 301, 305—311, 313
 Pavelić Ante 43, 44, 50, 64, 69, 81, 82, 86, 166, 167
 Pazman Josip 108
 Pečjak Gregorij 89
 Pegan Vladislav 72
 Peršić Ivan 64, 82, 86, 175
 Pestotnik A. 182
 Petejan Josip 190, 201, 203, 305, 313
 Petelinc Josip 21
 Peter Karl H. 284
 Peter I. Karadjordjević 35
 Petrajev 34
 Petrić Franc 23
 Petzelt 309
 Pichlik Karel 225, 226, 229, 230, 231, 235, 237, 239, 270, 308
 Piffl Friedrich Gustav 24, 25
 Pilar Ivo 154
 Pilsudski Józef 42, 277
 Pisarev Jurij 286
 Pitacco Giorgio 220
 Pittoni Valentino 189, 211, 304
 Pivko Ljudevit 37, 38, 222, 231, 277, 307, 308
 Plaschka Richard G. 308
 Pleterski Janko 270, 273, 274, 275, 297, 301, 303
 Podgornik Karel 144, 294
 Pogačnik Josip 18, 76, 83, 110, 115, 120, 125, 268, 287, 288, 289
 Pogačnik Lovro 264, 303
 Polec Janko 311
 Popović Dušan 96, 99, 165, 166, 171, 285
 Povše Franc 116
 Prebeg Vladimir 14
 Premužić 108
 Prepeluh Albin-Abditus 66, 104, 105, 140, 155, 196, 198, 205, 230, 231, 258, 266, 270, 281, 285, 294, 297, 303, 304, 308, 312, 313
 Pribičević Svetozar 97, 165, 166, 171, 205, 212, 246
 Pribičević Valerijan 129, 157, 166
 Priester Eva 306
 Prijatelj Ivan 214, 215
 Princ Franjo 40
 Prodan Ivo 89, 115, 153, 289
 Puc Dinko 21
 Pučnik Josip 48
 Puecher Edmondo 211
 Puharek 267
 Puntar Josip 270, 282
 Pustoslemšek Rasto 21

 Radić Stjepan 13, 14, 57, 82, 83, 99, 166, 273
 Ravnihar Vladimir 33, 43, 67, 71, 73, 74, 80, 84, 85, 94, 111, 116, 146, 158,

- 176, 242, 254, 264, 270, 279, 282, 287,
288, 289, 298, 300, 301, 309, 311
- Redlich Josef 78, 96, 121, 282, 283,
284
- Regele Oskar 262, 267, 268, 313
- Regent Ivan 14, 15, 37, 186, 205, 270,
273, 277, 305, 306
- Remec Bogumil 49, 139, 182, 264, 313
- Renner Karl 104, 200
- Res Alojzij 132, 149, 292
- Revel 38
- Revertera Armando 212
- Ribnikar Adolf 112, 113
- Riedl 25
- Riha O. 298
- Ritig Svetozar 64, 86, 282
- Robida Ivan 22
- Rogulja Petar 53, 64, 72, 73
- Rojc Milan 82, 86
- Romih 48
- Rostohar Mihajlo 265, 266, 267, 313
- Roškar Ivan 59, 124, 125
- Rumpler Helmut 249, 252, 270, 309,
310, 311, 312
- Rybač Otakar 34, 36, 37, 39, 40, 42,
43, 67, 71, 73, 74, 84, 85, 111, 114,
116, 122, 127, 137, 139, 152, 153, 204,
218, 219, 276, 287, 288, 289, 290, 293
- Salandra Antonio 38
- Samassa Maks 201
- Sarkotič Stjepan 126, 286
- Sazonov Sergej Dimitrijevič 43, 44,
52, 278, 280
- Schwarz Teodor 16, 72
- Schenck 274
- Sodej Frančišek Borgla 63, 143
- Sedlák Jan 247
- Seidler Ernest 8, 121, 124, 126, 127,
131, 132, 134, 135, 136, 146, 152, 156,
157, 161, 162, 175, 176, 177, 182, 231,
235, 236, 242, 243, 245, 247, 270, 292,
298, 299, 300, 301, 309
- Seton-Watson Robert William 36, 219
- Sfiligoj Jože 21
- Sixt Burbonski 101, 172, 174, 212, 214,
301
- Skarbok Adam 247, 248
- Skene Fries 28, 184, 218, 257, 275
- Skubl Michael 179, 234, 267
- Smodej Fran 73, 137, 243, 244
- Smodlaka Josip 85, 90, 113, 114, 115,
116, 120, 123, 124, 125, 150, 287, 288,
289, 290, 291
- Smuts Jan Christiaan 212
- Sonnino Sidney 38, 41, 214, 218, 220
- Soukup František 247
- Spitzmüller Aleksander 78, 79, 251,
283
- Spinčić Vjekoslav 43, 49, 50, 51, 55,
60—65, 67—70, 73, 76, 77, 80, 82—86,
102, 103, 105, 106, 110, 111, 113, 114,
122, 124, 126, 152, 153, 162, 164, 165,
166, 167, 184, 213, 243, 270, 279,
281—283, 285, 287—291, 293, 297—
300, 301, 306, 308—310
- Stadler Josip 135, 154, 292, 298
- Staněk František 73, 102, 106, 108,
115, 123, 129, 131, 176, 177, 247
- Starčević Mile 13, 14, 81, 82, 86
- Steinacker Edmund 109
- Stojanović Ljubomir 45, 279, 282
- Stránský Adolf 80
- Strnad Vojteh 48
- Strossmayer J. J. 307
- Strugar Vlado 270, 273
- Stull Bernard 107, 159, 270, 286, 288,
297
- Stürgkh Karl 12, 16, 17, 20, 22, 26, 61,
63, 65, 68, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 87,
88, 139, 190, 281
- Sunarić Jozo 135, 247
- Supilo Fran 34, 35, 40, 43, 51, 52, 55,
88, 276, 278, 280, 284
- Svatkovski Vsevolod 43, 44, 52, 53,
54, 55, 277, 278, 280
- Sverdlov Jakov Mihajlovič 306
- Sylva Tarouca 79
- Sylvester 76, 294, 295
- Samal Přemysl 147, 247, 294, 295, 305
- Sepić Dragovan 39, 40, 128, 151, 152,
159, 161, 163, 167, 270, 276, 277, 279,
280, 284, 285, 286, 289, 291, 297, 298,
300, 301, 305, 307
- Šidak Jaroslav 285
- Šimek Emil 247
- Šišić Ferdo 90, 97, 98, 249, 270, 276,
280, 284, 294, 297, 301, 307, 309, 312
- Škrivanić o. M. 52, 53, 54
- Šmeral Bohumir 102, 128, 130
- Šolar 37, 277
- Spindler Vekoslav 112, 113, 137, 138,
164, 270, 271, 293
- Sramek J. 101
- Štebi Alojzija 304
- Štefe Ivan 57, 94
- Suklje Franjo 284, 287
- Sumanović Svetislav 82
- Surmin Djuro 86
- Sušteršič Ivan 11—16, 18, 22—24, 45,
49—54, 56—60, 63—65, 68, 71—80,
83—85, 88, 89, 91, 92, 94, 96,
100—102, 104, 108, 109—111, 113,
114, 122, 129, 134, 136, 139, 140, 142,
143, 153, 171, 178, 179, 182, 204, 207,
208, 211, 234, 235, 237, 254, 255, 260,
271—274, 279, 281, 284, 287—289, 291

- Tavčar Franja 173, 180
Tavčar Ivan 15, 33, 94, 111, 143, 144,
172, 179, 183, 204, 233, 234, 235, 244,
254, 279, 303
Taylor A. J. P. 284
Tetmajer Wladimierz 247
Tisza István 79, 96, 97, 253, 312
Tobolka Zdenek 102, 115
Toggenburg Friedrich 176
Tomšič Ivan 311
Torre Andrea 174
Traven 51, 59
Tresič-Pavličić Anto 89, 114, 126, 153,
288, 291
Triller Karel 11, 74, 94, 143, 179, 238,
268, 294
Trinajstić Dinko 37, 43, 44
Trnka Otokar 115, 287
Trumbić Ante 34, 35, 36, 37, 39, 40,
41, 42, 43, 44, 46, 48, 50, 51, 53, 54,
55, 154, 166, 174, 178, 179, 218, 221,
254, 264, 265, 276
Tuma Henrik 10, 35, 104—106, 118,
182, 186—190, 194—200, 202, 203,
205, 206, 208—210, 213—215,
218—221, 271, 272, 276, 285, 289, 294,
303—305, 307
Tusar Vlastimir 102, 113, 247
Ude Johannes 24, 25
Ude Lojze 137, 140, 141, 143, 145,
159, 171, 173, 175, 176, 177, 225, 228,
227, 231, 276, 289, 290, 293, 294, 298,
301, 302, 308
Udržal František 80, 295
Urbančič Alojz 21
Ušeničnik Aleš 111, 179, 302
Vallani Leo 121, 150, 271, 274, 276,
284, 290, 292, 296, 305, 307, 310, 311
Vaněk Karel 247
Verstovšek Karel 64, 83, 84, 139, 289
Veseli Ferdo 21
Vesnić Milan 48
Vidic Franc 143
Viljem II. Hohenzollern 23, 80, 101
Vodopivec Peter 292
Vošnjak Bogumil 31, 34, 37, 46, 271,
275, 276, 279
Vrtovec A. 182
Vuković 52, 279
Vukotić Božo 90, 113, 120, 279, 291,
298
Wassermair Otto 237, 238, 240, 263,
271, 308, 309
Wilfan Josip 39, 42, 73
Wilson Woodrow 87, 91, 92, 94, 103,
121, 141, 160, 167, 173, 174, 212, 213,
216, 219, 220, 250, 255, 257, 258, 259,
260, 261, 264, 298, 299, 300, 306
Wolf 79
Yovanovitch Radonja 284
Zagorac Stjepan 58, 108
Zalar Viktor 21
Zečević Momčilo 293, 302
Zenker Ernst Viktor 111
Zichy 291
Zupelli Vittorio Italico 38
Zwitter Fran 277
Zerjav Gregor 21, 29, 34, 40, 43, 46,
48, 111, 112, 113, 129, 138, 147, 154,
155, 159, 163, 164, 166, 167, 194, 195,
213, 215, 216, 218, 219, 220, 221,
228, 229, 233, 244, 245, 246, 279, 287,
290, 291, 295, 298, 307
Žižek Fran 281
Znidaršič Anton 143
Zolger Ivan 60, 61, 62, 63, 135, 141,
142, 213, 235, 281

VSEBINA

UVOD (7).

I — SLOVENCİ IN VOJNA (9). Vtisi ob atentatu v Sarajevu (9). Stališče JSDS (10). Soglasje v kranjskem deželnem odboru, Sušteršičev shod, kritičnost »Zarje« in »Slovenskega naroda« (11). Različnost mnenj v klerikalni stranki (12). Sozajlo Hrvaško-slovenskega kluba (13). Podpora frankovcev in Stj. Radića Sušteršiću. Protivojno pisanje in prepoved »Zarje« (14). Klerikalno-liberalne patriotične manifestacije v Ljubljani (15). Sušteršičevo ovaduštvo. Nasprotovanje vojni (16). Vpliv vojaškega nastopa Italije. Anketa vrhovnega armadnega poveljstva (18). Meščansko razglabljanje o vojni (19).

II — NOTRANJA FRONTA AVSTRIJE: PREGANJANJE SLOVENCEV (20). Vojaški absolutizem. Sojenje prepородovcem. Aretacije (20). Ukrepi proti Slovincem kot narodu (21). Preganjanja na Kranjskem (22). Aksiom nemške politike nasproti Slovincem. Preganjanje slovenske duhovščine na Štajerskem in Koroškem (24). O številu aretiranih na Štajerskem (25). Strogo zaupno povelje orožnikom (26). Odgovornost civilnih oblasti (27). Preganjanja na Primorskem. Obnašanje italijanskega meščanstva (28). Ukrepi proti iredentizmu (29). Nemška meščanska politika v Trstu (30). Nezaupanje Slovencev (31).

III — POBUDA SLOVENSКИH LIBERALNIH NARODNJAKOV IN NJEN ZLOM (33). Živost tržaškega in goriškega središča. Spomenica Munih in Lénarda (33). Podjetje Bogumila Vošnjaka (34). Trumbić in Slovinci (35). Trumbićev stik z Rybafem (36). Pesimizem tržaških narodnjakov (37). Poslanstvo Carla Gallija (38). Trumbićevi nasveti Tržičanom (40). Tržaško pooblastilo Trumbiću (42). Svatkovski o sklepu slovensko-hrvaškega sestanka v Trstu za odpor Italiji (43). Intervencija carske diplomacije (44). Umik sklepa o odporu, poslanstvo Gregorina in Trinajstića (45). Zadnji stik s Trumbićem (46). Posebnost soške fronte (47). Slovenski »tajni odbor« (48).

IV — POBUDE V SLOVENSKEM KATOLIŠKEM POLITIČNEM TABORU DO VSTOPA ITALIJE V VOJNO (49). Krekov molk in snovanje ob začetku vojne v stiku s Hrvati (49). Zamisel sestanka jugoslovanskih poslancev iz Avstrije in Hrvatske-Slavonije. Seja parlamentarne komisije Hrvaško-slovenskega kluba (50). Krekova zaupnica Trumbiću. Hrvaško-slovenska spomenica papežu (51). Sestanek hrvaškega klera, Laginjo in Kreka na Reki (52). Stik odposlancev v Rimu s papežem, Svatkovskim in Trumbićem (54). Misel o odvratni Italijanske nevarnosti z jugoslovanskim zedinjenjem mimo Avstrije (55).

V — V ZALEDJU SOSKE FRONTE POD PRITISKOM NEMŠKEGA NACIONALIZMA IN ABSOLUTIZMA (56). Novi vzgibi po italijanski vojni napovedi. Krekova odločitev za politični spopad s Sušteršičem (56). Prvo medvojno zasedanje hrvaškega sabora in Slovinci (57). Seja Hrvaško-slovenskega kluba 28. oktobra 1915 v Mariboru (58). Stürgkh odbije zahtevo kluba za sklic parlamenta. Spomenica M. Murka (61). Zolgerjevi pogledi na jugoslovansko vprašanje (62). Spomenica škofov goriške province (63). Sušteršičeva opredelitev spora v SLS (64). Seja Hrvaško-slovenskega kluba 10. decembra 1915 v Mariboru (65). Iskanje izhoda v sili (66). Povabilo slovenskim liberalcem (67). Vlada proti upoštevanju Slovencev pri jugoslovanskem vprašanju (68). Barac, Spinčić in Laginja o narodno-političnem programu (69). Pobuda iz Trsta za posvet slo-

venskih poslancev. Vprašanje koncentracije in spor v SLS (71). Jegličeva merila (71). »Deutsche Belange« (72). Nova pobuda iz Trsta za koncentracijo (73). Sušteršičeva ovaduška poteza (74).

VI — V PRIČAKOVANJU OBNOVE PARLAMENTARNEGA ŽIVLJENJA (76). Načelniki klubov pri predsedniku državnega zbora. Sušteršič prevlada na seji odbora SLS 21. novembra 1916 (76). Stranke in sklic parlamenta (77). Cesarjeva obljuba avtonomiji Galicije in konferenca predstavnikov nemških strank (80). Slovenci in vprašanje adrese hrvaškega sabora (81). Starčevićanski pravaši in Radićeva kmečka stranka za usklajeno nastopanje s Slovenci za državnopravno zedinjenje (82). Seja Hrvaško-slovenskega kluba 28. novembra 1916 v Gradcu. Sušteršiču grozi osamitev (84). Ravnihar in Rybař za posredno pridružitvev klubu (85). Krek in Korošec v Zagrebu za vključitev Slovencev v enotno adresu sabora (86). Nasprotovanje antantni noti z dne 10. januarja 1917 (89). Wilson za sporazumen mir (92). Skupna avstroogrška vlada dne 12. januarja 1917 proti aneksijam in proti vključevanju Slovencev v jugoslovansko vprašanje (94).

VI — RAZCEPLJENOST V SABORU, STRNITEV V DRŽAVNEM ZBORU IN MAJNIŠKA DEKLARACIJA (96). Misel na subdualistično zedinjenje. Lorković pri Redlichu (96). Hrvaško-srbska koalicija zavrne program zedinjenja s Slovenci. Tri adrese pred hrvatskim saborom (97). Odložitev oktroiranja ustavnih sprememb (101). Posvet Češkega svaza in Hrvaško-slovenskega kluba 7. marca 1917 o skupnem nastopanju (102). Krekovi stiki z nemškoavstrijskimi in slovenskimi socialdemokrati (104). Predsedstvo Hrvaško-slovenskega kluba pri Clamu Martinicu 9. marca in 22. maja 1917 (105). Anketa Avstrijskega političnega društva o jugoslovanskem vprašanju (107). Avdijenca pri cesarju 21. maja 1917 (110). Obnova dejavnosti slovenskih liberalcev (111). Pričevanje Josipa Smodlake o ustanovitvi Jugoslovanskega kluba, nastanku majniške deklaracije in nasprotovanju vlade (113). Državnopravna izjava Jugoslovanskega kluba 30. maja 1917 (116). O cesarjevi pohvali dne 21. junija 1917 (117). O Hohenlohejevih izjavah Tumi avgusta 1917 (118).

VIII — V PRIČAKOVANJU PREOSNOVE HABSBURŠKE MONARHIJE (120.) Ustanovitev ustavnega odbora (120). Cesarjevo omahovanje (121). Taktika Jugoslovanskega kluba proti vladi Clama-Martinica (122). Pri cesarju 21. junija 1917 (123). Glasovanje za proračun (125). Vprašanje sodelovanja v ustavnem pododboru (128). Sodelovanje v mirovni akciji Foersterja in Meinla (130). Praška zavrnitev Krekove in Koroševe intervencije (131). Radikalizacije slovenske meščanske politike (134). Krek in Korošec v Zagrebu in Sarajevu (135). Sušteršič proti opozicijski taktiki in programu majniške deklaracije (136).

IX — ZAČETEK DEKLARACIJSKEGA GIBANJA IN LJUBLJANSKA IZJAVA (137). Neposredni odmevi majniške deklaracije v domovini (137). Vprašanje vodilnega subjekta (140). Jegličevi nagibi za vposeg (141). Ljubljanska izjava 15. septembra 1917 (143). Označitev deklaracijskega gibanja (145).

X — V OPOZICIJI (146). Seidler zavrne preosnovno monarhije. Jugoslovanski klub bo glasoval proti proračunu. Cesarjev odposlanec pri Korošču (146). Češki tajni odbor posreduje. Korošec ne ustreže cesarju (147). Politična razporenja Slovencev (148). Krekovo stališče do samoodločbe in dinastije (149). Majniška deklaracija — taktičen instrument (151). Omahovanje v začetku novembra 1917 (152). Nespodbudna stališča hrvatsko-srbske koalicije (153). Vprašanje Trumbiću brez odgovora (154). Žerjavova brošura (155).

XI — POD VPLIVOM OKTOBRSE REVOLUCIJE (156). Protest proti okrnjeni objavi mirovne pogodbe sovjetske vlade — nastop za samoodločbo (157). Podpora češki »trikraljevski izjavi«. Memorandum mirovni konferenci v Brestu-Litovsku 31. januarja 1918 (158). Različnost ocen memoranduma (159). Prvo zunanjepolitično dejanje nastajajoče države Jugoslovanov monarhije (160).

XII — V ČASU POSKUSOV ANTANTE ZA POSEBNI MIR Z AVSTRO-OGRSKO (162). Pri Seidlerju 13. in pri cesarju 27. februarja 1918: opozicija na temelju majniške deklaracije (162). Nesorazmerje med razvojem na Slovenskem in v Hrvaški-Slavoniji. Pobuda za politično strnitev (162). Koroščeva in Žerjavova taktika »mešanega poudarjanja« (164). Hrvaško-srbska koalicija proti koncentraciji (165). Sestanek v Zagrebu 2. in 3. marca 1918 (166). Koroščeva stališča in ocene (167). Pomisleki Srbov iz Bosne (169). Zaupni dokument zagrebskega sestanka, primerjava s funkcijo majniške deklaracije (170).

XIII — VIŠEK DEKLARACIJSKEGA GIBANJA (173). Vlada vztraja na »aksiomu dualistične in državne zvestobe«. Prepoved agitacije za deklaracijo (175). Seidler 3. maja: jugoslovansko vprašanje ne sme obseči Slovencev (176). Cesar to potrdi Nemcem. Izjava slovenskih strank 27. maja: Naš narod ne bo izvršil samomora (177). Uporniška stopnja deklaracijskega gibanja (178). Zadnji poskus političnega nastopa proti deklaracijskemu gibanju (179). Deklaracijsko gibanje v očeh avstrijskih uradnikov (180).

XIV — SLOVENSKI SOCIALDEMOKRATI IN GIBANJE ZA NARODNO SAMOODLOČBO (185). Pogled subjekta revolucije 1911—1915 na svojega predhodnika (185). Vprašanje razredne politične samostojnosti JSDS. Tumova prizadevanja (186). Tivolska resolucija in majniška deklaracija (188). Značaj protivojnosti JSDS (189). Prvi nastop JSDS v vojni 25. decembra 1916 (190). Pozdrav JSDS ruskim socialistom (192). Izjava nemško-avstrijskih socialdemokratov o vprašanjih miru (193). Žerjavovo vprašanje Tumi (194). Stališče JSDS poleti 1917 (196). X. zbor JSDS in deklaracijsko gibanje. Bližnjica »socialistične mladine« (198). Prva revolucionarna situacija v Avstriji po letu 1848 (200). Vodstvo JSDS na delavskih shodih v Ljubljani 20. in 22. januarja 1918 (201). Približevanje vodstva JSDS deklaracijskemu gibanju (202). Tumov protest in napoved »poloma deklaracije« (203). Česa se Ivan Cankar ni odrekal. JSDS in Narodni svet (204). Ugovori levice (205).

XV — DEKLARACIJSKO GIBANJE IN LONDONSKI PAKT (206). Tumovo opozarjanje na italijansko nevarnost (206). Možnosti diferenciacije v slovenskem narodnoosvobodilnem gibanju (207). O družbeno revolucionarni možnosti, o Leninu in o avstromarksizmu (208). Tumov pogled na položaj in perspektive (209). Vzrok za redkobesednost o italijanski nevarnosti (211). Različna pričakovanja glede miru in možnosti za razveljavljenje londonskega pakta (212). Problem resignacije in samoodločbe (221).

XVI — SLOVENSKO LJUDSKO UPORNIŠTVO IN DEKLARACIJSKO GIBANJE (225). Upori slovenskega vojaštva proti vojni (225). Različnost ocen zgodovinopisja o povezanosti za deklaracijskim gibanjem (226). Različnost ocen avstrijskih oblasti (227). Sodobni pogledi slovenskih meščanskih politikov (228). O stopnjah odpora proti vojni (230). Dezerterstvo pri Slovencih (231). Nepokorščina slovenskega vojaštva v Ljubljani 24. aprila 1918 ob demonstracijah (233). Potek in značaj demonstracij 22. do 24. aprila v Ljubljani (234). Ukrepi oblasti proti deklaracijskemu gibanju in vojaški nepokorščini (237). Poizvedovanje po zvezah med narodno politiko in vojaškimi upori (238). Samostojnost in stvarna povezanost (239). Vprašanje enotne zasnove uporov (240).

XVII — K LASTNI DRŽAVNOSTI — USTANOVITEV NARODNEGA SVETA (242). Skupni nastopi Češkega svaza in Jugoslovanskega kluba spomlad 1918 (242). Avdiencia pri cesarju junija in pri Hussareku 23. julija 1918 (243). Sklep o takojšnji ustanovitvi narodnega sveta v Ljubljani (244). Ponoven neuspeh pri hrvaško-srbski koaliciji (246). »Slovenski dnevi« v Ljubljani — utrditev sodelovanja s Poljaki (247). Ustanovitev Narodnega sveta za Slovenijo in Istro v Ljubljani (248). Zmotna ocena avstrijskega zgodovinarja (249).

XVIII — DVOJNOST 29. OKTOBRA V LJUBLJANI — SAMOODLOČBA IN SOOČENJE (251). Tudi Hussarek odreka Slovcem samoodločbo. Plismo Jegliču (251). Zadnje zasedanje državnega zbora (252). Predsednik Jugoslovan-

skega kluba zavrne 11. oktobra 1918 zadnje poskuse cesarja (253). Attemsova poročila o političnem položaju na Kranjskem septembra in oktobra (254). Attemsov račun na intervencijo soške armade na Slovenskem (255). Ustanavljanje pokrajinskih odsekov Narodnega sveta na Slovenskem in navsezadnje ustanovitev Narodnega veća v Zagrebu — pristop koalicije (256). Zavrnitev Karlovega manifesta (257). Široka pobuda za manifestacijo v Ljubljani ob Wilsonovem odgovoru Avstroogrski (259). Attems izve pred Narodnim svetom za priprave (260). Predsedstvo Narodnega sveta: ne manifestacij ne demonstracij! (261). Niti zaobljube narodni državi! (264). Nepredviden element na izsiljeni manifestaciji 29. oktobra v Ljubljani: vojaška prisega Jugoslaviji (265). Jeglič: To pa je revolucija! — Olajšanje po mirnem razhodu (266). Borojčičeva intervencija izostane (267). Ustanovitev slovenske narodne vlade (268).

SEZNAM KRATIC (269).

OPOMBE (272).

IMENSKO KAZALO (314).

Janko Pieterski
PRVA ODLOČITEV SLOVENCEV ZA JUGOSLAVIJO

Opremila
Miša Bernik
Izdala in založila
Slovenska matica
Predstavnik
dr. Francè Koblar
Natisnila in vezala
Tiskarna »Jože Moškrič«
Ljubljana 1971

